ସୃଷ୍ଟି ଓ ସମୀକ୍ଷା

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ

ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, କଟକ

ସୃଷ୍ଟି ଓ ସମୀକ୍ଷା

(ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥଙ୍କ କୃତ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ମଧୁସୂଦନ

ଓ

ସ୍ମୃତି-ଅର୍ଘ୍ୟ)

୧୯୯୭-୯୮

ସମ୍ପାଦନା :

ଡଃ ମହେଶ୍ୱର ମହାନ୍ତି

ରିଡ଼ର ଓ ମୁଖ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକ, ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ

ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, କଟକ

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ

ସଭାପତି :

ଶ୍ରୀ ଅସିତ କୁମାର ଘୋଷ, ଏମ୍. ଏସ୍. ସି.

ଅଧ୍ୟକ୍ଷ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ

ମୁଖ୍ୟ ସଂପାଦକ :

ଡଃ ମହେଶ୍ୱର ମହାନ୍ତି

ରିଡ଼ର ଓ ମୁଖ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକ, ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ

ସଂପାଦନା ମଣ୍ଡଳୀ :

୧ । ଶ୍ରୀ ଈଶ୍ୱରଚନ୍ଦ୍ର ଖଟୁଆ, ରିଡ଼ର

୨ । ଡଃ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କୁମାର ଦାଶ, ରିଡ଼ର

୩ । ଡଃ ପ୍ରାଣରଞ୍ଜନ ଦାସ, ରିଡ଼ର

୪ । ଡଃ ସୁରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଅଧ୍ୟାପକ

୫ । ଡଃ କୃତ୍ତିବାସ ଷଡ଼ଙ୍ଗୀ, ଅଧ୍ୟାପକ

୬ । ଶ୍ରୀ ଦୈତାରି ଶୁକ୍ଳ, ଅଧ୍ୟାପକ

୭ । ଡଃ ପ୍ରଦୀପ କୁମାର ଧଳ, ଅଧ୍ୟାପକ

ମୁଦ୍ରଣ : ପୁଷ୍ପଗିରି ପ୍ରେସ, କାଫଲାବଜାର, କଟକ-୨

ବିଷୟ	ଲେଖକ	ପୃଷ୍ଠା
ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ଓ ଗବେଷକ ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ	ଶ୍ରୀ ପଠାଣି ପଟ୍ଟନାୟକ	୧
ବ୍ରହ୍ମର୍ଷି ମଧୁସୂଦନ (ସ୍ଥାନ, ଜନ୍ମ ଓ ବଂଶ ପରିଚୟ, ବାଲ୍ୟ ଜୀବନ ଓ ଶିକ୍ଷା, ଧର୍ମାନୁରାଗ ଓ ବ୍ରାହ୍ମସମାଜ, କର୍ମ ଜୀବନ, ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ବିଜୁଳି ବିବାଦ, ବାଲେଶ୍ୱରରୁ କଟକକୁ ବଦଳି, ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲରେ ସାହିତ୍ୟ ସଭା, ନୂତନ ବିଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ନୈତିକ ଜୀବନ, ମଧୁସୂଦନ ଓ ପ୍ୟାରୀମୋହନ, ପିତୃ-ମାତୃଭକ୍ତି, ଭ୍ରାତୃସ୍ନେହ, ପାରିବାରିକ ଜୀବନ, ସାଧୁଚରଣ ରାୟ, ସାଧୁଚରଣ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ, ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପାରିବାରିକ ଶୃଙ୍ଖଳା, ଧର୍ମୋଦାରତା, ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା, ଅନ୍ତିମ କାଳ)	ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ	୮
ଶ୍ରାଦ୍ଧବାସରେ	ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାର	୧୨୬
ପରଲୋକଗତ ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ	ରେବା ରାୟ	୧୩୦
ପିତୃ-ସ୍ମୃତି	ସୁକାନ୍ତ ରାଓ	୧୩୮
ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ମଧୁସୂଦନ ରାଓ	ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାଶ	୧୪୦
କେତୋଟି କଥା	ଗୋଦାବରୀଶ ମିଶ୍ର	୧୫୧
ସ୍ୱର୍ଗତ ରାୟ ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ବାହାଦୁର	ମଧୁସୂଦନ ଦାଶ	୧୫୮
ଶୋକ-ସ୍ମୃତି	ଶଶୀଭୂଷଣ ରାୟ	୧୬୪
ରାୟ ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ବାହାଦୁର	ନନ୍ଦକିଶୋର ବଳ	୧୬୮

ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିବା

'ସୃଷ୍ଟି ଓ ସମୀକ୍ଷା'ର ବିଭିନ୍ନ ସଂଖ୍ୟା

୧୯୭୦-୭୧ ଶିକ୍ଷାବର୍ଷଠାରୁ 'ସୃଷ୍ଟି ଓ ସମୀକ୍ଷା' ନାମରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ ତରଫରୁ ଏକ ଗବେଷଣାଧର୍ମୀ ବାର୍ଷିକ ମୁଖପତ୍ର ପ୍ରକାଶ ପାଇ ଆସୁଅଛି । ବିଭିନ୍ନ କାରଣରୁ ଏହାର ନିୟମିତ ପ୍ରକାଶନ ବିଘ୍ନିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚଳିତ ସଂଖ୍ୟାଟିକୁ ମିଶାଇ ମୋଟ ୧୯ଟି ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରକାଶ ପାଇଅଛି । ସଂଖ୍ୟାଗୁଡ଼ିକର ସୂଚନା ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲା ।

୧ ।	୧୯୭୦-୭୧	ଛାତ୍ର ଓ ଅଧ୍ୟାପକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟକ ଏକ ମିଳିତ ସଂଖ୍ୟା
୨ ।	୧୯୭୧-୭୨	ଛାତ୍ର ଓ ଅଧ୍ୟାପକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟକ ଏକ ମିଳିତ ସଂଖ୍ୟା
୩ ।	୧୯୭୨-୭୩	ଭକ୍ତି ବିଶେଷାଙ୍କ
୪ ।	୧୯୭୩-୭୪	କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପ ବିଶେଷାଙ୍କ
୫ ।	୧୯୭୪-୭୫	ନାଟକ ବିଶେଷାଙ୍କ
୬ ।	୧୯୭୫-୭୬	ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାର ବିଶେଷାଙ୍କ
୭ ।	୧୯୭୬-୭୭	ଧର୍ମ ବିଶେଷାଙ୍କ
୮ ।	୧୯୭୭-୭୮	ପୁରାଣ ବିଶେଷାଙ୍କ
୯ ।	୧୯୭୮-୭୯	ସାହିତ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ 'ବାଦ' (ism) ବିଶେଷାଙ୍କ
୧୦	୧୯୭୯-୮୦	ରୂପାନ୍ତର ବିଶେଷାଙ୍କ
୧୧ ।	୧୯୮୦-୮୧	ଉତ୍କଳକବି ମଧୁସୂଦନ ବିଶେଷାଙ୍କ
୧୨ ।	୧୯୮୧-୮୨	ଫକୀରମୋହନ ବିଶେଷାଙ୍କ
୧୩ ।	୧୯୮୨-୮୩	ସାରଳା ଦାସ ବିଶେଷାଙ୍କ
୧୪ ।	୧୯୮୫-୮୬	ବଳରାମ ଦାସ ବିଶେଷାଙ୍କ
୧୫ ।	୧୯୮୬-୮୭	ବିଜୟ ଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାରଙ୍କ କୃତ 'Typical Selections from Oriya Literature'ର ମୁଖବନ୍ଧର ପୁନଃମୁଦ୍ରଣ
୧୬ ।	୧୯୯୦-୯୧	ଉପନ୍ୟାସ ବିଶେଷାଙ୍କ
୧୭ ।	୧୯୯୩-୯୪	ରାଧାନାଥ ବିଶେଷାଙ୍କ
୧୮ ।	୧୯୯୬-୯୭	ଲୋକସାହିତ୍ୟ ବିଶେଷାଙ୍କ
୧୯ ।	୧୯୯୭-୯୮	ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥଙ୍କ ଲିଖିତ 'ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ମଧୁସୂଦନ' ଓ 'ସ୍ମୃତି ଅର୍ଘ୍ୟ'ର ପୁନଃମୁଦ୍ରଣ

ସୂଚନା

କବି ମଧୁସୂଦନ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ୧୮୫୩ ମସିହାରେ, ପରଲୋକ ଗମନ କଲେ ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ୧୯୧୨ ମସିହାରେ । ପାର୍ଥିବ ଗଣନାରେ ତାଙ୍କ ଜୀବନକାଳ ହେଉଛି ମାତ୍ର ୬୦ ବର୍ଷ । ଏହି ୬୦ ବର୍ଷର ଜୀବନଗାଥା ଉତ୍କଳବାସୀଙ୍କ ପାଇଁ ବିଶେଷତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ କେବଳ ଏହି କାରଣରୁ ନୁହେଁ ଯେ ସେ ଥିଲେ ଜଣେ ପ୍ରତିଭାବାନ ଆଧ୍ୟାତ୍ମବାଦୀ କବି । ଅପର ପକ୍ଷରେ ସେ ଥିଲେ ଜଣେ ଆଦର୍ଶ ମନୀଷୀ, ସାଧୁ, ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ, କର୍ତ୍ତବ୍ୟପରାୟଣ, ଦରଦୀ, ବନ୍ଧୁବତ୍ସଳ ତଥା ପରୋପକାରୀ ପରମାର୍ଥୀ ପୁରୁଷ । ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସଙ୍କ ଭାଷାରେ "ଉତ୍କଳର ସାହିତ୍ୟପିତା ମଧୁସୂଦନ ସାହିତ୍ୟ ପାଇଁ ଯେତେ ବଡ଼ ଥିଲେ, ଚରିତ୍ର, ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱ, ଉନ୍ନତତା, ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ, ସତ୍ୟସ୍ପୃହା ନିଷ୍ଠାର ଗାରିମା ଓ ପବିତ୍ରତା ପ୍ରଭୃତିରେ ତା'ଠାରୁ ଅନେକ ବଡ ଥିଲେ ।"

ଏହି ଉକ୍ତି ନିର୍ବିବାଦ ଅଟେ । ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ଉତ୍କଳର ବିଦ୍ୟାସାଗର ଓ ରାମତନୁ ଲାହିଡ଼ୀ ବୋଲି କୁହାଯିବା କମ୍ ଗୌରବର କଥା ନୁହେଁ । ବଙ୍ଗଳାର ପ୍ରଖ୍ୟାତ ବ୍ରାହ୍ମନେତା ପଣ୍ଡିତ ଶିବନାଥ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ପିତା ପଣ୍ଡିତ ହରାନନ୍ଦ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପ୍ରତି ଏହି ବିଶେଷଣ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ ।

ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ଭକ୍ତକବିଙ୍କ ଜୀବନୀ ଲେଖିକା କନ୍ୟା ଅବନ୍ତୀ ଦେବୀ 'ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ଓ ଉତ୍କଳେ ନବଯୁଗ' ପୁସ୍ତକର ଉତ୍ସର୍ଗ ପତ୍ରରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାଞ୍ଜଳି ଅର୍ପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି "ଯାହାଙ୍କର ଅମୂଲ୍ୟ ଜୀବନର ମହତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଜନ୍ମଭୂମି ଉତ୍କଳରେ ନବଯୁଗ ଆନୟନରେ ବିଶେଷ କାର୍ଯ୍ୟକର ହୋଇଥିଲା, ଯାହାଙ୍କର ଜୀବନରେ ଭଗବଦ୍‌ଭକ୍ତିର ଅପୂର୍ବ ବିକାଶ ଦେଖି ଉତ୍କଳବାସୀ ଯାହାଙ୍କୁ ଏକ ବାକ୍ୟରେ 'ଭକ୍ତକବି' ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ କରିଅଛନ୍ତି, ଯାହାଙ୍କର ବାଣୀରେ, ଆଚରଣରେ ଓ ସମଗ୍ର ଜୀବନରେ ଭୂମା ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଅପୂର୍ବ ମହିମା ଉଜ୍ଜ୍ୱଳରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ···" ଇତ୍ୟାଦି ।

କବି ନନ୍ଦକିଶୋର ବଳ ମଧ୍ୟ 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ' ପୃଷ୍ଠାରେ ସ୍ମୃତି-ଶ୍ରଦ୍ଧାଞ୍ଜଳି ଅର୍ପଣ କରି ତାହାଙ୍କୁ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟରେ ନବଯୁଗର ସ୍ରଷ୍ଟା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ମଧୁସୂଦନ ତାଙ୍କର ଆତ୍ମଜୀବନୀ ଲେଖି ନାହାନ୍ତି । ଆତ୍ମଜୀବନୀ ଲେଖିବାର ଏକ

ଅଭିଳାଷ ଥିଲା ବୋଲି ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ସୁକାନ୍ତ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି । ମାତ୍ର କବିଙ୍କର ଅକାଳ ବିୟୋଗ ଯୋଗୁଁ ସେ ଅଭିଳାଷ ଚରିତାର୍ଥ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ ଥିଲେ କବିଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରିୟ ତଥା ଅନୁଗତ ଶିଷ୍ୟ । ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପରଲୋକ ପରେ ସେ ଧାରାବାହିକଭାବେ 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ' ପୃଷ୍ଠାରେ 'ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ' ଶିରୋନାମାରେ ତାଙ୍କର ଜୀବନୀ ଲେଖି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ମହୋପକାର ସାଧନ କରିଛନ୍ତି । ତା ନହେଲେ କବିଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନର ବହୁ ଘଟଣା ହୁଏତ ସବୁଦିନ ପାଇଁ ଅନ୍ଧକାରରେ ରହିଯାଇ ଥାଆନ୍ତା । ଅବନ୍ତୀ ଦେବୀଙ୍କ ସମେତ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଅନ୍ୟ ଯେଉଁମାନେ ଭକ୍ତକବିଙ୍କ ଜୀବନୀ ଲେଖାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି, ବସ୍ତୁତଃ ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଙ୍କ ଲିଖିତ ଜୀବନୀକୁ ଉପଜୀବ୍ୟ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ ରଚନାଟିର ପୁନର୍ମୁଦ୍ରଣ ହୋଇଥିବାର ଆମ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆସିନାହିଁ । ଏହା ଏକ ଦୁର୍ଲଭ ତଥା ମହାର୍ଘ ସାରସ୍ୱତ ସମ୍ପଦ । ଉପାଦେୟତା କାରଣରୁ ଏହାକୁ ଆମେ ସଂଗ୍ରହ କରି ଶିକ୍ଷକ, ଗବେଷକ ତଥା ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ପାଠକମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ 'ଦୃଷ୍ଟି ଓ ସମୀକ୍ଷା'ର ଏହି ବିଶେଷ ସଂଖ୍ୟାରେ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛୁ । ସେଥି ସହିତ କବିଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ତାଙ୍କର ଆତ୍ମଜ ତଥା ସେକାଳର ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ' ପୃଷ୍ଠାରେ ଯେଉଁ ସ୍ମୃତି ଅର୍ଘ୍ୟ ଅର୍ପଣ କରିଥିଲେ, ସେଥିରୁ ମଧ୍ୟ କେତୋଟି ଏହି ସଂଖ୍ୟାରେ ପୁନଃମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଛି । ସେଗୁଡ଼ିକରୁ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଓ ପ୍ରତିଭା ସମ୍ପର୍କରେ ଅଧିକ କିଛି ଆକଳନ କରିହେବ । ଏ ଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ଆଉ କେତୋଟି ରଚନା ଏଥି ସହିତ ସନ୍ନିବେଶ କରିବାର ଇଚ୍ଛା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପୁସ୍ତକର ସୀମିତ କଳେବର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେ ପ୍ରଲୋଭନକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା ।

ସର୍ବୋପରି ଏହି ଦୁର୍ଲଭ ରଚନାଗୁଡ଼ିକୁ ସଂଗ୍ରହ କରି ପ୍ରକାଶନ ନିମନ୍ତେ ଅକୁଣ୍ଠିତ ଭାବରେ ଆମ ହାତରେ ଦେଇଥିବାରୁ ଏହି କଲେଜର ପୁରାତନ ଶିଷ୍ୟ ତଥା ଅଧୁନା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗର ଅଧ୍ୟାପକ ଡଃ ମନୋରଞ୍ଜନ ପ୍ରଧାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଆମର ଶ୍ରଦ୍ଧାପୂର୍ଣ୍ଣ କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ କରୁଅଛୁ । ଏଥି ସହିତ ଭକ୍ତକବିଙ୍କର ପିତା ଭାଗୀରଥି ରାଓ ଏବଂ ଅନୁଜ ଜଗନ୍ନାଥ ରାଓଙ୍କର ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ଫଟୋ ଛପାଯାଇଛି, ସେଥିପାଇଁ ଅବନ୍ତୀ ଦେବୀଙ୍କ ଲିଖିତ ଜୀବନୀ ପୁସ୍ତକର ପ୍ରକାଶକଙ୍କ ନିକଟରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ କୃତଜ୍ଞ ।

—ଡଃ ମହେଶ୍ୱର ମହାନ୍ତି

ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପିତା ଭଗୀରଥି ରଓ

(ଜନ୍ମ ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ ୧୮୨୭; ମୃତ୍ୟୁ ଖ୍ରୀ ୧୯୦୯)

ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଅନୁଜ ଜଗନ୍ନାଥ ରାଓ
(ଜନ୍ମ ଖ୍ରୀ ୧୮୫୫; ମୃତ୍ୟୁ ୩୦ ମେ, ଖ୍ରୀ ୧୯୧୯)

ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ଓ ଗବେଷକ ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ

ଶ୍ରୀ ଫଣୀ ପଟ୍ଟନାୟକ

୧୯୭୧ ମସିହାରେ କଟକ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ଷ୍ଟୋର ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ ଥିଲେ ଏକାଧାରରେ ଜଣେ କବି, ଔପନ୍ୟାସିକ, ପ୍ରାବନ୍ଧିକ, ସମାଲୋଚକ, ଐତିହାସିକ ଏବଂ ଶିଶୁ ସାହିତ୍ୟ ଲେଖକ । ପଣ୍ଡିତ ରଥ ଥିଲେ କ୍ଷଣଜନ୍ମା । ସେ ୧୮୮୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମେ' ମାସ ୧୪ ତାରିଖରେ ପୁରୀଜିଲ୍ଲା ଭାର୍ଗବୀ ନଦୀକୂଳସ୍ଥ ଦକ୍ଷିଣ ରାଜସ ଗ୍ରାମରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପିତା ଥିଲେ ଆତ୍ରେୟଗୋତ୍ରୀ ଦାମୋଦର ରଥ ଏବଂ ମାତା କମଳାଦେବୀ । ୧୯୨୪ ମସିହା ଏପ୍ରିଲ ମାସ ୧୦ ତାରିଖରେ ତାଙ୍କର କର୍ମବହୁଳ ଜୀବନର ଯବନିକା ପଡ଼ିଥିଲା । ମାତ୍ର ବୟାଳିଶବର୍ଷର ଜୀବନକାଳ ଥିଲା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂଘର୍ଷପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଘଟଣାବହୁଳ । ନିଜର ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ସାଧନା ଓ ଗବେଷଣା ଯୋଗୁଁ ଏହି ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସ୍ମରଣୀୟ ଗୌରବର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଅଧ୍ୟାପକ ଗୋପାଳ ଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର ତାଙ୍କ ଲିଖିତ 'ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ ଜୀବନୀ' ପୁସ୍ତକରେ ଲେଖକଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଦକ୍ଷିଣ ରାଜସ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲାବେଳେ ଅନ୍ୟ ଲେଖକମାନେ ତାହା 'ଦକ୍ଷିଣ ରାଢ଼ସ' ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ତାଙ୍କର "ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ" (୧୯୬୮)ରେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ପରିଚୟ ନିମ୍ନମତେ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ—"ଏହାଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ପୁରୀଜିଲ୍ଲାର ଦକ୍ଷିଣ ରାଢ଼ସ ଗ୍ରାମରେ । କଟକ ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲରୁ ପାସ୍ କରିବା ଉତ୍ତାରେ ସଂସ୍କୃତ ଉପାଧି ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ କଟକ କଲେଜିଏଟ ସ୍କୁଲରେ ଓ ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲରେ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ସେ କାଳିଦାସଙ୍କ କୁମାରସମ୍ଭବ କାବ୍ୟ ଓଡ଼ିଆରେ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ 'ଶିବମୋହିନୀ' ଓ 'ମୁଦ୍ରାରାକ୍ଷସ' ନାଟକଦ୍ୱୟ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆରେ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ସେ ବଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟର ଆଦର୍ଶରେ 'ରାଣା ପ୍ରତାପ ସିଂହ' ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ଲେଖି 'ପ୍ରବନ୍ଧପାଠ' ପୁସ୍ତକ ଛପାଇଥିଲେ ଓ ତହିଁରେ ବଙ୍ଗଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ । ରାଧାନାଥଙ୍କ ଚିଲିକାର ଅନୁକରଣରେ 'ନନ୍ଦନ' କବିତା ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରି ମଧ୍ୟ ସେ କବି ରୂପରେ ପରିଚିତ ନୁହନ୍ତି । ଭାରତର ଖ୍ୟାତିଶୀଳା

ନାଗ୍‌ମାନଙ୍କର ଚରିତ ସମ୍ବଳିତ 'ନାରୀଦର୍ପଣ' ଲେଖିଥିଲେ ମଧ୍ୟ 'ଶାରଳାଦାସ' ଓ 'ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାର'ଙ୍କ ଜୀବନୀ ଲେଖିଥିବାରୁ ସେ ଚିରସ୍ମରଣୀୟ ।"

ଐତିହାସିକ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଙ୍କ ସାହିତ୍ୟସାଧନାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିଚୟ ଦେଇପାରି ନାହାନ୍ତି । ସେହିପରି ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରକାଶିତ ଦୁଇଟି ଇତିହାସ ପୁସ୍ତକରେ ଏହି ଅପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ—"ଏ ମହାଶୟ ଜଣେ ସଂସ୍କୃତଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତ । ଏ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି । ସେ ସବୁର ତାଲିକା ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

(୧) ପ୍ରବନ୍ଧପାଠ, (୨) କଳଙ୍କମୋଚନ ନାଟକ, (୩) ମୁଦ୍ରାରାକ୍ଷସ ନାଟକ, (୪) ସାରଳାଚରିତ, (୫) କୁମାରସମ୍ଭବ, (୬) ମୂଳଶବ୍ଦ ବୋଧିକା, (୭) ନଗ୍ନଜ, (୮) ଅଦ୍ଭୁତ ପରିଣାମ ।

(ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ, ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ, କବିଜୀବନୀ—୧୯୨୫ ଅପର୍ଣ୍ଣା ପଣ୍ଡା—ପୃ ୯୪-୯୫)

୧୯୨୭ ମସିହାରେ ଶ୍ରୀ ତାରିଣୀଚରଣ ରଥ ତାଙ୍କ ଲିଖିତ 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ" ପୁସ୍ତକର ୫୬।୫୭ ପୃଷ୍ଠାରେ ଅବିକଳ ଅପର୍ଣ୍ଣା ପଣ୍ଡାଙ୍କର ବିବରଣୀକୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ଲେଖିଥିଲେ—"ଏହାଛଡ଼ା ଲେଖକ ମହୋଦୟ ସାମୟିକ ମାସିକ ପତ୍ରିକାମାନଙ୍କରେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଗଦ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଥିଲେ ।" ଅଥଚ ଏହି ଗଣି ଗଣି ପ୍ରକାଶିତ ଗବେଷଣା ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକର ପରିଚୟ ଦେବାପାଇଁ ଏହି ଲେଖକମାନେ ଆଦୌ ଚେଷ୍ଟିତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି ।

୧୯୬୪ ମସିହାରେ ସୁନାମଧନ୍ୟ ଗବେଷଣା ପୁସ୍ତକ "ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ—୧୮୦୩-୧୯୨୦" ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଗବେଷକ ଅଧ୍ୟାପକ ଡଃ ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଙ୍କ ଆଲୋଚନା ପ୍ରବନ୍ଧ ବିଷୟରେ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରି ଲେଖିଥିଲେ—"ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥଙ୍କ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧ-ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ 'ଆଦିକବି ସାରଳା ଦାସ' ବୃହତ୍ତମ । ଏଥିରେ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ରାଜଗୁରୁଙ୍କ ଆଲୋଚନାର ଧାରା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । କବି ଜୀବନୀ, ସାମାଜିକ, ରାଜନୈତିକ ଓ ଧର୍ମଗତ ପରିବେଶ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା, ସମୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ, ସାହିତ୍ୟିକ ରସ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପରିଶୀଳନ, ମୂଳତଃ ଐତିହାସିକ ଭିତ୍ତିରେ କୃତିର ମୌଳିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସମୀକ୍ଷା ଏଥିରେ ପ୍ରଧାନ । ମହାମଣ୍ଡଳ ଗୀତା ଓ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳରେ ଓଡ଼ିଶୀ ଧର୍ମାଲୋଚନା ମୁଖ୍ୟସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ପୁରାତନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦିଗରେ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର, ଗୋପୀନାଥ ଓ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଙ୍କ ଅବଦାନ ଅବିସ୍ମରଣୀୟ । ଅଧ୍ୟବସାୟ, ଗଭୀର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ, ବିଶେଷତଃ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷା

ପଦ୍ଧତିର ଅନୁସରଣ ସେମାନଙ୍କ ରଚନାକୁ ଉଚ୍ଚ ପଦବୀରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରିପାରି ଅଛି । × × × କବି ରାଧାନାଥ, ବ୍ରହ୍ମର୍ଷି ମଧୁସୂଦନ, କର୍ମୀ ଗୌରୀଶଙ୍କର ରାୟ, ପଣ୍ଡିତ ଫକୀରମୋହନ ବିଶେଷତଃ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍କଳ ପତ୍ରପତ୍ରିକା— ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ ଲେଖକଙ୍କ ଜୀବନୀ, ସେମାନଙ୍କର କୃତିର ସମାଲୋଚନା ସଙ୍ଗେ ଯେଉଁ ସମସାମୟିକ ଐତିହାସିକ ବିବରଣୀ ଦେଇଛନ୍ତି, ତାହା ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ରଚନାରେ ଅତୀବ ସହାୟକ ହେବ, ଏଥିରେ ଆଦୌ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମର୍ଷି ମଧୁସୂଦନ ନାମକ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରବନ୍ଧ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଙ୍କର ଏକ ଅମଳିନ କୀର୍ତ୍ତି । × × × ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଙ୍କ କବିଜୀବନୀ ସଂଗ୍ରହ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଗବେଷଣା ଅକାଟ୍ୟକାନ୍ତ ହୋଇ ଦେଦୀପ୍ୟମାନ । × × × ବହୁ ପ୍ରମାଦ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ତାଙ୍କ 'ଉତ୍କଳ ପତ୍ରପତ୍ରିକା' ପ୍ରବନ୍ଧ ଆଜି ବହୁ ଲେଖକଙ୍କ ଚୌର୍ଯ୍ୟବୃତ୍ତିର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ ହୋଇଛି ।"

ଅଧ୍ୟାପକ ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ ମଧ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଙ୍କ ଆଉ କେତେକ ମୂଲ୍ୟବାନ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ସମାଲୋଚନା ବିଷୟରେ କୌଣସି ଆଲୋକପାତ କରି ନାହାନ୍ତି । ୧୯୬୧ରେ ପ୍ରକାଶିତ 'ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ' ତାଙ୍କର ରଚନାବଳୀର ସନ୍ତୋଷ-ଜନକ ସଂକଳନ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ଅନେକ ମୂଲ୍ୟବାନ ଲେଖା ଏବେ ମଧ୍ୟ ସାମୟିକ ପତ୍ରିକା ଗର୍ଭରେ ଅନାଲୋଚିତ ହୋଇ ରହିଯାଇଛି । ତେବେ ୧୯୬୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଡଃ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଦାଶ ତାଙ୍କର "ଜୀବନୀ ଓ ଜୀବନ" ପୁସ୍ତକରେ ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଙ୍କ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ଅନେକ ନୂତନ ତଥ୍ୟ ପରିବେଷଣ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ୧୯୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଟ୍ରେନିଂ ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ କିଛିକାଳ ଏକାଡେମୀ ଓ ଭିକ୍ଟୋରିଆ ସ୍କୁଲ (ବର୍ତ୍ତମାନର ଭକ୍ତମଧୁ ବିଦ୍ୟାପୀଠ)ରେ ଶିକ୍ଷକତା କରିଥିଲେ । ୧୯୦୬ ସାଲରେ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟରେ ଉପାଧି ଲାଭ କରି ସେ ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜିଏଟ ସ୍କୁଲରେ ଶିକ୍ଷକ ଭାବରେ ଯୋଗ ଦେଲେ ଏବଂ ୧୯୧୯ଠାରୁ କଟକ ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ସେ କିଛିକାଳ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲରେ ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷକତା କରିଥିଲେ । ସେ ଥିଲେ ଆଜୀବନ ସାହିତ୍ୟ ସାଧକ । ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟରେ ଲେଖନୀ ଚାଳନା କରି ସେ ଯଶସ୍ୱୀ ହୋଇଥିଲେ । ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ, ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ, ଜୀବନଚରିତ, ଅନୁବାଦ, ଗବେଷଣା ପ୍ରବନ୍ଧ ଏବଂ ଶିଶୁସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ବିଭାଗକୁ ତାହା ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା । ସେ ରାଧାନାଥଙ୍କୁ ଅନୁସରଣ କରି ଲେଖିଥିଲେ—'ନଗର' କାବ୍ୟ ଏବଂ ମୁଗଧର୍ମର ଅନୁରୋଧରେ "ଅଦ୍ଭୁତ ପରିଣାମ" ଉପନ୍ୟାସ । ମାତ୍ର ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଭା ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିଲା ଗବେଷଣା ପ୍ରବନ୍ଧ ଏବଂ ଜୀବନ ଚରିତ ଆଲୋଚନାରେ । ତାଙ୍କର କେତୋଟି ସ୍ମରଣୀୟ

ଆଲୋଚନା ପ୍ରବନ୍ଧ ମଧ୍ୟରୁ—କୃଷ୍ଣଙ୍କ ମଧୁସୂଦନ, ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାର, ସାରଳା ଚରିତ, କର୍ମଯୋଗୀ ଗୌରୀଶଙ୍କର, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ, ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ, ଉତ୍କଳ ପତ୍ରିକା, ଧ୍ୱନ୍ୟାତ୍ମକ ଭାଷା, ଭାଷା ରହସ୍ୟ, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ମୂଳ, ଓଡ଼ିଆ ପୋଥି, ଶବ୍ଦ ରହସ୍ୟ, ଓଡ଼ିଆ ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ତାହାର ଉଚ୍ଚାରଣ, ନରସିଂହଦେବଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ଶିଳାଲିପି, ଜଗନ୍ନାଥ ଶିଳାଲିପି, ବଳରାମ ଦାସ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ ଇତ୍ୟାଦି ବିଷୟରେ କୃଷ୍ଣବିହାରୀ ଦାଶ ଉଲ୍ଲେଖ କରିନାହାନ୍ତି । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟ କେତୋଟି ପ୍ରବନ୍ଧ ହେଲା—କର୍ମୀ ପୁରୁଷର ଅନୁଭୂତି (ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ, ୧୭୧୧, ୧୭୧୩), ବଳରାମ ଦାସ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ (ଉ.ସା. ୧୭୧୪), ଚୀନରେ ଭାରତ (ଉ.ସା. ୧୭୧୧୦), ଇଂରେଜ ଆଗମନ (ଉ.ସା. ୧୦।୫), ଚକଡ଼ାରେ କାଣ୍ଡେ (ଉ.ସା. ୨୨।୮) । ୧୯୦୩ ସାଲର 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ'ର ଏକାଧିକ ସଂଖ୍ୟାରେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଲେଖିଥିଲେ "ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦର ଚର୍ଚ୍ଚା ।" ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଅଠରବର୍ଷ ନବମ ସଂଖ୍ୟାଠାରୁ ତ୍ରୟୋଦଶ ସଂଖ୍ୟାଯାଏ ଧାରାବାହିକ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା କୃଷ୍ଣଙ୍କ ମଧୁସୂଦନ । ସେହିପରି ସେହି ପତ୍ରିକାର ଅଠରବର୍ଷ ପ୍ରଥମ ସଂଖ୍ୟାଠାରୁ ଅଷ୍ଟମ ସଂଖ୍ୟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧାରାବାହିକ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା "ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାର" । ଏହି ଆଲୋଚନା-ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି ଓଡ଼ିଆ ସମାଲୋଚନା ସାହିତ୍ୟର ଅରୁଣୋଦୟ । ଏଥିରେ ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ଅନୁସନ୍ଧିତ୍ସା, ତୁଳନାତ୍ମକ ବିଗ୍ରହ ଏବଂ ମୌଳିକ ଅନୁଶୀଳନର ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ ।

ବ୍ୟାସକବି ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁରେ 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ'ର ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିରେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ "ସ୍ୱର୍ଗତ ଫକୀରମୋହନ" (ଉ.ସା. ୨୨।୪) ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଏକ ଚମତ୍କାର ଅନୁଭୂତି ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଫକୀର-ମୋହନଙ୍କ କବିତ୍ୱର ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି କୃଷ୍ଣଲୀଳା ଗୀତ ଶ୍ରବଣରୁ ହୋଇଥିଲା । ୧୭।୧୮ ବର୍ଷ ବୟସରେ କୃଷ୍ଣଲୀଳା ଗୀତ ଶୁଣି ସେଥିରୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଗୀତ ଗାଇବା ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ପଦ୍ୟଲେଖା ପ୍ରତି ମନ ଯାଇଥିଲା । ତତ୍ପରେ ସେ ଫୁଲ, ପତଙ୍ଗ ବା ପକ୍ଷୀ ଯେତେବେଳେ ଯାହା ଦେଖୁଥିଲେ, ତାକୁ ଦେଖି ମନ ଇଚ୍ଛାରେ ଗୋଟିଏ କବିତା ହଠାତ୍ ଲେଖି ପକାଉଥିଲେ । ମନଇଚ୍ଛା ଏହିପରି ଅଜସ୍ର ଲେଖି ଚାଲିଯିବା ତାଙ୍କର ଜୀବନରେ ସ୍ୱଭାବସିଦ୍ଧ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ସେ ପ୍ରଥମ ପ୍ରଥମରେ ଯେଉଁ କବିତା ଲେଖୁଥିଲେ ତାହା ପରମବନ୍ଧୁ ରାଧାନାଥଙ୍କୁ ପଢ଼ି ଶୁଣାଉଥିଲେ । ମାତ୍ର ସେ କବିତା ଲେଖୁ ନ ଥିବାର ଦେଖି ଦିନେ ଦୁଃଖ କରି କହିଥିଲେ— "ଦେଖ ରାଧାନାଥ, ମୁଁ କବିତା ଲେଖୁଅଛି, ଏ ମୋର ଭୁଲ । ତୁମେ ନ ଲେଖୁଛ, ଏ ତୁମ୍ଭର ଭୁଲ । କାରଣ ତୁମେ ଯେପରି ଇଂରାଜୀ ଆଉ ସଂସ୍କୃତ ଭଲ ଜାଣ,

ସେଥିରେ ତୁମ୍ଭର କବିତା ଲେଖିଲେ ଭଲ ହୁଅନ୍ତା । ଏହି କଥାରେ ରାଧାନାଥ ଉତ୍ତର ଦେଇଥିଲେ, "ଆଚ୍ଛା ହେଉ, ଏଣିକି ପଦ୍ୟ ଲେଖିବ ।"

ଏହାପରେ ରାଧାନାଥ ବଙ୍ଗଳାରେ କବିତା ଲେଖିଲେ ଏବଂ ବନ୍ଧୁ ଦାମୋଦର ପ୍ରସାଦ ଦାସଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ କଲିକତାରେ 'କବିତାବଳୀ-୧ମ ଖଣ୍ଡ' ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ରାଧାନାଥଙ୍କ କବିତ୍ୱ-ସାଧନାର ଆଦ୍ୟ ପ୍ରେରଣାଦାତା ଫକୀର-ମୋହନ, ଏହାହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଅଛି ।

'ଇଂରେଜ ଆଗମନ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ୧୯୦୪ ସାଲରେ କର୍ଣ୍ଣେଲ ହାର୍କଟ ରାଜ୍ୟ ଶାସନର ଯେଉଁ ସନନ୍ଦ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ; ତାହାର ଅବିକଳ ବକ୍ତବ୍ୟ ପାଠ କଲେ ତତ୍କାଳୀନ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ । "ଜମୀଦାରାନ ଓ କାନୁନଗୋୟାନ୍ ଓ ଚଉଧୁରାୟାନ୍ ଓ ମକଦମାନ୍ ଓ ସରବରାକାରାନ୍ ଓ ଝଣ୍ଟାଇତାନ୍ ଓ ରଏତାନ୍ ମହାଲତ୍ ଚକଲେ ବନ୍ଦର ବାଲେଶ୍ୱର ଖୋଦାବନ୍ଦ ଏସୁବାଚ୍ଛେ ଲେଖାଗଲା କର୍ଣ୍ଣେଲ ହାର୍କଟ ସାହେବ ବାହାଦୂର ଓ ଜନ୍ ମିଲ ବଲ ସାହେବ ବାହାଦୂର ମୁଲ୍ଲୁଆର କାରସୁଟେବ ଉଡ଼େଶେ କଟକ ବମର୍ଜି ବ ହୁକୁମ ହଜୁର ଗଭର୍ଣ୍ଣର ଜେନେରାଲ ବାହାଦୂର ଖଜଣା ବକସ୍ତା ଅମଲ ମହଙ୍କେ । ଯେ କିଛି ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କଠାରେ ଥିବ, ମାଫ କରାଗଲା ଓ ଯେ କେହି ମରହଟ୍ଟା ତରଫ ଫୌଜଦାର ଓ ଜଗର ଅମଲ ସାହେବମାନଙ୍କ ହଜୁରରେ ନାଲିସ କରିବ ମଞ୍ଜୁର ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତିମାନରେ ଏ ମୁଲକ କୁମ୍ପାନି ଅଙ୍ଗରେଜ ବାହାଦୂରଙ୍କର ହେଲା । ଯେ କେହି କାହାର ଉପରେ ଜୁଲୁମ କରିବ ସରକାରର ନାଲିସ କରିବ । ଉଆଜିବ ତଜବୀଜରେ ତାହାର ଗୌର ପରସ୍ତୀ ହୋଇବ—ତୁଳମାସ ଦ୨୫ନ ସନ ୧୨୧୧ ସାଲେ ମଜୁମଦାର ଓ ଭୁୟାଁ ଓ ଜମିଦାରାନ୍ ପ୍ରଗନେ ଦଶମଲମ ମାଲୁମ ଯେ ଇସ୍ତିହାରନାମା ସରକାରରୁ ସାଦର ହେଲା । ଆପଣ ଓ୍ୱକବ ହୋଇ ଆପଣା ଆପଣା ସରହଦରେ ସମସ୍ତ ରଏତମାନଙ୍କୁ ଓ୍ୱକବ କରାଇବ । ଯେବେ ନ କରାଇବ ଆଇନ ବୋମର୍ଜି ବ ସଜା ପାଇବ ।—ଲଏମ୍ବର ୧୦, ସନ ୧୮୦୩ ଇଃସନ ।" (ଉ.ସା. ୨୧୫)

ସେହିପରି "ଚକାଡ଼ାରୁ କାଣ୍ଡେ" ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଙ୍କର ଆଉ ଏକ ଆବିଷ୍କାର । "ମାଦଳାପାଞ୍ଜି" ପରି ଏହାର ମଧ୍ୟ ଐତିହାସିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ରହିଛି । ପୁରାଣ ସାହିତ୍ୟ ଯୁଗରେ ଏହି ଗଦ୍ୟଲେଖାର ଗୁରୁତ୍ୱ ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଲେଖିଥିଲେ—"ପ୍ରାପ୍ତ ପୁସ୍ତକ ଖଣ୍ଡି କଟକ କିଲ୍ଲାନ୍ତର୍ଗତ ଶ୍ରୀ ପ୍ରସନ୍ନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମପୁର ଆଠ ସାହିର ମଧ୍ୟସ୍ଥିତ ପୂର୍ବଖଣ୍ଡି ଉତ୍ତର

ରାଜ ତୋଡ଼ାରମଲ୍ଲ ସାହୁ ମହାଜନ ଗୁରୁଦାସ ଚଉଧୁରୀଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃକ ଲିଖ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱାନୁ-ରାଗୀ ଆର୍ତ୍ତତ୍ରାଣ ମିଶ୍ରଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ତାଳପତ୍ର ପୋଥି—ଏହା ଗଜପତି ରାଜଦଣ୍ଡ ଶାସନର ଏକ ପ୍ରକାର ଇତିହାସ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଅନୁକରଣରେ । ଅନଙ୍ଗଭୀମ-ଦେବଙ୍କ ଅମଳରୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଚଳିତା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ସମୟରୁ ହୋଇଛି । କାରଣ ଏଥିରେ ଅଛି ମଙ୍ଗଳକାମନା କରି—"କପିଳମୁନି ଚନ୍ଦ୍ର୍ୟମାନ ନାରାୟଣାମାବତାର ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ପ୍ରସୂତ ବୀରଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଜୟତୁ ।" ପୁନଶ୍ଚ "କପିଳେନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ସୂନୋର୍ବୀର ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବସ୍ୟ ସର୍ବାଂପଦୋ ବିନଶ୍ୟନ୍ତୁ ।" (ଉ.ସା. ୨୧।୮)

ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ (୨୭।୪)ରେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟଙ୍କର 'ବିଚିତ୍ର ରାମାୟଣ' ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଐତିହାସିକ ହଣ୍ଟର ଓ ତାରିଣୀଚରଣ ରଥ କବି ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଥିଲାବେଳେ ରଥେ ତାଙ୍କୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରି ଲେଖିଥିଲେ—"ଏହି ସମସ୍ତ ଘଟଣା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ହେଉଅଛି କବି ବିଶ୍ୱନାଥ ଦ୍ୱିତୀୟ ଦିବ୍ୟସିଂହଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଅର୍ଥାତ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ପାଦରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲେ ।" ଗବେଷକ ରଥଙ୍କର ବହୁ ଗବେଷଣା ପ୍ରବନ୍ଧ ସେ କାଳରେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଦତ୍ତ ତାଲଚେର ପୁରସ୍କାର ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । (ମୁକୁର ୧।୨) ପତ୍ରିକାରେ ରଥଙ୍କ ଲିଖିତ "ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ" ସ୍ଥାନିତ ହୋଇ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ବିଷୟରେ ନୂତନ ସନ୍ଦେଶ ବହନ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ଏକଦା ତରୁଣ ବୟସରେ ରଥେ "ଚତୁଷ୍ପାଠୀ" ଶୀର୍ଷକ ଏକ ପ୍ରବନ୍ଧ 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ' ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧ ପାଠ କରି କବି ରାଧାନାଥ ଲେଖକଙ୍କୁ ପ୍ରଶଂସା କରିବା ସହିତ ଆଶୀର୍ବାଦ କରିଥିଲେ । ଅଧ୍ୟାପକ ଗୋପାଳ ଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ରଙ୍କ "ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ ଜୀବନୀ"ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ରଥେ ନାଗାନନ୍ଦ, କଥାସରିତ ସାଗରର କିୟଦଂଶ ଅନୁବାଦ ଓ ଢେଙ୍କାନାଳ ଇତିହାସ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ପରିତାପର ବିଷୟ ଏହି ଲେଖାଗୁଡ଼ିକ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସଂକଳିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ସେ ଶତାଧିକ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ତାହା ମଧ୍ୟ ଆଲୋକକୁ ଆସିପାରି ନାହିଁ । ବାଲେଶ୍ୱରର ରାଜା ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ଦେଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ସେ "ରାଧାନାଥ ଜୀବନୀ" ଲେଖିବା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଏଥିପାଇଁ ସେ କେତେ ପରିଶ୍ରମ କରିଥିଲେ ତାହା ରାଧାନାଥଙ୍କ ସୁଯୋଗ୍ୟ ପୁତ୍ର ଶଶିଭୂଷଣ ରାୟଙ୍କ "ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ—ଶୋକସ୍ମୃତି" (ଉ.ସା. ୨୮।୧) ପ୍ରବନ୍ଧରୁ ଜାଣିହୁଏ । ତାହା ଥିଲା

ଏହିପରି—"ପଣ୍ଡିତେ ! କବିଷୁରୁ ରାଧାନାଥଙ୍କର ବିସ୍ତୃତ ଓ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନଚରିତ ଲେଖିବାକୁ ତୁମ୍ଭେ ବିଗତ ୧୨ ବର୍ଷ ହେଲା ନାନା ଉପାଦାନ ସଂଗ୍ରହ କରୁଥିଲ । ଦୁଇ ତିନିଟି ଅଧ୍ୟାୟ ମଧ୍ୟ ଲେଖିଥିଲ । ସମଗ୍ର ଜୀବନଚରିତ ପ୍ରାୟ ଛ' ସାତ ଶହ ପୃଷ୍ଠା ବ୍ୟାପୀ ହୋଇଥାନ୍ତା । ମାତ୍ର ଅଉ ତାହା କାହାରିଠାରୁ ବାହାରିବ ନାହିଁ ପରା !! ଲୋକେ କେବଳ ବକ୍ତୃତା ଫମ୍ପା ଚିତ୍କାରରେ କହି ଉଠିବେ, ଅନେକ ଲୋକ ଅନେକ ଉଦ୍ୟମ କରିବେ, ମାତ୍ର ସେ ପବିତ୍ର ଭୂମ ତ୍ୟାଗର ଆଉ କାହାର ନାହିଁ, ଏହା ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସର ଅନ୍ତର୍ଭୂମିରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ମୁଁ କହିପାରେ ।" ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଅକାଳରେ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରିବାରୁ ରାଧାନାଥ ଜୀବନୀ ଆଲୋକକୁ ଆସିପାରିଲା ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଅଭାବ ଅପୂରଣୀୟ ହୋଇଗଲା ।

'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ' ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନତମ ସାହିତ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ । ଏହାର ଜନ୍ମ ସମ୍ପର୍କରେ 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ' (୮।୯୦)ରେ କେତେକ ବିବରଣୀ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ଉତ୍କଳ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଅନୁଶୀଳନ ନିମିତ୍ତ ୧୮୯୩ ସାଲ ଡିସେମ୍ବର ମାସରେ କଟକଠାରେ "ଆଲୋଚନା ସଭା" ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା ଏବଂ ତାହା କେବଳ କଟକର କେତେଜଣ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗୀୟ ଏବଂ ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲର ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ଥିଲା । କଟକର କେତେକ ସ୍ଥାନୀୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପରାମର୍ଶ କ୍ରମେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଆଲୋଚନା ସଭା ପ୍ରଶସ୍ତତର ଭିତ୍ତିରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ୧୯୦୩ ସାଲର ମେ' ମାସ ୭ ତାରିଖରେ "ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ" ରୂପରେ ସଂପ୍ରସାରିତ ହେଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଏବଂ ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନା ଏବଂ ଉତ୍କଳ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନତିଚିନ୍ତା ଏ ସଭାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରାଯାଇଥିଲା ।

କ୍ଷଣଜନ୍ମା ସାରସ୍ୱତ ସାଧକ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଥିଲେ କର୍ମଯୋଗୀ । ଏହି ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା ଏବଂ ସାମାଜିକ ସ୍ୱୀକୃତି ଥିଲା ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ । ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ଗବେଷଣା ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ଆଦ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଭାବରେ ସେ ଚିରସ୍ମରଣୀୟ ହୋଇ ରହିବେ ।

ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ,
ଖ୍ରୀଷ୍ଟ କଲେଜ, କଟକ ।

ଉତ୍କଳଙ୍କ ମଧୁସୂଦନ

ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ

ଗତ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେଉଁ ମହାତ୍ମାଙ୍କ ଭଗବତ୍ ପ୍ରେମ ଏ ଉତ୍କଳରେ ଗୋଟିଏ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ହୋଇଅଛି, ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କ ଶିକ୍ଷା, ଚରିତ୍ର ଓ ସଦ୍ଧର୍ମାନୁରାଗର ଉନ୍ନତିକଳ୍ପେ ଯେ କଠୋର ତପସ୍ୟା ସାଧନ କରିଅଛନ୍ତି, ଯାହାଙ୍କ ସଂଯମଶୁଦ୍ଧ ମହନୀୟ ଚରିତ୍ର ପ୍ରଭାବରେ ଉତ୍କଳର ଅନେକ ଅନେକ ଶିଷ୍ୟାନୁଶିଷ୍ୟଙ୍କ ଜୀବନମାର୍ଗ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଓ ଆଲୋକିତ ହୋଇଅଛି, ଯାହାଙ୍କ ଧର୍ମାନୁପ୍ରାଣିତ ଏକନିଷ୍ଠ ସାହିତ୍ୟସେବା ଫଳରେ ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟକୋଷ ଅପୂର୍ବ ଦୀପ୍ତି ଏବଂ ପୁଷ୍ଟି ଲାଭ କରିଅଛି, ସେହି ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା ସ୍ୱର୍ଗତ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଗୁଣକୀର୍ତ୍ତନ ଏ ଲେଖନୀର ଅତୀତ, ଏ କ୍ଷୀଣପ୍ରାଣରେ ଅବସନ୍ନ ଏବଂ ଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଶକ୍ତିର ଅସାଧ୍ୟ ହେଲେହେଁ ନୈଷଧକାବ୍ୟବର୍ଣ୍ଣିତ "ବାଗ୍‌ଜନ୍ମ ବୈଫଲ୍ୟମସହ୍ୟଶଲ୍ୟଂ ଗୁଣାଧିକେ ବସ୍ତୁନି ମୌନିତା ଚେତ୍" ଏହି ଉକ୍ତିଟି ସ୍ମରଣ କରି ପ୍ରତ୍ୟବାୟଭାଗୀ ହେବା ଭୟରେ ଯଥାଜ୍ଞାତ ଯତ୍‌କିଞ୍ଚିତ୍ ତାହାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ପ୍ରୟାସୀ ହେଉଅଛି । "ଯାହାଙ୍କ ଯୋଗେ ଏ ଜୀବନ ଧନ୍ୟ ହୋଇଅଛି, ଯାହାଙ୍କୁ ଗୁରୁ ରୂପେ ଲାଭକରି ଗୃହଜୀବନ ମୂଲ୍ୟବାନ ହୋଇଅଛି, ତାହାଙ୍କ ପୁଣ୍ୟଚରିତ ଆଜି ଯଥାଶକ୍ତି କୀର୍ତ୍ତନ କଲେ ଏ ଜୀବନ ଆହୁରି କୃତକୃତ୍ୟ ହେବ" ମଣି ମୁଁ ଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରବନ୍ଧରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନର ସ୍ଥୂଳ ଇତିହାସ ପ୍ରଦାନ କରୁଅଛି ।

ସ୍ଥାନ, ଜନ୍ମ ଓ ବଂଶ ପରିଚୟ :

ବ୍ରିଟିଶ ଅଧିକାର ପୂର୍ବେ ଉତ୍କଳ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀକାଳ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ଜାତିର ଶାସନାଧୀନ ଥିଲା, ଏକଥା ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ ଅଳ୍ପାଧିକ ଜାଣନ୍ତି । ସେ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଅଥବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ଦେଶରୁ ବିଶେଷତଃ ନାଗପୁର ଅଞ୍ଚଳରୁ ଅନେକ ଲୋକ ଦଳଶଃ ଉତ୍କଳକୁ ଆସି ବସତି ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେ ସମସ୍ତେ ସ୍ଥାୟୀ ଅଧିବାସୀ ହୋଇ ରହିଲେ ନାହିଁ । ଅଳ୍ପକାଳ ପରେ ମହାପରାକ୍ରମ ବ୍ରିଟିଶ ଜାତିର ଏ ଦେଶରେ ପ୍ରବେଶ ଦେଖି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ୱଦେଶକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲେ । କେବଳ ଯେଉଁମାନେ ବୃଦ୍ଧ ଓ ଅସମର୍ଥ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ ଏବଂ ଧର୍ମପିପାସା ବଳବତୀ ଥିବାରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନ ବା ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରପ୍ରାପ୍ତିର ଆଶା ପୋଷଣ କରିଥିଲେ, ସେହିମାନେ ପୁଣ୍ୟଭୂମି

ଉତ୍କଳ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ମନ ବଳାଇଲେ ନାହିଁ । ଏହିପରି ପ୍ରାୟ ଶତାଧିକ ମରହଟ୍ଟା ଏ ଦେଶରେ ରହିଗଲେ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ମଧୁସୂଦନ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଏକ ବଂଶକୁ ଅଲଙ୍କୃତ କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ପିତାମହ ସଦାଶିବ ରାଓ ଏବଂ ମାତାମହ ଭରତ ରାଓ ପ୍ରଭୃତି କେତେଜଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମରହଟ୍ଟା ଛତ୍ରିଶ ସୁଖ ନଗରରେ ବାସ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଅବଶ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ମାତୃଭାଷା ହିନ୍ଦୀ ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ପଶ୍ଚାତ୍ ସେମାନେ ସେତେବେଳେ ଏ ଦେଶ ଭାଷା ଓଡ଼ିଆକୁ ଉତ୍ତମରୂପେ ମାତୃଭାଷା କରିନେଲେ, ସେହିଦିନୁଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ବୋଲି ଗଣନା କରାଯାଉ ଅଛି । ସଦାଶିବ ରାଓ ଜଣେ ତେଜସ୍ୱୀ ପୁରୁଷ ଥିଲେ । ତାହାର ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଏହି ଯେ, ଏକମାତ୍ର ପୁତ୍ର ଭାଗୀରଥି ରାଓ ବାଲ୍ୟକାଳରେ କିଛି ଶିକ୍ଷା ପାଇ ସେତେବେଳେ ତାହା ବଳରେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ କଚେରୀରୁ କିଛି ଉପାର୍ଜନ କଲେ ତାହା ପ୍ରାୟ ପିତାଙ୍କ ହସ୍ତକୁ ଯାଉ ନ ଥିଲା । ପୁତ୍ରର ଅପବ୍ୟୟରେ ଅସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ସେ ଏହି ଦୋଷ ସଂଶୋଧନ ଲାଗି ବାରମ୍ବାର ଚେଷ୍ଟା କରି ମଧ୍ୟ ସଫଳକାମ ନ ହେବାରୁ ଅଗତ୍ୟା ଉତ୍ତରକାଳରେ ପୁତ୍ରଠାରୁ ଅନ୍ତରରେ ରହିଲେ । ଏହିପରି ପ୍ରାୟ ଦଶବର୍ଷ ଅତୀତ ନ ହେଉଣୁ ସଦାଶିବଙ୍କର ଚରମକାଳ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ସେତେବେଳେ ସଦାଶିବ ପୁତ୍ରମୁଖ ଦର୍ଶନ ଲାଗି ବଡ଼ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ଏହା ଦେଖି ସହଚରମାନେ ପୁତ୍ରଙ୍କ ନିକଟକୁ ସନ୍ଦେଶ ପ୍ରେରଣ କରନ୍ତେ, ଭାଗୀରଥି ବ୍ୟଗ୍ରଚିତ୍ତରେ ପିତାଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ପିତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବାର କିୟତ୍ ହସ୍ତ ଦୂରରୁ ଜଣେ ପାର୍ଶ୍ୱଚର ହଠାତ୍ ଉତ୍କର୍ଣ୍ଣିତ ସଦାଶିବଙ୍କୁ କହିଦେଲେ "ଆପଣଙ୍କ ବେଟା ଆଗେସ୍ଥା" । ଏହି କଥା ଶୁଣିବାମାତ୍ରେ ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା ସଦାଶିବ, ପୁତ୍ର ଗୃହଦ୍ୱାରର ପ୍ରଥମ ପାବଚ୍ଛରେ ପଦ ନ ଦେଉଣୁ "କାହିଁ ହେ" କହୁଁ କହୁଁ ପୁତ୍ରମୁଖ ଗୃହିଁ ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ଟଳି ପଡ଼ିଲେ । ଏ ମରଣ ଭାଗୀରଥିଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଣସ୍ପର୍ଶୀ ଓ ଶିକ୍ଷାପ୍ରଦ ହୋଇଥିଲା । ସେହିଦିନୁଁ ସେ ଜୀବନକୁ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଶୁଦ୍ଧ ପଥରେ ଚଲାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସଦାଶିବଙ୍କ ହୃଦୟରେ ପୁତ୍ରବାତ୍ସଲ୍ୟ କିପରି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନଭାବରେ ରହିଥିଲା, ତାହା ଏହି ଘଟଣାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହେଉଅଛି । ପୁତ୍ରକୁ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଚରିତ୍ର କରିବା ଲାଗି ତାହାଙ୍କର ପ୍ରାଣ ଏପରି ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା ଯେ, ଶେଷରେ ସେ ଅନନ୍ୟୋପାୟ ହୋଇ ଏକପ୍ରକାର ଚିରବିଚ୍ଛେଦ ଶାସ୍ତି ଦ୍ୱାରା ପୁତ୍ରଙ୍କୁ ମହାଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସଂସାରଭାର ଭାଗୀରଥିଙ୍କ ମସ୍ତକରେ ପଡ଼ିବାରୁ ସେ ଆପଣାକୁ ବଡ଼ ଅସହାୟ ଓ ଅସମର୍ଥ ମନେକଲେ । କିନ୍ତୁ ଜଣକ ଯୋଗେ ସେ "ସାମାନ୍ୟ ଚପରାଶିକର୍ମ ଜୀବିକା ହେଲେହେଁ" ସଂସାରୀ ଜୀବନର ପ୍ରଥମ ଭାଗ ବଡ଼ ସୁଖରେ କଟାଇ ନେଲେ । ସେ ଜଣକ ଆଉ କେହି ନୁହନ୍ତି, ତାହାଙ୍କର

ଗୃହଲକ୍ଷ୍ମୀ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜନନୀ ଅମ୍ବିକା ଦେବୀ । ଅମ୍ବିକା ଦେବୀଙ୍କ ପ୍ରାୟ ପତିପ୍ରାଣା ସତୀ ରମଣୀ ଏ ଯୁଗରେ ବିରଳ ଦେଖାଯାନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ଅମ୍ବିକାଙ୍କୁ ଦେଖିଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ପ୍ରାୟ କହିଥାନ୍ତି ଯେ ଅମ୍ବିକା ରୂପରେ ଗୁଣରେ ସାକ୍ଷାତ୍ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଥିଲେ । ତାହାଙ୍କର ପତିଭକ୍ତି ଓ ଅପତ୍ୟବାତ୍ସଲ୍ୟ କେତେଦୂର ଗଭୀର ଥିଲା, ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ପାଠକମାନେ ଅନୁମାନ କରିପାରିବେ । ଏଠାରେ ଦୁଇଗୁଟି କଥାରେ ଅମ୍ବିକାଙ୍କର ବଂଶପରିଚୟ ଦେବା ସଙ୍ଗତ ମନେ କରୁଅଛୁ । ପୂର୍ବକଥିତ ଭରତ ଓ ରାମ ରାଉ ନାମକ ଦୁଇ ମରହଟ୍ଟା କ୍ଷତ୍ରିୟ(୧) ସଦାଶିବ ରାଉଙ୍କର ସମକାଳୀନ ଥିଲେ । ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ଆଠ ପୁତ୍ର ଓ ଦୁଇ କନ୍ୟା ଥିଲେ । ଭରତଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ କନ୍ୟାଙ୍କର ନାମ ସରସ୍ୱତୀ । ଏ ଦୁଇ କନ୍ୟା ମଧ୍ୟରେ କନିଷ୍ଠା ଅମ୍ବିକା ଅଧିକ ଗୁଣବତୀ ଥିଲେ । ଏହି ଲକ୍ଷ୍ମୀରୂପିଣୀ ରମଣୀଙ୍କ ପାଣିଗ୍ରହଣ ଉତ୍ତାରେ ରଘୁନାଥଙ୍କର ସାଂସାରିକ ଅବସ୍ଥାର ମଧ୍ୟ ଉନ୍ନତି ହୋଇଥିଲା । ପୁରୀର ତଦାନୀନ୍ତନ ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ ମାନନୀୟ ଡ୍ରମଣ୍ଡ ସାହେବ ତାଙ୍କ କର୍ମରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ମାସିକ ୧୬ ଟଙ୍କା ବେତନରେ ତାଙ୍କୁ ଅଠରନଳା ଫାଣ୍ଡିର ଜମାଦାର ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ କଲେ । ସେତେବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥ-ଯାତ୍ରି କର ସଂଗ୍ରହ ନିମିତ୍ତ ଏହି ଫାଣ୍ଡିଟି ନୂତନ ବସିଥିଲା । ଏହା ପ୍ରାୟ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଠିକ ମଧ୍ୟଭାଗର ଘଟଣା । ଏହାର କିଛି କାଳ ପରେ ଅମ୍ବିକା ସତ୍ପୁତ୍ରଧାରିଣୀ ହେଲେ । ୧୮୫୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ(୨) ଜାନୁଆରି ମାସ ୨୧ ତାରିଖ ସୋମବାର ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମୀ ଦିନ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସରସ୍ୱତୀ(୩) ଉଭୟଙ୍କର ନେତ୍ରୋତ୍ସବ ପୁତ୍ର ରଘୁନାଥ କୁଟୀରର ସୂତିକାଗୃହ ଆଲୋକିତ କଲେ । ମଧୁକାଳର ଏହି ମଧୁମୟ ପ୍ରବେଶ ଦିବସରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବାରୁ ପିତା ବାଛି ବାଛି ନବଜାତ ପୁତ୍ରର ବିପଦବନ୍ଧୁ 'ମଧୁସୂଦନ' ନାମ ରଖିଲେ । ଏହି ପୁତ୍ର ସ୍ୱୀୟ ଜୀବନକାଳ ମଧ୍ୟରେ ନିଜ ନାମକୁ ସାର୍ଥକ କରି ଯାଇ-ଅଛନ୍ତି । ଆଉ କଥା କେତେକ ଥାଉ ବିରହି-ପ୍ରେମିକସମ୍ଭୂଳ ବଙ୍କୁତ ରୁଚିର ଅନୁକୂଳ ପ୍ରାଚୀନ ମଧୁ ବା ବସନ୍ତକୁ ସେ କିପରି ନିଷ୍ପୀଡ଼ନ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ମଧୁସୂଦନଙ୍କ "ନବବସନ୍ତ ଭାବନା" କବିତାରୁ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ଏହି ନବଜାତ ଶିଶୁକୁ ଯେ ଦେଖିବାକୁ ଆସୁଥାନ୍ତି, ସେ କ୍ଷଣକାଳ ତାହାର ଦିବ୍ୟବପୁ ନିର୍ନିମେଷ ନୟନରେ ଦେଖି ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । ସ୍ନେହମୟୀ ଜନନୀ ପରମ

---

(୧) ଏମାନଙ୍କ ଘରେ ବହୁକାଳଯାଏ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟ ଢାଲ, ବର୍ଚ୍ଛା, ବନ୍ଧୁକ ଆଦି ରହିଥିଲା ।

(୨) ୧୭୭୩ ଶକାବ୍ଦ, ସନ ୧୨୬୮ ସାଲ ମାଘ ୧୫ ଦିନ ।

(୩) ଜ୍ୟେଷ୍ଠା ଭଗିନୀ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କର କୌଣସି ସନ୍ତାନ ନ ଥିଲା ।

ସ୍ନେହ ଓ ଯତ୍ନ ସହକାରେ ଏ ଶିଶୁର ଲାଳନ ପାଳନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ପ୍ରାୟ ଚାରିବର୍ଷ ଅତୀତ ନ ହେଉଣୁ ପୁତ୍ରବତ୍ସଳା ଅମ୍ବିକା ଦେବୀ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପୁତ୍ର-ସନ୍ତାନ ଲାଭ କଲେ । ନୀଳାଚଳବାସୀ ପିତା ନୀଳାଚଳପତିଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ତାଙ୍କ ନାମ ଜଗନ୍ନାଥ ରଖିଲେ । ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁତ୍ର ଜନ୍ମର ପ୍ରାୟ ଦୁଇବର୍ଷ ପରେ ଗୋଟିଏ କନ୍ୟା ପ୍ରସବ କରି ତହିଁର ସେହି ସୂତିକା ରୋଗରେ ଅମ୍ବିକା ଦେବୀ ଇହଧାମ ତ୍ୟାଗ କଲେ । ମୃତ୍ୟୁକାଳରେ ସେ ପତିଙ୍କର ପାଦୋଦକ ପାନ କରି ତାହାଙ୍କୁ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ପୁତ୍ରରତ୍ନ ଦୁଇଟିକୁ ହୃଦୟରେ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ କହି ପଶ୍ଚାତ୍ ପତିପାଦପଦ୍ମରେ ତାହା ସମର୍ପଣ କରିଥିଲେ । (୧) ସୁତରାଂ ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ବୟସରେ ମଧୁସୂଦନ ଜନନୀବିହୀନ ହେଲେ । ବିପଦ ଆସିଲେ କେବେହେଁ ଗୋଟିଏ ହୋଇ ଆସେନାହିଁ । ତାହା ପଛରେ ମେଷପଲ ପରି ବହୁତ ଗୋଡ଼ାଇଥାଏ । ଏବେ ଭାଗୀରଥିଙ୍କର ସେହି ଦଶା ହେଲା । ଏକେ ଗୃହଭଙ୍ଗ, ଦ୍ୱିତୀୟରେ ଶିଶୁସନ୍ତାନ ପାଳନ, ସେଥିରେ ପୁଣି ସ୍ଥାନପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଦେଶ । ଏହି ସମୟରେ ଯାତ୍ରିକର ସଂଗ୍ରହ ଉଠିଯିବାରୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅଠରନଳା ଫାଣ୍ଡି ରହିଲା ନାହିଁ । ତେଣୁ ଭାଗୀରଥି ରାଓ ଗୋପ ଥାନାର ଜମାଦାର(୨) ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପୁରୀ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲେ । ଗୋପକୁ ଯିବା ପୂର୍ବେ ସେ ଶିଶୁପୁତ୍ରଦ୍ୱୟଙ୍କ ପାଳନ ବିଷୟରେ ନିତାନ୍ତ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ତଦୀୟ ଶ୍ୟାଳକ ନାରାୟଣ ରାଓଙ୍କ ହସ୍ତରେ ସେମାନଙ୍କ ଭାର ଅର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ଅମ୍ବିକା ଦେବୀ ମଧ୍ୟ ମରଣମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁତ୍ରଟିକୁ ପ୍ରିୟତମ ଭ୍ରାତା ନାରାୟଣ ରାଓଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ କରିବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଶିଶୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଜୀବନରକ୍ଷା ଭାର ମାତୃସ୍ଥାନୀୟା ମାଉଳାଣୀଙ୍କ ହସ୍ତରେ ରହିଲା ।

---

(୧) ଧରି ମୋ ପିତାଙ୍କ ପଦ   କହନ୍ତି ମା ଗଦଗଦ,
ରଖ ରଖ ଏହି ଧନ ମୋର ହୃଦୟରେ ହେ ।
ଏହା କହି ସମର୍ପିଣ ସନ୍ତାନ ଦୁଇଟି ହେ, ପିତାଙ୍କ ଚରଣେ,
ଆହା ପୁଣ୍ୟ ଅଶ୍ରୁ ଜଳେ   ଧୋଇ ବଦନ କମଳେ
ମୁଦିଲେ ନୟନ ମାତା ଅନ୍ତିମ ଶୟନେ ହେ ।

(୨) ସେତେବେଳେ ଆଜିକାଲି ପରି ସବ୍‌ଇନସ୍‌ପେକ୍ଟର ନ ଥିଲେ । ଜମାଦାର-ମାନେ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଗୋଟିଏ ଲାଲ ପଗଡ଼ି, ଖଣ୍ଡେ ସବୁଜା ଚପକନ ଓ ତଦୁପରି କାବା ଏମାନଙ୍କର ପୋଷାକ ଥିଲା । ଏହିସବୁ ଜମାଦାରମାନେ ଜଣେ ଦାରୋଗାଙ୍କ (ଆଧୁନିକ ଇନସ୍‌ପେକ୍ଟର) ଅଧୀନରେ ରହୁଥିଲେ ।

ବାଲ୍ୟଜୀବନ ଓ ଶିକ୍ଷା :

ଗୋପରେ ସରଳପ୍ରାଣ ଭଗୀରଥି ରାଓ ତତ୍କାଳୀନ ଦାରୋଗା ସୁବଳଚନ୍ଦ୍ର ବୋଷଙ୍କ ଅଧୀନରେ କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ । ଦାରୋଗାବାବୁ ସହଯୋଗିଙ୍କ ଶାନ୍ତ ସ୍ୱଭାବ ଓ ନମ୍ର ବ୍ୟବହାରରେ ଅତୀବ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ତାହାଙ୍କୁ ସୁହୃଦ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଦାରୋଗା ବାବୁଙ୍କ ସହିତ ଭଗୀରଥିଙ୍କର ଘନିଷ୍ଠତା ଜନ୍ମିଗଲା । କିନ୍ତୁ ଗୋପରେ ବର୍ଷାଧିକ କାଳ ଅତୀତ ନ ହେଉଣୁ ଭଗୀରଥି ଦିନେକର ଅଦ୍ଭୁତ ସ୍ୱପ୍ନରେ ବିଚଳିତ ହୋଇ ପଡିଲେ । ତାହା ଏହି—ନିଶୀଥ ସମୟରେ ତାହାଙ୍କର ପ୍ରିୟତମା ପତ୍ନୀ ଶୟନକକ୍ଷକୁ ଆସି କହିଲେ, "ମୁଁ ତୁମ୍ଭ ପାଖରେ ପ୍ରାଣପିତୁଳା ଦୁଇଟିକ ଗୁଡ଼ୁ ଦେଇ ଆସିଲି ଏହିପରି ହତାଦର ହେବା-ପାଇଁ ? ତୁମ୍ଭେ ଯଦି ନ ଦେଖିବ, ମୁଁ ଜଗନ୍ନାଥଟିକ ନେଇଯିବି ।" ଏହି ସ୍ୱପ୍ନ-ଦର୍ଶନରେ ପୁତ୍ରବତ୍ସଳ ଭଗୀରଥି ରାଓ ନିତାନ୍ତ ମର୍ମାହତ ହୋଇ ପରଦିନ ପ୍ରଭାତରେ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରର ବନ୍ଧୁ ସୁବଳ ବାବୁଙ୍କ ନିକଟରେ ବାଳକବତ ବିଳାପ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ଏବଂ ସ୍ୱପ୍ନ ପ୍ରକାଶ କରି କହିଲେ, "ମୁଁ ଏହିକ୍ଷଣି ପୁଣ୍ଡ ଯିବି । ଯଦି ସେଥିରେ କୌଣସି ବାଧା ହୁଏ, ତାହା ହେଲେ, ଏ ଚାକିରି ଗଲେ ସୁଦ୍ଧା ମୋହର ଦୁଃଖ ବା ଭୟ ନାହିଁ ।" ସୁବଳ ବାବୁ ସେଠାରେ ସପରିବାର ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ ତେଣୁ ସେ ବନ୍ଧୁଙ୍କର ଶିଶୁସନ୍ତାନ ପାଳନରେ ଆଶ୍ୱାସ ଦେଇ ସେଠାକୁ ପିଲମାନଙ୍କୁ ଆଣିବାକୁ କହିବାରୁ ପୁତ୍ରବତ୍ସଳ ଭଗୀରଥି ରାଓ ଅବିଳମ୍ବେ ପୁଣ୍ଡ ଯାତ୍ରା କଲେ ଏବଂ ସେଠାରୁ ପୁତ୍ରଦ୍ୱୟଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଘେନି ଆସିଲେ । ତେତେବେଳେ ପୁଣ୍ଡଠାରୁ ଗୋପକୁ ଆସିବାର ପଥ ଆଜିକାଲି ପରି ସୁଗମ ନ ଥିଲା । ଯଦିବା ବଳଦଗାଡ଼ି କଷ୍ଟରେ ଆସି ପାରୁଥିଲା, ତଥାପି ସେ ଗାଡ଼ିରେ ନେଲେ ଶିଶୁଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ କଷ୍ଟ ହେବ ଅନୁମାନ କରି ଯେଉଁ ଉପାୟରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଆଣିଥିଲେ, ତାହା ପାଠକ-ମାନଙ୍କୁ ବଡ଼ କୌତୂହଳଜନକ ବୋଧ ହେବ । ସେ ଆଗେ ଦୁଇଟି ଟୋକାଇରେ କିଛି କିଛି ଧାନ ପୂରାଇ ସମତଳ କରିଦେଲେ ଏବଂ ତାହା ଉପରେ ଲୁଗାର ବିହଳ ଶେଯ କରି ପୁତ୍ରଦ୍ୱୟଙ୍କୁ ବସାଇ ଦେଲେ । ଜଣେ ବାହକ ଭାର କରି ଭଗୀରଥିଙ୍କର ଏହି ଦୁଇ ରତ୍ନକୁ ଗୋପକୁ ବୁହାଇ ଆଣିଲା । ଏହି ଗୋପରେ ଆଉ ପୁତ୍ର-ଦ୍ୱୟଙ୍କ ଯତ୍ନରେ କୌଣସି ତ୍ରୁଟି ହେଲା ନାହିଁ ଏହିଠାରେ ସପ୍ତମ ବର୍ଷରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ବିଦ୍ୟାରମ୍ଭ ହେଲା । ସ୍ଥାନୀୟ ଚାଟଶାଳୀରେ ଜଣେ ଅବଧାନଙ୍କ ନିକଟରୁ ସେ ଏ ଦେଶପ୍ରଚଳିତ ଖଡ଼ିପାଠ ଅଭ୍ୟାସ କଲେ । ଶୋଧି, ଓଡ଼ାଙ୍କ, ହରଗୁଣ, କୋଠା, ନଳ, ଜୟବିଜୟ ପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁ ସବୁର ନାମ ଆଧୁନିକ ବିଦ୍ୟାଳୟ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର କର୍ଣ୍ଣଗୋଚର ହୋଇ ନ ଥିବ, ସେହି ସବୁ ନବାଲୋକ-ପ୍ରାପ୍ତ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ପ୍ରାଥମିକ ଶିକ୍ଷା ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରାୟ ବର୍ଷେକ ପରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ

ପିତା ଭୁବନେଶ୍ୱର ଥାନାକୁ ବଦଳି ହୋଇ ଆସିବାରୁ ସେହିଠାରେ ତାଙ୍କର ଶିକ୍ଷାର କସ୍ତ୍ର ସୁବିଧା ହେଲା । ତେତେବେଳେ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଗୋଟିଏ ଗଭର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ମଧ୍ୟଶ୍ରେଣୀ ବିଦ୍ୟାଳୟ ଥିଲା, ସେଥିରେ (ଓଡ଼ିଆ ପୁସ୍ତକ ଅଭାବରୁ) ବଙ୍ଗଳା ଶିକ୍ଷା ଦିଆ ଯାଉଥିଲା । ମଧୁସୂଦନ ଏଥିରେ ପ୍ରବେଶ ଲାଭକରି ସ୍ୱୀୟ ଅନୁପମ ଗୁଣରେ ତତ୍ରତ୍ୟ ସମସ୍ତ ଛାତ୍ର ଓ ଶିକ୍ଷକଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲେ । ସେ ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ଶ୍ରୀହରି ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଶିକ୍ଷୋନ୍ନତି ଦେଖି ଉତ୍ତମରୂପେ ବୁଝି ପାରିଥିଲେ ଯେ ଛାତ୍ରଟି ଉଚ୍ଚତର ଶିକ୍ଷା ପାଇବାର ଯୋଗ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ପିତାଙ୍କର ଜମାଦାରୀ କର୍ମର ସାମାନ୍ୟ ଆୟ ତାହାଙ୍କ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାର ଅନୁକୂଳ ନ ଥିଲା । ମାତ୍ର ସର୍ବଜ୍ଞ ଭଗବାନ ଯାହାର ହୃଦୟକୁ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଆଲୋକିତ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି, ଶତ ପାର୍ଥିବ ବିଘ୍ନ ତାହାର ପଥରେ କଣ୍ଟକ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଅଚିରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ସେ ଶିକ୍ଷାବିଘ୍ନ ଦୂରୀଭୂତ ହୋଇଗଲା । ଏକଦା ସ୍କୁଲ ଇନସ୍‌ପେକ୍ଟର ଉଡ୍ରୋ ସାହେବ ଖଣ୍ଡଗିରି ଦେଖିବାକୁ ଯାଇ ସେଠାରୁ ଭୁବନେଶ୍ୱର ସ୍କୁଲ ପରିଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଗଲେ । ସ୍କୁଲକୁ ଯିବା ପୂର୍ବରୁ ଲୋକ-ବ୍ୟବହାର-କୁଶଳ ଭଗୀରଥି ରାଓ ପରିଭ୍ରାନ୍ତ ସାହେବଙ୍କୁ ଦେଶକାଳୋଚିତ ଅତିଥିସତ୍କାର ଦ୍ୱାରା ପରିତୁଷ୍ଟ କରିଥିଲେ । ସାହେବ ସ୍କୁଲରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲାକ୍ଷଣି ଶ୍ରେଣୀମଣ୍ଡନ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ମୁଖମଣ୍ଡଳ ଦେଖି ହଠାତ୍ 'କାହାର ପୁଅ' ବୋଲି ହିନ୍ଦୀରେ ପଚାରିଲେ । ସୁଚତୁର ପିତା ପଛେ ପଛେ ଥିବାରୁ 'ସେ ମୋହର ପୁଅ' ବୋଲି ଉତ୍ତର ଦିଅନ୍ତେ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲିତ ସାହେବ ଅଧିକରେ ପରିତୁଷ୍ଟ ହୋଇ "ଆଚ୍ଛା ତୁମ୍ଭ ପୁଅକୁ ପରୀକ୍ଷା କରିବା" ବୋଲି ସସ୍ମିତ ମୁଖରେ କେତୋଟି ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ । ପ୍ରଥମେ ଭିତ୍ତି ଦେହରେ ଭାରତର ମାନଚିତ୍ର ଦେଖି ସେଥିରୁ କେତୋଟି ଭୌଗୋଳିକ ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ । ସେ ପ୍ରତ୍ୟେକର ସଦୁତ୍ତର ପାଇ ସାହେବ ଗଣିତର ଜ୍ଞାନ ପରୀକ୍ଷା କଲେ । ଆଶାନୁରୂପ ଉତ୍ତରରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ସାହେବ ତାଙ୍କୁ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲରେ ପଢ଼ାଇବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଲେ ଏବଂ ଭଗୀରଥିଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ଦେଖି 'ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲରେ ବିନା ବେତନରେ ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ପଢ଼ିବା ପାଇଁ' ଖଣ୍ଡିଏ ସାର୍ଟିଫିକେଟ ଲେଖିଦେଲେ । ଏହି ସୁଯୋଗରେ ମଧୁସୂଦନ ହାଇ ସ୍କୁଲରେ ଅଧ୍ୟୟନର ସୁବିଧା ପାଇଲେ । ପୁରୀ ଗଲାବେଳକୁ ତାହାଙ୍କର ବୟସ ୯ ବର୍ଷରୁ ବଳି ପଡ଼ିଥିଲା । ସେଠାରେ ସେ ସହାଧ୍ୟାୟୀମାନଙ୍କୁ ଅଧ୍ୟୟନର ଅପୂର୍ବ ଆଦର୍ଶ ଦେଖାଇଥିଲେ । ଛାତ୍ରମାନେ ଶ୍ରେଣୀରେ ଗଲ୍ପ କରୁଥିଲାବେଳେ ମଧୁସୂଦନ ସେହି ଗହଳ ମଧ୍ୟରେ ଥାଇ ପୁଣି ଅବାଧରେ ପଢ଼ି ପାରୁଥିଲେ । ପଢ଼ିବା ସମୟରେ କେହି ତାହାଙ୍କୁ ଡାକିଲେ ବା କିଛି କହିଲେ ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିରକ୍ତି ପ୍ରକାଶ କରି ପୂର୍ବବତ୍ ସ୍ୱପାଠରେ ଅଭିନିବିଷ୍ଟ ହେଉଥିଲେ । ଏ ଅଧ୍ୟବସାୟ ଗୁଣରେ ସେ

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶ୍ରେଣୀରେ ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାନ ଏବଂ 'ଡବଲ୍ ପ୍ରମୋଶନ' ପାଇ (ଗୋଟିଏ ଶ୍ରେଣୀ ଉପର ଶ୍ରେଣୀକୁ ଉଠି) ସ୍ବର ବର୍ଷରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଆସିଲେ । ସ୍କୁଲର ତଦାନୀନ୍ତନ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ ବକ୍‌ସଉଏଲ ସାହେବ ବିଦ୍ୟାଳୟର ପାଠୋନ୍ନତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏହି ନିୟମ କରିଥିଲେ ଯେ—ପ୍ରତିବର୍ଷ ସେ ପାଞ୍ଚୋଟି ଲେଖାଏଁ ଅଗ୍ରେଷଟିଂ ବିଷୟରେ ୨୦ଟି ପ୍ରଶ୍ନ କରିବେ । ଯେଉଁ ଛାତ୍ର ସେହି ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ତର ପ୍ରଦାନ କରିବ, ସେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରଶ୍ନରେ ପାଞ୍ଚଟଙ୍କା ଲେଖାଏଁ ପୁରସ୍କାର ପାଇବ । ମଧୁସୂଦନ ଏହି ଏକଶତ ଟଙ୍କାର ପୁରସ୍କାର ତିନିବର୍ଷ ପାଇଥିଲେ । କେବଳ ଏହି ପୁରସ୍କାର ନୁହେଁ, ତେତେବେଳେ ରମା ବା ରେଉଆର ରାଜା ଉକ୍ତ ସ୍କୁଲକୁ ୪୦।୫୦ ଭରି ପରିମାଣରେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ରୌପ୍ୟ ପଦକ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ସେଥିରେ ଏହି ନିୟମ ଥିଲା ଯେ ଯେଉଁ ଛାତ୍ର ସବୁ ଶ୍ରେଣୀରେ ପ୍ରଥମ ହେବ, ସେ ଏହି ପଦକ ପାଇବ ଏବଂ ସାତଦିନ ଘରେ ରଖି ସ୍କୁଲକୁ ଫେରାଇ ଦେବ । କିନ୍ତୁ ତିନିବର୍ଷ ଏକ ଲୋକ ପାଇଲେ ପଦକ ତାହାର ହୋଇଯିବ । ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ ଥାଇ ଦୁଇବର୍ଷ ଏହି ପଦକ ପାଇଥିଲେ । ତୃତୀୟ ବର୍ଷରେ ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରବେଶିକା ପରୀକ୍ଷାରେ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଛାତ୍ରରୂପେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ଏବଂ ମାସିକ ଦଶଟଙ୍କା ବୃତ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ । ସ୍କୁଲରୁ ଚାଲିଯିବାରୁ ଏ ପଦକ ତାହାଙ୍କୁ ଦିଆଯିବ କି ନାହିଁ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରୁ କରୁ ପ୍ରାୟ ବର୍ଷେ ଚାଲିଗଲା । ପରବର୍ଷ ହରିକୃଷ୍ଣ ଦାସ ନାମକ ଜଣେ ଛାତ୍ର ଦ୍ୱିତୀୟ ବିଭାଗର ୧୫ ଟଙ୍କା ବୃତ୍ତି ପାଇବାରୁ ଉକ୍ତ ପଦକର ଦାବି କଲେ । କିନ୍ତୁ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ବକ୍‌ସଉଏଲ ସାହେବଙ୍କ ଯୋଗେ ଡିଷ୍ଟ୍ରିକ୍ଟ କମିଟି ସେ ପଦକ ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ପ୍ରଦାନ କରିବାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କଲେ । ଏହା ପ୍ରାୟ ୧୮୭୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର କଥା । ଯେଉଁଦିନ ମଧୁସୂଦନ ସେହି ପଦକ ଆଣିବାକୁ ଯିବେ, ସେଦିନ କୌଣସି ଅଜ୍ଞାତନାମା ଛାତ୍ର ଅସୂୟାପରବଶ ହୋଇ ସ୍କୁଲ ଗୃହରେ ଅଗ୍ନି ଲଗାଇ ଦେଲା । ପଦକ ସହିତ ସ୍କୁଲର ସମସ୍ତ ଉପକରଣ ଓ ବହୁବର୍ଷସଞ୍ଚିତ ପୁସ୍ତକମାନ ଭସ୍ମସାତ ହୋଇଗଲା । ଜନନୀଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନରେ ଏ ଦ୍ୱିତୀୟ ଆଘାତ । ପ୍ରଥମ ଆଘାତରେ ସେ ପ୍ରଥମବର୍ଷ ଶକ୍ତିସତ୍ତ୍ୱେ ପ୍ରବେଶିକା ପରୀକ୍ଷା ଦେଇପାରି ନ ଥିଲେ । ଏହି ବର୍ଷ ଉତ୍କଳରେ ୧୮୬୬ ସାଲର ସେହି ଭୀମଦର୍ଶନ ମହାଦୁର୍ଭିକ୍ଷ । ଯାହାର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅଦ୍ୟାପି ହୃତ୍କମ୍ପ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ ! ଯାହାର ଅର୍ଥ 'ନଅଙ୍କ' ସ୍ମରଣରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ହୃଦୟରେ ଦୁଃଖ ପ୍ରବାହ ବୁହେ । ଶତଶତ ଶବ ଓ ନରକଙ୍କାଳ ବାଟ ଘାଟ ସର୍ବତ୍ର ଦେଖି ଦରିଦ୍ର ମଧୁସୂଦନଙ୍କ କୋମଳ ପ୍ରାଣ ତେତେବେଳେ ବିଶୁଷ୍କ ହୋଇ ଯାଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତେତେବେଳେ ତାହାଙ୍କ ମନର ଅନୁକୂଳ କର୍ମ ମିଳିଥିବାରୁ ସେ କଥାସହି ଆଶ୍ୱାସନା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଯୋଗ୍ୟଂ ଯୋଗ୍ୟେନ ଯୋଜୟେତ୍

କଥାଟି ସମସ୍ତଙ୍କ ହାତରେ ହୁଏ ନାହିଁ । ତଦାନନ୍ତନ ସୁପଣ୍ଡିତ ମହନ୍ତ ନାରାୟଣ ଦାସଙ୍କ ଅନୁରୋଧକ୍ରମେ ବଳଦେଓ ସାହେବ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀର ପ୍ରଥମ ଛାତ୍ର ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ଦରିଦ୍ର ବା ଦୁର୍ଭିକ୍ଷପୀଡ଼ିତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ଚାଉଳ ବାଣ୍ଟିବା ଭାର ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଜଣେ ଛାତ୍ରର ଦାୟିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସେବାବ୍ରତ ସେ କାଳର ଲୋକଙ୍କୁ ବଡ଼ ନୂତନ ବୋଧ ହୋଇଥିଲା । ମଧୁସୂଦନ ଏହି ସେବକଭାବରେ ଆପଣାକୁ ବଡ଼ କୃତାର୍ଥ ମଣିଥିଲେ ଏବଂ ସେ ବୋଧହୁଏ ଏହି କାଳରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଭବିଷ୍ୟତ ପାଇଁ ଦରିଦ୍ର ସାହାଯ୍ୟ କରିବାର ଶକ୍ତି ଭିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଏହିଠାରେ ତାହାଙ୍କର 'ଜୀବେ ଦୟା' ଶିକ୍ଷାର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ସମୟରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ବର୍ଷ ବୟସରୁ ସେ ଯାବଜ୍ଜୀବନ ମତ୍ସ୍ୟ ମାଂସ ଭକ୍ଷଣ ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ।

ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବିବର ରାଧାନାଥଙ୍କ ସହିତ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଶୁଣଛୁ ରାଧାନାଥ ଯେଉଁ ଘଟଣାରେ ପ୍ରଥମେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ, ତାହା ଏହି ପୁରୀ ସ୍କୁଲରେ ଶିକ୍ଷକ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ରାଧାନାଥ ଥରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନକୁ ଯାଇ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲ ଦେଖିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ । ସେଠାରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀର ନଫର ନାମକ ଗୋଟିଏ ଛାତ୍ର ସ୍ୱପାଠରତ ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ହାତ ଧରି ଟାଣି ଟାଣି କ'ଣ କହିବାରୁ ସେ ବିରକ୍ତି ପ୍ରକାଶ କରି କହିଲେ "Don't bother me now." ରାଧାନାଥ ଏହା ଦେଖିଲକ୍ଷଣି ବଡ଼ ତେଜସ୍ୱୀ ଛାତ୍ର ମନେ କରି ତାଙ୍କୁ ବାହାରକୁ ଡାକି ଆଣିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ପରିଚୟ ସେହିଦିନ ପ୍ରଥମ ଗ୍ରହଣ କଲେ । କେତେ ମାସ ପରେ ପୁଣି ସେ ଉକ୍ତ ସ୍କୁଲର ଦ୍ୱିତୀୟ ଶିକ୍ଷକ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଆସିଲେ ଏବଂ ତାହାଙ୍କ ଉପରେ ଭୂଗୋଳ ଓ ଇତିହାସର ଅଧ୍ୟାପନା ଭାର ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା । ସେ ଏହି ଦୁଇ ବିଷୟରେ ଅଧ୍ୟାପକ ହେଲେହେଁ ପ୍ରିୟତମ ଶିଷ୍ୟ ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ପାରି ନ ଥିଲେ । ତୃତୀୟ ବର୍ଷ ସେହି ସମୟରେ ଯେତେବେଳେ କଠିନ ପୀଡ଼ାଗ୍ରସ୍ତ ହେଲେ, ତେତେବେଳେ ସେ ଥରେ ଗୃହାଗତ ସଦ୍‌ଗୁରୁ ରାଧାନାଥଙ୍କୁ ଆପଣାର ପରୀକ୍ଷାର ଅନ୍ତରାୟଭୂତ ଉପସ୍ଥିତ ଦୁଃଖ ଜଣାଇ କ୍ରନ୍ଦନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ରାଧାନାଥ ତାହାଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷାରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ପାରିବାର ଆଶା ଦେବାରୁ ସେ କେବଳ ଅଙ୍କ ଶିକ୍ଷାଦାନ ଲାଗି ତାହାଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ରାଧାନାଥ ସେ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟହ ଗୃହକୁ ଆସି ଅଙ୍କ ଶିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଉଭୟଙ୍କର ସମ୍ପର୍କ ଗାଢ଼ତର ହେଲା । ସେ ଯେ କେବଳ ଏହି କାଳ ମଧ୍ୟରେ ସୁନିପୁଣ ଭାବରେ ଅଙ୍କ ଶିଖିଉଠିଲେ ତାହା ନୁହେଁ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ଅଙ୍କୁର ଜନ୍ମାଇଥିଲେ । ରାଧାନାଥ ତାହାଙ୍କୁ ଏଡ଼େ ସ୍ନେହ କରୁଥିଲେ ଯେ, କି ସ୍କୁଲ୍ କି ବାହାର ସର୍ବତ୍ର

ତାହାଙ୍କର ସୁଖ-ସଙ୍ଗ ଲୋଡ଼ୁଥିଲେ । କେତେବେଳେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗାର ସମୁଦ୍ରକୂଳ, କେତେବେଳେ ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାରର ଶ୍ମଶାନ, କେତେବେଳେ ପଣ୍ଡିତାଗ୍ରଣୀ ମହାତ୍ମା ହରିହର ଦାସଙ୍କ ବାସଭବନରେ ଉଭୟଙ୍କର ବହୁକ୍ଷଣ ନାନା ଭାବନା ଓ ଆଲୋଚନାରେ ବ୍ୟୟିତ ହୋଇଥିଲା । ମଧୁସୂଦନ ତାହାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାମୟୀ ରଜନୀରେ ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକ ବିଚ୍ଛୁରିତ ମହାସମୁଦ୍ରର ମନୋହାରୀ ରୁଦ୍ର ସୁନ୍ଦର ଦୃଶ୍ୟ ଏବଂ ମହାଶ୍ମଶାନର ବିକଟ ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖି ଦେଖି ହୃଦୟରେ ଭାବୁକତାର ଅଙ୍କୁର ଲାଭ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରୋକ୍ତ ପଣ୍ଡିତପ୍ରବରଙ୍କ ନିକଟରେ ସଂସ୍କୃତଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ଦାର୍ଶନିକ ମତବାଦମାନ ଶ୍ରବଣ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଶୁଭ ଯୋଗ ଦିନରୁ ତାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଅନୁରାଗ ଜନ୍ମିଲା ।

ଏହାପରେ ତାହାଙ୍କର ଶୁଭ ବିବାହ କର୍ମ ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଥିଲା । ସେ ପୁରୀବାସୀ ବଳରାମ ଜଙ୍କ କନ୍ୟା ସୌଭାଗ୍ୟବତୀ ପଦ୍ମାବାଈଙ୍କର ପାଣିଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

୧୮୬୯ ଅବ୍ଦର ପ୍ରବେଶିକା ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ମଧୁସୂଦନ ମାତୃସମା ମାତୃଷ୍ୱସା(୧) ଏବଂ ପ୍ରାଣପ୍ରିୟ ସହୋଦରଙ୍କ ସହିତ କଟକକୁ ଅଧ୍ୟୟନାର୍ଥେ ଆସିଥିଲେ । ତେତେବେଳେ କଟକରେ ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଏଫ୍. ଏ. ପରୀକ୍ଷା ଦେବାର ସୁବିଧା ନିମିତ୍ତ ଦୁଇଟି ଅଧିକନ୍ତୁ ଶ୍ରେଣୀ ତଦାନୀନ୍ତନ କଟକ ହାଇସ୍କୁଲ ସଂଲଗ୍ନ ଥିଲା । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଚଣ୍ଡୀଚରଣ ବନ୍ଦୋପାଧ୍ୟାୟ ହାଇସ୍କୁଲର ପ୍ରଧାନ ଅଧ୍ୟାପକ ଥିଲେ ଏବଂ ତାହାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ରାଜକିଶୋର ବନ୍ଦୋପାଧ୍ୟାୟ, ହରନାଥ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି କେତେଜଣ ଅଧ୍ୟାପକ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରାଜକିଶୋର ବାବୁ(୨) ବଙ୍ଗଳାରେ ଜଣେ ସୁଲେଖକ ଏବଂ ଇଂରାଜୀ ଭାଷାରେ ସୁପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ସେ କଲିକତା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଏମ୍.ଏ.ବି.ଏଲ୍. ଏବଂ ରାୟଚାନ୍ଦ ପ୍ରେମଚାନ୍ଦ ବୃତ୍ତି ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଏଠାକୁ ଆସିଥିଲେ । ଦର୍ଶନ ଅଧ୍ୟାପକ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ହରନାଥ ଯେପରି ସୁବିଦ୍ୱାନ ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ସୁଚରିତ୍ର ଥିଲେ । ମଧୁସୂଦନ ହାଇସ୍କୁଲରେ ନାମ ଲେଖାଇ ଏହି ଅଧ୍ୟାପକମାନଙ୍କଠାରୁ ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷାର ସହାୟସ୍ୱରୂପ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଏଠାରେ ସହାଧ୍ୟାୟୀ ରୂପେ ଲାଭ କରିଥିଲେ; ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରଲୋକଗତ ଭଗବତୀଚରଣ ରାୟଚୌଧୁରୀ (ଗଞ୍ଜାମର ଭୂତପୂର୍ବ ଡେପୁଟି ଇନସ୍ପେକ୍ଟର), ବିପ୍ରଚରଣ ରାୟଚୌଧୁରୀ

(୧) ତାହାଙ୍କ ବିମାତାଙ୍କ ଭଗିନୀ । ସେ ସ୍ୱୀୟ ସହୋଦରାଙ୍କ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ସପତ୍ନୀଗର୍ଭଜାତ ଏହି ଦୁଇ ପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଅଧିକ ସ୍ନେହ କରୁଥିଲେ ।

(୨) ବଙ୍ଗଳା 'ନିଭୃତଚିନ୍ତା'(?) ଓ 'କାବ୍ୟବିଳାପ' ଗ୍ରନ୍ଥଦ୍ୱୟ ଏହାଙ୍କଦ୍ୱାରା ବିରଚିତ ।

(ଗଞ୍ଜାମର ଭୂତପୂର୍ବ ସରକାରୀ ଓକିଲ), ଚତୁର୍ଭୁଜ ପଟ୍ଟନାୟକ (ଭୂତପୂର୍ବ ଓଡ଼ିଆ ଟ୍ରାନ୍ସଲେଟର) ଏବଂ ବାବୁ ବଳରାମ ଦାସ (ପେନ୍‌ସନ ପ୍ରାପ୍ତ ଡେପୁଟି ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ) ପ୍ରଧାନ । ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଭଗବତୀ ସ୍ୱଭାବଗମ୍ଭୀର, ଚତୁର୍ଭୁଜ ଚଳଚଞ୍ଚଳ ବା କ୍ଷିପ୍ରସ୍ୱଭାବାପନ୍ନ, ବଳରାମ ରସିକତାପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ମଧୁସୂଦନ ଉନ୍ନତରୁଚି ଓ ଉଚ୍ଚକଥାପ୍ରିୟ ଥିଲେ । ଏପରି ବିଭିନ୍ନ ରୁଚି ସତ୍ତ୍ୱେ ସେମାନେ ଏପରି ସୌହାର୍ଦ୍ଦବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ଯେ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ପରସ୍ପରଠାରୁ ପୃଥକ୍ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା କେହି କାହାରିକୁ ସେହି ସୁଖମୟ ସ୍ମୃତିରୁ ଅନ୍ତର କରି ନ ଥିଲେ । ସହାଧ୍ୟାୟୀଙ୍କ ସ୍ନେହ ଅପେକ୍ଷା ଅଧ୍ୟାପକ ରାଜକିଶୋର ବାବୁଙ୍କ ସ୍ନେହ ଆହୁରି ଗାଢ଼ତର ଥିଲା । ସେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଏତେ ଭଲ ପାଉଥିଲେ ଯେ, କେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ପାଠ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ବ୍ୟତୀତ ନାନା ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଲୋଚନାରେ, କେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ହାସ ପରିହାସରେ* କେତେବେଳେ ବା ମିଷ୍ଟାନ୍ନ ବିତରଣରେ ନିଯୁକ୍ତ ରହି ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । ରାଜକିଶୋର ବାବୁଙ୍କ ଅଧ୍ୟାପନା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରକାର ଥିଲା, ସେ ଇଂରାଜୀ ଅଧ୍ୟାପକ ଥିଲେ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଆଜିକାଲି ପରି ଶ୍ରେଣୀରେ ବସି କେବଳ ଇଂରାଜୀରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ପ୍ରଦାନ କରୁ ନ ଥିଲେ, ଅଧ୍ୟାପନାରେ ତାଙ୍କର ଇଂରାଜୀ, ସଂସ୍କୃତ ଓ ବଙ୍ଗଳା ସବୁ ଭାଷା ଚାଲୁଥିଲା । ସେ ହୋମର ପରେ ବାଲ୍ମୀକି, ବ୍ୟାସ ପରେ ଭର୍ଜିଲ, କେତେବେଳେ ମିଲ୍‌ଟନ ପରେ ମାଇକେଲ (ମେଘନାଦବଧ) ଧରୁଥିଲେ । ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତର କଥାମାନ ତାଙ୍କର ଯେପରି ସ୍ମରଣାଧୀନ ଥିଲା, ଏପରି ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ଦିନେ ଦିନେ ନ ପଢ଼ାଇ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ରାମାୟଣ ମହାଭାରତ ବିଷୟରେ ନାନା ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଉଥିଲେ ଏବଂ ଛାତ୍ରମାନେ ବିବିଧ ପ୍ରଶ୍ନଦ୍ୱାରା ସେ ମହାସମୁଦ୍ର ମନ୍ଥନ କରି ନାନା ରତ୍ନ ଲାଭ କରୁଥିଲେ । ଦର୍ଶନାଧ୍ୟାପକ ହରିନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏଠାରେ କିଛି କହିବା ସଙ୍ଗତ ହେଉଅଛି । ହରିନାଥଙ୍କ ନିର୍ମଳ ଚରିତ୍ର ଏବଂ ପ୍ରଶାନ୍ତ ଭାବ ଦର୍ଶନରେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ତାହାଙ୍କ ପ୍ରତି ଅଧିକତର ଭୟ ଓ ଭକ୍ତିର ସଞ୍ଚାର ହୋଇଥିଲା । ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଛାତ୍ରମାନେ ତାହାଙ୍କୁ ଯେପରି ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଥିଲେ, ସେମାନେ ହରିନାଥଙ୍କୁ ଠିକ୍ ସେହିପରି ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଥିଲେ । ସେ ଶ୍ରେଣୀରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ ଶ୍ରେଣୀ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ ନିସ୍ତବ୍ଧଭାବ ଧାରଣ କରେ । ତେଣୁ ହରିନାଥଙ୍କ ଦାର୍ଶନିକ ଉପଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଭିନିବିଷ୍ଟ ଛାତ୍ରଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଉର୍ବରା ଭୂମିରେ ରୋପିତ ବୀଜ ପରି କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହେଉଥିଲା । ସେ ଯାହା ହେଉ,

* ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ସହିତ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଯେଉଁ ପରିହାସକୁଶଳତାର ଅଭିନୟ ଦେଖା ଯାଉଅଛି, ତାହା ବୋଧହୁଏ ଏହି ରାଜକିଶୋର ବାବୁଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ।

ଏହି ଅଧ୍ୟାୟିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମଧୁସୂଦନ ସବୁ ବିଷୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଏବଂ ବିଚକ୍ଷଣ ଥିଲେ । ତାହାଙ୍କର ବହୁତୋମୁଖୀ ଧୀଶକ୍ତି ଦର୍ଶନରେ ଅଧ୍ୟାପକବର୍ଗ ପରମ ପରିତୋଷ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏହିପରି ସନ୍ତୋଷ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଦୁଇବର୍ଷ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ୧୮୭୧ ଅବ୍ଦର ଏଫ. ଏ. ପରୀକ୍ଷାରେ ସୁଖ୍ୟାତି ସହକାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ଏବଂ ତହିଁ ଉତ୍ତାରେ ବି. ଏ. ପଢ଼ିବା ଲାଗି କଲିକତା ଯିବାକୁ ମନ ବଳାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପୁତ୍ରବତ୍ସଳ ପିତାଙ୍କର ସନବନ୍ଧ ବାରଣ କଲିକତା ନ ଯିବାର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ହେଲା । ଏଫ୍. ଏ ଶ୍ରେଣୀରେ ପଢ଼ୁଥିବା ବେଳେ ସେ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଭଲ ଇଂରାଜୀ କବିତାର ଉତ୍କଳାନୁବାଦ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଦେଖା-ଦେଖି ବଳରାମ ବାବୁ ପରେ 'କୁମାରସମ୍ଭବ'ର ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଅନୁବାଦ ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଏବଂ ଅନନ୍ୟ ଧରଣର । ଅନୁବାଦରେ ସେ ଯେପରି ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ବଙ୍ଗଦେଶର ଅନେକ ସୁଲେଖକଙ୍କ-ଠାରେ ଦୁର୍ଲଭ । ବଳରାମବାବୁଙ୍କ ସଙ୍ଗୀ ପାଇ ଏହି କାଳରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନାର କିଞ୍ଚିତ୍ ସୁବିଧା ହୋଇଥିଲା । ସେ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରୁ ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସର ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଥିଲେ । ଏଥିପୂର୍ବେ ସେ ଅବଶ୍ୟ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ପରି କେବଳ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନା କରିଥିଲେ । ତେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ମିସନରୀକୃତ 'ନୀତିବୋଧ' ଓ 'ହିତୋପଦେଶ' ଏହି ଦୁଇଖଣ୍ଡ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଛପା ଓଡ଼ିଆ ପୁସ୍ତକ ନ ଥିଲା । ଖେଳରେ କାଳକ୍ଷେପଣ କରିବା ଦୂରେ ଥାଉ, ସେ ଖେଳ କିପରି ତାହା ଜାଣି ନ ଥିଲେ । ସେ ଅନେକ ସମୟ ଚିତ୍ ହୋଇ ଶୋଇ ବକ୍ଷରେ ପୁସ୍ତକ ରଖି ପଢ଼ୁଥିଲେ । ଏହିପରି ଅଭ୍ୟାସଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିଶକ୍ତି ହ୍ରାସପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଯିବାର ସେ ଅନେକ ସମୟରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥାନ୍ତି ଏବଂ ଏ ପ୍ରକାର ଅଭ୍ୟାସରୁ କ୍ଷାନ୍ତ ହେବାପାଇଁ ସମୟ ସମୟରେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥାନ୍ତି । ଛାତ୍ର ଜୀବନରେ ତାହାଙ୍କର ଗଭୀର ଧର୍ମାନୁରାଗ ଥିଲା, ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯିବ ।

ଧର୍ମାନୁରାଗ ଓ ବ୍ରାହ୍ମସମାଜ :

ଓଡ଼ିଆରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରବାଦ ଅଛି ଯେ "ତୁଳସୀ ଦୁଇ ପତ୍ରରୁ ବାସେ" ଅର୍ଥାତ୍ ଯେ ଯାହା ହେବ, ତାହା ବାଲ୍ୟଜୀବନରୁ ପ୍ରକାଶ ପାଏ । କୌମାର ଅବସ୍ଥାରୁ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଧର୍ମପ୍ରାଣତା ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥିଲା । ଦଶ ବର୍ଷ ବୟସରୁ ସେ ପ୍ରତ୍ୟହ ଦେବଦେବୀ ଦର୍ଶନକୁ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରଧାନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି ବୁଝିଥିଲେ । ଶୁଣିଲେ ପାଠକମାନେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ମଣିବେ ଯେ, ତେତେବେଳେ ସେ ଗୃହର ଅଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ବାଳାମ୍ବର ମହାଦେବଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ନ କଲେ ଜଳ ଗ୍ରହଣ କରୁ ନ ଥିଲେ । କେବଳ ଦୂରତା ହେତୁରୁ ପ୍ରତ୍ୟହ ବଡ଼ଦେଉଳକୁ ଯାଇ ନ ପାରି ପ୍ରତି

ରବିବାର ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । ଏହି ବଡ଼ଦେଉଳ ତାହାଙ୍କର ଧର୍ମୋନ୍ମୁଖ ହୃଦୟରେ ବଡ଼ପଣର ବୀଜ ରୋପଣ କରିଥିଲା । ଯାହାଙ୍କର ମନ ଏକ ସମୟରେ କ୍ଷୁଦ୍ର ପରିମିତ ପାର୍ଥିବ ବାନାମ୍ବର ଲିଙ୍ଗକୁ ବଡ଼ ମାନିଥିଲା, ସେ ପୁଣି ପରେ କେବଳ ସେଠାରେ କାହିଁକି ସମସ୍ତ ପୃଥିବୀରେ ତୃପ୍ତ ନ ହୋଇ ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ଅପରମେୟ ଅପାର୍ଥିବ ବସ୍ତୁ ଆଡ଼କୁ ଧାବିତ ହେଲେ । ଆଲୋକରଶ୍ମି ପ୍ରାୟ ମନୁଷ୍ୟର ମନ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ମଳିନ ଶରୀରାବରଣରେ ଆବଦ୍ଧ ଥିଲେହେଁ ତାହା ଅଧାରଣୀୟ ଦୂରକୁ ଗତି କରି ଅଧାରଣୀୟ ବସ୍ତୁ ଧାରଣ କରେ । ପାର୍ଥିବ ଆଲୋକର ଗତି ଏକ ସେକେଣ୍ଡରେ ଲକ୍ଷ କୋଶ, ଅପାର୍ଥିବ ମନର ଗତି ବା କିଏ କଳନା କରିବ ? ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଏହି କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ ଏଠାରେ କହୁଅଛୁଁ—

"ଆହା କିବା ଅଦ୍ଭୁତ ମନର ଗତି,
ଅତିକ୍ରମନୀୟ ଅଟେ ତାର ଶକତି,
କ୍ଷଣମାତ୍ରକେ ମନ କରେ ଦର୍ଶନ
ଏହି ଅପରସୀମ ବିଶ୍ୱଭୁବନ ।"

ମନର ଏହି ଅବସ୍ଥା ପାଇବାକୁ ହେଲେ ଆବରଣ ସଂସ୍କାର ସର୍ବାଗ୍ରେ ଆବଶ୍ୟକ । ପ୍ରାଚୀନ ଦାର୍ଶନିକ ପଣ୍ଡିତମାନେ ମନକୁ ଏକ କୋଷ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି-ଅଛନ୍ତି । ଯଥାର୍ଥରେ ଏହି ମନୋମୟ କୋଷ ଜଡ଼ ଆଲୋକର କାଚ-ଆବରଣ ସ୍ୱରୂପ । କାଚ-ଆବରଣକୁ ନିର୍ମଳ ନ କଲେ ଆଲୋକରଶ୍ମିର ସମ୍ୟକ୍ ସଞ୍ଚାରରେ ଯେପରି ବାଧା ପଡ଼େ, ମନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଠିକ୍ ସେହିପରି । ମନକୁ ଶୁଦ୍ଧ ବା ନିର୍ମଳ କରିବାକୁ ହେଲେ ଯଥାର୍ଥ ତପସ୍ୟା ଆବଶ୍ୟକ । ଅହିଂସା, ସତ୍ୟ, ଶୌଚ, ଦୟା, ଦାନ ପ୍ରଭୃତି ଏହାର ଉପକରଣ । ମଧୁସୂଦନ ଜୀବନବ୍ୟାପୀ ଉକ୍ତରୂପ ଯଥାର୍ଥ ତପସ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ମନକୁ ନିର୍ମଳ କରି ସେହି ମହାସ୍ଥାନ୍ ବସ୍ତୁ ଦର୍ଶନର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥିଲେ । ଯେ ଏହି ଆବରଣ ପରିଷ୍କାର କରି ନ ପାରେ, ସେ ଏକ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଶକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ଥାଇ ବିରାଟ ଭାବ ଦର୍ଶନରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସାନରୁ ବଡ଼କୁ ଲାଭ କରିବା ସମସ୍ତଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସ୍ୱାଭାବିକ । ସମସ୍ତେ ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାରେ ସାନକୁ ବଡ଼ ମଣିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମଣିଷ ଜ୍ଞାନପଥରେ ଯେତିକି ଅଗ୍ରସର ହେଉଥାଏ, ବଡ଼ ଧାରଣଯୋଗ୍ୟ ତାହାର ମନ ସେତିକି ସାନକୁ ଛାଡ଼ି ବଡ଼ ଆଡ଼କୁ ଧାଉଁଥାଏ । ଧର୍ମସ୍ୱାମାନଙ୍କ ଜୀବନ ଆଲୋଚନା କରି ଦେଖ, ସେମାନେ ସାକାର ଉପାସନା ବାଟେ ଧ୍ୟାନଗମ୍ୟ ନିରାକାରଙ୍କ ଉପାସନା ଲଭି କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା ସ୍ୱଭାବସିଦ୍ଧ ଯେ ଲୋକ ପ୍ରଥମେ ଚକ୍ଷୁଃ କର୍ଣ୍ଣାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ବସ୍ତୁକୁ ଦର୍ଶନାଦିଦ୍ୱାରା ଧାରଣ କରେ । ମନର ଏ ଗ୍ରାହିକା ଶକ୍ତି କହୁଗୁଣରେ ଥିଲେହେଁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଗମ୍ୟ ବସ୍ତୁମାନଙ୍କୁ

ଧ୍ୟାନଦ୍ୱାରା ଧାରଣ କରିବା ସାଧାରଣ ଜନ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ ପ୍ରାକୃତ ଲୋକ ସେହି ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଗମ୍ୟ ବସ୍ତୁକୁ ବଡ଼ କରି ମାନିଥାଏ । ଆଉ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ, ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ ଏହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରୁଥିବେ, ଯେଉଁ ଲୋକ କେବେ ଜନ୍ମଭୂମି ଛାଡ଼ି ବିଦେଶକୁ ବାହାରି ନାହିଁ କିମ୍ବା ବିଦେଶର କୌଣସି ସମ୍ବାଦ ଜାଣେ ନାହିଁ, ସେ ନିଜ ଅଞ୍ଚଳର ନଦୀ, ମନ୍ଦିର ବା ପର୍ବତକୁ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ବୋଲି ଦୃଢ଼ ଜାଣିଥାଏ । ଅନ୍ୟଲୋକ ତାହାଠାରୁ ବହୁତ ବଡ଼ ଥିବାର ଯେତେ କହିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହାର ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟ ଜନ୍ମେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେତେ-ବେଳେ ସେ କେବେ ବିଦେଶକୁ ଯାଇ ବଡ଼ ବଡ଼ ନଦୀ-ପର୍ବତମାନ ଦେଖେ, ତେତେବେଳେ ତାହାର ସେ ଧାରଣା ଚାଲିଯାଏ ଏବଂ ଅନ୍ୟ କଥାରେ ବିଶ୍ୱାସ ଜନ୍ମେ, ଆଉ ମଧ୍ୟ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ଶିଖେ, "ମୁଁ ଯାହା ଦେଖିଲି, ତାହାଠାରୁ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ବଡ଼ ଏ ପୃଥିବୀ ମଧ୍ୟରେ ଥାଇପାରେ ।" ଏପରି ଘଟନା ଦୈନନ୍ଦିନ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନରେ କେତେ ଘଟୁଅଛି, କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତଙ୍କ ଜୀବନରେ ଉନ୍ନତି ହେଉ ନାହିଁ । ଉନ୍ନତିର ଉପକରଣ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତେ ଲାଭ କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଭଗବାନଙ୍କ କୃପାରୁ ଯେ ଯେପରି ଉପାଦାନ (ସତ୍ସଙ୍ଗ ସାହାଯ୍ୟାଦି) ଲାଭ କରେ, ତାହାର ସେହିପରି ପୁଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମଧୁସୂଦନ ଅଙ୍କୁର ଅବସ୍ଥାରେ କିପରି ଉପାଦାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ ଦେଖାଯାଉ ।

ଉକ୍ତ ସମୟରେ ସିଂହଦ୍ୱାର ସନ୍ନିହିତ ବାବାଜୀ ମଠରେ 'ହରିଦାସ ବାବାଜୀ' ନାମକ ଜଣେ ଧର୍ମାତ୍ମା ସାଧୁପୁରୁଷ ଥିଲେ । ମଧୁସୂଦନ ମନ୍ଦିରକୁ ଗଲେ ଏହି ମଠକୁ ପ୍ରାୟ ଯାନ୍ତି । ବାବାଜୀ ଗୋଟିଏ ବାଳକର ଏପରି ସାଧୁସମ୍ପଦର ଓ ଧର୍ମଭାବ ଦେଖି ପରମ ଆନନ୍ଦିତ ହୋଇଥିଲେ । ତେଣୁ ଦେଖିଲାକ୍ଷଣି ତାହାଙ୍କୁ ପାଖରେ ବସାଇ ମସ୍ତକରେ ହାତ ବୁଲାଇ ଆଶୀର୍ବାଦ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ମଝେ ମଝେ ସ୍ନେହାତିଶଯ୍ୟବଶତଃ ତାଙ୍କଠାରୁ କଣ୍ଠସ୍ଥ ଗୀତଶ୍ଳୋକମାନ ଆଦାୟ କରି ଆପ୍ୟାୟିତ ହେଉଥିଲେ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ସୁନ୍ଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା ସେହି ଶ୍ଳୋକା-ବଳୀର ଭାବ ତାହାଙ୍କ ମନରେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଅଙ୍କିତ କରି ଦେଉଥିଲେ । ଧର୍ମପ୍ରାଣ ମଧୁସୂଦନ ବାବାଜୀଙ୍କ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଶ୍ରବଣରେ ଧନ୍ୟଂମନ୍ୟ ହୋଇ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନୂତନ ନୂତନ ଶ୍ଳୋକମାନ ଯେପରି ଉପସ୍ଥିତ ହେଉଥିଲେ । ବାବାଜୀ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରପନ୍ନ ବାଳକଙ୍କୁ ଯୋଗ୍ୟପାତ୍ର ଜାଣି ସମସ୍ତ ସମୟରେ ଧର୍ମୋପଦେଶ ଦେବାର ସୁବିଧା ପାଇଥିଲେ । ଏହି ସଜ୍ଜନ ସଙ୍ଗ ପ୍ରଥମେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନର ମାର୍ଗକୁ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ କରିଦେଲା ଅଥବା ମଳିନ ଆବରଣକୁ କିଞ୍ଚିତ ପରିଷ୍କାର କରିଦେଲା । ମହାତ୍ମା ଶଙ୍କର କହିଛନ୍ତି, "କ୍ଷଣମିହ ସଜ୍ଜନ ସଙ୍ଗତିରେକା ଭବତି ଭବାର୍ଣ୍ଣବତରଣେ ନୌକା ।" ଏ ସଂସାରରେ ଯେ ସଜ୍ଜନସଙ୍ଗତି ଲାଭ କରେ, ସେହି ସୌଭାଗ୍ୟବାନ୍ ।

ହି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧୁସୂଦନ ଆଉ ଏକ ହରିଦାସଙ୍କୁ ଜ୍ଞାନଦାତା* ରୂପେ ଲାଭ କଲେ । ଏହାଙ୍କର ପରିଚୟ ପୂର୍ବପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ପାଠକମାନେ ପାଇଅଛନ୍ତି । ଦାର୍ଶନିକ ପଣ୍ଡିତମାନେ ପ୍ରାୟ ଏକେଶ୍ୱରବାଦୀ ହୋଇଥା'ନ୍ତି । ବରଂ ଅନେକ ସମୟରେ ଶୁଷ୍କ ତର୍କସ୍ତୂପରେ ପଡ଼ି ସେମାନେ ଲକ୍ଷ୍ୟଭ୍ରଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ଜ୍ଞାନଗର୍ବି ସମାଜରେ ନାସ୍ତିକତାର ବିଳାସ ଦେଖାଯାଏ । ଭକ୍ତମାନେ କହନ୍ତି, "ବିଶ୍ୱାସେ ମିଳଇ ହରି ତର୍କେ ବହୁଦୂର ।" ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଏହି କବି ମଧ୍ୟ ସେହି ତାର୍କିକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଠାଏ କହିଅଛନ୍ତି—

"ହେ ପଣ୍ଡିତ ! କ୍ଷୁଦ୍ର ତବ ବୁଦ୍ଧି-ମାନଦଣ୍ଡେ,
ବିଶ୍ୱରୂପ, ମାପିବ ହେ ଅନନ୍ତ ଅପାରେ,
ତୀକ୍ଷ୍ଣ ତର୍କ କ୍ଷୁର-ଧାରେ ଖଣ୍ଡିଣ ଅଖଣ୍ଡେ
ମାତିବ ହେ କଲ୍ଲୋଲ୍ଲାସେ ବୌଦ୍ଧ ଅହଂକାରେ,
ଦୂରେ ଫିଙ୍ଗି ଅଭିମାନ ପ୍ରମାଣ ପ୍ରମାଦ
ପଡ଼ ଆସି ସେ ଅନନ୍ତ-ପାଦ-ପଦ୍ମତଳେ,
ହେ ଚତୁର ସୁଧୀ ! ଛାଡ଼ି ବିସ୍ତର-ବିଭୂଷା
ଭୁଞ୍ଜ ମହାନନ୍ଦେ ମହା ବିଶ୍ୱାସମାଧୁରୀ ।"

ମହାତ୍ମା ହରିହର ଦାସ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ସେ ହିନ୍ଦୁନାମଧାରୀ ଥିଲେ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଆହାର ଓ ଆଚାରରେ ତାଙ୍କର ହିନ୍ଦୁ ପରି କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିଚାର ବା ବିକାର ନ ଥିଲା । ସେ ହିନ୍ଦୁ ମଧ୍ୟରେ ହିନ୍ଦୁ, ସାହେବ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ସାହେବ ଏବଂ ବୌଦ୍ଧଗଣନାରେ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଦେଶ ବିଦେଶରେ ତାହାଙ୍କର ଯେପରି ସୁଖ୍ୟାତି ଥିଲା, ସାହେବ ମହଲରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସମାଦର ଥିଲା । ତାଙ୍କରି ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାରେ ତଦାନୀନ୍ତନ ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ ମହାମତି ବିକ୍ସଢ଼ିଏଲ ସାହେବ ସଂସ୍କୃତାନୁରାଗୀ ହୋଇ ସେ ଭାଷାକୁ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ଆୟତ୍ତ କରିଥିଲେ । ଏହି ମହାତ୍ମା ବହୁ ଚେଷ୍ଟାରେ ବଲରାମପୁରର ବଦାନ୍ୟ ମହାରାଜଙ୍କୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇ ପୁରୀର ସଂସ୍କୃତ ବିଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇଥିଲେ । ଏହାକୁ ଆହୁରି ପ୍ରଶସ୍ତତର ଭିତ୍ତିରେ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ତାହାଙ୍କର ଅଭିଳାଷ ଥିଲା, କିନ୍ତୁ କାଳ ସହିଲା ନାହିଁ । ଯେଉଁମାନେ ଅନର୍ଗଳ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଏହାଙ୍କର ଓଜସ୍ୱିନୀ ବକ୍ତୃତା ଶୁଣି ଧନ୍ୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ନିଶ୍ଚୟ ଜୀବନରେ ଏକ ମହାବୈଦ୍ୟୁତିକଶକ୍ତି ପ୍ରବାହ

* ଶ୍ମଶାନ କବିତାରେ—"ମୃତ ଜ୍ଞାନଦାତା ପୁଣି ମୃତ ପରିଜନ,
ନୟନ ଅଗ୍ରତେ ଯେତେ ନାଚିଲେ ତକ୍ଷଣ"
ଏହାଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅଛି ।

ଅନୁଭବ କରିଅଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କ ଜୀବନର ପ୍ରଭାବ ସ୍ୱର୍ଗତ ରାଧାନାଥ ଓ ମଧୁସୂଦନ ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କତିପୟ ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ଜୀବନରେ ଅଳ୍ପାଧିକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଅଛି । ଏହାଙ୍କ ନିକଟରେ ବାଳକ ମଧୁସୂଦନ ଈଶ୍ୱରସତ୍ତା ବିଷୟରେ ପ୍ରମାଣଶୂନ୍ୟରୁ ନାନା ମତବାଦ ଶ୍ରବଣ ସହ ତର୍କ କରୁଥିଲେ । 'ସାନ ମୁହଁରେ ବଡ଼ କଥା' ଦେଖି ବହୁଦ୍ୱାପନ୍ନ ଦାସେ ତାହାଙ୍କୁ ଅତ୍ୟଧିକ ସ୍ନେହ କରୁଥିଲେ* ଏବଂ ସ୍ୱୀୟ ଜୀବନର ପ୍ରଶ୍ନ ବିସ୍ତାର କରିବା ଲାଗି ସୁଯୋଗ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ମଧୁସୂଦନ ମଧ୍ୟ ସେହି ଜ୍ଞାନୋପଦେଷ୍ଟାଙ୍କ ପ୍ରତି ଅତୀବ ଭକ୍ତିପ୍ରବଣ ଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ଗୁରୁଙ୍କର ନାସ୍ତିକ୍ୟଭାବ ତାହାଙ୍କ ମନରେ ଲଜ୍ଜିତ ଅଶ୍ରଦ୍ଧା ଜନ୍ମାଇଥିଲା । ଜ୍ଞାନ ଜଗତରେ ସେ ହରିହରଙ୍କର ଯଥାର୍ଥ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ଭକ୍ତ ହିସାବରେ ସେ ତାଙ୍କର ଗୁରୁସ୍ଥାନୀୟ ଥିଲେ । ହରିହରଙ୍କ ଅକାଳ ମୃତ୍ୟୁ ପୂର୍ବେ ସେ ଯେଉଁ ଅପୂର୍ବ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଥିଲେ, ସେଥିରୁ ତାହାଙ୍କ ହୃଦୟର ମହତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଈଶ୍ୱରାନୁଗ୍ରହ୍ୟତାର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଏପରି ସଫଳ ସ୍ୱପ୍ନ ମହାତ୍ମା ଭିନ୍ନ କାହାର ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ନୁହେଁ । ମଧୁସୂଦନ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଲେ, "ପଣ୍ଡିତ ହରିହର ଦାସ ଏକ ଜ୍ୱଳନ୍ତା ଦାରୁ ସ୍କନ୍ଧରେ ବଡ଼ଦାଣ୍ଡରେ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ଦୌଡ଼ୁଛନ୍ତି ଏବଂ ଯାହାକୁ ଦେଖୁଛନ୍ତି ତାହା ଉପରକୁ ନିଆଁ ଖୁଣ୍ଟାକୁ ଫୋପାଡ଼ୁଛନ୍ତି—ଯେତେ ଫୋପାଡ଼ିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହା କାନ୍ଧକୁ ଛାଡ଼ୁନାହିଁ—ପାଖର ଲୋକମାନେ ପୋଡ଼ି ମରୁଛନ୍ତି— ଏହିପରି ସେ ଦୌଡ଼ି ଦୌଡ଼ି ଶେଷରେ ପ୍ରାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ ନରେନ୍ଦ୍ର ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ଯାଇ ନିମଗ୍ନ ହୋଇ ଶାନ୍ତିଲାଭ କଲେ ।" ଏହି ସ୍ୱପ୍ନର ଅଳ୍ପଦିନ ପରେ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ସେହିପରି ଦଗ୍ଧ ହୋଇ ଅକାଳରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ । ବର୍ଣ୍ଣାର୍ଥୀ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ନାସ୍ତିକର ଏହି ବିଷମ ପରିଣାମର ଚିତ୍ରଟି କୈଶୋର ଅବସ୍ଥାରୁ ଅତି ନିପୁଣ ଭାବରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଗଲା । ଯଥାର୍ଥରେ ନାସ୍ତିକ ଯେଉଁ ବାଟେ ଯାଏ, ପାଖର ଲୋକଙ୍କୁ ତାହାର ନାସ୍ତିକ୍ୟ ବିଷରେ ଜର୍ଜରିତ କରିପକାଏ । ପରିଶେଷରେ ସେ ପୁଣି ମୃତ୍ୟୁଦ୍ୱାରା ଭଗବାନଙ୍କର 'କ୍ଷମାସିନ୍ଧୁ ନୀରେ' ନୀରବରେ ମଗ୍ନ ହୋଇ ଚରଶାନ୍ତି ଭୋଗ କରେ । ମହାତ୍ମା ହରିହର ନାସ୍ତିକ ଥିଅନ୍ତୁ ବା ଯାହା ଥିଅନ୍ତୁ, ତାହାଙ୍କ ଉପଦିଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନାଞ୍ଜନ ଯୋଗେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁ ମାର୍ଜିତ ହୋଇଥିଲା, ତମୋମୟ ପ୍ରକୋଷ୍ଠରେ କ୍ଷୀଣ ଦୀପାଲୋକ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତୃତୀୟରେ ସେ ଯେଉଁ ହରିଙ୍କି ଲାଭ କଲେ, ସେଥିରେ ତାହାଙ୍କ ଜୀବନର ମାର୍ଗ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇଗଲା—ହୃଦୟର ଗ୍ରନ୍ଥି

---

* କଟକରେ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ଅନେକ ସମୟରେ ସେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ଦେଖିବାଲାଗି କଟକ ଆସୁଥିଲେ ।

ଫିଟିଗଲା ଏବଂ ସମସ୍ତ ସଂଶୟ ତୁଟିଗଲା । ଏବେ ସେହି ସ୍ୱରଙ୍କ କଥା ଶୁଣି ପାଠକ-ବର୍ଗ ଧନ୍ୟ ହୁଅନ୍ତୁ । ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ଭ୍ରମଣ କରି ସୁଖ ଅନୁଭବ କରିବାର ଅଭ୍ୟାସ ଥିଲା, ସେ ଦିନେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଲେ, "ସେ ସମୁଦ୍ରକୂଳରୁ ଘରକୁ ଫେରି ଆସୁଛନ୍ତି, ଏମନ୍ତ ସମୟରେ ଏକ ବିରାଟ ପୁରୁଷ ଆସି ସମ୍ମୁଖରେ ଉଭା ହେଲେ ଏବଂ ତାହାଙ୍କର ଅନୁସରଣ କରିବାକୁ ସଙ୍କେତ କଲେ । ହରିଭକ୍ତ ବାଳକ ପଛେ ପଛେ ଚାଲିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ସେ ବିରାଟ ପୁରୁଷ ମୁଖରୁ ଓଁକାର ନାଦ ସ୍ୱତଃସ୍ଫୁର୍ତ୍ତ ହେଉଥିଲା ଏବଂ ନାଦ ପଛେ ପଛେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ଅପାର୍ଥିବ ଜ୍ୟୋତିରେ ଯେପରିକି ଉଦ୍ଭାସିତ ହୋଇ ଯାଉଥିଲା । କିଛିଦୂର ଏହି ରୂପେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ସେ ଆଉ କିଛି ଦେଖିଲେ ନାହିଁ । ନଗର ସୀମାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ ରାମଚଣ୍ଡୀଠାରେ ସେହି ଉଭା ପୁରୁଷ କାହିଁ ଉଭେଇ ଗଲେ ।" ଏହି ସ୍ୱପ୍ନଦର୍ଶନରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ମନ ଅଦ୍ଭୁତ ଭାବରେ ଆନ୍ଦୋଳିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ସେ ବୁଝିଲେ, ଏ ଦେବଦେବୀ ସବୁ କିଛି ନୁହନ୍ତି—ଏସବୁ ଅସତ୍ୟ । ସତ୍ୟରୂପୀ ମହତୋମହୀୟାନ୍ ପୁରୁଷ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । 'ଯୋବୈ ଭୂମା ତତ୍ ସୁଖଂ ନାଲ୍ପେ ସୁଖ-ମସ୍ତି ।' ଏହିଦିନୁ ମଧୁସୂଦନ ସେ ବିଷମ ମୋହ ଏବଂ ଅସତ୍ୟକୁ 'ଦୂରେ ଫିଙ୍ଗି' ଏହି ମହାସତ୍ୟକୁ ହୃଦୟରେ ଧାରଣ କରିବାକୁ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ ।

"ମହା ମହୀୟାନ ତୁମ୍ଭେ, ନିଜ ମହିମାରେ
ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ; ବିରାଜିତ ନିଖିଳ ସଂସାରେ,
ପ୍ରଶାନ୍ତ ପ୍ରସନ୍ନ ନେତ୍ରେ ରହିଛ ଅନାଇ,
ବରାଭୟ ଦେଉଅଛ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସାଇଁ ।
ଅସତ୍ୟର ଅନ୍ଧକାର ନାଶି ବଜ୍ରାଲୋକେ
ଜାଳୁଛ ସତ୍ୟର ଜ୍ୟୋତି ଦ୍ୟୁଲୋକେ ଭୂଲୋକେ ।
ବଜ୍ରନାଦେ ଭାଙ୍ଗି ମୋର ମୋହ କୁସ୍ୱପନ
ସତ୍ୟର ରାଗିଣୀରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ କର ପ୍ରାଣ ମନ ।"

ଏହି ସତ୍ୟନିଷ୍ଠା ସେ ଜୀବନକାଳ ମଧ୍ୟରେ କିପରି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଭାବରେ ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି, ତାହା ଅନେକେ ଜାଣନ୍ତି, ଆମ୍ଭେମାନେ ମଧ୍ୟ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ତହିଁର କିଞ୍ଚିତ ସୂଚନା କରିବୁ । ସ୍ୱପ୍ନରେ ଓଁକାର ଦର୍ଶନ ଦିନୁ ମଧୁସୂଦନ ଓଁକାର ମନ୍ତ୍ରରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହେଲେ । ପ୍ରାଣମନ ଓଁକାର ନାଦରେ ଝଙ୍କାରିତ ହେଲା । ପ୍ରତି ପଦ ଛନ୍ଦ 'ଓଁ' ବର୍ଣ୍ଣରେ ଭୂଷିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ଏବଂ ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ରିୟା ଓଁକାରମୟୀ ହୋଇ ଅପୂର୍ବ ଶ୍ରୀ ଧାରଣ କଲା । ସୃଷ୍ଟି ସ୍ଥିତିପ୍ରଳୟକାରଣ ସେହି (ଅ+ଉ+ମ) ଓଁ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ହୃତ୍‌ପଦ୍ମର ମିହିର ହେଲେ ।

କଟକରେ ଅଧ୍ୟୟନ କଲାବେଳକୁ ପ୍ରାୟ ୭।୮ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଏ ନଗରରେ ମହର୍ଷି ଦେବେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଠାକୁରଙ୍କ ଯତ୍ନରେ ତଥାସ୍ଥ କଚେରୀଘରେ ଗୋଟିଏ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନାର ସମାଜ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମାନ୍ୱେଷୀ ମଧୁସୂଦନ ନିୟମିତ ରୂପେ ଏହି ସମାଜର ଉପାସନାରେ ଯୋଗ ଦେଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏ ସମାଜରେ ସ୍ୱାଭାବିକତା ଏବଂ କାହାର ଯଥାର୍ଥ ଧର୍ମପ୍ରାଣତା ନ ଦେଖି ତାହାଙ୍କର ଆତ୍ମା ତତ୍‌ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେଉ ନ ଥିଲା । କେବଳ ଜଣେ ସଭ୍ୟ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଜନ୍ମିଥିବାରୁ ସେ ହଠାତ୍ ଏ ସମାଜ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନ ଥିଲେ । ତାହାଙ୍କର ନାମ ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟନାଥ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟ । ସେ ତେତେବେଳେ ଜଣେ ପୋଲିସ କର୍ମଚାରୀ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବଡ଼ ସ୍ୱାଧୀନଚେତା ଏବଂ ତେଜସ୍ୱୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ । ପ୍ରଖ୍ୟାତନାମା ହଣ୍ଟର ସାହେବ ଯେତେବେଳେ ପୁରାତତ୍ତ୍ୱ ସଂଗ୍ରହକଲେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ, ତେତେବେଳେ ସେ ଏହି ମହାଶୟଙ୍କଠାରେ ବିଶେଷ ସମ୍ଭାବନା ଦେଖି ସାହାଯ୍ୟ ନେଉଥିଲେ । ଏହି ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟନାଥ ପୁଣି ପଶ୍ଚାତ୍ ଗୋଟିଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରଦର୍ଶନୀରେ ଯୋଗ ଦେବାପାଇଁ ଭାରତର ଜଣେ ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ୱରୂପ ବିଲାତ ଯାତ୍ରା କରି ସେଠାରେ ଆପଣାର ପ୍ରତିପତ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ମଧୁସୂଦନ ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଯୋଗ ଦେବାକୁ ବିମୁଖ ହୋଇଥିଲେହେଁ ତାହାଙ୍କର ଏତିକି ଉପକାର ହୋଇଥିଲା ଯେ ସେ ଏହି କାଳ ମଧ୍ୟରେ ମହର୍ଷି ଦେବେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର ଉପନିଷଦର ଅନୁବାଦ ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଆଲୋଚନା କରିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇଥିଲେ । ଈଶୋପନିଷଦର

"ଈଶାବାସ୍ୟ ମିଦଂ ସର୍ବଂ ଯତ୍କିଞ୍ଚ ଜଗତ୍ୟାଂ ଜଗତ୍
ତେନ ତ୍ୟକ୍ତେନଭୁଞ୍ଜୀଥାଃ ମାଗୃଧଃ କସ୍ୟସ୍ୱିଦ୍ଧନଂ"
—"ଯତୋବା ଇମାନି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତେ ଯେନ ଜାତାନି ଜୀବନ୍ତି"

ପ୍ରଭୃତି ଶ୍ଳୋକମାନଙ୍କର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଅବହିତ ଚିତ୍ତରେ ପାଠ କଲାବେଳେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ହୃଦୟ ପୁଲକିତ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀ ପଶ୍ଚାତ୍ ମଧୁସୂଦନ ଯେଉଁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଗୋଷ୍ଠୀ ଲାଭ କଲେ, ତହିଁରେ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରାଣର ତୃଷ୍ଟି ସମ୍ପାଦନ ହେଲା । ଏହି ସମୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ହରନାଥ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ଦର୍ଶନ ଅଧ୍ୟାପକ ହୋଇ କଟକକୁ ଆସିଲେ । ତାଙ୍କଠାରୁ କେଶବଚନ୍ଦ୍ର ସେନଙ୍କ ବକ୍ତୃତାର କଥା ଶୁଣି ଏବଂ ସେହି ବକ୍ତୃତାମାନ ପାଠ କରି ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ମନ ସତ୍ୟଧର୍ମଗ୍ରହଣୋପଯୋଗୀ ବଳଶାଳୀ ହେଲା । ସେ ସର୍ବଦା କୁସୁମକୋମଳ ପ୍ରାଣ ହେଲେହେଁ ତେତେବେଳେ ବଜ୍ର ଦୃଢ଼ ଚିତ୍ତରେ ଚିରନ୍ତନ ସମାଜ ପ୍ରଥା ରକ୍ତମାଂସଜଡ଼ିତ ସେ ସମସ୍ତ ମୋହ ଅନ୍ଧକାରକୁ ଦୂରକୁ ଫିଙ୍ଗି ଦେଇ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଭାବରେ ସତ୍ତଂଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଅଧ୍ୟାପକ ହରନାଥ ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରମୁଖ କେତେକ ଯୁବକଙ୍କୁ ଘେନି ଏ ନଗରରେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ବ୍ରାହ୍ମସମାଜ ସ୍ଥାପନ କଲେ । କାଳକ୍ରମେ ଜଣେ ଜଣେ ଆସି ଏହି

ଦଳର ପୁଷ୍ଟି ସାଧନ କଲେ । ଗୁରୁମାନଙ୍କର ଏପରି ଅସମ୍ଭାବନୀୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖି ଅଭିଭାବକ ସମାଜରେ ଘୋର ଚହଳ ପଡ଼ିଗଲା—କିଏ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷାର ବିଷମୟ ଫଳ; କେହି ବା ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାର ଫଳ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରି କେହି "ସବେ ହୋଇବେ ଏକାକାର—ନ ଥିବ ବେଦର ବିଚାର" ଏହି ଭବିଷ୍ୟତ ବାଣୀର ଦୋହି ଦେଇ ସରିଙ୍କ ନୟନରେ ସେ ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖିଲେ ଏବଂ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ସନ୍ତାନଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବା ଲାଗି ବହୁତ ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କଲେ । ସେହି ଆନ୍ଦୋଳନ ଫଳରେ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତେ ଏହି ସମାଜରେ ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ହରନାଥଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅନେକଙ୍କର ଭାବ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଗଲା । ଯେଉଁମାନେ ଯଥାର୍ଥ ବ୍ରାହ୍ମ ହୋଇ ରହିଲେ, ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଦୀନନାଥ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ ପ୍ରଧାନ ଅଟନ୍ତି । ଶେଷୋକ୍ତ ଦୀନନାଥଙ୍କୁ ଅନେକେ ଜାଣି ନ ଥିବେ । ସେ ଜଣେ ଅତି ତେଜସ୍ୱୀ ଏବଂ ସ୍ୱାଧୀନଚେତା ପୁରୁଷ ଥିଲେ । କୌଣସିଠାରେ କିଛି ଅନଭିମତ ଦେଖିଲେ ସେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାହାର ତୀବ୍ର ପ୍ରତିବାଦ କରୁଥିଲେ । ଉତ୍କଳଦୀପିକା ଏବଂ ଅନ୍ୟ ସାମୟିକ ପତ୍ରର ଅନେକ ସ୍ତମ୍ଭ ତାହାଙ୍କ ସମାଲୋଚନା ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉଥିଲା । ବଙ୍ଗଳା 'ବଙ୍ଗଦର୍ଶନ' ନାମକ ମାସିକ ପତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସମୟ ସମୟରେ ଏ ଉତ୍କଳର କଥା ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । ଏ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ଅନ୍ତେ ତତ୍ପାଦିତ 'ଉତ୍କଳପୁତ୍ର'ର ସମ୍ପାଦକ କାର୍ଯ୍ୟ କିଛିକାଳ ନିର୍ବାହ କରିଥିଲେ ।* ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ସହିତ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର କିପରି ଏକାତ୍ମଭାବ ଜନ୍ମିଥିଲା, ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଜଣାଇବୁ । ତେଣୁ ଏତିକି ବୋଲିଯାଇପାରେ ଯେ ଏ ଦୁହେଁ ତେତେବେଳେ ନବ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମ ସମାଜର ପ୍ରାଣ ଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ଯୋଗେ ସେ କାଳରେ ଏ ଉତ୍କଳ ଭୂମିରେ 'ଓଁକାର-ଝଙ୍କାରମୟୀ' ବ୍ରହ୍ମୋପାସନାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲା । ଉପାସନା ନିମିତ୍ତ ଅବଶ୍ୟ ତେତେବେଳେ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମନ୍ଦିର ନ ଥିଲା । ଆଦି ବ୍ରାହ୍ମସମାଜର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ସଭ୍ୟ ଏବଂ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ପରଲୋକ-ଗତ ମହାତ୍ମା ଜଗନ୍ମୋହନ ରାୟ ଏ ଅଭାବ ପୂରଣ କରାଇଥିଲେ । ଏହାଙ୍କର ନାମ ଅନେକେ ଶୁଣିଥିବେ, ତାଙ୍କ ପରି ଉଦାରଚେତା ଓ ପରୋପକାରୀ ପୁରୁଷ ଅତି ବିରଳ ଦେଖାଯାନ୍ତି । ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳର କେତେ କୃତୀ ବିଶିଷ୍ଟ ଆତ୍ମା ଏହାଙ୍କ ନିକଟରେ ନାନା ଭାବରେ ଉତ୍ସାହ ଏବଂ ଉପକାର ଲାଭ କରି ଧନ୍ୟ ହୋଇ-ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କରି ସବିଶେଷ ଉଦ୍ୟମରେ ତେତେବେଳେ ଗଙ୍ଗାମନ୍ଦିର ଉପରେ ଗୋଟିଏ ହର୍ମ୍ୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ନବ୍ୟସମାଜର ଯୁବକଦ୍ୱୟଙ୍କ

* ପୁଲିସ ଇନସ୍ପେକ୍ଟର ଶ୍ରୀ ନାରାୟଣ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ ଏବଂ ସ୍କୁଲ ସବ୍-ଇନସ୍ପେକ୍ଟର ଶ୍ରୀ ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ର ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ ଏହାଙ୍କର ଦୁଇ ସନ୍ତାନ ।

ଅନୁରୋଧରେ ଜଗନ୍ମୋହନ ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିରଟିକୁ ଉଭୟ ସମାଜର ଉପାସନା ନିମିତ୍ତ ଛାଡ଼ି ଦେଲେ ଏବଂ ଉପାସନାର ଦିବସ ଶନିବାର ଓ ରବିବାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ଦେଲେ । ତଦବଧି ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିବସରେ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା ଯଥାରୀତି ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ଏଥିରେ ମଧୁସୂଦନ ସମ୍ପାଦକ ଭାବରେ, ସଭାପତି ରୂପରେ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ରୂପରେ ଅଥବା ସମାଜର ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଉତ୍ସାହ ରୂପେ ପ୍ରାୟ ୩୦ ବର୍ଷ କାଳ ଅତି ପ୍ରଶଂସିତ ଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ କରିଗଲେ, ଧର୍ମମାର୍ଗର ବା ଈଶ୍ୱରସେବାର ଏକ ନବୀନ ଓ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଗଲେ । ଏହି ନବୀନତା ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ ତାହାଙ୍କୁ ଏଥି ମଧ୍ୟରେ ଶତ ଶତ ବିଘ୍ନ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ଅକାତରେ ଅତିକ୍ରମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଅଛି । ସମାଜର କେତେ ଯେ କଠୋର କଶାଘାତ ସହିବାକୁ ହୋଇଅଛି, ତାହାର ଇୟତ୍ତା ନାହିଁ । ଜାଣି ଜାଣି କେତେ ଅଭାବ ଅନିହାନ ମଧ୍ୟ ଅନୁଭବ ଓ ଅଙ୍ଗୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିଅଛି, କେତେ ଆଡ଼ୁ କେତେ ଆକ୍ରମଣ ଓ ବଳପ୍ରୟୋଗକୁ ମଧ୍ୟ ସୁଯୋଗ ମନେ କରିବାକୁ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏ ସମସ୍ତ ବଳ ତୁଳନାରେ ମହାପୁରୁଷର ମନ ଅଧିକ ବଳଶାଳୀ । ତେଣୁ ମହାତ୍ମାମାନେ ଏକ ମହାବଳର ଆଶ୍ରୟରେ ସେ ସମସ୍ତକୁ ତୃଣବତ୍ ଅକିଞ୍ଚିତ୍କର ଜ୍ଞାନ କରନ୍ତି । ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ କିଛି ନୂତନ ପରିବର୍ତ୍ତନ ବା ସଂସ୍କାର ଅଥବା ପ୍ରାଚୀନତାର ଉଚ୍ଛେଦ ଦେଖାଗଲେ ରକ୍ଷଣଶୀଳ ଲୋକେ ହଠାତ୍ ଯେପରି ମାତି ଉଠିଥାନ୍ତି ବ୍ରାହ୍ମ ସମାଜର ଅଭ୍ୟୁଦୟରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ମାତି ଉଠିଥିଲେ । କିଏ କେତେ ଭାବରେ ନବ ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମିଙ୍କର ନିନ୍ଦା ରଟନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଧର୍ମୋପଦେଶ ବା ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କାଳରେ କେହି କୁତ୍ସାବ୍ୟଞ୍ଜନ ବାକ୍ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା, ବକ୍ତୃତା କାଳରେ କେହି ବା ବିରୋଧଭାବାପନ୍ନ ବକ୍ତୃତା ଦ୍ୱାରା ବକ୍ତାଙ୍କର ଉତ୍ସାହ ଭଙ୍ଗ କରୁଥିଲେ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ନଗର ସଂକୀର୍ତ୍ତନରେ କେହି କେହି ନିସ୍କର୍ମୀ ମତ୍ତ ଯୁବକ ପଥ ମଧ୍ୟରେ ନାନା ବ୍ୟଙ୍ଗ ବିରୂପ ସହି କୁତ୍ସାତ୍ମକ କୀର୍ତ୍ତନ କରି ଯାଉଥିବାର ମଧ୍ୟ ଶୁଣା ଯାଇଅଛି । ଏହା ମଧ୍ୟ ଶୁଣା ଯାଇଅଛି ଯେ ବ୍ରାହ୍ମମନ୍ଦିରରେ ଉପାସନା କାଳରେ ସଭ୍ୟମାନଙ୍କର ଚକ୍ଷୁ ମହାଭାବରେ ନିମୀଳିତ ଥିବାବେଳେ ଦୁଷ୍ଟ ଯୁବକମାନେ ସେ ଘରେ ପଶି ଲ୍ୟାମ୍ପର ଚେମିଣି କାଢ଼ି ନେଇ ତାହାକୁ ଘୋର ଅନ୍ଧକାରରେ ନିକ୍ଷିପ୍ତ କରୁଥିଲେ । ମଧ୍ୟଭାଗରେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳ ବ୍ରାହ୍ମସମାଜର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଏହି ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପ୍ରତି ଘୋରଆଡ଼ୁ ବାଗ୍‌ବାଣ ବୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଅନେକେ ତାହାଙ୍କୁ ବାଣବର୍ଷଣରେ ଉଡ଼ାଇ ଦେବାକୁ ବସିଥିଲେ । ଧର୍ମଧ୍ୱଂସୀ, ଦେଶଦ୍ରୋହୀ ଓ ନାସ୍ତିକ ବୋଲି କାହା ମୁଖରୁ ତାହାଙ୍କର କେତେକ ବିଶେଷଣ ବାହାରିଲା । ତତ୍କାଳୀନ ରାଜପୁରୁଷଙ୍କ ନିକଟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବ୍ୟବହାର ବିଜ୍ଞାପିତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏ ସମସ୍ତ ଭୟଭ୍ରାନ୍ତି ସତ୍ତ୍ୱେ ମଧୁସୂଦନ ଜୟୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି

ଏବଂ ସେ ସମସ୍ତ ଧୀର ଗମ୍ଭୀର ଭାବରେ ସହି ଆଉଁଷି ସେବିତ ସେହି ମହାସତ୍ୟକୁ ସଯତ୍ନରେ ପାଳନ କରି ଆସିଅଛନ୍ତି । ଏହାହିଁ ତାହାଙ୍କର ମହାପ୍ରାଣର ମହାପରୀକ୍ଷା ।

କର୍ମ ଜୀବନ :

ଏଫ୍. ଏ. ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ମଧୁସୂଦନ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲର ଅସ୍ଥାୟୀ ତୃତୀୟ ଶିକ୍ଷକ ରୂପେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଗଲେ; ମାତ୍ର ସେ କର୍ମରେ ଯୋଗଦାନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ତଦାନୀନ୍ତନ ଇନସ୍ପେକ୍ଟର ମାର୍ଟିନ ସାହେବ (R. L. Martin) ଅନ୍ୟ ଜଣଙ୍କୁ ଉକ୍ତ ପଦରେ ବଙ୍ଗ ଦେଶରୁ ନିଯୁକ୍ତ କରି ପଠାଇଲେ । ଏଥିରେ ସେ ଭଗ୍ନମନୋରଥ ହୋଇ ଫେରି ଆସିଲେ । କର୍ମ ଜୀବନର ସର୍ବପ୍ରଥମେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ମନରେ ଏ ଯେଉଁ ଗୁରୁ ଆଘାତ ହେଲା, ତାହା ତାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ ଜଣେ ବନ୍ଧୁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିଥିଲେ । ସେ ଥିଲେ କବିବର ରାଧାନାଥ । ସେତେବେଳକୁ ସେ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ଡେପୁଟି ଇନସ୍ପେକ୍ଟର ହୋଇଥିଲେ । ଏ ଦୁଃଖ ତାହାଙ୍କ ମନରେ ଏପରି ଜାଗରୁକ ଥିଲା ଯେ ମାର୍ଟିନ ସାହେବ ଯେତେବେଳେ କଲିକତାରୁ ଓଡ଼ିଶା ଗସ୍ତରେ ଆସିଲେ, ସେତେବେଳେ ରାଧାନାଥ ବାବୁ ବାଲେଶ୍ୱରଠାରେ କଥାପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମଧୁବାବୁଙ୍କ କଥା କହି ଏହି ଭାବରେ ନିଜ ଅଭିମତ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଯେ "ଆପଣ ପୁରୀ ନିଯୋଗରେ ମଧୁସୂଦନ ରାଓଙ୍କ ପରି ଲୋକଙ୍କୁ ହତାଶ କଲେ, ଏହା ଶୋଭନୀୟ ହେଲା ନାହିଁ । ସେ ଏଫ୍. ଏ. ପାସ କରିଥିଲେହେଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ତାଙ୍କପରି ଯୋଗ୍ୟ ଲୋକ ବଡ଼ ବିରଳ । ଅନେକ ବି.ଏ. ଉପାଧିଧାରୀଙ୍କଠାରୁ ତାଙ୍କର ଯୋଗ୍ୟତା ଅଧିକ ବୋଲି ମୁଁ ମନେ କରେ । ଆପଣଙ୍କର ସର୍ବାଗ୍ରେ ତାଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତ କରିବା ଉଚିତ ଥିଲା ।" ମାର୍ଟିନ ସାହେବ ଏ ଘଟନାରେ ଅପାତତଃ କିଞ୍ଚିତ୍ ଅପ୍ରତିଭ ହୋଇ 'ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ କପରି ଯୋଗ୍ୟ କର୍ମରେ ନିଯୁକ୍ତ କରିବେ' ଏହି କଥା ଭାବି କଟକରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ସେତେବେଳେ କଟକ ହାଇସ୍କୁଲରେ ସାରଦା ପ୍ରସାଦ ସାନ୍ୟାଲ୍ ନାମକ ଜଣେ କ୍ଷିପ୍ତ ବା ବିକୃତମସ୍ତିଷ୍କ ବ୍ୟକ୍ତି ଅତିରିକ୍ତ ଶିକ୍ଷକ ଥିଲେ । ମାର୍ଟିନ ସାହେବ ତାଙ୍କୁ ପଦଚ୍ୟୁତ କରି ମଧୁବାବୁଙ୍କୁ ୭୫ ଟଙ୍କା ବେତନରେ ସେହି ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ କରିବାର ପ୍ରସ୍ତାବ ପଠାଇଲେ । ମାତ୍ର ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ସେହି ଦଶା ହେଲା । ପଛେ ପଛେ ସେ ପଦଟି ସ୍କୁଲରୁ ଉଠି ଯିବାର ପ୍ରସ୍ତାବ ଆସିଲା । ସାହେବ ଅନନ୍ୟୋପାୟ ନ ଦେଖି ଯିବା ପୂର୍ବରୁ ଯାଜପୁର ମଧ୍ୟ-ଇଂରାଜୀ ସ୍କୁଲର ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷକ ପଦ ଶୂନ୍ୟ ହେବାର ଶୁଣିବା ମାତ୍ରେ ତାହାଙ୍କୁ ମାସିକ ୪୫ ଟଙ୍କା ବେତନରେ ଉକ୍ତ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ କରିଗଲେ । ପବିତ୍ର କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଏହି ପ୍ରଥମ

ପ୍ରବେଶ । ଉତ୍କଳରେ ଆଦିବ୍ରାହ୍ମଣପଦାର୍ପଣପୂତ, 'ପୁଣ୍ୟା ପୟସ୍ୱିନୀ ବୈତରଣୀ' ସ୍ରୋତଧୌତ, ମହାବିରୁଦ୍ଧସ୍ତମ୍ଭ ଭୂଷିତ, ଦୁରନ୍ତ ପରପନ୍ଥିନିର୍ମଥିତ, ବଚ୍ଛୋଧୀ ଧର୍ମ-ସଂଘର୍ଷ ସମନ୍ୱିତ ଉତ୍କଳର ଆଦ୍ୟ ନଗରୀ ଏହି ଯାଜପୁର ତାହାଙ୍କ କର୍ମଜୀବନର ଆଦ୍ୟ ଆଦର୍ଶ ହେଲା । ବୌଦ୍ଧକେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ପୁରୀ ଯାହାଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବକୁ ସମ୍ଭାବିତ କରିଥିଲା, ଶୈଶବରେ ସମୁନ୍ନତ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଯାହାଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ଉନ୍ନତ କରିଥିଲା, ନବୀନ ଯୌବନରେ ପବିତ୍ର ବିରଜା-ପୀଠ ତାହାଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ଯେ ବିରଜସ୍କ (ରଜୋବର୍ଜିତ) କରିବ, ସେଥିରେ ଆଉ ସନ୍ଦେହ କଣ ? ୧୮ ବର୍ଷ ବୟସରେ ମଧୁସୂଦନ ଏଠାରେ ପ୍ରଥମେ ସସ୍ତ୍ରୀକ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ । ଏହିଠାରେ ତାଙ୍କର ଜୀବନର ସୂଚିରେ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ ଉତ୍କଳଭକ୍ତ ଶ୍ରୀ ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତିଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରଥମ ପରିଚୟ ଓ ପ୍ରଣୟ ହେଲା ।

ସେ ଯାଜପୁରଠାରେ କପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ, ସେ ସବୁର ବିଶେଷ ଘଟନା ଏହିକ୍ଷଣି ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ । ତେବେ କାର୍ଯ୍ୟାରମ୍ଭ ସମୟର କଥା ତାଙ୍କ ମୁଖରୁ ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ଯେତିକି ଶୁଣିଅଛୁ, ତାହା କେବଳ ପାଠକମାନଙ୍କ କୌତୂହଳର ଉପଶମ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛୁ—

"ମୁଁ ଯେତେବେଳେ ଯାଜପୁର ସ୍କୁଲକୁ ଗଲି, ତେତେବେଳେ ଦେଖିଲି ଯେ ମୋଠାରୁ ବଡ଼ ବଡ଼ ପିଲାମାନେ ସେଠାରେ ପଢ଼ୁଛନ୍ତି । ସେମାନେ ମୋତେ ଅଳ୍ପବୟସ୍କ ଓ ଖର୍ବକାୟ ଦେଖି ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ଅଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ମୋତେ ଦେଖିବା ପାଇଁ ନିର୍ଭୟରେ ଆସି ମୋହ ପାଖରେ ରୁଣ୍ଡ ହେଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ଗୋଟାଏ ପାଟି କରିଦିଏ, ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ କେ କାହିଁ ଲଣ୍ଡ-ଭଣ୍ଡ ହୋଇ ପଳାଇ ଯାଇ ନିସ୍ତବ୍ଧ ହୋଇଯାନ୍ତି । ଶ୍ରେଣୀରେ ଯାଇ ଦେଖେ, ସମସ୍ତେ ଚକିତ ପରି ରହିଅଛନ୍ତି ।"

ଏ କଥା କେବଳ ଯାଜପୁରରେ କାହିଁକି, ତାହାଙ୍କ ଜୀବନରେ ସର୍ବତ୍ର ଏହା ଦେଖା ଯାଇଅଛୁ । ଯେତେବେଳେ ସେ ଗୋଟାଏ ଚିତ୍କାର କରନ୍ତି, ତେତେ-ବେଳେ କି ଗୁରୁ କି ଭୃତ୍ୟ ସମସ୍ତେ ମୃଗେନ୍ଦ୍ରନାଦରେ ଅରଣ୍ୟବାସୀ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମସ୍ତ ମୃଗସ୍ତବ୍ଧ ଓ ସାବଧାନ ହୋଇଗଲା ପରି ସ୍ତବ୍ଧଭାବ ଅବଲମ୍ବନ କରନ୍ତି । ପରୋକ୍ଷରେ ସୁଦ୍ଧା ତାହା ଯଥେଷ୍ଟ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷକଙ୍କୁ ଏତେ ଭୟ ଓ ସମ୍ମାନ, ତାହାଙ୍କ ସମୀପରେ ଛାତ୍ରଗଣଙ୍କର କୌଣସିପ୍ରକାର ଅନାଚରଣ ବା ଅସଦ୍‌ବୃତ୍ତି ସମ୍ଭବେ କି ? ଯାଜପୁରରେ ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ବର୍ଷ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି, ଏହି ସମୟରେ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ପଦ ଶୂନ୍ୟ ହେଲା । ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲା ସମିତିର ସଭାପତି ଉତ୍କଳବନ୍ଧୁ ବାମସ୍ ସାହେବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶିକ୍ଷକ

ଉମାପ୍ରସାଦ ଦେଙ୍କୁ (ଯେ ପୂର୍ବ ଓ କଟକର ଡେପୁଟି ଇନସ୍ପେକ୍ଟର ହୋଇଥିଲେ) ଉକ୍ତ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ କରି ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶିକ୍ଷକ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ କରି ଦେଲେ । ଏହି ସରକାରୀ କର୍ମରେ ମଧ ଯୋଗ ନ ଦେଇଣୁ ପୂର୍ବବତ୍ (ତୃତୀୟ) ବିଘ୍ନ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ତତ୍କାଳୀନ ଇନସ୍ପେକ୍ଟର ହପ୍‌କିନ୍ସ ସାହେବ ଏ ନିଯୋଗରେ ଡିଷ୍ଟ୍ରିକ୍ଟ କମିଟିର ଅନଧିକାର ଚର୍ଚ୍ଚାର ଘୋର ପ୍ରତିବାଦ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଏସବୁ ବିସମ୍ବାଦ ଦେଖି ସାଧୁ ମଧୁସୂଦନ ଫେରି ଆସିବାକୁ ବସିଥିଲେ, ମାତ୍ର ସୌଭାଗ୍ୟ-କ୍ରମେ ଟାମସ୍ ସାହେବ ସେତେବେଳେ ଅସ୍ଥାୟୀ କମିଶନର ହୋଇ ଆସିବାରୁ ସେ ଅସୁବିଧା ଦୂରୀଭୂତ ହୋଇଗଲା । ପ୍ରଶଂସିତ ସାହେବ ହଠାତ୍ କଟକଠାରୁ ପ୍ରିୟବନ୍ଧୁ ବାଲେଶ୍ୱର ଡେପୁଟି ଇନ୍‌ସ୍ପେକ୍ଟର ରାଧାନାଥ ବାବୁଙ୍କ ନିମ୍ନୋକ୍ତଭାବରେ ତାର-ସମ୍ବାଦ ଦେଇ ସ୍ୱମତକୁ ଗଭର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନୁମୋଦିତ କରାଇ ନେଲେ—"Let Madhusudan stay where he is." ଏହିରୂପେ ମଧୁସୂଦନ ଉପସ୍ଥିତ ବିଘ୍ନମାନ ଅତିକ୍ରମ କରି ୧୮୭୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଅକ୍ଟୋବର ମାସ ୨୯ ତାରିଖରେ ସରକାରୀ କର୍ମରେ ପ୍ରଥମ ପ୍ରବେଶ କଲେ ।

ବାଲେଶ୍ୱର ନଗରରେ ଯଥାର୍ଥ ମଣିକାଞ୍ଚନର ଯୋଗ ହେଲା । ମଧୁସୂଦନ, ରାଧାନାଥ ଓ ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ସଙ୍ଗ ଲାଭ କରି ମାତୃଭୂମି ଓ ମାତୃଭାଷା ପ୍ରତି ଅନୁରାଗୀ ହେଲେ । ଏହିଠାରେ ଯଥାର୍ଥ ସାହିତ୍ୟଚର୍ଚ୍ଚାର ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ସେତେବେଳେ ଅବଶ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାଶିତ ଓଡ଼ିଆ ପୁସ୍ତକ ନ ଥିଲା ବୋଲି ଏଥିପୂର୍ବେ ବୋଲି ଯାଇଅଛି । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଦାମୋଦର ପ୍ରସାଦ ଦାସଙ୍କ ପୁସ୍ତକାଳୟରୁ ବଙ୍ଗଳା ପୁସ୍ତକମାନ ଏବଂ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରୁ ହସ୍ତଲିଖିତ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଭାବାଦି ଆଲୋଚନା କରି ସେମାନେ ଓଡ଼ିଆରେ ନୂତନ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକମାନ ରଚନା କରିବାକୁ ମନ ବଳାଇଲେ । କୁମାର ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ଦେ (ବର୍ତ୍ତମାନ ମହାରାଜା) ଏ ଦଳରେ ପ୍ରକାଶକ ଓ ଉତ୍ସାହଦାତା ରୂପେ ମିଳିବାରୁ ସେ ଇଚ୍ଛା ବଳବତୀ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟତଃ ପ୍ରକଟିତ ହେଲା ।

ଏହାର ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଫକୀରମୋହନ ମାତୃଭାଷାର ଉନ୍ନତିକଳ୍ପେ କେତେକ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାପନ କରାଇ ସେଥିରୁ ବୋଧଦାୟିନୀ ଓ ସମ୍ବାଦବାହିକା ପତ୍ରିକା ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ନୂତନ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ରଚନା ମଧ ସୂତ୍ରପାତ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପଛେ ପଛେ ବୈକୁଣ୍ଠନାଥଙ୍କ ନବପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଯନ୍ତ୍ରାଳୟରୁ ରାଧାନାଥ ଓ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଯେତେ ନୂତନ ନୂତନ ପୁସ୍ତକମାନ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାର ଆୟୋଜନ ହେଲା । ଏହି ଦୁଇ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଯତ୍ନରେ ଉକ୍ତ ଯନ୍ତ୍ରାଳୟରୁ 'ଉତ୍କଳଦର୍ପଣ' ନାମକ ଯେଉଁ ମାସିକ ପତ୍ରିକା ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା, ବିଷୟଗୌରବରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ସାହିତ୍ୟିକ

ପତ୍ରିକା ତାହାର ସ୍ଥାନ ପୂରଣ କରି ନାହିଁ । ଏହି ଦୁଇଜଣ ତାହାର ପ୍ରଧାନ ନିୟମିତ ଲେଖକ ଥିଲେ ଏବଂ ଉଭୟଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଲେଖା ଏଥିରେ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତସ୍ୱରୂପ ରାଧାନାଥଙ୍କର ଇଟାଲୀୟ ଯୁବା, ବିବେକୀ ପ୍ରଭୃତି ଗଦ୍ୟରଚନା ଓ ମେଘଦୂତର ପଦ୍ୟାନୁବାଦ ଏବଂ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର 'ପ୍ରଣୟର ଅଦ୍ଭୁତ ପରିଣାମ' ଉପନ୍ୟାସ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା, ଉଲ୍‌କାପିଣ୍ଡ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଆଗ୍ନେୟଗିରି ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରବନ୍ଧ ଏବଂ ନିଶୀଥଚିନ୍ତା, ଶ୍ମଶାନ ପ୍ରଭୃତି କବିତା, ରଘୁବଂଶର ଅନୁବାଦ (ଅଯୋଧ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟାଗମନ) ଏଥିରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିଲା । ତତ୍ପରେ ଏହି ସବୁ କବିତା ଓ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ଅଂଶ ଧରି କବିତାବଳୀ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ-ମାଳା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ 'ଶ୍ମଶାନ' କବିତାଟି ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଲେଖା ବୋଲି ଅନୁମାନ ହୁଏ । ଅନୁମାନର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ଏହି ଯେ, ଜନନୀଙ୍କ ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପରଠାରେ ସେ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ପୁରୀ ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାର ଶ୍ମଶାନକୁ ଭ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଯାଉଥିଲେ । ସେ ଶ୍ମଶାନ ଦର୍ଶନରେ ମୃତ ଜନନୀ ଓ ଭଗିନୀ ପ୍ରଭୃତି ତାହାଙ୍କ ସ୍ମୃତିପଥାରୂଢ଼ ହେଉଥିଲେ । ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ଏହି ଭାବୋଚ୍ଛ୍ୱାସ କବିଙ୍କ ହୃଦୟରେ ବଦ୍ଧମୂଳ ହୋଇଥିଲା । ପରେ ସାମୟିକ ଉତ୍ତେଜନା ପାଇ ତାହା କବିତା ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଆଜି ମଧ୍ୟ ଏହି ଲେଖା ଦେଖିଲେ ତାହା କବିଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଉଦ୍ୟମ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ କେତୋଟି ପଂକ୍ତିରୁ ପାଠକମାନେ ତାହା ବିଚାର କରି ଦେଖନ୍ତୁ—

"ଭ୍ରମି ଭ୍ରମି ଏକ ସ୍ଥାନେ ହେଲି ଉପନୀତ,
ଭୀଷଣ ଶ୍ମଶାନ ଯହିଁ ଅଟେ ବିରାଜିତ ।
ଅସ୍ଥିମାଳା ନରମୁଣ୍ଡେ ଧବଳିତ ବେଶ,
ଭସ୍ମରାଶି ଚିତାନଳେ ବିକଟ ବିଶେଷ ।
ଭୀମନାଦେ ଚଉପାଶେ ବେଢ଼ି ଶିବାଗଣ
କୁରହର୍ଷେ ଶବରାଶି କରନ୍ତି ଭକ୍ଷଣ ।
ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଆନନଶିରୀ ମୃତ ମାତାଙ୍କର,
ନବୀନ କୁସୁମପ୍ରଭା ମୃତ ଭଗିନୀର,
ମୃତ ଜ୍ଞାନଦାତା ପୁଣି ମୃତ ପରିଜନ
ନୟନ ଅଗ୍ରତେ ଯେହ୍ନେ ନାଚିଲେ ତକ୍ଷଣ ।"

ସେ ଯାହାହେଉ ବାଲେଶ୍ୱରଠାରେ ତାହାଙ୍କ ଯଥାର୍ଥ ବିଦ୍ୟାଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ସାହିତ୍ୟସେବାର ମୂଳପତ୍ତନ ହୋଇଗଲା । ଏହିଠାରେ ଥାଇ ସେ ସୁଲେଖକର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲରେ ପ୍ରାୟ ଦୁଇବର୍ଷ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି, ଏମନ୍ତ ସମୟରେ ମାର୍ଟିନ ସାହେବ ପ୍ରସ୍ତାବିତ କଟକ ହାଇସ୍କୁଲର

ଟ୍ରେଣ୍ଡ ଅତିରିକ୍ତ ପଦ ପୁନଃସ୍ଥାପିତ ହେବାରୁ ମଧୁବାବୁ ଉକ୍ତ ପଦରେ ମାସିକ ୭୫ ଟଙ୍କା ବେତନରେ କଟକକୁ ଆସିଲେ । ବାଲେଶ୍ୱରରୁ ଫେରିଲା ବେଳକୁ ସେ ଏକ କନ୍ୟାରତ୍ନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୧୮୭୪ ଅବ୍ଦର ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ମାସରେ ତାଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠା କନ୍ୟା ଶ୍ରୀମତୀ ବାସନ୍ତୀ ଦେବୀ (ବର୍ତ୍ତମାନ ବଙ୍ଗର ସୁଲେଖକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାରଙ୍କ ପତ୍ନୀ) ବାଲେଶ୍ୱର ବାସଗୃହରେ ଭୂମିଷ୍ଠ ହୋଇଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ସନ୍ତାନ କଟକରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ୭୫ ସାଲଠାରୁ ଚରମକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧୁସୂଦନ କଟକରେ ସ୍ଥାୟୀ ଅଧିବାସ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ ସେ ହାଇସ୍କୁଲରେ ଅତିରିକ୍ତ ଶିକ୍ଷକ ଥାଇ ପ୍ରଶଂସିତ ଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ କଲେ । ଦ୍ୱିତୀୟବର୍ଷ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶିକ୍ଷକପଦ ଶୂନ୍ୟ ହେବାରୁ ସେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦୀ ସତ୍ତ୍ୱେ ସ୍ୱୀୟ ଯୋଗ୍ୟତା ବଳରେ ଉକ୍ତ ପଦପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ । ସେତେବେଳେ ଏ ସ୍କୁଲରେ ଦୁଃଶୀଳତାରେ ଶବ୍ଦ୍ୟନ୍ତ ଅନେକ ଦୁର୍ଦ୍ଦାନ୍ତ ଛାତ୍ର ଥିଲେ । ସେମାନେ ମଧୁ ବାବୁଙ୍କର ଅଦୃଷ୍ଟପୂର୍ବ କଠୋର ଶାସନ ଦେଖି ବିସ୍ମିତ ଏବଂ ବିଚଳିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ଯାହାହେଉ ତାହାଙ୍କ ଚରିତ୍ର ପ୍ରଭାବରେ ତତ୍କାଳୀୟ ଅନେକ ଛାତ୍ରଙ୍କର ଜୀବନର ଗତି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଓ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳୀକୃତ ହୋଇ-ଥିଲା । ଏହିଠାରୁ ଶିକ୍ଷାପ୍ରାପ୍ତ ଅନେକ ଛାତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ଉତ୍କଳରେ ନାନା ବିଭାଗରେ ସୁନାମ ଅର୍ଜନ କରିଅଛନ୍ତି । ମଧୁବାବୁ ଯେଉଁବର୍ଷ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶିକ୍ଷକ ହେଲେ, ସେହିବର୍ଷ (୧୮୭୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ) ପୂର୍ବ ଦୁଇ ତିନ ବର୍ଷ ଆନ୍ଦୋଳନ ଫଳରେ ଏବଂ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ମହାରାଜ ପ୍ରମୁଖ ଉତ୍କଳର ରାଜନ୍ୟ ତଥା ଅନ୍ୟ ବଦାନ୍ୟଗଣଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ଓ ଉତ୍କଳବନ୍ଧୁ ମହାମତି ରେଭେନ୍‌ସା ସାହେବଙ୍କ ପ୍ରଯତ୍ନ ବଳରେ ରେଭେନସା କଲେଜ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । କଲେଜ ସ୍ଥାପିତ ହେବାରୁ ଉକ୍ତ ବର୍ଷଠାରୁ କଟକ ହାଇସ୍କୁଲ ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜିଏଟ ସ୍କୁଲ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ମଧୁବାବୁ କଲେଜ ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଏହି କଲେଜିଏଟ ସ୍କୁଲରେ ପ୍ରାୟ ତିନିବର୍ଷ କାଳ ଶିକ୍ଷକତା କର୍ମ ପ୍ରଶଂସିତ ଭାବରେ ସମ୍ପାଦନ କରି ଅଶୀ ଟଙ୍କାରୁ ଏକଶତ ଟଙ୍କା ବେତନରେ କଟକ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲ ସମୂହର ଡେପୁଟୀ ଇନ୍‌ସ୍ପେକ୍ଟର-ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଗଲେ । ଏହି ପଦରେ ଥାଇ ତାହାଙ୍କୁ ଯୁଗବ୍ୟାପୀ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏହି ଯୁଗ (୧୨ବର୍ଷ) ମଧ୍ୟରେ ମଧୁବାବୁ ଉପରି ନବଯୁଗର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ, ତାହାର ଆଭାସ କନିଷ୍ଠ ପାଠକମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଦାନ କରୁଅଛୁ ।

ମିସନରୀମାନେ ଏ ଦେଶକୁ ପ୍ରଥମେ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ଆଣିଥିଲେ, ଏ କଥା ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବିଦିତ ଅଛି । ସେହିମାନେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଥମେ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ମିସନରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶଟନ ସାହେବଙ୍କ ନାମ

ଅଗ୍ରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହି ଶଟନ ସାହେବଙ୍କ କୃତ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଧାନ, ଇତିହାସ ଓ ସାହିତ୍ୟ ପୁସ୍ତକହିଁ ଉତ୍କଳ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଣ୍ଡଳୀର ସମ୍ବଳ ହୋଇ ଥିଲା । ଉକ୍ତ ସାର ସଂଗ୍ରହର ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ ଯଥାକ୍ରମେ ପ୍ରାଥମିକ ଓ ମଧ୍ୟଶ୍ରେଣୀ ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ ପଠିତ ହେଉଥିଲା । ଶଟନ ସାହେବ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଗଦ୍ୟସାହିତ୍ୟର କି ପ୍ରକାର ପ୍ରଥମ ଅବତାର ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ, ତାହାର କେତେକ ସ୍ତବକ ତଳେ କୌତୂହଳୀ ପାଠକମାନଙ୍କୁ ଉପହାର ପ୍ରଦାନ କଲୁ ।

୧—ଜଳୀୟ ବାଷ୍ପର କଥା

"ଅତ୍ୟୁଷ୍ମା ସ୍ଥାନସ୍ଥ ପାଣିରୁ କ୍ରମଶେ କ୍ରମଶେ ବାଷ୍ପ ଉଠାଯାଏ ଏହା ପୂର୍ବରେ କୁହାଗଲା । ଏହି ବାଷ୍ପ ପବନଠାରୁ ଲଘୁ ହୋଇ ଆକାଶରେ ଉଠି ଯାଇ ନାନାବିଧପ୍ରକାର ଆକୃତି ଧାରଣ କରେ ।"

୨—ପକ୍ଷିର କଥା ।

"ପକ୍ଷିଗଣରେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଯେମନ୍ତ ନିପୁଣତା ପ୍ରକାଶ ହୋଏ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବସ୍ତୁରେ ତାହାର ଅଧିକ ହୁଅଇ ନାହିଁ । × × ସେମାନଙ୍କର ଦେହ ପକ୍ଷୀରେ ଆଚ୍ଛାଦିତ ଅଛି ପୁଣି ସେହି ପକ୍ଷରେ ହାଲୁକାଇ, ଉଷ୍ଣତା, ଦୁଇ ବିପରୀତ ଗୁଣ ଅଛି ପୁଣି ସେହି ଏକର ଉପରେ ଏକ ଏହିମତେ ଆଗ ପଛ ସବୁଠାରେ ସ୍ଥାପିତ ଅଛି ତାହାଦ୍ୱାରା ଉଡ଼ିବାର କୌଣସି ବାଧା ଜନ୍ମଇ ନାହିଁ ।"

୩—ମନର ଧୈର୍ଯ୍ୟର କଥା ।

"ମନୁଷ୍ୟର ପାଇଁ ଯେଉଁ ସବୁଠୁଁ ଉତ୍ତମ ବିଷୟ ତାହା ମନୁଷ୍ୟର ଦ୍ୱାରା ହାନି ନ ହୋଏ କେହି ତାକୁ ହରଣ କରି ନ ପାରନ୍ତି ଅବା କି ହାକୁ ତାହା ଦିଆହିଁ ନ ଯାଏ । ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ମହାକାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଜଗତ ଯେମନ୍ତ ଉତ୍ତମ ତେମନ୍ତ ଏହି ଜଗତର ବିବେଚନା କରିବାକୁ ମନୁଷ୍ୟର ମନ ଉତ୍ତମ ବରଞ୍ଚ ଜଗତର ସର୍ବୋତ୍ତମ ଭାଗ ହୁଅଇ । ଏହି ଦୁଇ ବସ୍ତୁ ଏକାନ୍ତ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଅଛି ଯେପରିକି ଜଙ୍ଗଲରେ ବାସକରି ଓ ମନର ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ଭୋଗ କରି ଯେପରିକି ଏହି ଜଗତ ମନ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଠାରୁ କେହି ହରଣ କରି ନ ପାରଇ ।"

ପାଠକେ, ଦେଖନ୍ତୁ କି ସୁନ୍ଦର ଗଦ୍ୟ ଏକ କାଳରେ ଉତ୍କଳ ଭାଷାର କଳେବରକୁ ଅଳଙ୍କୃତ କରୁଥିଲା । ମାତୃଭାଷା ଓଡ଼ିଆ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କେଉଁ ଅଭିଧାନ ଓ ବ୍ୟାକରଣର ସାହାଯ୍ୟରେ ଏହାର ଅର୍ଥ ବୁଝାଯିବ ? ଏହା ପୁଣି ବଙ୍ଗଳାର ଅନୁବାଦ । ଏ ଅନୁବାଦ ■ରେ ପରଲୋକଗତ ଉତ୍କଳ-ହିତୈଷୀ ବିଚ୍ଛନ୍ଦ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ବଙ୍ଗଳା ଗ୍ରନ୍ଥରୁପାଠ ପ୍ରଭୃତିର ଅନୁବାଦ ପାଠ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ତାହା

କିପରି ନିକୃଷ୍ଟ ଏବଂ ଅଶୁଦ୍ଧ ଥିଲା, ତାହା ଦେଖାଇବାକୁ ଗଲେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଅଯଥା ଦୀର୍ଘ ହୋଇଯିବ । ତେବେ ଏଠାରେ ଏତିକି କହିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ ଏହି ଅନୁବାଦ 'ହିଁ' 'ସୁଦ୍ଧା' 'ମଧ୍ୟ' ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ଅବ୍ୟୟର ଅଯଥା ବାହୁଲ୍ୟରେ ଭାରାକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଯଥା—'୭ଇ ଅକ୍ଟୋବର'='୭ ହିଁ ଅକ୍ଟୋବର', 'ସବକେରଇ' =ସମସ୍ତଙ୍କର ସୁଦ୍ଧା' ଇତ୍ୟାଦି । ଏତ ଗଲା ଗଦ୍ୟର କଥା । ପଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଅଧ୍ୟାପକ ରାମପ୍ରସନ୍ନ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କଦ୍ୱାରା ଭାଷାନ୍ତରିତ ପଦ୍ୟମାଳା, ପଦ୍ୟପାଠ ପ୍ରଭୃତି । ମଧୁବାବୁ ଡେପୁଟୀ ଇନ୍‌ସ୍ପେକ୍ଟର ହୋଇ ଯାଇ ପ୍ରାଥମିକ ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକର ଶୋଚନୀୟ ଅବସ୍ଥା ଏବଂ ଅଭାବ ଅଗ୍ରେ ଉପଲବ୍‌ଧି କଲେ । ତେତେବେଳେ ଅଧ୍ୟାପନା ବିଶେଷତଃ ସାହିତ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ରୀତି ଏପରି ଅଦ୍ଭୁତ ଥିଲା ଯେ ତାହା ଏ ସ୍ଥଳରେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ସେ ସବୁ ଦେଖି ମଧୁବାବୁ ମନରେ ଆଘାତ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗରେ ଏକ ମହାପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟାଇବାକୁ ଯତ୍ନବାନ୍ ହେଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଜଏଣ୍ଟ ଇନ୍‌ସ୍ପେକ୍ଟର ରାଧାନାଥ ବାବୁ ତାଙ୍କର ଏ ଚେଷ୍ଟାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁକୂଳ ଓ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ହେବାରୁ ମଧୁବାବୁ ସେହି ଦାୟିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ରାଜସେବା ସତ୍ତ୍ୱେ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ ସହକାରେ ନୂତନ ରୁଚିସମ୍ମତ ମାର୍ଜିତ ଭାଷାର ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକମାନ ପ୍ରଣୟନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କ୍ରମେ ବର୍ଣ୍ଣଶିକ୍ଷାଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ମଧ୍ୟ ଛାତ୍ରବୃତ୍ତିର ପାଠ୍ୟ ସାହିତ୍ୟପୁସ୍ତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ପୁସ୍ତକ ସେ ଉତ୍କଳ ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେଇଅଛନ୍ତି । ସେହି କାଳରୁ ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉକ୍ତପ୍ରଣୀତ ସାହିତ୍ୟ ପୁସ୍ତକମାନ ଉତ୍କଳର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ଥ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଶୋଭା ପାଉଅଛି । ତତ୍କୃତ 'ଛନ୍ଦମାଳା' ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟାକାଶରେ 'ଶୁବେରତ'ରେ ବଙ୍କିମ ଚନ୍ଦ୍ରରେଖା ପ୍ରାୟ ଉଦିତ ହେବାକ୍ଷଣି ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ପଦ୍ୟପୁସ୍ତକ ସନ୍ନିହିତ ତାରାପୁଞ୍ଜ ପରି ମ୍ଳାନ ପଡ଼ିଗଲା । ତଦୀୟ ଲେଖନୀନିଃସୃତ 'ପ୍ରବନ୍ଧମାଳା' ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଅପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କଲା ଏବଂ ଆଜିଯାଏ ମଧ୍ୟ ସେହି ସ୍ଥାନରେ ଅଛି । ଅନ୍ଧତମସପଥିକ ଅବଧାନମାନଙ୍କୁ ତାହାଙ୍କ 'ଅବଧାନବନ୍ଧୁ' ନୂତନ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ମାର୍ଗ ଦେଖାଇ ଦେଲା । ହାୟ ! କି ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ! ଏପ୍ରକାର ପୁସ୍ତକର ବହୁଳ ପ୍ରଚଳନରେ ପୁଣି ଉତ୍କଳରେ ମହାକନ୍ଦଳ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ପୂର୍ବ ଗ୍ରନ୍ଥକାର-ମାନେ ଈର୍ଷାନ୍ୱିତ ହୋଇ ମହାଆନ୍ଦୋଳନ ଲଗାଇଲେ । ଗ୍ରନ୍ଥକାର ତଥା ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଜଏଣ୍ଟ ଇନ୍‌ସ୍ପେକ୍ଟରଙ୍କ ଉପରେ ବୃଶଆଡ଼୍ ଗାଳି ବର୍ଷଣ ହେଲା । ଏହି ମହାସଂଗ୍ରାମ ଶେଷରେ ସେହି ସତ୍ୟରହିଁ ଜୟ ହେଲା ।

ମଧୁବାବୁ ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କୁ କେବଳ ଉପଯୁକ୍ତ ପୁସ୍ତକମାନ ଯୋଗାଇ ଦେଇ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ-ସମ୍ପନ୍ନ ହେଲା ବୋଲି ମନେକରି ନଥିଲେ । ସେ ପ୍ରତ୍ୟେକ

ବିଦ୍ୟାଳୟ ପରିଦର୍ଶନ କାଳରେ ଆଦର୍ଶ ପଠନଶିକ୍ଷା ଦେଉଥିଲେ । ଉପର ସାହିତ୍ୟ ପଢ଼ାଇବାକୁ ହୁଏ, ତାହା ନିଜେ ପଢ଼ି ବୁଝାଇ ଦେଉଥିଲେ । ଏହାଛଡ଼ା ଛାତ୍ରମାନେ ଯେପରି ପରସ୍ପର ଅଶ୍ଳୀଳ କଥା ବ୍ୟବହାର ନ କରନ୍ତି, ତତ୍ପ୍ରତି ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ରଖିବାପାଇଁ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଉଥିଲେ । କୌଣସି ବଡ଼ ଗ୍ରାମରେ ପାଠଶାଳା ଦେଖିଲେ ତାହାକୁ ମଧ୍ୟଶ୍ରେଣୀ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପରିଣତ କରିବାପାଇଁ ଗ୍ରାମବାସୀମାନଙ୍କୁ ପ୍ରାୟ ସେ ଉପଦେଶ ଦେଉଥିଲେ ଏବଂ ଯଥାଶକ୍ତି ସେମାନଙ୍କ ଉଦ୍ୟମରେ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । କେବଳ ଏତିକରେ ବିରତ ନ ହୋଇ ସେ ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ ସୁଶିକ୍ଷାର ପ୍ରଚାର ନିମିତ୍ତ 'ଶିକ୍ଷାବନ୍ଧୁ' ନାମକ ଖଣ୍ଡିଏ ମାସିକ ପତ୍ରିକା ପ୍ରକାଶିତ କଲେ । ଏଥିରେ କେବଳ ବିଦ୍ୟାଳୟ ଶିକ୍ଷୋପଯୋଗୀ ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ଲେଖା ଯାଉଥିଲା । ଏ ପତ୍ରିକା ଅଧିକକାଳ ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇ ନଥିଲେହେଁ ସେହି କେତେକ ବର୍ଷ ତାହାର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ଥ ଛାତ୍ର ଓ ଶିକ୍ଷକ ସମାଜର ଯେ ଯଥେଷ୍ଟ ଉନ୍ନତି ସାଧିତ ହୋଇଥିଲା, ଏଥିରେ କାହାର ଦ୍ୱିରୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଏହି ସବୁ ଆଦର୍ଶ ଦର୍ଶନ ପଛେ ପଛେ ସେ ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖାଇବାକୁ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇ ୧୮୮୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଏ ନଗରରେ 'କଟକ ଟାଉନ ସ୍କୁଲ୍' ନାମରେ ଗୋଟିଏ ଆଦର୍ଶ ମଧ୍ୟ-ଇଂରାଜୀ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଏହା ଛାତ୍ରସଂଖ୍ୟା ଓ ବାର୍ଷିକ ଫଳ ତୁଳନାରେ ଯଥାର୍ଥ ଆଦର୍ଶ ବିଦ୍ୟାଳୟ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଭୂପତିନାଥ ବସୁ, ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିଶ୍ୱନାଥ କର, ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନନ୍ଦକିଶୋର ବଳ ପ୍ରଭୃତି ବିଦ୍ୟୋତ୍ସାହୀ କୃତୀ ଯୁବକମାନେ ଏଥିରେ ଶିକ୍ଷକତା କରିଅଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବୁଙ୍କ ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକତାରେ ଏହି ବିଦ୍ୟାଳୟ ସୁଫଳ ପ୍ରସବ କରିଥିଲା । ଟାଉନ ସ୍କୁଲ ଛାତ୍ର ବୃତ୍ତି ନ ପାଇ କୌଣସିବର୍ଷ ଯାଉ ନଥିଲା । କ୍ରମଶଃ ଛାତ୍ରସଂଖ୍ୟାର ବୃଦ୍ଧି ଦେଖି ବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ତାହାକୁ ୧୮୮୯ରେ ହାଇସ୍କୁଲରେ ପରିଣତ କଲେ, କିନ୍ତୁ ସାମାନ୍ୟ ବେତନମାତ୍ର ସମ୍ବଳ ମଧୁବାବୁଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏ ବହୁ ବ୍ୟୟସାଧ୍ୟ ଗୁରୁଭାର ବହନ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇ ଉଠିବାରୁ ଅଚିରେ (ପ୍ରାୟ ଦୁଇବର୍ଷ ପରେ) ତାହା ପୁଣି ମଧ୍ୟ-ଇଂରାଜୀ ବିଦ୍ୟାଳୟ ରୂପରେ ପରିଣତ ହେଲା ।

ବର୍ଣ୍ଣିତ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ମଧୁବାବୁଙ୍କର ବ୍ରାହ୍ମସମାଜର କାର୍ଯ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ-ଯୋଗ୍ୟ । ସେ ବ୍ରାହ୍ମ ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ନବଯୁଗର ସେହି ଉନ୍ନତ ଆଦର୍ଶ ସମସ୍ତ ଯୁବକ ବନ୍ଧୁ ଓ ଅନ୍ତେବାସିନୀମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ସ୍ଥାପନ କରିବାପାଇଁ ସର୍ବଦା ପ୍ରଯତ୍ନଶୀଳ ଥିଲେ । ଏହି ଧର୍ମପ୍ରଚାରର ଉନ୍ନତିକଳ୍ପେ ସେ ପ୍ରଥମେ ଚତୁର୍ଭୁଜ ପ୍ରମୁଖ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଯୋଗ ଗଠିତ ସେବା ସମ୍ପ୍ରଦାୟରୁ 'ସେବକ' ନାମକ ମାସିକ ପତ୍ର ପ୍ରକାଶିତ କଲେ । ମଧୁବାବୁ ଉତ୍କଳର ମାସିକପତ୍ରର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ

କହିଲେ ଚଳେ । 'ଉତ୍କଳ ଦର୍ପଣ'ଠାରୁ 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ' ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ସାହିତ୍ୟିକ ପତ୍ରରେ ତାହାଙ୍କର ଯୋଗ ଥିଲା । ତାଙ୍କର ସହଯୋଗିତା ଓ ଯତ୍ନରେ ୧୮୮୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମାର୍ଚ୍ଚ ମାସଠାରୁ 'ସଂସ୍କାରକ' ନାମକ ଆଉ ଖଣ୍ଡିଏ ପତ୍ରିକା ବାହାରିଲା । ଏହି ସାପ୍ତାହିକ ପତ୍ର ଅର୍ଦ୍ଧେ ଇଂରାଜୀ ଓ ଅର୍ଦ୍ଧେ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉଥିଲା । ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସେହି ସତ୍ୟଧର୍ମ ପ୍ରଚାର ଥିଲା । ଏହି ଉଭୟ ପତ୍ରିକାର ପରିଚାଳନା ଓ ନୀତି ବିଷୟରେ ପରଲୋକଗତ ଚତୁର୍ଭୁଜ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ସହିତ ମତଦ୍ୱୈଧ ଘଟିବାରୁ ସେ ସମସ୍ତ ସମ୍ପର୍କ ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ।

ମଧୁବାବୁଙ୍କ ଓଜୋଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟଶାଳିନୀ ବକ୍ତୃତା, ଓଙ୍କ ଋଷିଙ୍କୀରମୟୀ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା ଓ ସତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ ଉପଦେଶରେ ତେତେବେଳେ ଅନେକ ଯୁବକ ଏହି ଧର୍ମପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେଲେ ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ହିନ୍ଦୁସମାଜ ତ୍ୟାଗ କରି ଏହି ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହେଲେ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରଲୋକଗତ ସାଧୁଚରଣ ରାୟ ଓ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିଶ୍ୱନାଥ କର ପ୍ରଧାନ ଅଟନ୍ତି । ୧୮୮୭ରେ ବିଶ୍ୱନାଥବାବୁ ଯେତେବେଳେ ଅନୁକୂଳଚନ୍ଦ୍ର ସେନ ଏହି ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲେ, ତେତେବେଳେ ମହା ଆନ୍ଦୋଳନ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରତି ସପ୍ତାହ ଉତ୍କଳ ଦୀପିକାର ସ୍ତମ୍ଭ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ତଦାନୀନ୍ତନ ଭଗବଦ୍‌ଭକ୍ତ ପ୍ରଦାୟିନୀ ସଭା ଏହି ଦଳ ବିଶେଷତଃ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧୁବାବୁ ଓ ଶିକ୍ଷକ ସାଧୁବାବୁଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଖଡ଼୍‌ଗହସ୍ତ ହୋଇ ଗଭର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟଙ୍କ ନିକଟରେ ଏହାର ତୀବ୍ର ପ୍ରତିବାଦ କଲା । ମଧୁବାବୁ ରାଜକର୍ମଚାରୀ ଥିବାରୁ ଏପରି ଅପ୍ରୀତିକର ଆନ୍ଦୋଳନରେ ବାହାରେ କିଞ୍ଚିଏ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇଥିଲେ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ତଦାନୀନ୍ତନ କମିଶନର ଓ୍ୱେଲ ସାହେବ ସମସ୍ତ ଶୁଣି ସୁଦ୍ଧା ମଧୁବାବୁଙ୍କ ପ୍ରତି କୌଣସି କଠୋର ଆଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରି ନାହାନ୍ତି । ବରଂ କିୟତ୍ ପରିମାଣରେ ତାହାଙ୍କ ମତର ପୋଷକତା କରିଅଛନ୍ତି । ମଧୁବାବୁ ସେହି କାଳରୁ ଏ ବିଷୟରେ ବାହାରେ ସର୍ବଦା ସଙ୍କୁଚିତ ଥାଇ ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଉନ୍ନତିରେ ଯତ୍ନବାନ ଥିଲେ । ବକ୍ତୃତା ବାହାଦୁରୀରେ ଲୋକମନ ରଞ୍ଜନ କରିବା ବା ପ୍ରତ୍ୟୟ ଜନ୍ମାଇବା ତାଙ୍କର ପ୍ରକୃତିବିରୁଦ୍ଧ ଥିଲା, ସେ ନିଜ ଆଦର୍ଶ ଜୀବନର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦ୍ୱାରା ଲୋକଙ୍କର ଆନ୍ତରିକ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତି ଆକର୍ଷଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଆଦର୍ଶ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ କରି ଛାତ୍ରବର୍ଗଙ୍କୁ ଯଥାର୍ଥ ଧର୍ମୋପଦେଶ ଓ ନୀତିଶିକ୍ଷାଦାନ କରିବା ତାଙ୍କର ଅଭିପ୍ରେତ ଥିଲା ।

ବିଶ୍ୱନାଥବାବୁ ବ୍ରହ୍ମସମାଜରେ ପ୍ରବେଶ କରି କିଛିକାଳ ପ୍ରୋକ୍ତ 'ସଂସ୍କାରକ'ର ସମ୍ପାଦକ ହୋଇଥିଲେ ଓ ପରେ ଟାଉନ ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକତା କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ । ଏ ପତ୍ରିକାରେ ଧର୍ମ ବିଷୟ ବ୍ୟତୀତ ଅନେକ ସାହିତ୍ୟିକ ପ୍ରବନ୍ଧ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିଲା । କବିବର ରାଧାନାଥଙ୍କଠାରୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣାଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

ଅନେକ ସୁଲେଖକ ଓ ନବୀନ ଲେଖକଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ଏଥିରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷଙ୍କ ଜିଦ୍ଦିରେ କାରଣସହି ଅଚିରେ ଏ ପତ୍ରିକାର ପ୍ରଚାର ସ୍ଥଗିତ ହେଲା । ଏଣେ ଏହି ସମୟରେ ଉଦ୍ୟମପ୍ରାଣ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଯତ୍ନରେ 'ନବସମ୍ବାଦ' ନାମକ ନବଯୁଗର ସମ୍ବାଦସମ୍ବଳିତ ଆଉ ଖଣ୍ଡିଏ ସାପ୍ତାହିକ ପତ୍ର ୬ ସାଧୁବାବୁଙ୍କ ସମ୍ପାଦକତାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିଲା । ଏହି ଦୁଇ ପତ୍ର କିଛିକାଳ ପରସ୍ପରର ବିରୋଧୀ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ ଅନେକେ କହନ୍ତି, ଏହି ନବସମ୍ବାଦ ଶିକ୍ଷାବନ୍ଧୁର ରୂପାନ୍ତର । ସେ ଯାହା ହେଉ ଏ ପତ୍ରିକା ଗ୍ରାହକମାନଙ୍କ ଆନୁକୂଲ୍ୟ ଅଭାବରେ ଅଧିକ ଦିନ ଚଳି ନ ପାରିବାରୁ ତାହାର ଉଦ୍‌ଯୋଗିଦଳ ବାଲେଶ୍ୱରରୁ ନବ ପ୍ରକାଶିତ 'ଓଡ଼ିଆ' ନାମକ ସାପ୍ତାହିକ ପତ୍ରିକା ସହିତ ଏହାକୁ ମିଶାଇ ଦେବାର ପ୍ରସ୍ତାବ କଲେ ଏବଂ ସେହି ଦିନଠାରୁ (୧୮୮୮ରୁ) ଉକ୍ତ ଯୁକ୍ତ ପତ୍ରିକା 'ଓଡ଼ିଆ ଓ ନବସମ୍ବାଦ' ନାମରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି ।

ଶେଷୋକ୍ତ ସମୟରେ (୧୮୮୬ ଖ୍ରୀ:) ରାଧାନାଥ ଓ ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରମୁଖ କେତେଜଣ ସାହିତ୍ୟପ୍ରାଣ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଉଦ୍ୟମରେ ଏ ନଗରରେ 'ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମିଳନୀ' ନାମକ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ସାହିତ୍ୟିକ ସମାଜ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନତି ବିଧାନ ଏବଂ ନବ ନବ ପ୍ରକାଶିତ ପୁସ୍ତକାଦିର ଆଲୋଚନା ଏହାର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ଏହି ସଭାରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତି-ମାନେ ପ୍ରଧାନ ସଭ୍ୟ ଏବଂ ଉଦ୍ୟୋଗୀ ଥିଲେ —ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗୌରୀଶଙ୍କର ରାୟ, ୬କାଳୀପଦ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ, ୬ରାଧାନାଥ ରାୟ, ୬ମଧୁସୂଦନ ରାଓ, ରାମଶଙ୍କର ରାୟ, ୬କପିଳେଶ୍ୱର ବିଦ୍ୟାଭୂଷଣ, ୬ଜଗନ୍ମୋହନ ରାୟ, ୬ଗଦାଧର ତ୍ରିପାଠୀ, ୬ଦୀନନାଥ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ, ୬ଚତୁର୍ଭୁଜ ପଟ୍ଟନାୟକ ଏବଂ ୬ଉମାବଲ୍ଲଭ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ । ପୁସ୍ତକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି ସଭାର ଅନେକ ଆଲୋଚନା 'ଶିକ୍ଷାବନ୍ଧୁ'ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଶିକ୍ଷାବନ୍ଧୁ ଓ ସମ୍ମିଳନୀ ଉଭୟେ ପାଠ୍ୟ-ପୁସ୍ତକ ଆନ୍ଦୋଳନରେ ବିରୁଦ୍ଧବାଦୀ 'ଦୀପିକା' ଉପରେ ଖଡ଼୍‌ଗହସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଉଭୟ ପକ୍ଷ ମଧ୍ୟରେ କିଛି କାଳ ତୀବ୍ର ବାଦ ପ୍ରତିବାଦ ଚାଲିଥିଲା—ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ୱରେ କେତେକ ଲେଖକ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ଘେନି ଘନଘନ ଲେଖନୀ ଚାଳନା କଲେ ଏବଂ ଶେଷରେ ଆପୋଷରେ ମିଳିତ ହୋଇ ସ୍ଥଗିତ ହେଲେ । ଏହି ଭାବରେ ମଧୁବାବୁଙ୍କର ଡେପୁଟି ଇନସ୍‌ପେକ୍ଟରୀ କର୍ମ ଶେଷ ହେବାକୁ ବସିଲା । ଏହି ସମୟରେ ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜିଏଟ ସ୍କୁଲର ସୁପରିଚିତ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରାମଦାସ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ସରକାରୀ କର୍ମରୁ ଅବସର ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ବସିବାରୁ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷ ତାଙ୍କ ପଦରେ ମଧୁବାବୁଙ୍କୁ ଯୋଗ୍ୟତମ ବିବେଚନା କରି ନିଯୁକ୍ତ କଲେ ।

୧୮୯୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଜୁଲାଇ ମାସଠାରୁ ମଧୁବାବୁ ଉକ୍ତ ପଦରେ ଅସ୍ଥାୟୀ ଭାବରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ୧୮୯୨ର ମାର୍ଚ୍ଚ ମାସରେ ମାସିକ ୧୫୦ ଟଙ୍କା ବେତନରେ ସ୍ଥାୟୀ ହେଲେ ଏବଂ ଗେଜେଟେଡ କର୍ମଚାରୀ (Gazetted Officer) ରୂପେ ଗଣ୍ୟ ହେଲେ । ଡେପୁଟି ଇନସ୍ପେକ୍ଟର ଥିଲାବେଳେ ସେ ଜିଲ୍ଲାସମିତିର (Dt. Board) ସଭ୍ୟ ରୂପେ ଏପରି ସୁଖ୍ୟାତି ସହକାରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ଯେ ତଦନ୍ତେ ତାହାଙ୍କୁ ବହୁ ବର୍ଷଯାଏ (୧୮୯୭ ଖ୍ରୀ:) ଉକ୍ତ ସଭ୍ୟ ପଦରେ ନିର୍ବାଚନ କରାଯାଉଥିଲା ।

କଲେଜିଏଟ ସ୍କୁଲର ମଧୁବାବୁ ପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଆ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ହୋଇ ଆସି ଯେପରି ଦକ୍ଷତା ସହକାରେ କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ କରିଥିଲେ, ତାହା ତଦାନୀନ୍ତନ ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କ ବିମୁଖତାରେ ଲୋକ ସମକ୍ଷରେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ହୋଇଥିଲା । ଅନେକଙ୍କୁ ଜଣା ଯେ ସେତେବେଳେ ଯୁବକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ହଲୱାର୍ଡ଼ ସାହେବ (N. L. Hollward) ଏଠା କଲେଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ (ବର୍ତ୍ତମାନ ବିହାର ଓ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶର ଡାଇରେକ୍ଟର) ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଶାସନପଦ୍ଧତି ଟିକିଏ କଡ଼ା ଥିଲା । ଏହାଙ୍କ ସମୟର 'ସ୍କୁଲ-ଶାସନ' ସେତେବେଳେ କଟକର ଭଦ୍ରସାଧାରଣଙ୍କର ଯେପରି ମହା ଆନ୍ଦୋଳନର ଏବଂ ଛାତ୍ରମଣ୍ଡଳୀଙ୍କର ମହା ଆତଙ୍କର ବିଷୟ ହୋଇଥିଲା, ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏଠାରେ କିଛି ଉଲ୍ଲେଖ ନ କଲେ ପ୍ରବନ୍ଧର ଅଙ୍ଗହାନି ହେବ ବୋଲି ଆଶଙ୍କା ହୁଏ ।

ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କର ସ୍କୁଲଶାସନରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ନିୟମ ଏହି ଥିଲା ଯେ ୧୦.୨୫ ଘଣ୍ଟା ପୂର୍ବରୁ କଲେଜର ଫାଟକ ଫିଟିବ ନାହିଁ । ଏପରି କରିବାରୁ ଅନେକ ଛାତ୍ର ଆଗରୁ ଆସି ଖରାରେ ଫାଟକ ବାହାରେ ଠିଆ ହୋଇ କଷ୍ଟ ପାଇଲେ । ତାହାର କୌଣସି ପ୍ରତିକାର ନ ହେବାରୁ ଦୁଷ୍ଟ ଛାତ୍ରମାନେ ରାତିରେ ତାଲା ଭାଙ୍ଗି କରି ନେଲେ । ସେଥିରେ ଦଣ୍ଡର ମାତ୍ରା ଏପାଏରେ ପୁଣ୍ଡା ଏତେ ବଳି ପଡ଼ିଲା ଯେ ସେଥିପାଇଁ ଅଭିଭାବକମଣ୍ଡଳୀ ମଧ୍ୟରେ ମହା ହଇଚଇ ପଡ଼ିଗଲା । ସମସ୍ତେ ସଭା ସମିତି କରି ସେ କଠୋର ଶାସନର ତୀବ୍ର ପ୍ରତିବାଦ କଲେ । 'ଦୀପିକା'ର ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ କେତେକ ପଂକ୍ତିରୁ ଏହି ଚିତ୍ର ପାଠକମାନଙ୍କର ମାନସ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୋଇ ପାରିବ ।

"ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅନେକେ ଅସନ୍ତୋଷ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଶୁଣିଲୁ, ଯେଉଁ ଛାତ୍ରମାନେ ତାଲାଭଙ୍ଗା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲିପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ସେମାନେ ଧୃତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଗତ ସପ୍ତାହରେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ନେତାକୁ ବହିଷ୍କୃତ କରି ଦେଇଅଛନ୍ତି ଓ ଆଉ ୯।୧୦ ଜଣ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ତଳ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ସାହେବ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ କି ପ୍ରକାର ପ୍ରମାଣ ପାଇ ଏପରି ଦଣ୍ଡବିଧାନ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଜଣା ନାହିଁ । ବାଳକମାନେ ସର୍ବଦା

ଊଣା ଅଧିକ ଦୁଷ୍ଟ ବା ଚଞ୍ଚଳ ହୁଅନ୍ତି । ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲ୍ ସାହେବ ଘ ୧୦.୨୫ ମିନିଟ ପୂର୍ବରୁ ପିଲାଙ୍କୁ ସ୍କୁଲ ଘରକୁ ଆସିବାକୁ ନ ଦେଇ ହତା ବାହାରେ ତାଲା ବନ୍ଦ କରିବାରୁ ପିଲାଏ ଖରାରେ କଷ୍ଟ ପାଇ ଯଦି ତାଲା ହରଣ କରିଥାନ୍ତି, ତାହା କିଛି ଏଡ଼େ ବଡ଼ ଗୋଟାଏ ଗୁରୁତର ଦୋଷ ନୁହେଁ ଯେ ତହିଁ ନିମିତ୍ତ ପିନାଲ୍‌କୋର୍ଡର ଫାଶିଦଣ୍ଡ ସ୍ୱରୂପ ବାଳକଙ୍କର ଉଦ୍ବକାଳର ଗତି ଏକାବେଳକେ ବନ୍ଦ କରିଦିବ ।"

"ଏହି ଅପରାଧ ସକାଶେ ଥରେ ଅନ୍ଧାଧୁନ୍ଦ ସାନ ବଡ଼ ସମସ୍ତ ପିଲାଙ୍କୁ ଏକ ସପ୍ତାହ କାଳ କଏଦ କଲେ, ପୁଣି ଆପଣା ମନକୁ ସାବଧାନପୂର୍ବକ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ସେହି ଅପରାଧ ନିମନ୍ତେ ଏକ ଜଣ ପିଲାକୁ ପ୍ରଧାନ ଦୋଷୀ ବୋଲି ବାହାର କରି ଦେଲେ ଏବଂ ଆଉ କେତେ ଜଣଙ୍କୁ ଡିଗ୍ରେଡ଼ କଲେ । ଯେଉଁ ଛାତ୍ର ବାହାରିଗଲା, ତାହାର ସର୍ବନାଶ ହେଲା, ଅଥଚ ତାହାର ଦୋଷ ଠିକ ହୋଇଅଛି କି ନାହିଁ, ଏ କଥା ତାହାକୁ କିମ୍ବା ତାହା ଅଭିଭାବକଙ୍କୁ ଜଣାଇ ଦିଆଗଲା ନାହିଁ ।" ଇତ୍ୟାଦି ।

କିନ୍ତୁ ଏ ପ୍ରକାର ଶାସନରେ ମଧୁବାବୁ ସାହେବଙ୍କ ସହିତ ଏକମତ ହୋଇ ପାରି ନ ଥିଲେ । ସେ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ନ୍ୟାୟାନୁରୋଧରେ ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କ ଆଦେଶ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ପାଳନ କରି ପାରିଲେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ 'ସମ୍ବଲପୁର ହିତୈଷିଣୀ'ର କଟକ ସମ୍ବାଦଦାତା କହନ୍ତି, ମଧୁବାବୁ ସେ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲିପ୍ତ ଥିଲେ ଉଭୟେ କଠୋର ଶାସକ ହେବାରୁ ଉଚ୍ଛୃଙ୍ଖଳ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ଦୁଷ୍ଟବୁଦ୍ଧି ବରଂ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ବୃଦ୍ଧି ଲାଭ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା ଏବଂ ସେହି ଦୂଷିତ ଆବର୍ତ୍ତରେ ପଡ଼ି ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ମଧୁବାବୁ ଯେ ଅଶାନ୍ତିରେ ପଡ଼ି କ୍ଷତିଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ, ତାହା ଉକ୍ତ ସମ୍ବାଦଦାତାଙ୍କ ପତ୍ରର ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ କତିପୟ ପଂକ୍ତିରୁ ବୁଝାଯିବ ।

"ଦୁଇଜଣ ପ୍ରଧାନ ବ୍ୟକ୍ତି ଏପରି ହେବାରୁ ଉଚ୍ଛୃଙ୍ଖଳ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ମହା ଅନର୍ଥର କାରଣ ହୋଇଅଛି । ବାର୍ଷିକ ପରୀକ୍ଷା ଉତ୍ତାରୁ ଅନେକ ଛାତ୍ର କ୍ଲାସ ଉଠି ନ ପାରିବାରୁ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟରଙ୍କ ଉପରେ ବଡ଼ ରାଗାନ୍ୱିତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ କୁତ୍ସାପୂର୍ଣ୍ଣ ବେନାମୀ ଚିଠି ବା ନୋଟିସ ଜାରୀ କରିଥିଲେ । ××× ତଥାପି ଦୁଷ୍ଟ ଛାତ୍ରମାନେ ସାହେବଙ୍କ ନିକଟରେ ଗୋଳମାଳ କଲେ । ତହୁଁ ସାହେବ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟରଙ୍କ ସହିତ ପରାମର୍ଶ କରି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଫାଟକ ବନ୍ଦ କରିବାର ଆଦେଶ ଦେଲେ । କେହି କେହି ଦୁଷ୍ଟ ପିଲା ରାତିରେ ଫାଟକର ଚାବି ଦୁଇଥର ଚୋରି ନେଇ ଗଲେ ଏବଂ ଥରେ ପାଚେରୀରୁ ଖଣ୍ଡେ ଭାଙ୍ଗି ପକାଇଲେ । ପଚ୍ଛରିବାରେ କେହି ମାନିଲେ ନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ସମସ୍ତ ପିଲାଙ୍କୁ ଏକ ସପ୍ତାହ ପ୍ରତିଦିନ ଅଧଘଣ୍ଟା ଲେଖାଏଁ କଏଦ ରହିବାର ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଏଥିରେ

ଦୁଷ୍ଟ ଛାତ୍ରମାନେ ଅଧିକ କ୍ରୋଧି ଯାଇ ବେନାମୀ ଚିଠିଦ୍ୱାରା ସର୍ବନାଶ କରିବାର ଧମକାଇଲେ । କେତେକ ଦିନ ଉତ୍ତାରୁ ମଧୁବାବୁଙ୍କ ଗୁହାଳଘର ପାଞ୍ଚୋଟି ଗାଈ ସହିତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶୋଚନୀୟ ରୂପେ ପୋଡ଼ିଗଲା ।"

ଉଲ୍ଲିଖିତ ବିବରଣୀରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝା ଯାଉଅଛୁ, କେବଳ କଠୋର ଶାସନ ଏ ଅନର୍ଥର ମୂଳ ନୁହେଁ ; କେତେକ ଛାତ୍ରଙ୍କର ଦୁର୍ନୀତି ଏ ପ୍ରକାର ଅନର୍ଥର ମୂଳ । ତାହା ନ ହେଲେ କ ମଧୁବାବୁଙ୍କ ପରି ଚରିତ୍ରବାନ୍ ଅଦୋଷ ଦୂଷିତ ଶିକ୍ଷକଙ୍କୁ ଛାତ୍ରମଣ୍ଡଳୀରୁ ଏହି ପୁରସ୍କାର ମିଳିଥାନ୍ତା ! ଅବଶ୍ୟ ସେହି ଛାତ୍ରମାନେ ପଶ୍ଚାତ୍ ନିଜ ନିଜ ଭ୍ରମ ଓ ଦୋଷ ଲାଗି ଘୋର ଅନୁତାପ କରିଥିବେ ଏବଂ ସେହି ତୀବ୍ର ଅନୁତାପ ସେମାନଙ୍କ ଚରିତ୍ରର ଉନ୍ନତି ବିଧାନ କରିଥିବ ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ସ୍କୁଲର ଏହି ଶାସନପ୍ରସଙ୍ଗ ଘେନି ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମତାନ୍ତର ଓ ମନାନ୍ତର ହେଲା । ସାହେବ ସ୍କୁଲର କେତେକ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଲଘୁ ଦୋଷରେ ଗୁରୁ ଦଣ୍ଡ ଦେବାକୁ ପ୍ରସ୍ତାବ କଲେ; କିନ୍ତୁ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ମଧୁବାବୁ ଏ ପ୍ରକାର ନ୍ୟାୟବିବର୍ଜିତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଆଦୌ ସମ୍ମତ ହେଲେ ନାହିଁ । ସେ ସାହେବଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ପ୍ରତିବାଦ କରି ସ୍ପଷ୍ଟ କହିଲେ, "ମୁଁ ଆପଣଙ୍କ ଆଦେଶ ମାନିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ସତ, କିନ୍ତୁ ମୋହର ବିବେକ ଏହା କରିବାକୁ କହୁ ନାହିଁ ।" ଫଳତଃ ସାହେବ ତାହାଙ୍କୁ ଉତ୍ତମ ଶିକ୍ଷକ ବୋଲି ମାନିଥିଲେହେଁ ଅଧମ ଶାସକ ଜାଣି (He is a very good teacher, but weak disciplinarian.) ତାଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଠିଆ ହେଲେ ଏବଂ ଏହାହିଁ ତାହାଙ୍କର ସ୍ଥାନାନ୍ତର ଗମନର କାରଣ ହେଲା ।

ମଧୁବାବୁ ପ୍ରାୟ ଦୁଇବର୍ଷ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟରୀ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ୧୮୯୩ ଅବ୍ଦର ଅଗଷ୍ଟ ମାସରେ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ଡେପୁଟୀ ଇନସ୍ପେକ୍ଟର ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଗଲେ । ଏହି ବଦଳରେ 'ଦୀପିକା' ତେତେବେଳେ ତଳଲିଖିତ ରୂପେ ଯେଉଁ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ, ସେଥିରୁ ପାଠକମାନେ ସେ କାଳର ଘଟନା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରି ପାରିବେ । "ବାବୁ ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ଏଠା କଲେଜଏଟ ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ ମାଷ୍ଟର ହେବା ପୂର୍ବେ ବହୁକାଳ ଡେପୁଟୀ ଇନସ୍ପେକ୍ଟରୀ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ନିରନ୍ତର ଭ୍ରମଣ ହେତୁ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟର ଅବନତି ଦେଖି ଆରାମରେ ରହିବା କାରଣରୁ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟରୀ ପଦ ଗ୍ରହଣ କଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ବଦଳର ଗୋଟିଏ କାରଣ ଶୁଣି ବଡ଼ ଦୁଃଖିତ ହୋଇଅଛୁଁ ଓ ତାହା ସାଧାରଣ ଦୁଃଖର ବିଷୟ, ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସେ କାରଣ ଏହି କି ଏଠା ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ହଲ୍‌ୱାର୍ଡ଼ ସାହେବ ସ୍କୁଲବିଭାଗର ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଯେପରି ଅନ୍ୟାୟ ଦଣ୍ଡ ଦେଇ ଏବଂ ଯହିଁର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏଥିପୂର୍ବେ

ଲେଖିଥିଲୁଁ, ତହିଁରେ ମଧୁବାବୁ ତାଙ୍କର ଆଶାନୁରୂପ ସାହାଯ୍ୟ ନ କରିବା ଏବଂ ଏଥିପାଇଁ ସେ ସ୍କୁଲ ଶାସନର ଯୋଗ୍ୟ ନ ଥିବା ଡାଇରେକ୍ଟରଙ୍କୁ ଜଣାଇବାରୁ ମଧୁବାବୁଙ୍କର ବଦଳି ହେଲା । ମଧୁବାବୁଙ୍କ ଅପରାଧ ଏହି କି, ସାହେବ କେହି କେହି ପିଲଙ୍କୁ ନିଷ୍ଠୁର ଦଣ୍ଡ ଦେବାକୁ ଆଦେଶ କଲେ, ମଧୁବାବୁ ନ୍ୟାୟର ଅନୁରୋଧରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ହେଲେ ଏବଂ ଯେତେ ପିଲଙ୍କ ପ୍ରତି ସାହେବ ଅକାରଣ ସନ୍ଦେହ କଲେ, ମଧୁବାବୁ ତାହା ନ କରି ଅଳ୍ପ ପିଲ ଦୋଷୀ ଥିବାର କହିଲେ । ମଧୁବାବୁ ଗ୍ରୁଫଙ୍କ ଅନ୍ୟାୟ ଦଣ୍ଡର ସହାୟତା ନ କରି ସୁବିଚାରପୂର୍ବକ ଶାସନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବାରୁ ନିନ୍ଦା ପାଇ ବଦଳି ହେଲେ, ଏହା କି ସାମାନ୍ୟ ପରିତାପର ବିଷୟ ?" ୮—୭—୧୮୯୩ ।

କଟକରେ ଥିବାବେଳେ ସେ 'ଋଷିପ୍ରାଣେ ଦେବାବତରଣ' କବିତା ଏବଂ 'ଉତ୍କଳ ଭାଷା' ଶୀର୍ଷକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଥିଲେ । ପ୍ରଥମଟି 'ଉତ୍କଳପ୍ରଭା'ର କଳେବରକୁ ଉଦ୍ଭାସିତ କରିଥିଲା ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟଟି 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ'ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ପରେ କେତେକ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ସେ ଦୁଇଟିକୁ ବଙ୍ଗଳାରେ ଅନୁବାଦ କରି ବଙ୍ଗଳାର ପ୍ରାଚୀନ ମାସିକ ପତ୍ର 'ନବ୍ୟଭାରତ'ରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । 'ଋଷିପ୍ରାଣେ ଦେବାବତରଣ' କବିତା ବଙ୍ଗର ଅନେକ ସୁଲେଖକ ମୁଖରେ ପ୍ରଶଂସା ଲାଭ କରିଥିଲା । ବଙ୍ଗର ବରେଣ୍ୟ କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଠାକୁରଙ୍କ ସମ୍ପାଦିତ 'ସାଧନା' ପତ୍ରିକାରେ ଯେତେବେଳେ ତାହାର ଯେଉଁ ସମାଲୋଚନା ହୋଇଥିଲା, ସେଥିରୁ ସ୍ୱୟଂ ରବୀନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମୁଖର ଗୋଟିଏ ପଂକ୍ତି ପାଠକମାନଙ୍କୁ ଏଠାରେ ଉପହାର ଦେଉଅଛୁଁ । "ଆମରା ପ୍ରାଚୀନ ତପୋବନେ ଋଷିକଣ୍ଠେର ଧ୍ରୁପଦ ରାଗିଣୀ ଶୁନିତେ ପେଲାମ୍ ।" ଯଥାର୍ଥରେ ସେ କବିତାର ମହୋଦାର ଚିତ୍ର ହୃଦୟରେ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ନିତାନ୍ତ ଅପାରଗ ଏବଂ ଅକ୍ଷମ ।

ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ବିଜୁଳି ବିବାଦ :

ମଧୁବାବୁ ଯେତେବେଳେ ବାଲେଶ୍ୱରକୁ ଗଲେ, ସେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟାକାଶରେ ଅକସ୍ମାତ୍ 'ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ' ଓ 'ବିଜୁଳି'ର ଆବିର୍ଭାବ ହେଲା, ସାହିତ୍ୟ ଜଗତରେ ଏକ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା ବୋଲିବାକୁ ହେବ । 'ଭଞ୍ଜୀୟ ଆନ୍ଦୋଳନ' ନାମଧାରୀ ଏହି ସାହିତ୍ୟିକ ବିପ୍ଳବ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ କି ପରିମାଣରେ ଉପକାର ବା ଅପକାର କରିଅଛି, ତାହା ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଲେଖକ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବେ । ଏଠାରେ ତାହା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ । ଅବଶ୍ୟ ଏ ଘଟନା ଅନେକ ପାଠକଙ୍କୁ ଜଣା ଅଛି । ତଥାପି ଯୁବକ ପାଠକମାନଙ୍କ ଲାଗି ଏଠାରେ ତାହାର କିଞ୍ଚିତ ଆଭାସ ଦେବା ସଙ୍ଗତ ମନେ କରୁଅଛୁଁ । ମୟୂରଭଞ୍ଜ

ଅଧିପତି ୮ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଦେବ ସମୁନ୍ନତ ରାଜସିଂହାସନରେ ଆରୋହଣ କରି ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନତିକଳ୍ପେ 'ଉତ୍କଳପ୍ରଭା' ନାମକ ଏକ ସାହିତ୍ୟିକ ମାସିକ ପତ୍ର ସ୍ୱରାଜଧାନୀରୁ ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପ୍ରବନ୍ଧଲେଖକଙ୍କ ଉତ୍ସାହ ନିମିତ୍ତ ଯଥେଷ୍ଟ ପୁରସ୍କାର ଘୋଷଣା କଲେ। ସ୍ୱର୍ଗତ ରାଧାନାଥ, ମଧୁସୂଦନ, ଚତୁର୍ଭୁଜ, ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ମହାପାତ୍ର (ସମ୍ପାଦକ)ଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମହାରାଜ ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ଦେ, ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତି, ଗୌରୀଶଙ୍କର ରାୟ ଏବଂ ତିନି ଜିଲ୍ଲାର ଡେପୁଟୀ ଇନସ୍ପେକ୍ଟରଗଣ ପ୍ରକାଶିତ ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀର ଯୋଗ୍ୟତା ପରୀକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇଥିଲେ। ତାହାର ଫଳରେ ଏଥିରେ ଉତ୍କଳର ଯୋଗ୍ୟତମ ଲେଖକମାନଙ୍କର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିଲା। କି ପ୍ରକାର ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ସେଥିରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଥିଲା, ତାହାର ଆଉ ଅଧିକ ପରିଚୟ ନ ଦେଇ ଏତିକି କହିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ, କବିବରଙ୍କ 'ଚିଲିକା' ଓ 'ମହାଯାତ୍ରା' ଏବଂ ରାମଶଙ୍କର ବାବୁଙ୍କ 'ବିବାସିନୀ' ଏଥିରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା। ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନା ତାହାର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ ଥିଲା। ତେଣୁ ପ୍ରଥମ ସଂଖ୍ୟାରୁ (୧୮୯୧ର ବୈଶାଖ ମାସ) ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନାରେ ମହାକବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପ୍ରତି ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଭାବରେ କଟାକ୍ଷ ଦେଖାଗଲା। "ଭଞ୍ଜ ପ୍ରଭୃତି ଉଚ୍ଚଦରର କବି ଥିଲେହେଁ ଆଦରସରୂପ ହଲାହଳ ଦ୍ୱାରା ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଏପରି ଦୂଷିତ ହୋଇଅଛି ଯେ, ତାହା ସବୁ ସମାଜର ବୈରୁଣ୍ୟ ଜନ୍ମାଇବାକୁ ଏକା ସକ୍ଷମ।"

ଏ ପ୍ରକାର ଆଲୋଚନା ତେତେବେଳେ 'ଉତ୍କଳ ଦୀପିକା'ରେ ଘନ ଘନ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା। କିନ୍ତୁ ଏହି ବାଦ ପ୍ରତିବାଦ ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଏପରି ବୃଦ୍ଧି ଲାଭ କଲା ଯେ, ତାହା ପ୍ରୋକ୍ତ ସମ୍ବାଦପତ୍ର ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭାଳିବା କଠିନ ହେଲା। ଅତଏବ ସେ ଭାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବହନ କରିବାପାଇଁ ଭଞ୍ଜ ପ୍ରମୁଖ ପ୍ରାଚୀନ କବିଙ୍କ ସପକ୍ଷରେ କଟକରୁ 'ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ' ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପ୍ରକାର କୈଫିୟତ୍ ସହ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା। "ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଘୋର ବାଦ ପ୍ରତିବାଦ ଆଜିକାଲି ଲାଗିଥିବାରୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦେବ ଏହାକୁ ପଠାଇଅଛନ୍ତି। ବିବାଦଟା ମହାକବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କୁ ଘେନି। ସେ ସୁଧାମୟ କାବ୍ୟ ରଚନା ଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳରେ ଅମରତ୍ୱ ଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କ ନିନ୍ଦାରେ ନିଶ୍ଚେ ଅମରରାଜ କ୍ଷୁଣ୍ଣ ହେବେ। ଏଥିରେ ବିଚିତ୍ର କିଛି ନାହିଁ। ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ନିନ୍ଦୁକମାନଙ୍କ ଭ୍ରମ ଦୂର କରି ଜାତୀୟ ଗୌରବ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବ—ଏହାହିଁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ କାମନା।"

ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାରୁ ତାହା ପ୍ରତିକୂଳରେ ବାମଣ୍ଡାରୁ 'ବିଜୁଳି' ନାମକ ପତ୍ରିକା ବାହାରିଲା। ଏହିରୂପେ ଆଧୁନିକ ଓ ପ୍ରାଚୀନର ପକ୍ଷପାତୀ ଦୁଇଦଳ

ଉତ୍ଥିତ ହୋଇ ପଛେ ଏତେ ଉତ୍ତେଜିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ ଯେ ସାହିତ୍ୟିକ ବାଦ ପ୍ରତିବାଦ କରୁ କରୁ ପରେ ପୁଣି ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ନାନା ପ୍ରକାର କୁତ୍ସା କଟୂକ୍ତିରେ କେବଳ ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ପୂର୍ଣ୍ଣ କଲେ ।⁕ ଏ ପ୍ରକାର ଲେଖାରେ କେତେ ଲେଖକଙ୍କ ଲେଖନୀ ମୂଣ୍ଡା ହୋଇଗଲା—ମାତିକ କିଛିକାଳ ପାଇଁ ନିର୍ବାସନ ଦଣ୍ଡ ହୋଇଗଲା । ଏସବୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରି ମାତିଜୀବୀମାନେ ନିତାନ୍ତ ଚକିତ ଓ ମର୍ମାହତ ହୋଇ ଦମନର ପ୍ରତିକାର ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଆଦର୍ଶ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟ ସୂଚନ ଜେତେବେଳେ କୌଣସି ପକ୍ଷରେ ଲିପ୍ତ ନ ଥାଇ 'ମୂର୍ଖରେଃ ତୃଷ୍ଣୀସ୍ଥଃ ପନ୍ଥା' ନୀତିରେ ତୃଷ୍ଣୀସ୍ଥ ପକ୍ଷସ୍ୱରୂପ ବାଲେଶ୍ୱରଠାରେ ନୀରବ ଥିଲେହେଁ ଆଉ ସମ୍ଭାଳି ନ ପାରି ସେହି ଉଦ୍‌ବେଳ ଜଳରେ ଗୋଟିଏ ତୈଳବିନ୍ଦୁ ନିକ୍ଷେପ କରିଦେଲେ । ସେହି ତୈଳବିନ୍ଦୁଟି ସେତେବେଳେ ଉଦ୍‌ବେଳ ଭାବ ଦମନର ଔଷଧ ହୋଇଥିଲେହେଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବଶ୍ୟ ପାଠକଗଣଙ୍କର କର୍ଣ୍ଣରସାୟନ ହେବ ।

"ସାବାସ୍ ସାହିତ୍ୟରଥି । ସାବାସ୍ ସାବାସ୍ !"

ଭଲ ଅଲଗୁକ ଲେଖକେ ବୃଥା ଉଆଇ କଲ,
ଅମ୍ଳାନ ବଦନେ ପବିତ୍ର ନୀତି ଚରଣେ ଦଳି,
ବାହାଦୁର ନେବା ଆଶଯ୍ୟେ ହୋଇଅଛ ବାହାର,
ବାହାପିଅ କୁଳଭୂଷଣ, ତୁମ୍ଭ ପଦେ ଜୁହାର !
ଦୁଷ୍ଟବାଣୀ କୋଠ ଭଣ୍ଡାରୁ ବାଛି ଅବାଚ୍ୟ କଥା
କି ଖେଳ ଖେଳୁଛ ଲେଖକେ ଧନ୍ୟ ସୁରୁଚି ପ୍ରଥା ।
ହ୍ରୀମତୀ ପ୍ରକୃତିଦେବୀର ଲଜ୍ଜା-ବସନ ଫେଇ
ମାର୍ଗମୂକ ଶବ୍ଦ ଶବ୍ଦୁଛ ମାର-ତୂଳିକା ଦେଇ ।
ରଙ୍ଗ ଅଛି ଆହା କି ରଙ୍ଗେ ସେହି ବୀଭତ୍ସ ଶବ୍ଦ
ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ହେଲା କି ଏତେଦିନେ ପବିତ୍ର ।
'ଭୂଷଣ'(୧) ନାମରେ ଦୂଷଣ କେହି ଅଟ ମାସ୍କାବୀ,
କେଶରୀ ଚର୍ମରେ ଗ୍ୱସଭ କର ଖିଷଣ ଦାବୀ ।

⁕ ଜଣେ ଦୁଇଜଣ ଏହି ଅଗ୍ନି ଜାଳି ଦେଇଥିଲେ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଏହାକୁ ନିଭାଇବା ପାଇଁ ବହୁ ଲୋକଙ୍କର ବହୁ କାଳ ଗ୍ୱଲି ଯାଇଥିଲା । ଏ ବିପ୍ଳବର ସବିସ୍ତାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନ୍ୟ ଗଣତରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ମାନସ ଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଏତିକରେ ନିବୃତ୍ତ ହେଉଅଛୁଁ ।

(୧) 'କବିଭୂଷଣ' ନାମଧାରୀ ଜଣେ ଲେଖକ ।

ଗର୍ଜନ ତର୍ଜନ କରଣ ବହି ସୁରୁଚବାନା
କୁରୁଚ-କର୍ଦମା-କର୍ଦମେ ପଡ଼ି ଗଡ଼ୁଛ ସିନା ।
'ଯୁବରାଜ'(୨) ଶୁଭେ ବରାଜ ଭଞ୍ଜ କାବ୍ୟକୁଞ୍ଜରେ
କ କୀଡ଼ା କରୁଛ ସୁଭଗ, ବ୍ରୀଡ଼ାଛଡ଼ା ଖଞ୍ଜରେ !
ବ୍ରଜରାଜ ପ୍ରାପ୍ତେ କାହାର ଅଙ୍କ ଉଜଳା ଭଲେ
ଭଣ୍ଡ-ଭାଗବତ ଭାଷୁଛ ମିଶି ରସିକପଲେ ।
ମାଙ୍କଡ଼ସା ପ୍ରାପ୍ତେ କେହି ବା ନଜ ଜାଲେ ଜଡ଼ିତ,
ଜଟିଳ କୁଟିଳ ଗୋଲକ-ଧନ୍ଦା(୩) ରଚ ହରିତ ।
କହୁଅଛ 'ଦେଖ ଦେଖରେ ପୁତ୍ର କାମାଖ୍ୟାପୁଷ୍ପ,
ମେଣ୍ଢା ହୋଇଯାଅ ଭେଣ୍ଡାଏ ଦେଖି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସ୍ୱରୂପ ।
ହଉ ହଉ ମାତ୍ର ସାଭସ୍ତେ ଯାଅ ଯାଅ ହୋ ଛାଳି
ମଳ ମୂତ୍ର କ୍ଳେଦ କୁତ୍ସିତ ସୁଖେ ବଜାଇ ତାଳି ।
ଲଜ୍ଜା ଭୟ ପୁଣି ସାରଲେ ଫିଙ୍ଗିଦେଇଣ ଦୂରେ
'ହପ୍ ହପ୍ ହୁର୍‌ରେ' ଗାଅରେ କଳିଯୁଗିଆ ଶୂରେ ।
ସ୍ୱର୍ଗୀ ବଂଶଧରନକରେ ନତ୍ୟ ଆନନ୍ଦ ଭରେ
ତୁମ୍ଭ କର୍ଦମାର କର୍ଦମ ପାଣି ପିଆଅ ଘରେ ।
ତୁଳସୀ ସମୂଳେ ଉପାଡ଼ି ରୋପ ବହୁଆଡକ,
ଦୁଇପତ୍ର ବେଳୁ କୁଣ୍ଡାଇ ହେବ ସିନା ଏଡକ ।
ନଦୀ ପ୍ରସ୍ରବଣ ମୂଳକୁ ଫିଙ୍ଗ କର୍ଦମା ପଙ୍କ
କାଳେ ସ୍ରୋତ ହେବ ନର୍ମଳ ହୃଦେ ଏହି ଆତଙ୍କ ।
ମୁରାର ଭଣଇ, ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଜଣି ଯା ଗରୀୟସୀ,
ଜନ୍ମଭୂମି ପୁଣି ଜନନୀ ତାଙ୍କ ପାଦ ପରଶି ।
ଦେଉଅଛୁ ମୁହିଁ ଦୋହାଇ ତାଙ୍କ ପବିତ୍ର ନାମେ,
ପୁଣ୍ୟ ଶ୍ରୀ ହ୍ରୀ ପୁଣି ଉଜଡ ରହୁ ସାହିତ୍ୟ ଧାମେ ।

ତା ୨୨ । ୮ । ୯୮୯୩ —ମୁରାର

(ବାଲେଶ୍ୱର ସମ୍ବାଦବାହିକାରୁ ଉଦ୍ଧୃତ ।)

ପ୍ରିୟ ପାଠକଗଣ, କିବାର ପାଠ କର ଦେଖନ୍ତୁ, ଏହା ଯଥାର୍ଥ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଜଳରେ ତୈଳବିନ୍ଦୁ ନକ୍ଷେପ କ ନା ? କପର ମୁଦ୍‌ଗାର ପ୍ରହାର ! ମଧୁ ବାବୁ

(୨) 'ଯୁବରାଜ' ମୁଖାଧାରୀ ଲେଖକ ।
(୩) ଗୋଲକଧନ୍ଦା' ବା ଗୋ— ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଲେଖକ ।

କେବଳ ଗମ୍ଭୀର ସ୍ୱବର ଲେଖକ ନୁହନ୍ତି—ସ୍ଥଳ ଦେଖି ଛଳଶ୍ଳେଷରେ ଉପର 'ଠୋକର' ଦେବାକୁ ହୁଏ, ତାହା ସେ ଉତ୍ତମ ଜାଣନ୍ତି । ଏହି ଠୋକର ଖାଇ ଅନେକ ଲେଖକ ଅବନତ ମସ୍ତକ ହୋଇଥିଲେ । ଲେଖକବିଶେଷଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଉକ୍ତି କିପରି ମର୍ମସ୍ପର୍ଶିନୀ ! ଏହା ବ୍ୟତୀତ ସେ ବାଲେଶ୍ୱରରେ ଥାଇ ଉକ୍ତ ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ନେଇ 'ଭଣ୍ଡରସାୟନ' ନାମକ ଏକ କାବ୍ୟର ରଚନା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ତାହାର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗ 'ଓଡ଼ିଆ ଓ ନବସମ୍ବାଦ'ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ନାହିଁ, କି ପ୍ରକାଶିତ ହେବାର ବୋଧହୁଏ ପ୍ରୟୋଜନ ହୋଇ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଅଧିକ ପରିଚୟ ମଧ୍ୟ ଅନାବଶ୍ୟକ । ତାହାଙ୍କ ରଚିତ 'ଭଣ୍ଡରସାୟନ' କାବ୍ୟର ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସର୍ଗଟି ପାଠ କଲେ ପାଠକମାନେ ସେ ଘଟନାର ଅତି ଉତ୍ତମ ପରିଚୟ ଲାଭ କରିବେ ।

ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରେ ଲାଗିଛି ସମର
ଅତିବ୍ୟାପୀ ଶବ୍ଦମୟ ମହାଭୟଙ୍କର ।
କୃଷ୍ଣେ ସୁରୁଚିଧ୍ୱଜା ଲଳନା✳ ଯାପଣ
ମନ୍ତ୍ର-ପରତନ୍ତ୍ର ରଣ-ରଥ-ବିଚକ୍ଷଣ ।
ଭଣ୍ଡକୀର୍ତ୍ତି-ବିଭଞ୍ଜନ-ବ୍ୟାପାର-ପ୍ରୟାସୀ
ସମର ପ୍ରାଙ୍ଗଣେ ରଙ୍ଗେ ଦେଖାଦେଲେ ଆସି ।

ବଜାଇଲେ ନୀତି-ଭେରୀ ଗରଜି ଭୈରବେ
ଚକିତେ ଗୋଲକଧନ୍ଦା ଶୁଣିଲେ ସେ ରବେ ।
ବୃଷଭ ଗର୍ଜନ ଶୁଣି ବୃଷଭ ଯେସନ
ପୁଙ୍ଗବ ଗୋଲକଧନ୍ଦା ଗରଜି ତେସନ ।
ମିଳିଲେ ନାସ୍ତେଉଡ଼ବନ୍ଧା ସମରଚତ୍ୱରେ,
ଏହିରୂପେ ବାଙ୍ମୟଯୁଦ୍ଧ ଉପୁଜିଲ ଖରେ ।

ବେରେକାର ଶବ୍ଦେ ଧନ୍ଦା ବୋଇଲେ ସକୋପେ
ସୂଚ୍ୟଗ୍ର ପ୍ରମାଣ ଦୋଷ ଭଞ୍ଜେ ଯେ ଆରୋପେ ।
ସେ ଉତ୍କଳକୁଳାଙ୍ଗାର ମୂଢ଼ ଅବିବେକ,
ନ ଜାଣଇ ନସ୍ୱଲଙ୍କ ଭଞ୍ଜିକବି ଟେକ ।
ତୁ କି ଜାଣିବୁ ରେ ଲଳ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଗୌରବ,
ପୁଂସପୁଂସୀମଣିଙ୍କର ପୀରତି ସୌରଭ ?

✳ ୬ଲଲ ରାମନାରାୟଣ ରାୟଙ୍କ ପ୍ରଥମଲିଖିତ ସମାଲୋଚନା ପ୍ରବନ୍ଧରୁ ଏ ଅଗ୍ନିଜାତ ।

ଆରେ ଜାଲ ରାୟ* ଚେଲା ! ହୁଅ ସାବଧାନ
ନୋହିଲେ ହୋଇବ ଲଙ୍କାକାଣ୍ଡର ବିଧାନ ।
ଥାଇ କୋଇଲେ ଲାଲଜୀ, ଆରେ ଧନ୍ଦାସୂର
ଅଲଜ ତୁ କି ମାରଶିଷ୍ୟ ବଟ-ବାଜାଙ୍କର ।
ରେ ଅନ୍ଧ ଗୋଲକଧନ୍ଦା, ଦେଖିନୁ କି ଫେଡ଼ି
ଗୌରବପୂରିତ ଭଞ୍ଜଗୌରବର ପେଡ଼ି ?

ଦେଖିଥିଲ ଅରେ ବସ୍ତ୍ର ନାୟିକାରେ ସୃଷ୍ଟି
ପୁଂସ ପୁଂସୀ ଭିଡ଼ାଭିଡ଼ି ଭଞ୍ଜକାବ୍ୟ ପୁଷ୍ଟି ।
ନାଗର-ବଳୁଆଙ୍କର ହୁଙ୍କେ ହୁଁ ଶବଦ
ନାଗରୀ-କୁକୁରୀଙ୍କର ଇଷି ଇଷି ପଦ ।
ଆଞ୍ଜୁଡ଼ାଆଞ୍ଜୁଡ଼ି ପୁଣି କାମୁଡ଼ାକାମୁଡ଼ି
ପରସ୍ପର ଚଟାଚଟି ପୁଣି ଗଡ଼ାଗଡ଼ି ।
ଏ ବୀଭତ୍ସ ବ୍ୟାପାରର କ୍ଲେଦମୟ ଗନ୍ଧ
ଅସୁର ନାକଟେ ପିନା ଅଟଇ ସୁଗନ୍ଧ ।

ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ପ୍ରାୟେ ମାନୀ ଧନ୍ଦା ମହାବୀର
ଜର୍ଜର ଦାରୁଣ ରୋଷେ ବୋଲେ ଭୀମ ଗିର ।
ଆରେ ଜାଲ ଅବମାନ ! ଏତେ ତୋ ବଡ଼ାଇ
ରହ ରହ କ୍ଷଣେ, ଗର୍ବ ଦେବ ତୋ ଛଡ଼ାଇ ।
ଭଞ୍ଜଶିଷ୍ୟଗଣେ ଯେବେ ଶୁଣିବେ ତୋ କଥା
ତୁ କି ଛାର, ନ ରହିବ ତୋର ସ୍କନ୍ଧୁ ମଥା ।
ଏଥୁ ଅନ୍ତେ ପରସ୍ପରେ କ୍ରୁଦ୍ଧ କଟମଟେ
ଘୂରଣିଲେ ଯେଝା ମିଳେ ଏ ମହାସଙ୍କଟେ ।
ପୁରାଣ ମାନଙ୍କେ ମିଳେ ପତ୍ରିକା କ୍ଷେତ୍ରରେ
ଗୋଲକା ଲାଲକାଶ୍ଚୈବ ମିଳିଲେ ସତ୍ୱରେ ।

ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରେ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ରେ ଯେସନ ଦ୍ୱାପରେ
କୌରବାଃ ପାଣ୍ଡବାଶ୍ଚୈବ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ସମରେ ।
ଲାଗିଲା ମନ୍ତ୍ରଣା ତହୁଁ ଉଭୟ ଶିବିରେ
ଯୁଝିବେ ଏ ମହାଯୁଦ୍ଧେ କେଉଁ କେଉଁ ବୀରେ ।

* ସ୍ୱର୍ଗୀୟ କବିବର ରାଧାନାଥ ରାୟ ।

କି ଅସ୍ତ୍ର ପ୍ରୟୋଗେ ହେବ ଶତ୍ରୁ ପରାଭବ
କି କୌଶଳେ ଜଣାଯିବ ଏ ମହା ଆହବ ।
ଗୋଲକ ଶିବରେ ଲାଗିଥିଲା କୋଳାହଳ
କିନ୍ତୁ ଏ କି ସହସା ଯେ ହୋଇଲା ନିସ୍ତଳ ।
ସମ୍ମୁଖେ ହୋଇଲେ ଉଭା ଛଇଲାମଣିର
ଭ୍ରୂରୁ ସମ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ହସ୍ତେ ଧରି ବୀର ।
ଆଦରସ-ରସାତଳ—ଅତଳ-ବିତଳ-
ମନ୍ଥନକୁଶଳ ଅଭିନବ ଆଖଣ୍ଡଳ ।
ପୀରଢଆ ନାମେ ଶୂର ଭକ୍ତ-ଅନ୍ତେବାସୀ
ଉଲ୍ଲାସେ କହଇ, "ଦେଖ ଯୋଦ୍ଧୃବୃନ୍ଦେ ଆସି ।
ମନ୍ତ୍ରପୂତ ଏହି ଧନୁ ଭଟ୍ଟାକ୍ଷସଙ୍ଗତ
ବ୍ୟାଖ୍ୟାଶରେ ହେଲେ ଯୁକ୍ତ ଜିଣେ ନିଜଗତ ।"
ଦର୍ଶନେ ଅବାକ ହୋଇ କ୍ଷଣେ ଯୋଧଚୟ
ଆଶା ଆନନ୍ଦରେ ମାତି ବୋଲନ୍ତି ନିର୍ଭୟ ।
ପୀରଢଆରୂପୀ ଇନ୍ଦ୍ର ଧନ୍ୟ ଧନୁର୍ଦ୍ଧର !
ହେଲୁଁ ଆଜିଠାରୁ ସର୍ବେ ତୁମ୍ଭ ଅନୁଚର,
ଯୋଗାଇବୁଁ ମୁହୁର୍ମୁହୁଃ ବ୍ୟାଖ୍ୟାରୂପ ଶର ।
ତେଣେ ଉପୁଜିଲା ତ୍ରାସ ଲାଲ ଶିବିରରେ
ଧନୁ ଆସ୍ଫାଳନ ଦେଖି ବିପକ୍ଷ ଦଳରେ ।
କି ହେଉ କି ହେବ ବୋଲି ପଡ଼ିଗଲା ରଡ଼ି,
ଶର୍ମା ନାମେ ମର୍ମାନ୍ବେଷୀ ପକାଇଣ ଝଡ଼ି ।
ବୋଇଲେ ସେ ଆଶୁଦେବ ବିନା ନାହିଁ ଗତି
ଶରଣ ପଶ ହେ ସର୍ବେ ଯାଇ ତାଙ୍କ ଛତି ।
ଶରଣବତ୍ସଳ ଦେବ ସ୍ମରଣମାତ୍ରକେ
ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ଆସି ଲାଲଙ୍କ କଟକେ ।
ବୋଇଲେ, "ଦେଖ ଏ ଅସ୍ତ୍ର ବିଜୁଳି ସୁନ୍ଦର
ଅନୁଗତ ଯାର ନିତ୍ୟ ବଜ୍ର ଭୟଙ୍କର ।
ବିଜୁଳିର ଉପହାସ ସଙ୍ଗେ ବଜ୍ରନାଦ
ଗୋଟାକେତେ ଭାଷ୍ୟ ଘେନି ହୁଅ ହେ ବିବାଦୀ ।"
ଆହ୍ଲାଦେ ଗରଜି ତହୁଁ ରୁଚଧ୍ବନୀ ବୀରେ
ହାସ୍ୟଭାଷ୍ୟରଙ୍ଗେ ତହୁଁ ମାତିଲେ ଅଧୀରେ ।

ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପୁଣି ବଜ୍ରକର ଭାଷ୍ୟ
ପରସ୍ପର ଯୁଦ୍ଧଫଳ କ୍ରମଶଃ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ।

ବାଲେଶ୍ୱରରୁ କଟକକୁ ବଦଳି :

ମଧୁସୂଦନ ବାଲେଶ୍ୱରରେ କେତେକ ମାସ ମାତ୍ର ଡେପୁଟି ଇନସ୍ପେକ୍ଟରର କାର୍ଯ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି, ଏହି ସମୟରେ କଟକ ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ ମାଷ୍ଟର ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଦ୍ୱାରକାନାଥ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ସରକାରୀ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅବସର ଗ୍ରହଣ କରିବାରୁ ତାଙ୍କ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଉକ୍ତ ବର୍ଷ (୧୮୯୩) ଦଶହରା ଅବକାଶରେ କଟକକୁ ଆସିଲେ । ଅକ୍ଟୋବର ମାସର ୨୭ ତାରିଖରେ ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲରେ ତାହାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ପ୍ରବେଶ ଏବଂ ସେହିଦିନଠାରୁ ଉକ୍ତ ବିଦ୍ୟାଳୟର ନୂତନତ୍ୱ ଓ ବିଶେଷତ୍ୱ ଦେଖାଗଲା । ମଧୁବାବୁ ଏ ସ୍କୁଲକୁ ଯିବା ପୂର୍ବରୁ ତହିଁର ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାପଦ୍ଧତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଅନେକେ ସେ ସବୁ ପୁରାତନର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଲାଗି କେହି କେହି ଆନ୍ଦୋଳନ କରିଥିଲେ । ଏହି ଆନ୍ଦୋଳନକାରୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧେୟ ସମ୍ପାଦକ ମୁଖ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ । ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବୁ ୧୮୯୨ ଅବର ସମ୍ବଲପୁର ହିତୈଷିଣୀରେ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେପରି ଆନ୍ଦୋଳନ ଉତ୍ଥାପନ କରି ନର୍ମାଲ ସ୍କୁଲର ତଦାନନ୍ତନ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଣାଳୀର ପରିଚୟ ଦେଇ-ଅଛନ୍ତି, ତହିଁର ଟିକିଏ ଆଭାସ ଏଠାରେ ପ୍ରଦାନ ନ କଲେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରସଙ୍ଗ ସୁବୋଧ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ ।

ସେତେବେଳେ ନର୍ମାଲ ସ୍କୁଲର କି ସାହିତ୍ୟ, କି ଗଣିତ, କି ସଂସ୍କୃତ, କି ଭୂଗୋଳ ବା ଇତିହାସ ସମସ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରର ଶିକ୍ଷା ଅତି ହୀନ ଭାବରେ ହେଉଥିଲା । ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନେ ଛାତ୍ରବୃତ୍ତି ପରୀକ୍ଷାରେ ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟ ପଢ଼ି ଆସିଥାନ୍ତି, ଏଠାରେ ଆସି ଦୁଇ ତିନି ବର୍ଷ ତାହାକୁ ଆବୃତ୍ତି କରୁଥାନ୍ତି । ରଚନାର ଅନୁଶୀଳନ ଏକ ପ୍ରକାର ନ ଥିଲା କହିଲେ ଚଳେ । ସୁତରାଂ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ରଚନା ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବୁଙ୍କ ଭାଷାରେ ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ 'ରଥନା' ଥିଲା । ଅଙ୍କଶିକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ତଥୈବଚ ! ମରହଟ୍ଟା ଅମଳର କେତୋଟି ଅଙ୍କକଷା ଖାତା—ନସ୍ୟ ନକଲ—ତସ୍ୟ ନକଲ ହୋଇ ଗଣିତ ଶିକ୍ଷା ଦିଆ ଯାଉଥିଲା । ସଂସ୍କୃତରେ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଜନ୍ମିବା ଦୂରରେ ଥାଉ, କିଛି ମାତ୍ର ଜ୍ଞାନ ହେଉ ନ ଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ଘଣ୍ଟାରେ ଅନେକଙ୍କର ଦ୍ୱାରୀ ବାବୁଙ୍କ ଶିକ୍ଷାବିଧାନ ମୁଖସ୍ଥ କରି କାଳ କଟିଯାଏ । ବିଜ୍ଞାନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ତ ସାତଜ୍ଞାନ । ଭୂଗୋଳ ଇତିହାସର ଶିକ୍ଷା ଖାତାରୁ ଆବୃତ୍ତି ଭିନ୍ନ ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ଭୂଗୋଳ ଶିକ୍ଷାର ସମୁତ୍କର୍ଷ ନିମ୍ନଲିଖିତ ରହସ୍ୟଜନକ ଗଳ୍ପରୁ ବୁଝି ହୁଅନ୍ତୁ ।

"ଜଣେ ଶିକ୍ଷକ ଶ୍ରେଣୀରେ ଭୂଗୋଳ ଶିକ୍ଷା ଦେଉ ଦେଉ ଜଣେ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ଛାତ୍ର ଜିଜ୍ଞାସା କଲା "ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ! ଏଥିରେ ଲେଖା ଅଛି, ପୃଥିବୀ ଶୂନ୍ୟରେ ଅଛି ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଘୂରୁଅଛି; ମାତ୍ର ପୁରାଣରେ ଅଛି, ଏହା ସ୍ଥିର, ବାସୁକି ଏହାକୁ ମୁଣ୍ଡେଇଅଛି । ଏଥିରୁ କେଉଁଟି ସତ୍ୟ ?" ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ଗମ୍ଭୀର ଭାବରେ ଉତ୍ତର କଲେ, "ମୂର୍ଖ ! ପୁରାଣ କି ମିଥ୍ୟା ହୋଇପାରେ ? ଏଥିରେ ଯାହା ଲେଖା ଅଛି, ସେ ସମସ୍ତ ପାସ କରିବା ପାଇଁ—କଣ୍ଠସ୍ଥ କରିଯାଅ—ପାଠ ସରିଲା ।" ଏ ସବୁ ଭାବ ଦେଖି ଲେଖକ ମହାଶୟ ପରୀକ୍ଷାବିଧି ପରିବର୍ତ୍ତନ, ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷକ ନିର୍ବାଚନ ଓ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପରିବର୍ତ୍ତନର ବ୍ୟବସ୍ଥା କେଉଥିଲେ । ତାହାର ଫଳରେ ଏ ବିଦ୍ୟାଳୟ ଅଚିରେ ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷକ ଲାଭ କଲା ।

ମଧୁବାବୁ ଏହି ଦାୟିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଶାନ୍ତମୟ ଶିକ୍ଷାଳୟର କାର୍ଯ୍ୟଭାର ଗ୍ରହଣ କରି ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ନୈତିକ, ସାହିତ୍ୟିକ ଆଦି ସର୍ବବିଧ ଉନ୍ନତି ବିଧାନରେ ଯତ୍ନଶୀଳ ହେଲେ । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଏହା ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ଯାହା ବ୍ୟାକୁଳ ଭାବରେ ଲୋଡ଼େ, ସେ ତାହା ପାଇଥାଏ । ମଧୁବାବୁ ଡେପୁଟି ଇନସ୍ପେକ୍ଟର ଥିବାବେଳେ ମଧ୍ୟମ ଶ୍ରେଣୀ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସମୂହର ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟତା ଓ ଅଧ୍ୟାପନାରେ ଯେଉଁସବୁ ତ୍ରୁଟି ବା ଅଭାବ ଉପଲବ୍ଧି କରି ମନରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ କ୍ଷୋଭ ବହିଥିଲେ ଏବଂ ତାହା ଦୂର କରିବା ଲାଗି ସର୍ବଦା ବ୍ୟାକୁଳ ଥିଲେ, ଭଗବାନ ସେହି ଭାର ଆଣି ତାଙ୍କରି ଉପରେ ପକାଇଲେ । ଏହିଠାରେ ତାହାଙ୍କ ଦୀର୍ଘକାଳ ରହି ମନୋମତ ଶିକ୍ଷକ ଗଢ଼ିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ସେତେବେଳେ ସୁପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣା (ବର୍ତ୍ତମାନ ହେଡ୍ ମାଷ୍ଟର) ଏବଂ ପଣ୍ଡିତ ମଧୁସୂଦନ ଦାଶ (ଓଡ଼ିଆ ଟ୍ରାନ୍‌ସଲେଟର) ଏହି ଦୁଇଜଣ ଦକ୍ଷ ସହକାରୀ ସେ ପାଇଥିଲେ । ଏହି ଦୁହିଁଙ୍କ ସେନେ ସେ ଯେଉଁ ଅପୂର୍ବ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟାଇଥିଲେ, ତାହା ଟ୍ରେନିଙ୍ଗ ସ୍କୁଲର ଇତିହାସରେ ଗୋଟିଏ 'ନୂତନ ଯୁଗ' । ଏହି ସମୟ 'ମଧୁସୂଦନ ଯୁଗ' ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହେବା ଉଚିତ । ଅର୍ଥାତ ଏହି ଯୁଗରେ ସ୍କୁଲର ମୁଖ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଥିଲା ।

ମଧୁବାବୁ ପ୍ରଥମେ ଆସି ଦେଖିଲେ ଯେ, ଛାତ୍ରମାନେ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରୁଅଛନ୍ତି, ତାହା ଜଣେ ଶିକ୍ଷକ ପ୍ରତି ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ, ଅନେକ ବିଷୟରେ ଅଭାବ ଏବଂ ଅପୂର୍ଣ୍ଣତା ରହି ଯାଉଅଛି । ତେଣୁ ପ୍ରଥମେ ଜ୍ଞାନୋନ୍ନତିକଳ୍ପେ ଉଚିତମାନର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକମାନ ନିର୍ବାଚନ କଲେ । କେବଳ ସାହିତ୍ୟ, ଗଣିତ, ଭୂଗୋଳ, ଇତିହାସ ଓ ପଦାର୍ଥବିଜ୍ଞାନ ଏହି କେତୋଟି ପୂର୍ବନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ବିଷୟରେ ଯେ ଅଧିକ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା, ତାହା ନୁହେଁ, ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଜ୍ୟାମିତିଗଣିତ

(Astronomy), ଅର୍ଥ ବ୍ୟବହାର (Political Economy), ରସାୟନ (Chemistry) ଏବଂ ଗତି-ସ୍ଥିତି-ଶାସ୍ତ୍ର (Statics) ଏହି କେତୋଟି ବିଶ୍ୱ-ବିଦ୍ୟାଳୟ ଗୃହୀତ ବିଷୟରେ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା । ଏହି କେତୋଟି ବିଷୟର ଏବଂ ଜ୍ୟାମିତି (ଛ ଅଧ୍ୟାୟ) ଓ ଇତିହାସର (ଇଂଲଣ୍ଡ, ଗ୍ରୀସ ଏବଂ ରୋମ) ପୁସ୍ତକ ଓଡ଼ିଆରେ ନ ଥିବାରୁ ଛାତ୍ରମାନେ ସେତେବେଳେ ବଙ୍ଗଳା ବହି ପଢ଼ିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ଏ ସମସ୍ତ ବିଷୟରେ ଛାତ୍ରମାନେ କିପରି ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି ତାହା ଜାଣିବା ପାଇଁ ମଧୁବାବୁ ସର୍ବଦା ଯତ୍ନବାନ୍ ଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ବାରମ୍ବାର ଅନ୍ୟ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ଅଧ୍ୟାପନା ସମୟରେ ଶ୍ରେଣୀରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ନାନା ଯୁକ୍ତି-ପରମ୍ପରାତ୍ମକ ପ୍ରଶ୍ନ ଦ୍ୱାରା ଛାତ୍ରଗଣଙ୍କ ଜ୍ଞାନ ପରୀକ୍ଷା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱବିଷୟର ଯେଉଁ ଆଦର୍ଶ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ବା ଅଧ୍ୟାପନା ଦେଖାଇ ଦେଉଥିଲେ, ତାହା ଶିକ୍ଷକ ଓ ଛାତ୍ର ଉଭୟଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଚିରକାଳ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଭାବରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇ ଭବିଷ୍ୟତ ମାର୍ଗ ଫିଟାଇ ଦେଉଥିଲା ।

ସେତେବେଳେ ପ୍ରାଚୀନ ରୀତିର ସଂସ୍କୃତ ଅଧ୍ୟାପନାରେ ତାଙ୍କର ଏକାନ୍ତ ଆପତ୍ତି ଥିଲା । କାରଣ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ସେ ବିଷୟ ନିର୍ବାଚନର ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧିତ ହେଉ ନ ଥିଲା । ତାଙ୍କର ଏହି ଅଭିମତ ଥିଲା ଯେ, ବ୍ୟାକରଣରେ ଶୁଦ୍ଧଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରି ଛାତ୍ରମାନେ ସଂସ୍କୃତକୁ ମାତୃଭାଷାରେ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ବ୍ୟକ୍ତ କରି ପାରିବେ ଅଥବା ନିପୁଣ ଭାବରେ ଅନୁବାଦ କରି ପାରିବେ । ଏଥିପାଇଁ ସେ ଅନେକ ସମୟରେ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଆସି ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର (ବିଶେଷତଃ ପାଠ୍ୟ ଉତ୍ତର ଚରିତ ନାଟକର) ଆଦର୍ଶ ଅନୁବାଦ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଶିଖାଇ ଦେଉଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବ୍ୟାକୁଳ ଭାବ ଦେଖି ବେଳେ ବେଳେ ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଯେପରି କି ଅବସର ଥିଲେ ସେ ସମସ୍ତ ବିଷୟ ସ୍ୱୟଂ ପଢ଼ାନ୍ତେ । ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ବର୍ଷ (୧୮୯୯ରେ ଚନ୍ଦ୍ର-ମୋହନ ବାବୁ ଛୁଟି ନେବାରୁ) ସେ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଗଣିତ ଉଭୟ ବିଷୟର ଶିକ୍ଷାଭାର ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ଯୋଗ୍ୟ ସହକାରୀ ସତ୍ତ୍ୱେ ଗଣିତକୁ ସେ ଆଗ୍ରହ ସହକାରେ ଘେନିବାର ଏହି କାରଣ କହନ୍ତି ଯେ, ପିଲାଦିନେ ସେ ଆଶାନୁରୂପ ଗଣିତଚର୍ଚ୍ଚା କରି ପାରି ନ ଥିଲେ । ସେଥିରେ ଯେଉଁ ତ୍ରୁଟି ରହି ଯାଇଅଛି, ତାହା ଏ ସମୟରେ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଅନେକ ପରିମାଣରେ କଟିଯିବ । ଏହି ଉପଦେଶ ମଧ୍ୟ ସେ ଅନେକ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଦେଇଥାନ୍ତି, "ତୁମେ ଯିକିଏ ଅଙ୍କରେ କଞ୍ଚା ଅଛ, ତୁମେ ଶିକ୍ଷକ ହେଲେ ଅଙ୍କ ନେବ । ତାହା ହେଲେ ତୁମ୍ଭର ସେ ଦୋଷ ଅବଶ୍ୟ କଟିଯିବ ।" ଶ୍ରେଣୀରେ କେବେ ଖଣ୍ଡେ କଠିନ ଅଙ୍କ ପଡ଼ିଗଲେ ସେ ସ୍ୱୟଂ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଡାକ ଦେଇ ଖାତା ଧରି କହୁଥାନ୍ତି । ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ଉତ୍ତରରେ ଅକ୍ଷମତା ଦେଖିଲେ ଆଉ କାଳକ୍ଷୟ ନ କରି ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ବୁଝାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଏ

ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ସାଧାରଣ ଉପଦେଶ ଏହି ଥିଲା ଯେ, "ଅଙ୍କ ଦେଖିଲେ ବାଘ ଭଳି ବିଷ୍ଣୁର ହଠାତ୍ ଡରିଯିବ ନାହିଁ—ସିଂହ, ହାତୀ ଉପରେ ମାଡ଼ି ବସିଲା ପରି ସାହସ ସହକାରେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କଷି ବସିଲେ ଅବଶ୍ୟ ସଫଳ ହେବ।" ପାଟୀଗଣିତ ପ୍ରଶ୍ନ ସମାଧାନର ସହଜ ସୁବୋଧ ରୀତି ଏବଂ ଶିଶୁମାନଙ୍କ ବୋଧୋପଯୋଗୀ ସରଳ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶିକ୍ଷକ ଜୀବନରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ହେବ ବୋଲି ସେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ତାହା ଉତ୍ତମ ରୂପେ ବୁଝାଇ ଦେଉଥିଲେ। ଫଳତଃ ଗଣିତରେ ଶିକ୍ଷୋନ୍ନତି ପୂର୍ବ ତୁଳନାରେ ତାଙ୍କ ବର୍ଷ ଅଧିକ ଏବଂ ପ୍ରଶସ୍ତ ହୋଇଥିଲା।

ସାହିତ୍ୟ ପଢ଼ାଇବାବେଳେ ସେ କେବଳ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଖଣ୍ଡି ଧରି ବସୁ ନ ଥିଲେ। ଅଧ୍ୟାତବ୍ୟ ବିଷୟର ସଧର୍ମୀ ବିଷୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁସ୍ତକରୁ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ତଦ୍‌ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ବା ଧାରଣାକୁ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରୁଥିଲେ। ସେଥିପାଇଁ ମଝେ ମଝେ ସଂସ୍କୃତର କେତେ କାବ୍ୟ ନାଟକ ଓ ଉପନିଷଦ୍‌ଗ୍ରନ୍ଥ ଆସି ମେଜ ଅଲଙ୍କୃତ କରୁଥିଲା। ଅଲଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର ପଢ଼ାଇଲାବେଳେ ମଧୁବାବୁ ଇଂରାଜୀ ଭାଷାର ଅନଭିଜ୍ଞ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଭାଷାର ଅଲଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ପରିଚୟ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତର ଅଲଙ୍କାର ସହିତ ତାହାର ତୁଳନା କରାଇବାକୁ ଛାଡ଼ୁ ନ ଥିଲେ। ତାହାଙ୍କ ଅଧ୍ୟାପନାର ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ରୀତି ଏହି ଥିଲା ଯେ, ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ କିପରି ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ନାନା ଭାବରାଶି ପ୍ରବେଶ କରାଇବେ। ଆଉ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ଅଭିନିବେଶ ଶକ୍ତିକୁ ଏପରି ଆୟତ୍ତ ରଖିଥିଲେ ଯେ, ତାହା ସେ ଅସାଧାରଣ ରୂପେ କରିପାରୁଥିଲେ। ଅନେକ ଶିକ୍ଷକ ଥାଆନ୍ତି, ସେମାନେ ଅଳ୍ପ ଜ୍ଞାନକୁ ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ଅର୍ଜ୍ଜିତ କରିବାକୁ ଯାଇ ବେଳେ ବେଳେ ଦୀର୍ଘ ସୂତ୍ରତାରେ ବହୁକାଳ କ୍ଷେପଣ କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ 'ଅନନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରଂ ବହୁବେଦିତବ୍ୟଂ ସ୍ୱଳ୍ପଶ୍ଚ କାଲୋ ବହବଃ ବିଘ୍ନାଃ' ଦୃଷ୍ଟିରେ ମଧୁବାବୁଙ୍କର ସେ ରୀତି ଆଦୌ ନ ଥିଲା। ତାହା ବୋଲି ଯେ ଯାହା ତାହା ଅଶୁଦ୍ଧ କରି ଶୀଘ୍ର ଆୟତ୍ତ କରିବା ତାଙ୍କର ଅଭିପ୍ରେତ ଥିଲା, ଏହା କଦାପି ନୁହେଁ। ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ସର୍ବଦା ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା। ଇତିହାସର ଶିକ୍ଷୋନ୍ନତି ଆଶୟରେ ସେ ଅନେକ ସମୟରେ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଆସି ନାନା କୌତୂହଳୋଦ୍ଦୀପକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ପ୍ରଶ୍ନଦ୍ୱାରା ଏବଂ ସୁନ୍ଦର ଭାଷାରେ କୌଣସି କୌଣସି ଗଳ୍ପ କହିବା ଦ୍ୱାରା ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ତତ୍ପ୍ରତି ଅନୁରାଗ ଆକର୍ଷଣ କରୁଥିଲେ। ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ସେହି ଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା। ଏପରିକି 'ଡ୍ରିଲ୍' ଶିକ୍ଷା ପ୍ରତି ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ଅନୁରାଗ ନ ଥିବା ଏବଂ ବହୁଶଃ ଡ୍ରିଲଶିକ୍ଷକଙ୍କ ମୁଖରୁ ଅସନ୍ତୋଷର କଥା ଶୁଣି ସେ ଡ୍ରିଲ୍ ଘଣ୍ଟାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ସହିତ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ

ଆଦେଶକ୍ରମେ ନିର୍ବିକାର ଭାବରେ ସ୍ୱୟଂ ତ୍ରିଲ କରନ୍ତି । ଏହା ଦେଖି କେଉଁ ଛାତ୍ର ବା ତତ୍‌ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ନ ହେବ ? ମଧୁବାବୁଙ୍କ ପରି ଉଚ୍ଚପଦସ୍ଥ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ କଥା ଛାଡ଼ନ୍ତୁ, କେଉଁ ସାମାନ୍ୟ ଶିକ୍ଷକ ଏପରି କରନ୍ତି ବା କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ?

ଏ ତ ଗଲା ସ୍କୁଲ ପଢ଼ାର କଥା । ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ଘରପଢ଼ା କିପରି ହୁଏ, ସେଥିପ୍ରତି ସେ କିପରି ଯତ୍ନଶୀଳ ଥିଲେ, ସେ ବିଷୟରେ ପଦେ ଦୁଇପଦ ଏଠାରେ କହିବି । ବୋର୍ଡ଼ିଂର ସୁପରିଣ୍ଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ ଥିବାରୁ ଅନେକ ଥର ସନ୍ଧ୍ୟା ପରେ ଛାତ୍ରାବାସ ବୁଲି ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟର ସମାଲୋଚନା କରି ଆସନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟରେ ଉପସ୍ଥିତି ଅନୁପସ୍ଥିତି ଜଣାଇବା ପାଇଁ ତୃତୀୟବର୍ଷୀୟ ଶ୍ରେଣୀରୁ ଜଣେ ବଡ଼ଛାତ୍ର ନିଯୁକ୍ତ ଥାଏ । ତଥାପି ସେ ଏପରି ଗୋଟିଏ କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥାନରେ ବସି ସନ୍ଧ୍ୟା ପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥାନ୍ତି, ଯହିଁରେ ଦଳବଦ୍ଧ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର କଥାବାର୍ତ୍ତା ବା ଗୋଳମାଳ ହେଲେ କାନରେ ପଡ଼େ । ତାହା ଶୁଣିଲେ ସେ ଏପରି ଗୋଟାଏ ପାଟି (ଏଥି ପୂର୍ବରୁ ଏହାର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛୁଁ) କରନ୍ତି, ଯାହା ପଛେ ପଛେ ସମସ୍ତ ଛାତ୍ରାବାସ ଏକାବେଳକେ ନିସ୍ତବ୍ଧ ହୋଇଯାଏ । ଆଉ କାହାର ସାହସ ଯେ ଆଉ କେତେଦିନ ଯାଏ ସେପରି ଆଚରଣ କରିବ ? କେବେ କେବେ ରାତିରେ ନିଃଶବ୍ଦରେ ଛାତ୍ରାବାସରେ ପଶି ତନ୍ଦ୍ରାଳୁ ଓ ନିଦ୍ରାଗତ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ନାନାରୂପତା ନିରୀକ୍ଷଣ କରନ୍ତି । କେବଳ ଚେତନ ନୁହେଁ, ଜାଗ୍ରତ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ହସ୍ତସଙ୍କେତରେ ସାବଧାନ କରିଦେଇ କାହାର ବକ୍ଷରୁ, କାହାର କରତଳରୁ, କାହାର ବା ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠି ତର୍ଜମା ସନ୍ଧିରୁ ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ, ଅର୍ଦ୍ଧମୁଦ୍ରିତ ବା ମୁଦ୍ରିତ ପୁସ୍ତକମାନ ଘେନି ଯାଇ ଅନ୍ୟ ଛାତ୍ର ପାଖରେ ରଖିଯାନ୍ତି । କେବେ କେବେ ବା କାହାର କାନ ପାଖରେ ଗୋଟାଏ ବିକଟ ଚିତ୍କାର, କାହାର ଖଟ ଉପରେ ବା ଯଷ୍ଟିଦ୍ୱାରା ଗୋଟାଏ କଠୋର ଶବ୍ଦ ଇତ୍ୟାଦି କରି ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ଚେତାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ଏତେ ଲଜ୍ଜିତ ଓ ଅନୁତାପଜର୍ଜରିତ ହୁଅନ୍ତି ଯେ, ସେ ଦୂରଭ୍ୟାସ ଦୂର କରିବାପାଇଁ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ଶାସନ ବା ଅର୍ଥଦଣ୍ଡର ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏନାହିଁ ।

ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ସାଧାରଣ ଆଚରଣ ଓ ନୈତିକ ଚରିତ୍ର ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସର୍ବଦା ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା । ଶ୍ରେଣୀରେ ପଢ଼ାଇଲାବେଳେ କିଏ କିପରି ବସିଛି, କିପରି ଲୁଗା ପିନ୍ଧିଛି, କାହାର ହାତ କେଉଁଠି ଅଛି, କାହା ମୁଖରେ ତାମ୍ବୁଳର ରକ୍ତିମା ଅଛି, କାହାର ମାଙ୍ଗଭଙ୍ଗୀରେ ଅନୁରାଗ ଅଛି, କିଏ ଅସ୍ପଷ୍ଟ କହୁଛି, କିଏ ବା ସତ୍ୟ ଗୋପନ କଲା, ଏସବୁ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଏତେ ନଜର ଥାଏ ଯେ, ସେଥିରେ ଅଳ୍ପଦିନରେ ବଙ୍କା ଲୋକ ସଳଖ ହୋଇଯିବ । ବଜାରରେ ବା ବାହାରେ କିଏ କେଉଁ ଦୋକାନକୁ ଯାଉଛି, ବା କେଉଁଠି ବୁଲେ, ତାହା ର ସେ

ସନ୍ଧାନ ରଖନ୍ତି ଏବଂ କେବେ କେହି ଅସ୍ଥାନରେ ଆଖିରେ ପଡ଼ିଗଲେ, ତାକୁ ସେହିଦିନ ଡକାଇ ଉଚିତ ଶିକ୍ଷା ଦିଅନ୍ତି । କେବେ କେବେ ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟରେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ପାଖରେ ବସାଇ ଦୁଃଖସୁଖ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁ କରୁ ସ୍ୱଧର୍ମ ପାଳନ ଓ କୁସଂସ୍କାର ବର୍ଜନ ବିଷୟରେ ନାନା ସଦୁପଦେଶ ପ୍ରଦାନ ଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କୁ କୃତାର୍ଥ କରନ୍ତି । ଏପରି ମଧ୍ୟ ସନ୍ଧ୍ୟା ଯାଇଛି, ଯହିଁରେ ସେ 'ନୈରଞ୍ଜନାତଟରେ ସଶିଷ୍ୟ ଗୌତମ' ଅଥବା 'ବ୍ରହ୍ମପୁତ୍ରର ଶୁଭ୍ର ସୈକତରେ ସଶିଷ୍ୟ ଶଙ୍କର'ଙ୍କ ପରି କାଠଯୋଡ଼ୀର ବାଲୁକାଶଯ୍ୟାରେ ଶିଷ୍ୟମଣ୍ଡଳୀ ପରିବୃତ ହୋଇ ତାରକାଖଚିତ ସୁନୀଳ ଚନ୍ଦ୍ରାତପ ତଳେ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା କରି ଶ୍ରୋତୃବର୍ଗଙ୍କ ହୃଦୟକନ୍ଦରରେ ଏକ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଜଳଧାର ଢାଳିଇ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଦିନଦିନକର ଏହି ସବୁ ଘଟନା ଛାତ୍ରବର୍ଗଙ୍କ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉନ୍ନତିର ସୂଚନା କରିଥିଲା । ଏ ବିଷୟରେ ତାହାଙ୍କର ଜୀବନର ପ୍ରଭାବ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଜୀବନରେ ଅସାଧାରଣ ଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲା ।

ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲରେ ସାହିତ୍ୟ ସଭା :

ବିଦ୍ୟାଳୟର ଏ ସବୁ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟତୀତ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ରଚନାଶକ୍ତିରେ ପଟୁତାଲାଭ ଓ ସେମାନଙ୍କ ମନରେ ଉଚ୍ଚ ଭାବର ବିକାଶର ସାହାଯ୍ୟ ନିମିତ୍ତ ମଧୁସୂଦନ ଏକ 'ଆଲୋଚନା ସଭା' ସ୍ଥାପନର ପ୍ରୟୋଜନ ଉପଲବ୍ଧି କରି ଏ ନଗରର କେତେକ ଜଣ ସାହିତ୍ୟାନୁରାଗୀ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଯୋଗେ ୧୮୯୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲରେ ଗୋଟିଏ 'ଆଲୋଚନା ସଭା' ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇଲେ । ସାହିତ୍ୟର ବିଶେଷତଃ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଅନୁଶୀଳନ ଏହାର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ଏବଂ ପ୍ରତି ଶନିବାର ସଭାର ଅଧିବେଶନ ହେଉଥିଲା । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣା ସେ ସଭାର ସର୍ବପ୍ରଥମ ସମ୍ପାଦକ ଏବଂ ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲର ସମସ୍ତ ଶିକ୍ଷକ ଓ ଛାତ୍ର-ମାନେ ତାହାର ସଭ୍ୟ ହେଲେ । ଅନ୍ୟ ସ୍କୁଲରୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିଶ୍ୱନାଥ କର, ରାଜମୋହନ ବସୁ, ମିଠୁ ନନ୍ଦ, ନନ୍ଦକିଶୋର ବଳ (ଟାଉନ ସ୍କୁଲ) ଏବଂ କୃଷ୍ଣପ୍ରସାଦ ଚୌଧୁରୀ (ବାଳିକା ସ୍କୁଲ) ପ୍ରଭୃତି ଶିକ୍ଷକମାନେ ବିଶିଷ୍ଟ ସଭ୍ୟରୂପେ ଏଥିରେ ଯୋଗ ଦେଉଥିଲେ । ଏହି ଆଲୋଚନା ସଭା ଯେ ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲର ଅନେକ ଛାତ୍ରଙ୍କର ରଚନାଶକ୍ତିରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସାହାଯ୍ୟ କରିଅଛି, ଏ କଥାରେ ଅନ୍ୟ କେହି ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦିଅନ୍ତୁ ନ ଦିଅନ୍ତୁ, ଏ ଅଧମ ଲେଖକର ଯାହା କିଛି ଲେଖିବାର ଅଭ୍ୟାସ, ତାହା ସେହି ଆଲୋଚନା ସଭା ଯୋଗେ ହୋଇଅଛି । ସେତେବେଳେ ତାହା ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲରେ ଆବଦ୍ଧ ଥିଲେହେଁ ଏ ନଗରର ଏକମାତ୍ର ସାହିତ୍ୟିକ ସଭା ଥିଲା । ସଭାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦିବସଠାରୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପୟିତା ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରାୟ ୯ ବର୍ଷ କାଳ ଏ ସଭାର ସଭାପତି କାର୍ଯ୍ୟ ସୁନିପୁଣ ଭାବରେ ପରିଚାଳନା କରିଥିଲେ ।

ଗଞ୍ଜାମ ସମ୍ମିଳନୀରୁ ନବୀନ ଉତ୍ସାହ ହୃଦୟରେ ଧାରଣା କରି ଆସି କେତେଜଣ ସାହିତ୍ୟାନୁରାଗୀ ବନ୍ଧୁ ଉତ୍କଳରେ ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ ସାହିତ୍ୟିକ ସଭାର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଉପଲବ୍ଧିରେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ସାହିତ୍ୟିକ ସଭା ସ୍ଥାପନର ପରାମର୍ଶ କଲେ । ତଦନୁସାରେ ଉକ୍ତ ଆଲୋଚନା ସଭା ୧୯୦୩ ଅବ୍ଦର ମେ ମାସର ସପ୍ତମ ଦିବସରେ ପ୍ରଶସ୍ତତର ଭିତ୍ତିରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ' ନାମରେ ଉତ୍କଳର ସାଧାରଣ ସାହିତ୍ୟିକ ସଭା ରୂପେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେଲା । ଏ ସଭା ବରଣ ଏବଂ ତାହାର ନାମକରଣ ପ୍ରଭୃତି ବାଚନ ପ୍ରଭୃତି ସବୁ ସେହି କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଆମରଣ ସଭାପତିର କର୍ମ ସେହି ରୋଗକ୍ଷୀଣ ଦୁର୍ବଳ ଦେହରେ ସୁଚାରୁରୂପେ ସମ୍ପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ଯେ ନାମତଃ ସଭାପତି ପଦ ବହନ କରିଥିଲେ, ତାହା ନୁହେଁ—ସେ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନତି ଆଶାରେ ସଭାକୁ ପ୍ରାଣ ପରି ଭଲ ପାଇ ତାହାର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି କାମନା କରୁଥିଲେ । ସଭାର ସ୍ପନ୍ଦନ ନ ଦେଖିଲେ ସେ ବଡ଼ ବ୍ୟାକୁଳ ହେଉଥିଲେ ଏବଂ ବରିଷ୍ଠ ସଭ୍ୟଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ଆଗେ କିପରି ସଭା ହେବ, ଭଲ ଭଲ ବିଷୟର ଆଲୋଚନା ହେବ, ଏହି ବିଷୟ ଯେତେ ତର୍କ କରୁଥିଲେ ।

ଅନେକ ସମୟରେ ସେ କୌଣସି କୌଣସି ଦୃଷ୍ଟୋତ୍ସାହ ଯୁବକ ସଭ୍ୟଙ୍କ ଘରକୁ ଯାଇ ଦୁଃଖିତ ହୋଇ କହୁଥିଲେ, "ତୁମେ ସଭା ପ୍ରତି କାହିଁକି ମନ ଦେଉ ନାହିଁ—ତୁମ୍ଭର ଉତ୍ସାହ ଓ ଅନୁରାଗ ଊଣା ଦେଖି ମୁଁ ବଡ଼ ହତାଶ ହୋଇ ପଡ଼ୁଛି । ତୁମ୍ଭେ ଟିକିଏ ଯତ୍ନ କଲେ ସଭାର କାର୍ଯ୍ୟ ଭଲ ଚାଲନ୍ତା ।" କେବେ କେବେ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି, "ଯଦି କେହି କିଛି ନ କରିବେ, ତେବେ ମୋତେ ସଭାପତି ପଦରୁ ଅବ୍ୟାହତି ଦିଅ, ମୁଁ କାହିଁକି ଗୋଟାଏ ନିର୍ଜୀବ ପ୍ରାୟ ସମାଜରେ ନାମ ରଖିଥିବି ?" ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରକାର ଦୁଃଖ ପ୍ରକାଶ ବା ଆକ୍ଷେପରେ କୌଣସି ଫଳ ଦେଖାଯାଇ ନାହିଁ । ତାହାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ ଉତ୍କଳର ଜଳବାୟୁ ଓ ମୃତ୍ତିକାର ଦୋଷ । ଏହାର ଜଳବାୟୁ ଗୁଣରେ ଏହା ଦେଖା ଯାଉଅଛି ଯେ, ବୃଦ୍ଧମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଯୁବକମାନେ ଅଧିକ ଅଟନ୍ତି । ଉତ୍କଳର ଆଭ୍ୟନ୍ତରିକ ପ୍ରଦେଶ ଆଲୋଚନା କରି କିଣ ଦେଖୁଁ ? ଯେଉଁ ପରିବାରରେ ବୃଦ୍ଧ ପିତା ଅନବରତ ଏଣେତେଣେ ଧାଇଁ ଶକ୍ତିହୀନ ଅବସ୍ଥାରେ ସମସ୍ତ ଗୃହକର୍ମ ସମ୍ପାଦନ କରୁଅଛନ୍ତି, ସେ ଘରେ ଯୁବକ ପୁତ୍ର ପୁଣି ନାନା କ୍ରୀଡ଼ା ରସରେ କେବେ ବା ସ୍ବେଚ୍ଛାବେଶରେ ଦିନ ଯାପନ କରୁଅଛି । ଏହି ଅଦ୍ଭୁତ ଚିତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ଉତ୍କଳୀୟ ସମାଜର ସର୍ବଶ୍ରେଣୀରେ ଦେଖା ଯାଉଅଛି । ବୃଦ୍ଧମାନେ କେବଳ ଭବିଷ୍ୟତ ପୁରୁଷଙ୍କଠାରୁ ହତାଶ ହୋଇ ଦ୍ରୁତଗତିରେ ଦ୍ୱିଗୁଣ ଉତ୍ସାହରେ ଅଚିରସ୍ଥାୟୀ ଜୀବନକାଳ ମଧ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କର୍ମ ସାଧନରେ ଲାଗି ଅଛନ୍ତି । ଯୁବକମଣ୍ଡଳୀରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଆଶାର ଲକ୍ଷଣ ଦେଖା ଯାଉ ନ ଯାଉ,

ସେହି କର୍ମୀ ବୃନ୍ଦମାନଙ୍କୁ ଅମାର୍ଜନୀୟ ରୂପେ ସମାଲୋଚନା କରିବାର ଲକ୍ଷଣ ଉତ୍ତମ ଦେଖା ଗଲଣି । ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରାୟ ଅଷ୍ଟାଦଶ ବର୍ଷକାଳ ଗୋଟିଏ ସାହିତ୍ୟିକ ପତ୍ରର ସମ୍ପାଦନ କାର୍ଯ୍ୟ ଯେପରି ସ୍ଥିର ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବରେ ସମ୍ପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ତାଙ୍କର ଶକ୍ତିମତ୍ତା, ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଚରିତ୍ରର ମହତ୍ତ୍ୱ ଅନୁମେୟ ।

ଯେଉଁ 'ଉତ୍କଳ-ସାହିତ୍ୟ' ଯୋଗେ ଆମ୍ଭେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯଥାଶକ୍ତି ଯତ୍‌କିଞ୍ଚିତ୍ ସାହିତ୍ୟିକ କସରତ୍ କରୁଅଛୁଁ, ବିଗତ ସପ୍ତଦଶ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଯାହା ଦଶ ପାଞ୍ଚ ଜଣ ଲେଖକ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଅଛି, ବିବିଧ ଲେଖାର ପ୍ରଚାରଦ୍ୱାରା ଏ ପାଠବିମୁଖ ଭୂମିରେ ଗୋଟିଏ ପାଠକଦଳ ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛି ଏବଂ ଅର୍ଥତଃ ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟକୁ ଟିକିଏ ଉନ୍ନତତର ଭିତ୍ତିରେ ସ୍ଥାପନ କରିଅଛି, ତାହାର ମଧ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ସେହି ମଧୁସୂଦନ । ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ କଥା କହିବାକୁ ଗଲେ ଆଗେ ଆଉ ଦୁଇଟି ପତ୍ରିକାର କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିବାକୁ ହେବ, କାରଣ ତତ୍‌ସହିତ ଏହାର ପୂର୍ବାପର ସମ୍ବନ୍ଧ ଦୃଢ଼ ରହିଅଛି । ୧୮୯୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ନବଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ଅଭି-ପ୍ରାୟରେ ପୂର୍ବପ୍ରକାଶିତ 'ନବସମ୍ବାଦ' ପରି 'ଆଶା' ନାମକ ଖଣ୍ଡିଏ ମାସିକ ପତ୍ରିକା ତାହାଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାରେ ପ୍ରଚାରିତ ହେଲା । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ସାଧୁଚରଣ ରାୟ ଏହାର ସମ୍ପାଦକ ଥିଲେ । ନବସମ୍ବାଦ ପତ୍ରିକାର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ 'ନବସମ୍ବାଦ' କବିତା ପ୍ରାୟ

"ଶୁଣ ନରେ ନବସମ୍ବାଦ ବାରେ ଡେରି ଶ୍ରବଣ
ନବଯୁଗ ବିଭୁ ବିଧାନେ ଆସୁଅଛି ବହନ ।
ମଙ୍ଗଳ ବାଜଣା ବାଜୁଛି ଶୁଣ ଭାରତଦ୍ୱାରେ;
ଚୌଦିଗେ ଉଡ଼ୁଛି ବିଜୟ-ବାନା ଅନାଥ ବାରେ ।"

'ଆଶା'ର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ପାପୀ ତାପୀ ଜଗଦ୍‌ବାସୀଙ୍କର ମହା ଆଶ୍ୱାସବାଣୀମୟୀ 'ଆଶା' କବିତା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା ।

"ଭକ୍ତି-ପ୍ରୀତି-ସହଚରୀ-ଆଶା-ଅଧିଷ୍ଠିତ
ଏ ସ୍ୱର୍ଗତୋରଣ,
ସଦା ଅବାରିତଦ୍ୱାର ପ୍ରଭୁ-ବିରଚିତ
ବିଶ୍ୱବିମୋହନ ।
ଆସ ଆସ ପାପୀ ତାପୀ ଯେ ଅଛ ଜଗତେ
ସେବି ଦେବୀପଦ
ପ୍ରବେଶ ସ୍ୱରଗଧାମେ ଭୁଞ୍ଜରେ ସତତେ
ଅମୃତ ସମ୍ପଦ ।"

କେତେକ ଅବସ୍ଥା ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ପରେ ଏହା ପ୍ରଧାନତଃ ସ୍ତ୍ରୀଶିକ୍ଷା ପ୍ରଚାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ନିୟୋଜିତ ହେଲା ଏବଂ ଉତ୍କଳର ସୁପରିଚିତା ଶ୍ରୀମତୀ ରେବା ରାୟ ଏହାର ସମ୍ପାଦିକା ହେଲେ । ଆଶାର ପ୍ରକାଶ ସମୟରେ ଦୀପିକା ଆଶାନ୍ୱିତ ହୋଇ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ, "ପତ୍ରିକାର ଲେଖା ଆଶାପ୍ରଦ । କାମନା କରୁଁ ଆଶା ସ୍ତ୍ରୀମଣ୍ଡଳୀରେ ଆଦୃତ ହେବ । ସମ୍ପାଦିକା ଆଶାର ଭାଷା ଆହୁରି ସରଳ କରିବେ ।" କିନ୍ତୁ 'ଆଶା' ଉତ୍କଳରେ ଅଧିକ ଦିନ ଦେଖା ଯାଇ ନାହିଁ । ଆଶାର ସଫଳତାରେ ବିଘ୍ନ ଘଟିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଆଶା-ମୁକ୍ତ ମଧୁସୂଦନ କଦାପି ହତାଶ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଉତ୍ସାହ ଓ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାରେ ପୁଣି ପ୍ରୋକ୍ତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ 'ବ୍ରାହ୍ମ' ନାମକ ମାସିକ ପତ୍ରିକା ତଦାନୀନ୍ତନ ଭିକ୍ଟୋରିଆ ଯନ୍ତ୍ରାଳୟରୁ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଏହି ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବକଥିତ ଶିକ୍ଷା-ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ବଳିତ 'ଶିକ୍ଷାବନ୍ଧୁ' ଆଠବର୍ଷ ପରେ ପୁନରୁଜ୍ଜୀବିତ ହୋଇଥିଲା ।

'ଦୀପିକା' ସେତେବେଳେ ପୁନର୍ଜୀବନକାରୀଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଏ ଦୁଇ ପତ୍ରିକା ମଧ୍ୟ ଗ୍ରାହକ ଅଭାବରୁ ଅଧିକ କାଳ ରହି ପାରିଲା ନାହିଁ । ଦୁଇଥର ଉଦ୍ୟମ ବିଫଳ ହେଲା । କଥାରେ ଅଛି, ତୃତୀୟ ଥର ଧର୍ମ ଗ୍ରହେ । କିନ୍ତୁ ଉତ୍ତମ ଲୋକେ ସପ୍ତମ ଉଦ୍ୟମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଦ୍ଧପରିକର ଥାନ୍ତି । ଯାହା ହେଉ, ତୃତୀୟ ଉଦ୍ୟମରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ପ୍ରିୟଦର୍ଶନ ଏହି 'ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟ'ର ସୃଷ୍ଟି । ପୂର୍ବକଥିତ ଆଲୋଚନା ସଭାରେ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ସମୟରେ ଗୋଟିଏ ସାହିତ୍ୟିକ ପତ୍ରିକାର ଅଭାବ ଗଭୀର ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରି ମଧୁବାବୁ ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲଠାରେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ସାଧୁଚରଣ ରାୟ, ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣା, ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତି, କୃଷ୍ଣପ୍ରସାଦ ଚୌଧୁରୀ ଏବଂ ଦୀନନାଥ କର ଏହି କେତେକ ଜଣ ଆତ୍ମୀୟ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଘେନି ପରାମର୍ଶ କଲେ ଏବଂ ତାହାର ଫଳସ୍ୱରୂପ 'ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟ' ପତ୍ରିକା ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ପୂର୍ବ ବ୍ରାହ୍ମ ପତ୍ରିକାର ସମ୍ପାଦକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିଶ୍ୱନାଥ କର ତହିଁର ସମ୍ପାଦକ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ଧର୍ମପ୍ରଚାର ଏ ପତ୍ରିକା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନର ମଧ୍ୟ ମୂଳବୀଜ ଥିଲେହେଁ ଦୂରଦର୍ଶୀ ବିଚକ୍ଷଣ ସମ୍ପାଦକଙ୍କ ଗୁଣରେ ତାହା ସାଧାରଣ ଭାବରେ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଚାର କରି ଗ୍ରାହକସମାଜରେ ସମାଦର ଲାଭ କଲା । ୧୮୯୭ ଅଙ୍କର ମାଘ ମାସରେ ଏହାର ପ୍ରଥମ ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଉତ୍କଳରେ ପତ୍ରିକାର ଉଦୟ ପଛେ ପଛେ ଅସ୍ତ ଦେଖି ଦୀପିକାର ବୃଦ୍ଧ ସମ୍ପାଦକ ସେତେବେଳେ କହିଥିଲେ—"ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାରଣ ମଧ୍ୟରେ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁର ଅଦର୍ଶନକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଅଧିକାରୀମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଖଣ୍ଡିଏ ମାସିକ ପତ୍ରିକାର ଅଭାବ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ । ଦୁହେଁ (ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ଚତୁର୍ଥ ଭାଗ ପ୍ରଥମ ସଂଖ୍ୟା) ଏକାସଙ୍ଗେ ବାହାରିବାରୁ ସେ ଅଭାବ ଦ୍ୱିଗୁଣରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା । × ×

ଓଡ଼ିଶାରେ ମାସିକ ପତ୍ରର ଅଭାବ ମେଣ୍ଟାଇବାର ଚେଷ୍ଟା କରି ପୂର୍ବେ ଶିକ୍ଷା ଓ ଅର୍ଥ ବୃଦ୍ଧିର ଚେଷ୍ଟା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହେଉଅଛି ।" (୧୩।୨।୧୭ ଦୀପିକା) ଯଥାର୍ଥରେ ଉତ୍କଳର ପାଠକଙ୍କ ଗ୍ରାହକତା ଦୋଷରେ କେବେ କେତେ ସାଧୁ ଉଦ୍ୟମ ମରୁଭୂମିରେ ବୀଜକ୍ଷେପଣ ପ୍ରାୟ ନିଷ୍ଫଳ ହୋଇଅଛି । ଏହି 'ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟ' ଯେ କେତେ ଶିଶୁଗଣ୍ଡ ଅତିକ୍ରମ କରି କିପରି ଅତି ଅପୁଷ୍ଟ ଦେହରେ ଆଜିଯାଏ ଅଛି, ତାହା ବିଶେଷତଃ ସମ୍ପାଦକଙ୍କୁ ଜଣା । ସେ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଉଦ୍‌ଘାଟନ ଏଠାରେ ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ । ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ମଧୁବାବୁ ଏହି ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟକୁ ଲେଖିବା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରାପ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧାଦି ଦେଖି ସେଥିରୁ ପ୍ରକାଶଯୋଗ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ସଂଶୋଧନପୂର୍ବକ ନିର୍ବାଚନ କରି ଦେଉଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ରଚିତ ନବବର୍ଷ, ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମୀ, ନଦୀ ପ୍ରତି, ମହାଦେବୀ ଭିକ୍ଟୋରିଆ ପ୍ରଭୃତି କବିତା ଏବଂ ଅଶୋକ, ବାରାଣସୀ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ଏହି ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି ସମୟରେ ଏକ ସାହିତ୍ୟିକ ଆନ୍ଦୋଳନ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲା, ଯହିଁରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସସ୍ତ୍ରବ ଓ ସହାଯ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । କେହି ଈର୍ଷାପର ସୂଚକ ବିଦ୍ଧକବିଙ୍କ ମହାଯାତ୍ରାରେ କେତେକ ଅଂଶ ରାଜଦ୍ରୋହମୂଳକ ବା ବ୍ରିଟିଶ ଜାତିର କୁତ୍ସାବ୍ୟଞ୍ଜକ ବୋଲି ରାଜକୁଳରେ ଜଣାଇ ଥିଲେ । ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ରାଜପୁରୁଷଙ୍କ ଲେଖନୀର ଅଭକ୍ତିସୂଚକ କଥା ବାହାରିବାର ଶୁଣି ସରକାରଙ୍କ ଘୋର ସଂଶୟ ଏବଂ ନିସ୍ତବ୍ଧ ମହା ଆନ୍ଦୋଳନ ଲାଗିଲା । ଏଥିରେ କେହି କେହି ରାଜକର୍ମଚାରୀ ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସନ୍ଦେହ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ରାଧାନାଥ ଏଥି ପୂର୍ବରୁ 'ମହାରାଣୀ ଭିକ୍ଟୋରିଆ' କବିତାରେ ଏବଂ ଜୁବିଲି ସଙ୍ଗୀତର ପ୍ରଗାଢ଼ ରାଜଭକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଯେଉଁ ମଧୁସୂଦନ ପଣ୍ଡିତ ଦେଶୋପଲକ୍ଷିତ 'ମହାଦେବୀ ଭିକ୍ଟୋରିଆ' କବିତାରେ ଏବଂ ଭିକ୍ଟୋରିଆଙ୍କ ନାମ ସ୍ମରଣାର୍ଥ ଉଚ୍ଚ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନରେ ଦୃଢ଼ ରାଜଭକ୍ତି ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି, ସେପରି ସୁଜନଙ୍କ ଚରିତରେ ଏପରି ଆଶଙ୍କା ଅସମ୍ଭବ । ମଧୁବାବୁ ତେତେବେଳେ ମହାଯାତ୍ରାର ତତ୍ ତତ୍ ଅଂଶର ଯଥାର୍ଥ ଅଦୋଷଦୁଷ୍ଟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପ୍ରଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା କବିଙ୍କର ସଦଭିପ୍ରାୟ ପ୍ରତିପାଦନରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ୧୮୯୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଡିସେମ୍ବର ମାସରେ ଯେତେବେଳେ ଡିରେକ୍ଟର ପେଡ୍‌ଲର ସାହେବ (Sir Alexander Pedler) ପ୍ରଥମ ପରିଦର୍ଶନରେ କଟକ ଆସିଲେ, ତେତେବେଳେ ସେ ଉକ୍ତ ସନ୍ଦେହ ଯୋଗେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ବିରକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ବିଦ୍ୟାଳୟ ପରିଦର୍ଶନରେ କାର୍ଯ୍ୟତଃ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେହେଁ କେତେକ ବିଷୟରେ ଅନଧିକାର ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଥିବାର ଦେଖାଇ ଅସନ୍ତୋଷ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ

ମଧୁବାବୁ ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ଆପଣାର ରାଜଭକ୍ତି ଓ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷିତାର ପ୍ରମାଣ ଦେଇ ତାଙ୍କର ସେ ବିରକ୍ତି ଏପରି ଦୂରୀଭୂତ କରିଥିଲେ ଯେ, ଦ୍ୱିତୀୟବାର ପରିଦର୍ଶନରେ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟର ସୁଖ୍ୟାତି ଓ ସମର୍ଥନ କରି ଉକ୍ତ ସାହେବ ଅକପଟ ଚିତ୍ତରେ ସହାନୁଭୂତି ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ। ପ୍ରୋକ୍ତ ଆନ୍ଦୋଳନର ନିବୃତ୍ତି ପରେ ୧୯୦୦ ଅବ୍ଦରେ ଯେତେବେଳେ ରାଧାନାଥ ବାବୁ ବର୍ଦ୍ଧମାନର ଇନସ୍ପେକ୍ଟର ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରିୟତମ ଉତ୍କଳ ଭୂମିରୁ ଦାରୁଣ ବିଦାୟ ଗ୍ରହଣ କଲେ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ବାବୁ ଜଗଦ୍‌ବନ୍ଧୁ ସିଂହ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ। ତାଙ୍କର ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ବର୍ଷ କାର୍ଯ୍ୟ ପରେ ସୁପରିଚିତ ଇନସ୍ପେକ୍ଟର ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଷ୍ଟାର୍କ ସାହେବଙ୍କ ଆଗମନ ପୂର୍ବେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରୁଥର ସାହେବ ଉକ୍ତ ପଦରେ କିଛି କାଳ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଆସିଥିଲେ। ଏହି ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ତାହାଙ୍କ ଅସଦ୍ ବ୍ୟବହାରରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ଏପରି ମାନସିକ କଷ୍ଟ ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ଯେ, ତାହା ଗୋଟିଏ ଅଶାନ୍ତିର ଯୁଗ ବୋଲି ମନରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଥିଲା। ସାହେବ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସ୍ନେହପାଳିତ କୌଣସି ଖଳ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଚାଳିତ ହୋଇ ତାହାଙ୍କୁ ନାନା ଅନଧିକାର ଚର୍ଚ୍ଚା ଦୋଷରେ ଅଭିଯୁକ୍ତ କଲେ ଏବଂ କେତେକ ଅଧିକାର ନିଜ ହାତକୁ ନେଇ ଯିବାକୁ ବସିଲେ। ଯାହାହେଉ, ଏହି ଅବିମୃଶ୍ୟକାରିତା ଓ ତ୍ରୁଟି ସେ ଅଳ୍ପଦିନ ପରେ ଏହିଠାରେ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅବସର ଗ୍ରହଣ କଲାବେଳେ ଉତ୍ତମରୂପେ ବୁଝି ପାରିଥିଲେ ଏବଂ ସେଥିଲାଗି ସେ ଅନୁତାପର ଏପରି ତୀବ୍ର ଯାତନା ଅନୁଭବ କଲେ ଯେ, ଦିନେ ଅଯାଚିତ ଭାବରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଗୃହକୁ ଆସି ନିଜ କୃତ ଦୋଷ ପାଇଁ କ୍ଷମା ଭିକ୍ଷା କରିଥିଲେ। ଏହିପରି ଆଚରଣ ଅନେକଙ୍କ ଜୀବନରେ ଘଟିଅଛି। ଯେଉଁମାନେ ଆପଣାର ଅପରିଣାମଦର୍ଶିତା ବା ଅବିମୃଶ୍ୟକାରିତାବଶତଃ କିଛି ତ୍ରୁଟି କରିଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ପରେ ପୁଣି ତାହାଙ୍କ ନିକଟରେ କ୍ଷମାର୍ଥି ନତମସ୍ତକ ହୋଇଅଛନ୍ତି ଅଥବା ଗଭୀର ଅନୁତାପ ପ୍ରମାଣ କରିଅଛନ୍ତି।

ନୂତନ ବିଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା :

ନବୀନ (ବିଂଶ) ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ମଧୁସୂଦନ ନବୀନ ବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଗି ବ୍ୟାକୁଳ ହେଲେ। ସେତେବେଳେ ଏ ନଗରର ପ୍ରତ୍ୟେକ ହାଇସ୍କୁଲରେ ଛାତ୍ରସଂଖ୍ୟାର ବୃଦ୍ଧି ଏବଂ ମଫସଲରୁ ଅନେକ ଦରିଦ୍ର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଆସି ଉତ୍ୟକ୍ତ ହେଉଥିବାର ଦେଖି ତାଙ୍କର ସେହି ଚିରପୋଷିତ ଅଭିଳାଷ ଆହୁରି ପ୍ରବଳ ହେଲା। ମନ ସଙ୍ଗରେ ଧନର ଯୋଗ ହେଲେ ଅଗ୍ନିଜଳ ସଂଯୋଗବତ୍ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଅନେକ ମହତ୍ତ୍ୱ କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧିତ ହୋଇପାରେ। କିନ୍ତୁ ସଂସାରରେ ଦେଖା ଯାଏ, ଯେଉଁଠି ମନ ଅଛି, ସେଠାରେ ଧନ ନାହିଁ; ଅଥବା ଯେଉଁଠି ଧନ ଥାଏ, ସେଠାରେ ମନ ନ ଥାଏ। ମାତ୍ର ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ମନର ଶକ୍ତି ବଳବତ୍ତର।

ତାହାର ବଳରେ ମଧୁସୂଦନ ସମଗ୍ର ପ୍ରାଣକୁ ଉକ୍ତ ମହତ୍ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିୟୋଜିତ କରିଥିଲେ । ୧୯୦୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଫେବୃଆରୀ ମାସର ଚତୁର୍ଥ ଦିବସ ସୋମବାରରେ ଏହି ବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲା । ପାଠକମାନଙ୍କ ବିଦିତମରୂପେ ଜଣାଥିବ ଯେ ଉକ୍ତ ବର୍ଷର ଜାନୁଆରୀ ମାସ ୨୨ ତାରିଖ ମଙ୍ଗଳବାର ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟରେ ପୁଣ୍ୟ-କାରୁଣ୍ୟବତୀ କୀର୍ତ୍ତିଶାଳିନୀ ମହାରାଣୀ ଭିକ୍ଟୋରିଆ ଦେବୀ ଇହଧାମ ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ଶୋକାକୁଳ ରାଜଭକ୍ତ ପ୍ରଜାବର୍ଗ ନାନା ଭାବରେ ତାଙ୍କର ସ୍ମୃତିରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ କିନ୍ତୁ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଭଳି ଜଣେ ପ୍ରଜା' ତେତେବେଳେ ତାହାଙ୍କ ନାମରେ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ କରି ସ୍ମୃତିକୁ ଅମର କରିଦେଲେ ଏବଂ କେବଳ ବାକ୍ୟତଃ ନୁହେଁ, କାର୍ଯ୍ୟତଃ ଗଭୀର ରାଜଭକ୍ତିର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କଲେ । ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦିବସ କଟକ ଚାନ୍ଦନୀଚୌକ ଥାନାର ପୂର୍ବଭାଗସ୍ଥିତ କାଦର ବକ୍ସଙ୍କ କୋଠାର ଦ୍ୱିତଳରେ ମଧୁସୂଦନ ଏଗାରଜଣ ଶିକ୍ଷକ ଏବଂ ତଦୀୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରାଜମୋହନ ବସୁଙ୍କୁ (ସମ୍ପାଦକ) ଘେନି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ଏବଂ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ତନ୍ମୟଚିତ୍ତରେ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା ଦ୍ୱାରା ଶକ୍ତି ଆଉ "ଅସ୍ମାରମ୍ଭଃ ଶୁଭାୟ ଭବତୁ" ଏହି ଆଶୀର୍ବାଦ ଭିକ୍ଷା କଲେ । ସେଦିନର ଦିବ୍ୟଜ୍ୟୋତି ଉଦ୍ଭାସିତ ଉଦାର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଦ୍ୟାପି ଅନେକ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ସ୍ମୃତିପଟରେ ଜାଗରୂକ ଅଛି ।

ଶିକ୍ଷକଗଣ :

ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଧୀରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଚୌଧୁରୀ, ଏମ୍.ଏ, (ହେଡ୍‌ମାଷ୍ଟର)
,, ନନ୍ଦକିଶୋର ବଳ, ବି.ଏ. (୧)
,, ଅମୃତାନନ୍ଦ ରାୟ (ସହ-ସମ୍ପାଦକ) (୨)
,, ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ନନ୍ଦ
,, ମାଧବାନନ୍ଦ କାବ୍ୟତୀର୍ଥ
,, ମିଶ୍ରୁ ନନ୍ଦ
,, ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ

---

(୧) ଟାଉନ ସ୍କୁଲରେ ଶିକ୍ଷକତା କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଉକ୍ତ ସ୍କୁଲର ହେଡ୍-ମାଷ୍ଟର ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବୁ ଏହିଠାରୁ ଶିକ୍ଷକତା କାର୍ଯ୍ୟ ତ୍ୟାଗ କରି ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବରେ 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ' ସମ୍ପାଦନରେ ଆତ୍ମାକୁ ନିୟୋଜିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

(୨) ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଜଗନ୍ନାଥ ରାଓଙ୍କ କନିଷ୍ଠ ଜାମାତା ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମ ପ୍ରଚାରକ ଶ୍ରୀ ଗୌର ଗୋବିନ୍ଦ ରାୟଙ୍କର ପୁତ୍ର । ସେ ଅବୈତନିକ ଶିକ୍ଷକ ଏବଂ ସହକାରୀ ସମ୍ପାଦକ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଏହାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରଶଂସନୀୟ ।

୮ ଦାମୋଦର ପ୍ରସାଦ ତେଜ
ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରସାଦ କେନା
,, ମୌଲଭୀ ବସୀରୁଦ୍ଦିନ

ପ୍ରଥମ ମାସରେ ସମସ୍ତ ଶ୍ରେଣୀ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଗଲା । ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ଧୀରେନ୍ଦ୍ର ବାବୁ ଯେପରି ଜଣେ ସୁବକ୍ତା, ସେହିପରି ବଙ୍ଗଳାର ଜଣେ ସୁଲେଖକ । ତାଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଶିକ୍ଷାଦାନ ଏବଂ ଯୋଗ୍ୟ ସହଯୋଗୀ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କର ଅଧ୍ୟାପନା ଖ୍ୟାତିରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଅନେକ ଛାତ୍ର ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ସେଥିରେ ପ୍ରବେଶଲାଭ କଲେ, କିନ୍ତୁ ଛାତ୍ରସଂଖ୍ୟାର ବୃଦ୍ଧି ସଙ୍ଗେ ବିଦ୍ୟାଳୟର ଆୟ ସମୃଦ୍ଧି ହେଉ ନ ଥିଲା । କାରଣ ଅନେକ ଛାତ୍ର ବିନା ବେତନରେ ପଢ଼ିବାକୁ ଅନୁମତି ପାଉଥିଲେ । ନାନା ସ୍ଥାନରୁ ଏତେ ଦରିଦ୍ର ଛାତ୍ର ଆସି ଦରିଦ୍ର-ବନ୍ଧୁ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ନିକଟରେ ଲୁଣ୍ଠି ହେଲେହେଁ ସେ ବିଦ୍ୟାଳୟର ଆୟହାନି ଭୟରେ କାତର ନ ହୋଇ କାହାକୁ ଅର୍ଦ୍ଧ ବେତନରେ, କାହାକୁ ବା ବିନା ବେତନରେ ପଢ଼ିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଉଥିଲେ । ତେତେବେଳେ ପ୍ରତି ଶନିବାର କିଛି ସମସ୍ତ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ନୀତିଶିକ୍ଷା ଦେବାର ବିଧି ଥିଲା ଏବଂ ଶେଷରେ ବିଦ୍ୟାଳୟକୁ କାର୍ଯ୍ୟପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରିବାପାଇଁ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ କମିଟି ବସୁଥିଲା । ସେଥିରେ ମଧୁବାବୁ ସ୍କୁଲର ସଭାପତି ରୂପେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ପ୍ରତି ସପ୍ତାହର କାର୍ଯ୍ୟର ତତ୍ତ୍ୱ ନେଉଥିଲେ । କମିଟି ଅବୈତନିକ ଛାତ୍ରବୃତ୍ତି ରହିତ କରିବା ପାଇଁ ତାହାଙ୍କୁ କେତେକ ଥର ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲେହେଁ ସେ ତାହା ପାଳନ କରି ପାରୁ ନ ଥିଲେ । ବରଂ ସେଥିପାଇଁ ହିଁ ତରୁ ଟଙ୍କା ଗଣୁଥିଲେ । ଏହି ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ ଉଦାରତା ଉଦାରଚରିତ ପୁରୁଷଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟଠାରେ ସମ୍ଭବ କି ?

ତେତେବେଳେ ଶିକ୍ଷକମାନେ ଅଳ୍ପ ବେତନରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବାରୁ ମାସରେ ୬୪୦ ଟଙ୍କା ବ୍ୟୟ ପଡ଼ୁଥିଲା । ମାତ୍ର ଛାତ୍ରଦତ୍ତ ବେତନର ଆୟ ଦୁଇଶତ ଟଙ୍କାରୁ ତେର ଊଣା ଥିଲା । ସୁଖର କଥା ଯେ ବାମଣ୍ଡାର ମହାରାଜ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ତ୍ରିଭୁବନ ଦେବ ମାସିକ ୪୦ ଟଙ୍କା ସାହାଯ୍ୟ ଦେବାକୁ ଅଙ୍ଗୀକାର କରିଥିଲେ । ତଥାପି ତାହାଙ୍କୁ ମାସିକ ପ୍ରାୟ ୫୦ ଟଙ୍କା ସାହାଯ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । କୌଣସି କୌଣସି ମାସରେ ୭୦ ଟଙ୍କା ବା ତଦୂର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ମଧ୍ୟ ପଡ଼ିଅଛି । ଦୁଇ ଶତ ଟଙ୍କା ବେତନଭୋଗୀ ଜଣେ କର୍ମଚାରୀ ପକ୍ଷରେ ସାଧାରଣ ହିତରେ ଏପରି ଅଜସ୍ର ଅର୍ଥବ୍ୟୟ ସାଧାରଣ ଜୀବନରେ କଦାପି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ବେତନ ଟିକିଏ ବଢ଼ାଇ ଦେଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆୟର ମାତ୍ରା ଯଥେଷ୍ଟ ବଢ଼ିଥାନ୍ତା । ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ ତେତେବେଳେ ଏକ ଟଙ୍କା ବୃତିଅଣା ମାତ୍ର ବେତନ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ

ତୁଳନାରେ ତାହା ଅର୍ଦ୍ଧ ବେତନ ଥିଲା ବୋଲି କହିଲେ ଚଳେ । ଏସବୁ ଅଭାବ ଦେଖି ଅନେକ ବନ୍ଧୁ ତାହାଙ୍କୁ ସରକାରୀ ସାହାଯ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପୁନଃ ପୁନଃ ଅନୁରୋଧ କଲେ; କିନ୍ତୁ ସେ ଉକ୍ତ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ଏକାନ୍ତ ଅସମ୍ମତ ହେଲେ । ତାଙ୍କ ମତରେ ଥିଲା, "ସାମାନ୍ୟ ଅର୍ଥଲୋଭରେ ସମସ୍ତ ସ୍ୱାଧିକାର ଓ ସ୍ୱାଧୀନତା ହରାଇ ବସିବା ବୁଦ୍ଧିମାନର କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ ।" ଏ କଥା କିପରି ଅକ୍ଷରେ ଅକ୍ଷରେ ସତ୍ୟ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଉଚ୍ଚ ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କର ଏହି ବେତନ ଆନ୍ଦୋଳନ ସମୟରେ ବିଶେଷଜ୍ଞ ପାଠକମାନେ ବୁଝି ପାରୁଥିବେ । ସରକାରୀ ସାହାଯ୍ୟ ଗ୍ରହଣରେ ଆପତ୍ତି ଦେଖି ଅନେକେ ଭାବିଥିଲେ, ଏ ସ୍କୁଲ ଆଉ ସହଜରେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଅଙ୍ଗୀକରଣ (Affiliation) ଲାଭ କରିବ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ କୌଣସି ବାଧା ପଡ଼ି ନାହିଁ । ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ ଶେଷରେ ଅଥବା ୧୯୦୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଏହାର ଛାତ୍ରମାନେ ପ୍ରବେଶିକା ପରୀକ୍ଷାର୍ଥ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଛ' ଜଣ ଛାତ୍ର କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ଶ୍ରୀ ଉମାକାନ୍ତ ମହାପାତ୍ର, ପ୍ରଶାନ୍ତ ରାଓ (ମଧ୍ୟମ ପୁତ୍ର), ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଶୀଳ, ଆର୍ତ୍ତବନ୍ଧୁ ମହାନ୍ତି, ଜଗନ୍ନାଥ ମହାନ୍ତି ଓ ବୈଦ୍ୟନାଥ ପଟ୍ଟନାୟକ । ପ୍ରଥମ ବର୍ଷରେ ଏପରି ସଫଳତା ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରଶଂସାର ବିଷୟ ନୁହେଁ କି ? ସେ ସମୟରେ ବିଦ୍ୟାଳୟର ଉନ୍ନତି ବିଷୟରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବାଧା ସେତେ ନ ଥିଲେହେଁ ଉପଯୁକ୍ତ ଗୃହର ଅଭାବ ପ୍ରଧାନ ଅନ୍ତରାୟ ଥିଲା । ପୂର୍ବୋକ୍ତ କୋଠାରେ ସ୍ଥାନ ଯଥେଷ୍ଟ ନ ହେବାରୁ ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ବର୍ଷ ପରେ ଉପଯୁକ୍ତ ଗୃହ ଅଭାବରୁ ଅନନ୍ୟୋପାୟ ହୋଇ କାଲେଜସ୍ଥ ନିଜ ଗୃହରେ କେତେକ ମାସ କରାଇଲେ । ତତ୍ପରେ ସେଠାରୁ ସ୍ୱୀୟ କନିଷ୍ଠ ସହୋଦର ଜଗନ୍ନାଥ ବାବୁଙ୍କ ଅଧିକୃତ ବାଙ୍କା ବଜାରସ୍ଥ 'ଶ୍ରୀହାଟ' ନାମରେ ପରିଚିତ ସ୍ଥାନକୁ ସ୍କୁଲ ଉଠି ଆସିଲା । ନବନିର୍ମିତ ସ୍ଥାୟୀ ଗୃହକୁ ଯିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହିଠାରେ ସ୍କୁଲ ହେଉଥିଲା । ନୂତନ ଗୃହର କଥା ପଶ୍ଚାତ୍ ଯଥାସ୍ଥାନରେ କହିବୁ ।

ଟ୍ରେନିଙ୍ଗ ସ୍କୁଲର ହେଡ୍‌ମାଷ୍ଟର ପଦରେ ଆଉ ମଧୁ ବାବୁ ଛଅ ମାସ (୧୮୯୮ର ଜାନୁଆରୀ ଅଧରୁ ଅପ୍ରେଲ ଅଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) ଇନସ୍ପେକ୍ଟରୀ କର୍ମ ଚଳାଇ ଥିଲେ । ଏକ ହାତରେ ଏହିପରି ଦୁଇ ହାତର କାମ କରିବା ତାଙ୍କ ଜୀବନରେ କେତେ ଦେଖା ଯାଇଅଛି । ୧୯୦୧ ସାଲର ନଭେମ୍ବର ମାସରେ ସେ ବଙ୍ଗୀୟ ପ୍ରାଦେଶିକ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର ସପ୍ତମ ଶ୍ରେଣୀକୁ (୨୫୦ ଟଙ୍କା) ଉନ୍ନୀତ ହେଲେ । ବଙ୍ଗଦେଶ ହୋଇଥିଲେ ତାଙ୍କପରି ଯୋଗ୍ୟ ଲୋକ ସେତେବେଳେ ଚାରି ଶତ ଟଙ୍କାରୁ କମ୍ ପାଇ ନ ଥାନ୍ତେ । ଚନ୍ଦନର ଗ୍ରାହକ ଅଭାବରୁ ଅନେକଙ୍କର ସୌରଭ ସତ୍ତ୍ୱେ ଏହିପରି ବନମାଳତୀର ଦଶା ଦେଖାଯାଏ । ୧୯୦୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବିଭାଗୀୟ ନୂତନ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ସେ ଉକ୍ତ ପଦରେ ଥାଇ ଷଷ୍ଠ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଆସି ମାସିକ ୩୫୦

ଟଙ୍କା ବେତନ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ । ସେହି ବର୍ଷ ତିନିମାସ (ସେପ୍‌ଟେମ୍ବର-ନଭେମ୍ବର) ଏବଂ ତତ୍‌ପର ବର୍ଷ ଛଅ ମାସ (୧୯୦୬ର ଅପ୍ରେଲ୍‌ଠାରୁ ଜୁଲାଇ) ଓଡ଼ିଶା ସ୍କୁଲ ସମୂହର ଇନସ୍‌ପେକ୍ଟରର କାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନା କରିଥିଲେ । ୧୯୦୭ ସାଲର ଅକ୍ଟୋବର ୭ ତାରିଖରେ ମଧୁବାବୁ ବଙ୍ଗୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇ ମାସିକ ଦୁଇଶତ ଟଙ୍କା ବେତନ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ଏବଂ ଉକ୍ତ ମାସ ଦଶ ତାରିଖ ଠାରୁ ୧୯୦୮ର ମାର୍ଚ୍ଚ ମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚ ମାସ କାଳ ଇନସ୍‌ପେକ୍ଟର ପଦରେ ଅସ୍ଥାୟୀଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ । ଏହି କେତେକ ମାସ ସେ ଭାରତୀୟ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗରେ (Indian Service) ସ୍ଥାନ ପାଇଥିବାରୁ ମାସିକ ଆଉ ଏକଶତ ଟଙ୍କା ଅଧିକା ବେତନ ପାଉଥିଲେ । ଏହି ଅସ୍ଥାୟୀ କର୍ମ ଶେଷରେ ଆଉ ସେ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ପଦକୁ ଫେରି ନାହାନ୍ତି । ସେହି ବର୍ଷର ମାର୍ଚ୍ଚ ୧୪ ତାରିଖଠାରୁ ସେ ଓଡ଼ିଶାର ଅତିରିକ୍ତ ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟରର ପଦରେ କେହି ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଆସି ନ ଥିବାରୁ ସେ ଉକ୍ତ ପଦରେ ଥାଇ ଉଭୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଏକାକୀ ସୁଦକ୍ଷତା ସହକାରେ ପରିଚାଳନା କରିଥିଲେ ।

ଏଠାରେ ଅନେକଙ୍କ ମନରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଦିତ ହୋଇପାରେ ଯେ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଦୁଇ ଜଣଙ୍କର ଦାୟିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଏତେ କାର୍ଯ୍ୟ ସେ ଟେରିଚିଣା ଜରାଜୀର୍ଣ୍ଣ ଦେହରେ କିପରି ଚଳାଉଥିଲେ ? ନ ଦେଖିଥିବା ଲୋକଙ୍କୁ ଏଠାରେ ତାହାର ଟିକିଏ ଆଭାସ ଦେବା ସଙ୍ଗତ ମନେ କରୁଅଛୁଁ । ଆଜିକାଲି ଅନେକ ହାକିମ ଯେପରି କିରାଣୀଙ୍କ ଉପରେ ସମସ୍ତ ନିର୍ଭର କରି ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ବସିଥାନ୍ତି, ମଧୁ ବାବୁ ସେପରି କରୁ ନ ଥିଲେ । ସେ ସମସ୍ତ କାଗଜପତ୍ର ତନ୍ନ ତନ୍ନ କରି ଦେଖୁଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ସରକାରୀ ଚିଠିପତ୍ର ନିଜ ହାତରେ ସେ ଟିଠା କରୁଥିଲେ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କାହାଠାରୁ କିଛି ପ୍ରସ୍ତାବ ଶୁଣିଲେ ସେ ଉତ୍ତର ଦେଉଥିଲେ, "କଣ କରିବ, ଏ ଅଫିସରେ ସେପରି 'Intelligent hand' ନାହିଁ, ଯେ ଏ ସବୁ କରି ପାରିବ ।" ପାଠକେ, ବର୍ତ୍ତମାନ କର୍ମୀ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ କର୍ମ-କକ୍ଷ ଦେଖନ୍ତୁ । ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ନିର୍ଜନ ନିରାଡ଼ମ୍ବର ପ୍ରକୋଷ୍ଠ । ଗୋଟିଏ ଚୌକୀ ଉପରେ ପଦ୍ମାସନ କରି ମଧୁସୂଦନ ନୀରବ ଶାନ୍ତଭାବରେ ଆସୀନ, ସମ୍ମୁଖରେ ଗୋଟିଏ ମେଜ ଉପରେ ସ୍ତୁପୀକୃତ 'ଫାଇଲ' ବା ଚିଠିପତ୍ର । ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଖଣ୍ଡିଏ ଖଣ୍ଡିଏ ଉଠାଇ ଚକ୍ଷୁ ପାଖକୁ ଆଣି ଜାନୁବେଠି ଉପରେ ରଖି ଅଧୋମୁଖରେ ଲେଖୁଥାନ୍ତି । କ୍ଷଣକ ପରେ ଲଘୁଶବ୍ଦ ସହକାରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଭୂତଳରେ ପଡ଼େ । ଏହିପରି ଉପର୍ଯ୍ୟୁପରି ଖଣ୍ଡିଏ ଖଣ୍ଡିଏ ପଡ଼ି ତଳେ ପୁଣି ସେଗୁଡ଼ିକ ସ୍ତୁପୀକୃତ ହେଉଥାଏ । ପାର୍ଶ୍ୱଦେଶରେ ସଶଙ୍କ ଚପରାସି କେହି କୁବଜ ପୃଷ୍ଠରେ କରଯୋଡ଼ି ଠିଆ ହୋଇ ନାହିଁ, କିବା ଦ୍ୱାରଦେଶରେ 'ହଜୁର ହଜୁର' କରିବାକୁ ଦ୍ୱାରବାନ୍ କେହି ନାହିଁ,

ଅଥବା ହୁକା ଉପରେ ମଝେ ମଝେ ସାଗ୍ନିକ ଚିଲମ ଥୋଇ ପଙ୍ଖା କରିବାକୁ କେହି ଇଚ୍ଛା ନଥାଏ । ଏଣେ ଅସହ୍ୟ ଶୂଳ-ଯନ୍ତ୍ରଣା, ପେଟରେ ଗୋଟିଏ ଫ୍ଲାନେଲ ପଟି ଦୁଇ ତିନ ଫେର ଖାଇ ଜଡ଼ିତ ହୋଇଅଛି । ବେଦନାରେ ଛଟପଟ ହୋଇ ମଧୁସୂଦନ ମଝେ ମଝେ ଘୋର ଦୀର୍ଘଶ୍ୱାସ ପ୍ରାୟ ଜୀର୍ଣ୍ଣଶୀର୍ଣ୍ଣ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବାୟୁ ଉଦ୍‌ବମନ କରୁଅଛନ୍ତି ଏବଂ ସେଥି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଯେଉଁଥି ବେଦନାର ହ୍ରାସ ଅନୁଭବ କରୁଅଛନ୍ତି । କେବେ କେବେ ବା ନିମୀଳିତ ଚକ୍ଷୁରେ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁଖ ହୋଇ ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱୟର ଅବକାଶରେ କ୍ଷଣିକ ଚିନ୍ତାର ଅଭିନୟ ପୂର୍ବକ ପୁଣି ପୂର୍ବବତ୍ ପାଠପୂର୍ବକ ଲେଖୁଅଛନ୍ତି । ଶରୀର ପ୍ରତି ଆଦୌ ଭ୍ରୂକ୍ଷେପ ନାହିଁ । ଦେଖିଲେ ବୁଝାଯାଏ, କର୍ମହିଁ ଯେପରି ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣ । ଏକାଗ୍ରମାନସରେ କର୍ମ କରୁଥିଲେ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ଶାନ୍ତି ଏବଂ ଶାରୀରିକ ବେଦନାର ଉପଶମ ହୁଏ ବୋଲି ତାହାଙ୍କ ମୁଖରୁ ଅନେକ ସମୟରେ ପ୍ରକାଶ ପାଏ ।

ଦିନେ ଜଣେ ବନ୍ଧୁ ଘୋର ଯାତନାରେ ଲେଖାପଢ଼ା ନିଷେଧ କରିବାରୁ ପରି ସେ ଉତ୍ତର କରିଥିଲେ ଯେ "ଲେଖାରେ କି ପଢ଼ାରେ ମନଟା ଲାଗିଗଲେ ଯାତନାଟା ଟିକିଏ ଊଣା ହେଲାପରି ଜଣାପଡ଼େ । ପେଟ କୁଟ୍ କୁଟ୍ ହୋଇ କାଟୁଛି, ମୁଁ ବି କୁଟ୍ କୁଟ୍ ହୋଇ ଲାଗିଛି । ଦେଖାଯାଉ, କାହାର କେତେ ବଳ ?" ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ସେ ଏହିପରି ରୋଗ ସଙ୍ଗରେ ଯୁଦ୍ଧ କରି କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରିଅଛନ୍ତି । ଫଳରେ ରୋଗର ପରାଜୟ ଏବଂ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଜୟ ଓ ସିଦ୍ଧି-ଲାଭ । ବାଳକମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଏହି ଉପଦେଶକୁ ସେ ସ୍ୱଜୀବନରେ ଫଳାଇ ଦେଇଅଛନ୍ତି—

"ସିଦ୍ଧି ଲଭିବ ଯେବେ ନରେ
ତେବେ ଏକାଗ୍ର ମାନସରେ
ସ୍ଥିର ସଂକଳ୍ପ ଅନୁସରି
କୌଶଳେ କର୍ମ ଯାଅ କରି ।"

ମଧୁସୂଦନ ସେହି ଜୀବନବ୍ୟାପୀ ରୋଗଯନ୍ତ୍ରଣା ମଧ୍ୟରେ କିପରି କୌଶଳରେ କର୍ମ କରିଗଲେ, ତାହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉନ୍ନତି-ଅଭିଳାଷୀ ପୁରୁଷଙ୍କର ଅନୁକରଣୀୟ । କର୍ମବୀର ଚକ୍ଷୁରେ ରୋଗ ଯେଉଁେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନୁହେ । ଜଳସ୍ରୋତ ସମ୍ମୁଖରେ ସେ ବାଲିବନ୍ଧ ପ୍ରାୟ । ସଂସାରରେ କେତେ ଲୋକ ସୁସ୍ଥ ଦେହରେ ଥାଇ 'ଆଳସ୍ୟରେ ବଳ ବୁଦ୍ଧି କ୍ଷୟ' କରି ଦୁର୍ଲଭ ମନୁଷ୍ୟ ଜନ୍ମ ଅକାରଣ କରୁଅଛନ୍ତି । ମଧୁସୂଦନ ସୁସ୍ଥ ଦେହରେ ଥିଲେ ବହୁ ଗୁଣରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ପାରିଥାନ୍ତେ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ, ରୋଗ ସହିତ ସର୍ବଦା ଯୁଦ୍ଧରେ ଜୟଯୁକ୍ତ ହୋଇ ସେ ଆପଣାର ଶକ୍ତିକୁ ବହୁ ଗୁଣରେ ବଢ଼ାଇ ଅଛନ୍ତି ।

ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ଥିବା ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ବାବୁଙ୍କର ବିଦ୍ୟାଳୟ ପରିଦର୍ଶନ ରୀତି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଥିଲା । ସେ ଯେ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଶିକ୍ଷାଦାନ ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦୃଷ୍ଟି ରଖିଥିଲେ, ତାହା ନୁହେ—ସେଥି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ଆଚରଣ ଆବରଣ ପ୍ରତି ବିଶେଷରେ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଉଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାଳୟର କୌଣସି ଶ୍ରେଣୀରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ସେ ଆଗେ ଶିକ୍ଷକଙ୍କୁ ପାଠ୍ୟ ବିଷୟରୁ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାକୁ ଅଥବା ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ପାଠ୍ୟାଂଶ ପାଠ କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦିଅନ୍ତି । ପଢ଼ିବାବେଳେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଉପରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ୁଥାଏ । କିଏ ପୁସ୍ତକ ଦ୍ୱାରା ମୁଖ ଆବରଣ କରୁଅଛି, କିଏ ବା ଅନ୍ୟମନସ୍କ ଭାବରେ ହସ୍ତପଦର ଅସ୍ଥିରତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଅଛି, କାହାର ତାମ୍ବୂଳରକ୍ତ ଓଷ୍ଠାଧର ମଧ୍ୟରେ ପେଷଣୀର ଜିହ୍ୱା ଖେଳୁଅଛି, କାହାର ବୋତାମ ଫିଟି ବକ୍ଷସ୍ଥଳଟା ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଦିଶୁଅଛି, ଇତ୍ୟାଦି ସମସ୍ତ ଭଙ୍ଗିମାକୁ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସ୍ଥିର ଗମ୍ଭୀର ଦୃଷ୍ଟି କ୍ଷଣକେ ସ୍ଥଗିତ କରିଦିଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଛାତ୍ର ସେ ଦୃଷ୍ଟି-କଷ୍ଟିପଥରରେ କଷାହୋଇ କ୍ଷଣକେ ଜଣା ପଡ଼ିଯାନ୍ତି । ଶିକ୍ଷକ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲକ୍ଷଣି ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଧରିବାକୁ ଇତସ୍ତତଃ ହୋଇ ପଡ଼ନ୍ତି । କେହି ଆପଣାକୁ ଉତ୍ତରକ୍ଷମ ନ ଜାଣି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦୁରୂହ ପ୍ରଶ୍ନ କରିଦେଇ ନୀରବ ହୁଅନ୍ତି । କେହି ବା ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ପ୍ରଶ୍ନମାନ କରି ବୃଥା ଶିକ୍ଷା ଗୃହକୁ ତାର ସ୍ୱରମୁଖର କରନ୍ତି । କେହି ପୁଣି ଗୋଟିଏ ପିଲାକୁ ପଚାରି ଦେଇ ଥରେ ତାକୁ, ଥରେ ବାବୁଙ୍କ ମୁଖକୁ ଅନାଇ ଅନ୍ୟ ପିଲାଙ୍କ ବିସ୍ମର ମନେମନେ ସେମାନେ ଇଷ୍ଟଦେବ ସ୍ମରଣ କରନ୍ତି । କେହି ସ୍ୱପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ନ ପାଇଲେ ନାନା କଷ୍ଟ ପ୍ରଶ୍ନ ଦ୍ୱାରା ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଉତ୍ତର ଆଦାୟ ନକରି ଶେଷକରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସାଙ୍ଗକରି ବକବତ୍ ଧ୍ୟାନମଗ୍ନ ହୋଇ ପଡ଼ନ୍ତି । କେହି କେହି ପଣ୍ଡିତମନ୍ୟ ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନ କରୁ କରୁ ସ୍ୱୟଂ ଉତ୍ତର କରି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟଟା ପଦାରେ ପକାନ୍ତି, ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରକାର ବିବିଧ ଲୀଳାର ଅଭିନୟ ମଧ୍ୟରେ ଲୀଳାପ୍ରିୟ ମଧୁସୂଦନ କେତେବେଳେ ଦନ୍ତାଧର ସ୍ଫୁରଦ୍‌ଗଣ୍ଡରେ ହାସ୍ୟ, କେତେବେଳେ ତା ପରହୃଦୟଧର୍ଷୀ ଦୃଷ୍ଟି ବର୍ଷଣ ଅଥବା ସକ୍ଷୋଭ ବିରକ୍ତି ପ୍ରକାଶ କରୁ କରୁ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟତା, ଶିକ୍ଷାଦାନ କ୍ଷମତା, ବୁଦ୍ଧି-ବିଚକ୍ଷଣତା ଏବଂ ଶାସନପଟୁତା ଆଦି ସମସ୍ତ ଗୁଣ ଉତ୍ତମରୂପେ ବୁଝି ନିଅନ୍ତି ।

କେବେ କେବେ ସେ ଏପରି ନିଜେ ନାନା ସୁବୁଦ୍ଧି ପରୀକ୍ଷକ ପ୍ରଶ୍ନଦ୍ୱାରା ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ପରୀକ୍ଷା କରନ୍ତି ଏବଂ ଅଶ୍ରୁତପୂର୍ବ ନୂତନ ଧରଣର ପ୍ରଶ୍ନଦ୍ୱାରା ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କର ସ୍ୱପ୍ରଶ୍ନକରଣ କ୍ଷମତାର ଅଙ୍କୁରୋଦ୍‌ଗମ କରି ଦିଅନ୍ତି । ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଆଦର୍ଶ ଧରଣର ପଠନ ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଦେଖାଇ ଦେଇ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ ଉନ୍ମୁଖରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ସୁବିଧା କରି ଦିଅନ୍ତି । ତାଙ୍କର ପରୀକ୍ଷା ଯଥାର୍ଥ

ପରୀକ୍ଷା (ପରି—ସବଂଦିଗରେ + ଦର୍ଶନ) ଥିଲା ବୋଲି ତାଙ୍କ ପରିଦର୍ଶନ ପୂର୍ବରୁ ବିଦ୍ୟାଳୟର ଶିକ୍ଷକ ଏବଂ ଛାତ୍ର ଉଭୟେ ଉତ୍କଣ୍ଠାକୁଳ ହୋଇ ପଡ଼ୁଥିଲେ । ଉଚ୍ଚ ବିଦ୍ୟାଳୟମାନ ପରିଦର୍ଶନ କରିବା ପୂର୍ବେ ସେ ଶିକ୍ଷାବିଧାନ ନିୟମାନୁସାରେ ଉତ୍ତମରୂପେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ବିଷୟରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ଯାଉଥିଲେ । ତାହାଙ୍କର ମନ୍ତବ୍ୟ ମାନ କେବଳ ଉପଦେଶପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା ଏବଂ ତାହା ଅନେକ ଶିକ୍ଷକଙ୍କୁ ସ୍ୱଦୋଷ ବର୍ଜିତ ମାର୍ଗରେ ଅଗ୍ରସର କରୁଥିଲା ।

ଶିକ୍ଷାଦାନ ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତା ଏତେଦୂର ପ୍ରସାରଣୀ ଥିଲା ଯେ, ବହୁକାଳ ପୂର୍ବେ ସେ ଯାହା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ, ତାହା ଆଜି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଦେଖା ଯାଉଅଛି । ଫ୍ରୋବେଲ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ନୂତନ ଶିକ୍ଷାପଦ୍ଧତି (କିଣ୍ଡାରଗାର୍ଟେନ) ଅତି ଅଳ୍ପ କାଳ ହେଲା ଏ ଦେଶରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏହାର ବହୁ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ମଧୁ ବାବୁ ପଦାର୍ଥ ପାଠ ଓ ପ୍ରକୃତିର ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଆସିଛନ୍ତି । ଡେପୁଟି ଇନ୍‌ସପେକ୍‌ଟର ଥିବାବେଳେ କୌଣସି ଉଚ୍ଚ ପ୍ରାଥମିକ ବିଦ୍ୟାଳୟର ଦର୍ଶନାଭିପ୍ରାୟ ପୁସ୍ତକରେ ସେ ଏହି ଭାବରେ ଲେଖିଥିଲେ ଯେ 'ଶିକ୍ଷକ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗର ପଶୁପକ୍ଷୀ ଏବଂ ଉଦ୍ଭିଦମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ମୌଖିକ ଶିକ୍ଷା ଦେବେ ।' ସେହି ସମୟରୁ ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କର ଅଭ୍ୟାସ ଥିଲା ଯେ, ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ଗ୍ରାମ କୌଣସିଠାରେ ଦେଖିଲେ ଗ୍ରାମବାସୀମାନଙ୍କୁ ଡାକି ନୂତନ ବିଦ୍ୟାଳୟ ବସାଇବା ଲାଗି ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଉଥିଲେ । ବାଳିକା ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରଚାର ଲାଗି ଉପଦେଶରେ ଅନେକ ସମୟ ବ୍ୟୟିତ ହେଉଥିଲା । କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ବିଦ୍ୟାଳୟ ବସିବାର ଶୁଣିଲେ ସେ ପରିଚାଳକମାନଙ୍କୁ ସମୁତ୍ସାହିତ କରୁଥିଲେ । ଏ ବିଷୟରେ ଅନ୍ୟ ଉଦାହରଣର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ—ଏତିକି କହିଲେ ବୋଧହୁଏ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ, ଉତ୍କଳର ଉଦୀୟମାନ ସତ୍ୟବାଦୀ ବିଦ୍ୟାଳୟର ମୂଳରେ ତାଙ୍କର ଉତ୍ସାହ ଓ ଉପଦେଶ ପୁଷ୍ଟିକର ଉପାଦାନସ୍ୱରୂପ ହୋଇଅଛି ।

୧୯୧୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଏହିଠାରେ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର ଶିକ୍ଷାସମ୍ମିଳନୀର ଯେଉଁ ପବିତ୍ର ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଅଧିବେଶନ ହୋଇଥିଲା, ମଧୁସୂଦନ ତାହାର ସଭାପତି ପଦ ଅଳଙ୍କୃତ କରି ଗୋଟିଏ ସାରବାନ୍ ଅଭିଭାଷଣରେ ଯେଉଁ ମୂଲ୍ୟବାନ ଉପଦେଶ ମାନ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ, ସେମାନ ଅଦ୍ୟାପି ସତ୍ୟବାଦୀର ଶିକ୍ଷାକାଶକୁ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଏବଂ ଆଶାମୟ ରଖିଅଛି । ଏହିପରି କେତେ ଆଶାମୟୀ ସଭାର ଅଧିନାୟକ ପଦ ତାହାଙ୍କ ଯୋଗରେ ପବିତ୍ର ହୋଇଅଛି । ମୃତ୍ୟୁର ପ୍ରାୟ ଚାରିବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ସେ ଏହି କଟକ ନଗରର 'ରାମକୃଷ୍ଣ ସେବକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ'ର ସ୍ଥାୟୀ ସଭାପତିତ୍ୱ ସାନନ୍ଦରେ

ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାହାର ଫଳରେ ସଂଶିତ ସଂପ୍ରଦାୟ ପ୍ରତି ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଜୁଗୁପ୍‌ସାମୂଳ ଘୃଣା ଥିଲା, ସେମାନଙ୍କର ପୁଣି କରୁଣାମୂଳ ଘୃଣା ହେଲା । ସଭା ସାହିତ୍ୟକ ହେଉ ବା ଧାର୍ମିକ ହେଉ, ପୁରସ୍କାର ବିତରଣୀ ହେଉ ବା ମାଦକ ନିବାରଣୀ ହେଉ, ଅଥବା ଶୋକସୂଚକ-ସଭା ହେଉ କିମ୍ବା ବିଦାୟ-ସଭା ହେଉ, ସର୍ବାବଧି ସଭାରେ ତାହାଙ୍କର ଓଜଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ସଭାପତିତ୍ୱ ସଭ୍ୟ-ମାନଙ୍କୁ ସ୍ଥାୟୀ ସୁଫଳ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲା ।

ମଧୁସୂଦନ ସୁବକ୍ତା ନଥିଲେ, ସୁତରାଂ ସଭାସ୍ଥଳରେ ତାହାଙ୍କ ମୁଖରୁ ମହା ଆସ୍ଫାଳନପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଳଦ-ମନ୍ଦ୍ରମୟ ଦୀର୍ଘ ବକ୍ତୃତା ଶୁଣିବାର ସମ୍ଭାବନା ନ ଥିଲା । 'ମିତଂ ଚ ସାରଞ୍ଚ ବଚୋ ହି ବାଗ୍ମିତା' ତାହାଙ୍କ ଠାରେ ଦେଖାଯାଏ । ତାଙ୍କ ବକ୍ତୃତାରେ ସଭା ଗୃହ କମ୍ପିତ ନଥିବା ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶ୍ରୋତାର ହୃଦୟତନ୍ତ୍ରୀ ଝଙ୍କାରିତ ହେଉଥିଲା । ସେ ଯେଉଁପରି ସଭା ପ୍ରତି ଅନୁରାଗୀ ଥିଲେ, ସଭା ସମିତି ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ସେହିପରି ଘେନିଥିଲା ।

୧୯୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯେତେବେଳେ ଉତ୍କଳର ଏକତାବିଧାୟିନୀ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲା, ସେତେବେଳେ ମଧୁସୂଦନ ଆଶାପୂର୍ଣ୍ଣ ନେତ୍ରରେ ଉତ୍କଳ ଭବିଷ୍ୟତକୁ ଅନାଇ ଆନନ୍ଦରେ ଉତ୍‌ଫୁଲ୍ଲ ହୋଇ ଉଠିଲେ ଏବଂ ତାହାର ସାହିତ୍ୟକ ଶାଖାର ଅଧିନାୟକ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନାରେ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍‌ଯୋଗୀ ଥିଲେ । ସେ ବର୍ଷ ଅନେକେ ସରକାରୀ କର୍ମରେ ଥାଇ ଏ ପ୍ରକାର ସାଧାରଣ ସଙ୍ଘରେ ଯୋଗ ଦେବାକୁ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ ପଡ଼ୁଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ମଧୁବାବୁ ଏଥିରେ ଯୋଗ ଦେବାରେ କିଛିମାତ୍ର ଶଙ୍କା ବା ସଙ୍କୋଚ ଅନୁଭବ କରି ନ ଥିଲେ । କାରଣ ସେ ଉତ୍ତମରୂପେ ଜାଣିଥିଲେ ଯେ, ଭିତରେ ଠିକ୍ ଥିଲେ ବାହାରର ଅପବାଦ ଆଦୌ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେ ରାଜନୀତିର ମର୍ମ ଉତ୍ତମରୂପେ ଜାଣିଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେବେ ରାଜନୀତିର ଆଲୋଚନାରେ ଯୋଗ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ରାଜସେବାରେ ତାଙ୍କର ଏହି ବଶମ୍ବଦ ଭାବ ରାଜପ୍ରୀତିର ହେତୁ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳର ସର୍ବଜନପ୍ରିୟ କମିଶନର ସର୍ କେ. ଜି. ଗୁପ୍ତ ମହୋଦୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତାହାଙ୍କର ରାଜସେବକତା ପ୍ରଶଂସିତ ଭାବରେ ସରକାରଙ୍କ ଠାରେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲା । ତାହାର ଫଳରେ ସ୍ୱଦେଶୀ ସରକାର ବାହାଦୂର ୧୯୦୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ବିଶ୍ୱସ୍ତ ଭାବରେ ରାଜକର୍ମ ପରିଚାଳନ ଏବଂ ସାଧାରଣ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାର ଲାଗି ସମ୍ମାନମୂଳକ 'ରାୟବାହାଦୂର' ଉପାଧି ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

୧୯୦୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଜୁଲାଇ ମାସ ୨୮ ତାରିଖରେ ମଧୁ ବାବୁ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅବସର ଗ୍ରହଣ କଲେ ଏବଂ ବିଶ୍ରାମ ପାଇ ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ମନପ୍ରାଣ ଅର୍ପଣ କରିଦେଲେ । ଭିକ୍ଟୋରିଆ ସ୍କୁଲର ନୂତନ ଗୃହ ନିର୍ମାଣ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ଏବଂ ସ୍ଥାୟୀ ଥିଲା । ଗୃହ ନିର୍ମାଣ ବ୍ୟୟ ଉଠାଇବାପାଇଁ ଯହିଁ ତହିଁ ସେ ଯାହା ତାହା ପାଖକୁ ଚାନ୍ଦାଖାତା ଘେନି ଯାଉଥିଲେ । ସାମାନ୍ୟ ଲୋକର ଯତ୍ସାମାନ୍ୟ ଦାନକୁ ସେ ବଡ଼ଲୋକର ବହୁଗୁଣିତ ଦାନ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ପ୍ରଶଂସା କରୁଥିଲେ ଏବଂ କେହି ଆଗ୍ରହକରି ଦେବାର ଦେଖିଲେ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ କୃତ୍ୟ କୃତ୍ୟ ହୋଇ ଏପରି ଆନନ୍ଦ ମିଶ୍ରିତ କୃତଜ୍ଞତା ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ, ଯହିଁରୁ ଜଣାଯିବ, ସେ ତାଙ୍କଠାରେ ଚିରୋପକୃତ । ସହର ମଫସଲ ସବୁଠି ଅର୍ଥ ସଂଗ୍ରହ ଲାଗି ବାହାରି—ଶେଷରେ ସେହି ଅର୍ଦ୍ଧମୃତ ଦେହରେ ଅର୍ଥ ଭିକ୍ଷାଲାଗି ସମ୍ବଲପୁର ଠାରୁ ଗଞ୍ଜାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ପରିଚିତ ରାଜା ମହାରାଜା ମାନଙ୍କର ଦ୍ୱାରସ୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ବଦାନ୍ୟ ରାଜନ୍ୟଗଣଙ୍କ ଦାନ ଏବଂ ସାଧାରଣ ଚାନ୍ଦାରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଚୌଦ ହଜାର ଟଙ୍କା ଉଠିଥିଲା । ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ପରିବାରର ମହାଦାୟିତ୍ୱ ଭାର ମସ୍ତକରେ ବହନ କରି ସୁଦ୍ଧା ବୃଦ୍ଧ ନିର୍ଭର ମଧୁସୂଦନ ଆପଣାକୁ କିଛିମାତ୍ର ଭାରାକ୍ରାନ୍ତ ନ ମଣି ଏହି ଗୃହନିର୍ମାଣ ମହାଭାର ସ୍ୱୟଂ ଗ୍ରହଣକରି ଆମୂଳାନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲାଗି ପଡ଼ିଥିଲେ ଏବଂ ଅଜସ୍ର ଶ୍ରମ ଓ ସମସ୍ତ ବ୍ୟୟରେ ଅଚିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣକାମ ହେଲେ ।

ବିଦ୍ୟାଳୟର ଏହି ସ୍ଥାୟୀ ବାସ ନିର୍ମାଣରେ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚଦଶ ସହସ୍ର ମୁଦ୍ରା ବ୍ୟୟିତ ହୋଇଥିଲା । ୧୯୧୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଫେବୃଆରି ମାସ ୨ ତାରିଖରେ ଓଡ଼ିଶାର ଭୂତପୂର୍ବ କମିଶନର ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଲେଭିଞ୍ଜ ସାହେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏହି ନୂତନ ବିଦ୍ୟାମନ୍ଦିରର ଦ୍ୱାରୋଦ୍‌ଘାଟନ କର୍ମ ସମାହିତ ହୋଇଥିଲା । ସେଦିନ ସଭା ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ମଧୁସୂଦନ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ଧ୍ୟାନସ୍ତିମିତ ନେତ୍ରରେ ଯେପରି ପ୍ରାର୍ଥନା ଓ ଆଶୀର୍ବାଦ ଭିକ୍ଷା କରିଥିଲେ, ତାହା ଏହି ବିଦ୍ୟାଳୟର ଭବିଷ୍ୟତକୁ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ କରିବ ଏବଂ ସେ ଚିତ୍ର ମୈତ୍ରୀମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଅଛି, ସେମାନଙ୍କର ଏହା ପ୍ରତି ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇଭୁକ୍ତ ରହିବ । ଏତେଦିନେ ତାହାଙ୍କର ଚିରପୋଷିତ ବାଞ୍ଛା ପୂର୍ଣ୍ଣହେଲା ଏବଂ କର୍ମଭୂମିରୁ ତାହାଙ୍କର କର୍ମସେବା ଶେଷ ହେବାକୁ ବସିଲା । ତେଣୁ ଅଳ୍ପ କାଳ ପରେ ଏ କର୍ମଭୂମି ଧରଣୀରେ ସେବକ ଶ୍ରେଣୀରୁ ତାଙ୍କ ନାମ କଟିଗଲା ।

ବିଦ୍ୟାଳୟ ଗୃହ ନିର୍ମାଣ କର୍ମ ସମ୍ପନ୍ନ କରିଦେଇ ମଧୁସୂଦନ ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହୋଇ ନଥିଲେ । ସେ ବିଭାଗୀୟ ସାହାଯ୍ୟ ଆଦୌ ଗ୍ରହଣ କରି ନଥିବାରୁ

ବିଦ୍ୟାଳୟର ଆର୍ଥିକ ଉନ୍ନତି କଲେ। ଛାତ୍ର ସଂଖ୍ୟାର ଉନ୍ନତି, ବିଦ୍ୟାଳୟ ଶିକ୍ଷୋନ୍ନତି ଏବଂ ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷକ ନିଯୁକ୍ତି ପ୍ରତି ଅଧିକ ଦୃଷ୍ଟି ରଖି କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ। ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ସ୍କୁଲକୁ ଯାଇ ପରୀକ୍ଷା କରି ଛାତ୍ର, ଶିକ୍ଷକ ଉଭୟଙ୍କୁ କେତେକ ଉପଦେଶ ଦେବାକୁ ସେ ଯଥେଷ୍ଟ ମଣିଲେ ନାହିଁ, ଶେଷରେ କିଛିକାଳ ସେ ପ୍ରତ୍ୟହ ସ୍କୁଲର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଶ୍ରେଣୀରେ ଇଂରାଜୀ, ସାହିତ୍ୟ ପଢ଼ାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ। ତାହାଙ୍କଠାରୁ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇ ଅନେକ ଛାତ୍ର ଆଶାନ୍ୱିତ ହୋଇ ସେଥିରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେଲେ ଏବଂ ଅନେକ ଅଭିଭାବକ ସ୍କୁଲ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ବିଶେଷ ଯତ୍ନ ଦେଖି ନିଜ ନିଜ ସନ୍ତାନ ମାନଙ୍କୁ ସେଠାକୁ ଅକୁଣ୍ଠିତ ଚିତ୍ତରେ ପ୍ରେରଣ କଲେ। ଏଥି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଯୋଗ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଶିକ୍ଷକ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଆସିବାରୁ ଏ ସ୍କୁଲର ଛାତ୍ରସଂଖ୍ୟା ବହୁମାତ୍ରାରେ ବୃଦ୍ଧି ଲାଭକଲା। ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ତିରୋଧାନ ପୂର୍ବରୁ ଏଥିରେ ପ୍ରାୟ ୫୦୦ ଜଣ ଛାତ୍ର ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ। ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାରେ ସଂଖ୍ୟା ସହିତ ତୁଳନା କଲେ ପ୍ରାୟ ତିନିଗୁଣ ହୋଇଅଛି। ଆୟ ମଧ୍ୟ ତା ତୁଳନାରେ ତତୋଽଧିକ ହୋଇଅଛି, ଅନୁମାନ ହୁଏ। ସେତେବେଳେ ବାର୍ଷିକ ଆୟ ଦୁଇ ହଜାର ହେଉଥିଲା କି ନାହିଁ, ଏତେବେଳେ ଆଠ ହଜାରକୁ ଉଠିଅଛି। ଶିକ୍ଷକ ସଂଖ୍ୟା ୧୧ ଜଣରୁ ୨୨ ଜଣକୁ ଆସିଅଛି। ଅଳ୍ପ କାଳ ମଧ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟାଳୟର ଏପରି ଉନ୍ନତି ଅବଶ୍ୟ ଆଶାଜନକ। ଏ ସମସ୍ତ ଉନ୍ନତିର ଅଭ୍ୟନ୍ତରରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ସେହି ଚରିତ୍ରର ମହାପ୍ରଭାବ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଅଛି।

ନୈତିକ ଜୀବନ

ଉତ୍କଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୀତିବୀଜ ବପନ କରିବାପାଇଁ ଭଗବାନ ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ। ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବରେ ଦେଶରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ସୁନୀତିର ସଦ୍‌ଭାବ ଦେଖାଯାଇଅଛି। କଥାରେ ଅଛି ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଯେଉଁବାଟେ ଯାନ୍ତି—ସେ ବାଟ ଯାକ ପଦ୍ମ ଫୁଟିଯାଏ। ଆମ୍ଭେମାନେ ଦେଖୁଁ, ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସମସ୍ତ ନୀତି ସେହିପରି ଜଡ଼ି ରହିଥାଏ। ଯେଉଁଠାରେ ମଧୁସୂଦନ, ସେଠାର ବାୟୁମଣ୍ଡଳ ନୀତି ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ। ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ତିରୋଧାନ ସଙ୍ଗେ ସେ ନୈତିକ ଆଚରଣର ତିରୋଧାନ ହୋଇଅଛି ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ। ତାଙ୍କର ପ୍ରତି କଥା ବା ବାକ୍ୟାଳାପରେ, ପ୍ରତି ଉପଦେଶ ପରାମର୍ଶରେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲେଖାରେ କେବଳ ଧର୍ମନୀତିର ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ। ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଦୁର୍ନୀତିର ବା କୁବୃତ୍ତିର ବିସ୍ତାର ଦେଖିଲେ ସେ ବ୍ୟାକୁଳ ପ୍ରାଣରେ ତାହାର ସଂଶୋଧନ ଲାଗି ବାହାରୁଥିଲେ। ତାହାଙ୍କ ଲେଖାର ଅନେକାଂଶ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ନୀତିଶିକ୍ଷା ଲାଗି ଲିଖିତ। ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ନୀତିଶିକ୍ଷା ଦେବା ସର୍ବଥା

ବାଞ୍ଛନୀୟ ବୋଲି ସେ ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ କରିଥିଲେ ଏବଂ ନିଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଚିରପୋଷିତ ଅଭିପ୍ରାୟକୁ କିଅତ୍ କାର୍ଯ୍ୟତଃ ପରିଣତ କରିଥିଲେ ।

ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ତାଙ୍କର ଅନୀତି ବା ଅଶ୍ଳୀଳତା ପ୍ରତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଘୃଣା ଥିଲା, ତାଙ୍କ ପ୍ରଥମ ଲେଖାରେ ସୁଦ୍ଧା ଅଶ୍ଳୀଳତାର ଲେଶମାତ୍ର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ପଠଦ୍ଦଶାରେ ସେ ସ୍ୱୟଂ ଅଶ୍ଳୀଳ ବାକ୍ୟ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବା ଦୂରେଥାଉ, କୌଣସି ସହପାଠୀ ମୁଖରୁ ଅଶ୍ଳୀଳ କଥା ଶୁଣିଲେ ବିରକ୍ତି ପ୍ରକାଶ କରି ତାହାଠାରୁ ଅନ୍ତରରେ ରହୁଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବିତ ତାଙ୍କର ଜଣେ ସହପାଠୀ ଦୃଢ଼ ସ୍ମରଣ କରି କହନ୍ତି ଯେ, 'ଆମ୍ଭେମାନେ କେବେହେଲେ ତାଙ୍କ ମୁଖରେ ଅଶ୍ଳୀଳ କଥା କେବେ ଶୁଣିନାହୁଁ ।' ଅଶ୍ଳୀଳ ପ୍ରସଙ୍ଗ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ନିକଟରେ ନିତାନ୍ତ ଅପରିଜ୍ଞାତ ଏବଂ ଅଶ୍ଳୀଳ ବର୍ଜନ ତାଙ୍କର ସ୍ୱଭାବସିଦ୍ଧ ଧର୍ମ । ସମାଜ ଓ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ ଅଶ୍ଳୀଳତା ଦୂର କରିବାପାଇଁ ସେ ଜୀବନ ବ୍ୟାପୀ ଯତ୍ନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଯୁବକ ସମାଜର ପ୍ରାଣରେ ଯଦି କିଛି ନୀତିର ପୁଣ୍ୟଶ୍ରୀ ଦେଖାଯାଏ, ତାହାହେଲେ ନିଶ୍ଚୟ ମଧୁସୂଦନ ତାହା ମୂଳରେ ଅଛନ୍ତି । ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ଓ ବିଜୁଳିର ଅଶ୍ଳୀଳ ଆନ୍ଦୋଳନରେ ମଧୁସୂଦନ କିପରି ମର୍ମାହତ ହୋଇ ସେ ରୋଗର ପ୍ରଶମନ ଲାଗି ଅମୋଘ ଔଷଧ ବା ପେଟେଣ୍ଟ୍ ମେଡ଼ିସିନ୍ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ, ତାହା ଏଥିପୂର୍ବେ ପାଠକମାନଙ୍କୁ ଜଣାଇଅଛୁ । ସେହି ସମୟରେ ସମାଜର ବର୍ତ୍ତିତ ଖିଡ ନୀତି ଦର୍ଶନରେ ଅସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ମଧୁସୂଦନ ତାହାର ନିରାକରଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବ୍ୟାକୁଳ ପ୍ରାଣରେ କିପରି ସମାଜର ମଙ୍ଗଳ ଆବାହନ କରିଥିଲେ, ତାହା ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ "ଗୋଟିଏ କଥା"ରୁ ପାଠକମାନେ ଅନୁମାନ କରିପାରିବେ ।

"ଆଜିକାଲି ଏ ସମାଜର ଗତି ମତି ଦେଖିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବୋଧ ହୁଏ । ପୂର୍ବ କାଳର ଲୋକେ ପରର ଉପକାର କରିଲେ ଆପଣାକୁ କୃତାର୍ଥ ମଣୁଥିଲେ— ଏତେବେଳେ ଆଉ ସେପରି ନାହିଁ । ପରର ଉପକାର କରିବା ତେଣିକି ଥାଉ ତାହାର ଅନିଷ୍ଟ କରିପାରିଲେ କିମ୍ବା ଆପେ ନ ପାରି ଅନ୍ୟ କାହାରି ଦ୍ୱାରା ଅନିଷ୍ଟ ହେବାର ଦେଖିଲେ ଆପଣାକୁ ସୁଖୀ ମନେ କରୁଅଛନ୍ତି । ସମ୍ପ୍ରତି ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ହିଂସାବୃତ୍ତି ଆଶ୍ରୟ କରିଅଛି । ପୂର୍ବକାଳରେ ଜଣେ ଜଣକର ଉପକାର କଲେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲୋକ ଉପକାରକୁ ଉତ୍ସାହ ଦେଉଥିଲେ । ଏଣିକି ଜଣେ ଅନ୍ୟ ଜଣର ଅନିଷ୍ଟ କରୁଅଛି ଦେଖି ଅନିଷ୍ଟକାରୀ ସହିତ ଯୋଗ ଦେଇ ତାହାକୁ ଉତ୍ସାହିତ କରୁଅଛନ୍ତି, ଅନିଷ୍ଟକାରୀଦ୍ୱାରା କିପରି ଅନିଷ୍ଟ ହେଉଅଛି, ତାହାପ୍ରତି

ସାଗ୍ରହ ନୟନରେ ଦୃଷ୍ଟି ପକାଉଛନ୍ତି, ତାହାର କଷ୍ଟକୁ କୌତୁକ ମଣି ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛନ୍ତି । ସହାନୁଭୂତି ବୋଲି ଯେ ଗୋଟାଏ କଥା ଅଛି, ତାହା ଆଜିକାଲି ଲୋକଙ୍କୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଅଛି । ଯେବେ କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ସହାନୁଭୂତି ଦେଖିବ, ସେଥି ଭିତରେ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱାର୍ଥ ନିହିତ ଥିବ । ତେବେ ଯେ ଏକାବେଳକେ ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ ସହାନୁଭୂତି ନାହିଁ, ଏହା ଆମ୍ଭେ କହୁନାହୁଁ । ସେପରି ଲୋକ ଆଜିକାଲି ଗୋଟିଏ ଜିଲ୍ଲାରେ ୫।୭ ଜଣ ମାତ୍ର ପାଇବ । ନିମ୍ନ ଶ୍ରେଣୀରୁ ଉଚ୍ଚ ଶ୍ରେଣୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ହିଂସାବୃତ୍ତି ଆଶ୍ରୟ କରିଅଛି । ସେହି ବୃତ୍ତି ଚରିତାର୍ଥ କରିବା ସକାଶେ ଲୋକେ ନାନା ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରୁଅଛନ୍ତି । କେହି ଯେବେ ପରୋପକାର ବା ସାଧାରଣ ଉପକାରର କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କଲା କିମ୍ବା କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେଲା, ତେବେ ଆଜିକାଲି ସେ ସମାଜର ଉପହାସର ପାତ୍ର । ଲୋକେ କେତେ ପ୍ରକାରରେ ତାହାକୁ ଉପହାସ କରିବେ ଓ ତାହା ସକାଶେ କାହାରିକୁ ଛିଡ଼ା ହେବାର ଦେଖିବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅପକାରର ସାହାଯ୍ୟ ସକାଶେ ଅନେକଙ୍କୁ କମର ବାନ୍ଧିବାକୁ ଦେଖିବ ।

ଅହୁରି ଗୋଟିଏ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଘଟଣା ଏହି ଯେ, ସମାଜ ମଧ୍ୟରୁ ଯେବେ କେହି ବିଷୟବନ୍ତ ହୋଇ ପଦମର୍ଯ୍ୟାଦା ଲାଭ କଲା, ତେବେ ସେ ଲୋକ ଅବଶ୍ୟ ସାଧାରଣ ଚକ୍ଷୁରେ ବାଲିକଣା ହେଲା । କିପରି ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ଉକ୍ତ ବିଷୟ ଓ ପଦମର୍ଯ୍ୟାଦାରୁ ବଞ୍ଚିତ ହେବ, ଏହି ଚେଷ୍ଟା ଦିବାରାତ୍ର ଲାଗି ରହିଲା । ସେଥିପାଇଁ କେତେ ସ୍ଥାନରେ କେତେ ପରାମର୍ଶ, କେତେ ଉପାୟ ଓ କେତେ ମାମଲାର ସୂଚନା ହୋଇଥିବ, ତାହାର ସଂଖ୍ୟା ରହିବ ନାହିଁ । ଜଣକୁ ପଦମର୍ଯ୍ୟାଦାରେ ଉନ୍ନତ କରାଇବାର କ୍ଷମତା ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପଦମର୍ଯ୍ୟାଦାରୁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସେଥିରୁ ବଞ୍ଚିତ କରିବାର ଉପାୟ ଓ ପରାମର୍ଶ ନାନାପ୍ରକାରରେ ଲୋକଙ୍କ ମନରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ପୂର୍ବେ ଦଶଜଣ ଏକତ୍ର ଉପବେଶନ କରୁଥିଲେ, ଆପଣା ଗ୍ରାମର ଗୋଟିଏ ହିତକର ପରାମର୍ଶ କରୁଥିଲେ ଓ ଆପଣା ମଧ୍ୟରେ ଉନ୍ନତିର ମାର୍ଗ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରୁଥିଲେ; ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟରେ ସେପରି ନାହିଁ । ଏଣିକି ଦଶ ଜଣ ଏକତ୍ର ହୋଇ କାହାରି ଅନିଷ୍ଟକର ପରାମର୍ଶ ସ୍ଥିର କରି ପାରିଲେ କାମନା ସିଦ୍ଧ ହେଲା ବୋଲି ହର୍ଷପ୍ରାପ୍ତ ହେବେ । ଏ ସମସ୍ତ ଦେଖି ଶୁଣି କେଉଁ ବୁଦ୍ଧିମାନ ବ୍ୟକ୍ତି ଆଜିକାଲି ସମାଜକୁ ମନ୍ଦ ନ ବୋଲି ଉତ୍ତମ ବୋଲିବ ? ଏଥି ସକାଶେ ଏଠା ସମାଜ ଦିନକୁ ଦିନ ନିରୟଗାମୀ ହେଉଅଛି । ପରସ୍ପର ସୁଖ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତା ନାହିଁ । ଦିନକୁ ଦିନ ଅମେଳ ବୃଦ୍ଧି ପାଉଅଛି । ଆମ୍ଭେ ଦିବ୍ୟଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଅଛୁଁ ଯେ, ଲୋକମାନେ ଏପରି ମନ୍ଦ ବୃତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ମନ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିପୋଷଣ କରି କେବେହେଁ ଆପଣାର ମଙ୍ଗଳ

କରିପାରିବେ ନାହିଁ ଏବଂ ଏପରି ଲୋକଙ୍କର ପରିଣାମ ଭଲ ନୁହଇ । ଯେଉଁ ସ୍ଥାନର ଲୋକ ବା ସମାଜ ଏପରି କୁବୃତ୍ତିର ଅଧୀନ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ସଫଳକାମ ହେ.ଇ ନାହାନ୍ତି ବା ହୋଇପାରିବେ ନାହିଁ । ଆମ୍ଭେମାନେ କହୁଁ ସମାଜ ବା ଲୋକମାନେ ହିଂସାବୃତ୍ତି ପରିତ୍ୟାଗ କରି ପରସ୍ପରର ମଙ୍ଗଳ କାମନା କରନ୍ତୁ, ଦେଖିବ, ଅତିଶୀଘ୍ର ଏହି ଅବନତି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଉନ୍ନତି ମାର୍ଗକୁ ଧାବିତ ହେବ—ଏଥିରେ ଆଉ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ" । (ଉତ୍କଳ ଓ ନବସମ୍ବାଦ, ୨୦ । ୧୨ । ୧୮୯୩ ।)

ଉଲ୍ଲିଖିତ ସନ୍ଦର୍ଭରୁ ତଦାନୀନ୍ତନ ସମାଜର ସ୍ଥିତିମାତି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଅଛି । ବାଲେଶ୍ୱରରେ ଶିକ୍ଷକ ଥିବା ସମୟରେ ଯୁବକ ମଧୁସୂଦନ ଆଉ ଏକ ସମାଜର କୁବୃତ୍ତି ସଂଶୋଧନର କାରଣ ହୋଇଥିଲେ । ବାଲେଶ୍ୱରର କୌଣସି ବୃତ୍ତୀଶ୍ୱରଙ୍କର ତେବେତେବେଳେ ଗୋଟିଏ ସୌଖୀନ ଦଳ ଥିଲା । ମଧୁସୂଦନ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ବୈଠକକୁ ଦିନେ ଆମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ଦିନ ବୈଠକ-ଖାନାରେ ବେଶ୍ୟାଦଳ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବପରି ନୃତ୍ୟ ଗୀତ ନିମିତ୍ତ ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ । ମଧୁସୂଦନ ତେତେବେଳକୁ ବେଶ୍ୟା ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଜାତି ଯେ ଅଛି, ଏହା ସୁଦ୍ଧା ଜାଣି ନ ଥିଲେ । ସୁତରାଂ ସେ ସେମାନଙ୍କୁ ଭଦ୍ର ମହିଳା ମନେକରି ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥିତ କୌଣସି ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ସମ୍ଭ୍ରମ ସହକାରେ ପରିଚୟ ଜିଜ୍ଞାସା କଲେ । ବିଳାସର କୋଳରେ ଲାଳିତ ବନ୍ଧୁମାନେ ତାହାଙ୍କର ହୃଦୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ପାଇ ରହସ୍ୟ ଦେଖିବା ଆଶୟରେ ସେହି ନର୍ତ୍ତକୀମାନଙ୍କୁ ନୃତ୍ୟଗୀତ କାଳରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ହାବଭାବ ପ୍ରଦର୍ଶନସହ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ନର୍ତ୍ତକୀ-ମାନଙ୍କର ତଥାକରଣରେ ସେ ଏପରି ସଂକୋଚ ଓ କଷ୍ଟ ଅନୁଭବ କଲେ ଯେ, ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ବାଳକବତ୍ ରୋରୁଦ୍ୟମାନ ହୋଇ ଗୃହର ଏକ କୋଣରେ ଯାଇ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହେଲେ । ତାହାଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ଅଶ୍ରୁଜଳ ଦେଖି ଉତ୍ତେଜକ ଓ ଉତ୍ତେଜିତ ଉଭୟ ଦଳର ମନରେ ଅପୂର୍ବ ଭାବାବେଶ ହେଲା । ସେହିଦିନ ଠାରୁ ବନ୍ଧୁମାନେ ମଧ୍ୟ ଏକ ନୂତନ ଶିକ୍ଷା ପାଇଲେ । ଏ ପ୍ରକାର ପତିତା ରମଣୀ-ମାନଙ୍କର ବିଷମ ଦୁର୍ଗତି ଦେଖି ମଧୁସୂଦନ କିପରି ମର୍ମାହତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ବ୍ୟାକୁଳ ପ୍ରାଣରେ ସେମାନଙ୍କର କଲ୍ୟାଣ ଭିକ୍ଷା କରିଥିଲେ, ତାହା ବିସନ୍ତଗାଥାର ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ ଉକ୍ତିରୁ ପାଠକମାନେ ଜାଣିପାରିବେ ।

'ନାରୀ କୁଳକଳଙ୍କିନୀ ପତିତା ରମଣୀ'
ଦୁଃଖିନୀ ତୋ ପରି ଆହା କେ ଅଛି ସଂସାରେ

ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ହରାଇ ଆହା ପୁଣ୍ୟ-ପ୍ରେମ-ମଣି
ହସିଛୁ ପଣ୍ୟସ୍ତ୍ରୀ ରୂପେ ପାପର ବଜାରେ !

× × ×

ତୋର ସେ କୁଟିଳ ହାସ୍ୟ, ସେ ମାୟା ବିଭ୍ରମ
ତୋ ମର୍ମର କି ମୂର୍ଚ୍ଛା ବାହ୍ ପ୍ରକାଶଇ !

× × ×

ଦେବୀ ହୋଇ କେମନ୍ତେ ତୁ ହୋଇଲୁ ରାକ୍ଷସୀ,
ଘୋଟିଲା ତୋ ଶୁଭ୍ର ପ୍ରାଣେ ଘୋର ପାପ-ମସୀ

× × ×

ପତିତା ହେଲେହେଁ ନାରୀ ମୋହର ତନୟା,
ଉଦ୍ଧାରିବ ତାକୁ କ୍ଷଣେ ଦେଇ ମୁକ୍ତିମଣି,
ମୋ କନ୍ୟା ମୋହର ହେବ ଲଭି ମୋର ଦୟା
ସତୀତ୍ୱ ଦେବୀତ୍ୱ ତାର ଲଲାଟେ ଲିଖିତ;
କେ ତାକୁ ସେଥିରୁ ବଳେ କରିବ ବଞ୍ଚିତ ?'

ପତିତ ପ୍ରତି ଏପରି ପ୍ରାଣମୟ ସହାନୁଭୂତି ଏବଂ ନିତ୍ୟ ବ୍ୟାକୁଳତା ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଭଳି କେତେ ଜଣଙ୍କର ଅଛି ? ତାଙ୍କର ଏହିପରି ବ୍ୟାକୁଳ ପ୍ରାର୍ଥନା ଓ ଅଶ୍ରୁଜଳ ବର୍ଷଣରେ କେତେ କେତେ ହୃଦୟରୁ କଳୁଷମଳ ବିଦୂରିତ ହୋଇ ଅଛି ଏବଂ କେତେ ହୃଦୟ-ମରୁରେ ନବୀନ ଆଶା-ଉତ୍ସର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ହୋଇଅଛି ।

ମଧୁସୂଦନ ଓ ପ୍ୟାରୀମୋହନ

ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ମଧୁସୂଦନ ସତ୍ୟ ପ୍ରତି ଆସ୍ଥାବାନ ଥିଲେ, ଏହା ଏଥିପୂର୍ବେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଅଛି । ବୃଦ୍ଧ ଫକୀରମୋହନ ତାହାଙ୍କ ସହିତ ଗୁଳିଣ ବର୍ଷର ସମ୍ପର୍କରେ ଯେଉଁ ଅନୁଭୂତ ସତ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ମଧ୍ୟ ପାଠକମାନେ ଶୁଣିଥିବେ,

"କେବେ ହେଲେ ମଧୁ କହିନାହିଁ ମିଥ୍ୟା କଥା,
କେତେବେଳେ କାହା ମନେ ଦେଇନାହିଁ ବ୍ୟଥା ।"

ଯେତେବେଳେ ସେ ଯାହା ସତ୍ୟ ବୁଝିଅଛନ୍ତି, ତେତେବେଳେ ସେ ତାହା ବଜ୍ର ଦୃଢ଼ସ୍ୱରରେ ସଂସାରର ସମସ୍ତ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ଏଡ଼ିଦେଇ

ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ତାହାଙ୍କ ଧର୍ମଜୀବନ ଓ ତଥା କର୍ମଜୀବନରେ ଅନେକତ୍ର ଦେଖା ଯାଉଅଛି । ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର କଥା ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିବାକୁ ମନ ବଳୁଅଛି । ୧୮୭୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ନବଯୁଗର ସଂସ୍କାରକ ମହାତ୍ମା କେଶବଚନ୍ଦ୍ର ସେନଙ୍କ ଯତ୍ନ ଏବଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାରେ ଯେତେବେଳେ ବ୍ରାହ୍ମ ବିବାହ ଆଇନର ପାଣ୍ଡୁଲିପି (କନ୍ୟାର ବୟସ ଚୌଦ ଏବଂ ବରର ବୟସ ଅଠରରୁ ଉଣାହେଲେ ଉଭୟର ବିବାହ ନିଷିଦ୍ଧ ।) ବିଧିବଦ୍ଧ ହେବାକୁ ବସିଲା ତେତେବେଳେ ସାଧାରଣଙ୍କର ମତ ଜିଜ୍ଞାସିତ ହୁଅନ୍ତେ ଉତ୍କଳରୁ ଦୁଇଜଣ ଯୁବକ ଉକ୍ତ ଆଇନ ସପକ୍ଷରେ ସତ୍‌ସାହସ ପ୍ରଦର୍ଶନ ପୂର୍ବକ ମତ ଦେଇଥିଲେ । ପରେ ପୁଣି ଯେତେବେଳେ କୁଚ ବିହାର ମହାରାଜାଙ୍କ ସହିତ କେଶବଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ବର୍ଷରୁ ଊନବୟସ୍କା କନ୍ୟାର ବିବାହ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା, ତେତେବେଳେ ସେ ଉକ୍ତ ପ୍ରସ୍ତାବ ବିରୁଦ୍ଧରେ ମତ ଦେଇଥିଲେ । ନିଜ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ବାଲ୍ୟବିବାହ ପ୍ରଥା ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ଜାଣି ସତ୍ୟକୁ ହୃଦୟର ଉଚ୍ଚ ଆସନରେ ସ୍ଥାପନପୂର୍ବକ ସାମାଜିକ ସମସ୍ତ ଭୟ ଭ୍ରାନ୍ତିକୁ ଦୂରକୁ ଫିଙ୍ଗିଦେଇ ସମଗ୍ର ସମାଜର ପ୍ରତିକୂଳରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହେବା ସାମାନ୍ୟ ଯୁବକ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ କି ?

ସେହି ବିଶିଷ୍ଟ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଯୁବକ ମଧୁସୂଦନ ଓ ପ୍ୟାରିମୋହନ । ଏହି ଦୁଇ ନାମର ଏକତ୍ର ସମାବେଶ ବଡ଼ ପବିତ୍ର ବୋଧ ହୁଏ । ଏହି ଦୁଇ ଜୀବନର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ମିଳନରେ ଉତ୍କଳରେ ଏକ ପୁଣ୍ୟଜ୍ୟୋତିର ସଞ୍ଚାର ହୋଇଅଛି । ଯୌବନରେ ଏହି ସମାନଧର୍ମୀ ଯୁବକ ଦୁହେଁ ପରସ୍ପରର ପ୍ରାଣସଖା ଥିଲେ । କଟକ ପ୍ୟାରିମୋହନ ଏକାଡେମୀର ସଂସ୍ଥାପକ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ୟାରିମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଯେପରି ତେଜସ୍ୱୀ ଓ ସ୍ୱାଧୀନଚେତା, ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସତ୍ୟାନୁରକ୍ତ ଥିଲେ । ସେପରି ପ୍ରାଣସଖାଙ୍କୁ ଯୌବନରୁ ହରାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମଧୁସୂଦନ ତାଙ୍କୁ କିପରି ଆଜୀବନ ସ୍ମୃତିପଟରେ ଅଟକ ରଖିଥିଲେ, ତାହା ଅନେକ ବନ୍ଧୁ ଜାଣିଥିବେ । ମୃତ୍ୟୁର ପୂର୍ବ ବର୍ଷ ପ୍ୟାରିମୋହନଙ୍କ ଶ୍ରାଦ୍ଧସଭାରେ ସେ ଯେତେବେଳେ ଗଦ୍‌ଗଦ୍ କଣ୍ଠରେ ଅଶ୍ରୁବର୍ଷଣ ସହ କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ "ପ୍ୟାରିମୋହନ ଯେ ମୋହର କି କୋହିନୁର ଥିଲେ, ତାହା ମୁଁ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରିପାରିବି ନାହିଁ ! ଚରମ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ତାହାଙ୍କର ଚରଣସେବା ରୂପ ପୁଣ୍ୟ ଅଧିକାର ପାଇ ଏ ଜୀବନ ଧନ୍ୟ ହୋଇଅଛି"—ଇତ୍ୟାଦି—ଏଥିରୁ ସେ ଦୁଇ ଜୀବନର କିପରି ପୁଣ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିଲା, ଶ୍ରୋତୃବର୍ଗ ଅନୁମାନ କରି ପାରିଥିବେ । 'ବସନ୍ତଗାଥା'ର ଏହି କତିପୟ ପଙ୍‌କ୍ତିରୁ ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କ ହୃଦୟର ପରିଚୟ ଦିଆ ଯାଇପାରେ—

"ସଂସାର ସାଗର ପାରେ ପୁଣ୍ୟାନନ୍ଦମୟ
ପରଲୋକଧାମେ ସଖା ଅଛ ଦେବଦଳେ ।
ଗ୍ରାମ ଭବସିନ୍ଧୁ କୂଳେ ବ୍ୟାକୁଳ ଅଥୟ
ଏକାକୀ ଭ୍ରମୁଛି ମୁହିଁ ଶୋକ-ଅଶ୍ରୁଜଳେ ।
ବ୍ୟଥିତ ତୃଷିତ ମୁଁ ଏ ସଂସାର ସଂଗ୍ରାମେ,
ଦେବ କି ହେ ଥରେ, ସଖା, ବିନ୍ଦୁ ସେ ପ୍ରେମର ?"

ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଏବଂ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ସାଦୃଶ୍ୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ଦେଖୁ । ଉତ୍କଳରେ ଏପରି କୌଣସି ପୁସ୍ତକ ବା ପ୍ରବନ୍ଧ ସୁଦ୍ଧା ନାହିଁ, ଯହିଁରୁ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ଜୀବନର ଅନୁପୂର୍ବିକ ପରିଚୟ ମିଳିବ । ଅବଶ୍ୟ ତାହାଙ୍କର ଅନେକ ବନ୍ଧୁ ଓ ବାଲ୍ୟସଖା ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବିତ ଅଛନ୍ତି । 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ'ର ଅନେକ ପାଠକଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଅନେକ କଥା ଜଣାଅଛି । କିନ୍ତୁ ତଥାପି ସାହିତ୍ୟର ଯୁବକ ବା କନିଷ୍ଠ ପାଠକମାନଙ୍କୁ ଏ ବିଷୟରେ ଉତ୍କର୍ଣ୍ଣ ଆଉ ଅଗ୍ରସର ହେବା ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେଉନାହିଁ । ତେଣୁ ଏ ଅଧମ ଲେଖକ ଏଠାରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ଜୀବନର ଟିକିଏ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ ଦେଉଅଛି । ଆଶାକରେଁ, ଏହା କାହାରିକୁ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ବୋଧ ହେବନାହିଁ ।

କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ସାଲେପୁର ଥାନା ଅନ୍ତର୍ଗତ କୁଆଁପାଳ ଗ୍ରାମ ନିକଟରେ ପଶ୍ଚିଲୁଣ୍ଡା ନାମରେ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରାମ ଅଛି । ଏହାର ପାଦଦେଶରେ କୃଶୋଦରୀ ଗଙ୍ଗୁଆ ଗୋବରୀ କୁଞ୍ଚିତ ଗତିରେ ବହମାନା । ଏହି ଗୋବରୀ ତୀର ପାନରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ବାଲ୍ୟଶରୀର ପୁଷ୍ଟ । ପିତା ଭୁବନମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କଟକ ଅଦାଲତର ଜଣେ ଓକିଲ ଥିଲେ । ୧୮୫୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଶ୍ରାବଣ ମାସରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ତାହାଙ୍କ ଗୃହରେ ଭୂମିଷ୍ଠ ହୋଇ ସୂତିକା ଗୃହ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ପରେ ଭୁବନମୋହନ ଆଉ ଦୁଇଟି ପୁତ୍ର ସନ୍ତାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ମଧ୍ୟମ ଦ୍ୱାରିକାନାଥ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ମୋକ୍ତାର ଥିଲେ ଏବଂ କନିଷ୍ଠ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଡାକ୍ତର ଥିଲେ । ପ୍ୟାରୀମୋହନ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କୁଆଁପାଳ ପାଠଶାଳାରେ ଶିକ୍ଷାରମ୍ଭ କଲେ । ସେ କାଳର ପାଠଶାଳା କହିଲେ ଆଜିକାଲିର ଉଚ୍ଚ ପ୍ରାଥମିକ ବା ନିମ୍ନପ୍ରାଥମିକ ପରି ପାଠଶାଳା ନୁହେଁ । ସେତେବେଳେ ଏପ୍ରକାର ମାନର ପାଠଶାଳା କଳ୍ପନାକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା କି ନାହିଁ, ସନ୍ଦେହ । ସେ ସମସ୍ତ ପାଠଶାଳାରେ ପଠିତବ୍ୟ ବିଷୟ ଓ ପାଠର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସମାନ ନ ଥିଲା । ଅନେକ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ବଙ୍ଗଳା ଶିକ୍ଷା ଦିଆ ହେଉଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ ଶିକ୍ଷା ପାଇଁ ତଦାନୀନ୍ତନ ସ୍କୁଲ ଡେପୁଟି ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ପଣ୍ଡିତ କୈଳାସ

ଚନ୍ଦ୍ର ତର୍କାଳଙ୍କାର (ଓଡ଼ିଶାର ଶ୍ରୀ ପ୍ରିୟନାଥ ଗୁଣ୍ଟୁଙ୍କ ପିତା) ବିଦ୍ୟାସାଗରଙ୍କ ବଙ୍ଗଳା ବର୍ଣ୍ଣପରିଚୟର ଯେଉଁ ଉତ୍କଳାନୁବାଦ କରିଥିଲେ, ସେହି ଖଣ୍ଡି ସମ୍ବଳ ଥିଲା । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ପାଠଶାଳାରେ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷାର ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲା । ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଏ ପ୍ରକାର ଗୋଟିଏ ପାଠଶାଳାରେ ବାଲ୍ୟଶିକ୍ଷା ସାଙ୍ଗ କରି ବାର ବର୍ଷ ବୟସରେ କଟକ ଆସିଲେ ଏବଂ ଉଚ୍ଚ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷାର ଏକମାତ୍ର ବିଦ୍ୟାଳୟ କଟକ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲରେ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ । (ଏହି ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲ ପରେ ଏଫ୍ ଏ. କ୍ଲାସ ସହିତ କଟକ ହାଇସ୍କୁଲ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହେଲା ଏବଂ ୧୮୭୬ ଠାରୁ ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜିଏଟ୍ ସ୍କୁଲ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି ।)

ଏହି ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲରେ ପଢ଼ୁଥିବା ସମୟରେ ତାହାଙ୍କ ଜୀବନର ବିଶିଷ୍ଟ ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକ ଛାତ୍ରସମାଜରେ ବାରିହୋଇ ପଡ଼ୁଥିଲା । ପଠଦଶାରୁ ଦେଖାଯାଉ-ଅଛି, ସେ ବଡ଼ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ଥିଲେ । କି ଶ୍ରେଣୀରେ, କି ବାହାରେ, ସର୍ବତ୍ର ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ସେ ଗୋଟାଏ କଣ ଭାବୁଥାନ୍ତି । ତେଣୁ ସହାଧ୍ୟାୟୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଧାରଣା ଜନ୍ମିଥିଲା ଯେ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଅନ୍ୟମନସ୍କ ବା ‘ଖିଆଲକାରୀ’ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ପଢ଼ା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିପାରୁ ନଥିଲେ ହେଁ ବେଳେ-ବେଳେ ଯାହା କାନରେ ପଡ଼ୁଥିଲା, ତାହାର ତୀବ୍ର ତୀକ୍ଷ୍ଣ ମେଧାଶକ୍ତି ବଳରେ ପ୍ରତିଯୋଗିତାରୁ ପାରି ପାଇ ଯାଉଥିଲେ । ସେହି ବାଲ୍ୟ ବୟସରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଛାତ୍ରଜନୋଚିତ ବିବିକ୍ତ ସ୍ଥଳକୁ ଅଧିକ ଭଲ ପାଉଥିଲେ । ତେଣୁ ଅବକାଶ ସମୟରେ ଛାତ୍ର ସାଧାରଣଙ୍କ ପରି ଖେଳକୁ ନଯାଇ ନିର୍ଜନରେ ପ୍ରିୟତମ ବନ୍ଧୁ ସହିତ ପୁସ୍ତକ ଘେନି ପଢ଼ି ବସୁଥିଲେ ଅଥବା କୌଣସି ବିଷୟରେ ତର୍କ ବିତର୍କ କରୁଥିଲେ ।

ଯାହାଙ୍କ ସହିତ ହୃଦୟ ମିଳେ, ତାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସହପାଠୀ ମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସେ କଦାପି ମିଶୁ ନଥିଲେ । ଛାତ୍ରଙ୍କଠାରୁ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ତାହାଙ୍କୁ ସତ୍ୟପ୍ରିୟ ଏବଂ ସ୍ପଷ୍ଟବକ୍ତା ବୋଲି ଜାଣିଥିଲେ । କେବେ ଅନୁରୋଧ ଉପରୋଧରେ ମଧ୍ୟ ସେ ବାଳକଙ୍କୁ ସତ୍ୟ ତ୍ୟାଗ କରିଥିବାର ଦେଖା-ଯାଇନାହିଁ । ବରଂ ସମୟେ ସମୟେ ଏପରି ମଧ୍ୟ ଘଟିଅଛି ଯେ, ସେ ବରଂ କଠୋର ଦଣ୍ଡ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ଭୟରେ ଶ୍ରେଣୀରେ ଅନ୍ୟ ଛାତ୍ରମାନେ ସତ୍ୟ ଗୋପନ ବା ମୌନାବଲମ୍ବନ କରିଥିବା ସ୍ଥଳରେ ସେ ସ୍ପଷ୍ଟ କଥା କହିବାକୁ ଛାଡ଼ି ନାହାନ୍ତି ।

୧୮୬୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରବେଶିକା ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ସେ କଲେଜରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଏଠା କଟକ ହାଇସ୍କୁଲର ପ୍ରଥମବର୍ଷୀୟ

ଶ୍ରେଣୀରେ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ । ଏହିଠାରେ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବରୁ ଆଗତ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରଥମ ପରିଚୟ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେହି ପରିଚୟ କ୍ରମଶଃ ଗାଢ଼ତର ହୋଇ ପରେ ପରମାତ୍ମୀୟତା ଆକାର ଧାରଣ କଲା । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅଧ୍ୟାପକ ହରନାଥ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଉପଦେଶକ ପାଇ ଉଭୟେ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ପ୍ରତି ଏକାନ୍ତ ଆସ୍ଥାବାନ୍ ହୋଇଥିଲେ । କଲେଜର ଅବକାଶ ସମୟରେ ଏ ଉଭୟେ ଅନ୍ୟ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ସହିତ ଇତସ୍ତତଃ ନହୋଇ କୌଣସି ନିଭୃତ ସ୍ଥାନରେ ବସି ନାନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବିଶେଷତଃ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିଷୟରେ ତର୍କ ବିତର୍କ କରୁଥିଲେ । ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଅବସରକ୍ରମେ ସେହିଠାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖା ଅଥବା ଇଂରାଜୀ ଭାଷାର କୌଣସି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ରଚନାର ଅନୁବାଦ ହୋଇ ଯାଉଥିଲା । ଅନେକେ 'ଉତ୍କଳପୁତ୍ର' ନାମକ ସମ୍ବାଦପତ୍ରର ନାମ ଶୁଣିଥିବେ । କ୍ଷୁଦ୍ର କଲେବର (୪ ପୃଷ୍ଠା) ଶିଶୁ ଉତ୍କଳ-ଦୀପିକାରେ ସେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ବିଷୟ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇପାରୁ ନଥିବାରୁ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ପ୍ରମୁଖ ଯୁବକମାନେ ଏହି ସମୟରେ (୧୮୭୧) ଆଉ ଖଣ୍ଡିଏ ପତ୍ରିକାର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭବ କରି ଭେଦା ସହରି ଦ୍ୱାରା ଛାତ୍ରାବସ୍ଥାରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ସାହସୀ ହୋଇଥିଲେ । ଏ ଦୁଇ ଯୁବକଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉଦ୍‌ଯୋକ୍ତାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପଣ୍ଡିତ ଗୋବିନ୍ଦ ରଥ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଥିଲେ । ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଏ ପତ୍ରର ସମ୍ପାଦକ ଓ ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍‌ଯୋକ୍ତା ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହି ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ଗୋଟିଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲାଗି ତାହାଙ୍କୁ କଲେଜ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହୋଇଥିଲା । ଘଟନାଟି ଏଠାରେ ସଂକ୍ଷେପତଃ ପ୍ରକାଶ କରି ପାଠକମାନଙ୍କର ଉତ୍କଣ୍ଠା ଦୂର କରିବୁଁ ।

୧୮୮୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ବା ସ୍ଥାନୀୟ ଆତ୍ମଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀ (Local Self Government) ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେବା ପୂର୍ବେ ଏ ନଗରର ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ସଂରକ୍ଷଣ ବା ପରିଷ୍କରଣାଦିର ଭାର ଜିଲ୍ଲାର ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟଙ୍କ ହାତରେ ଥିଲା । ସେ କାଳର ଫେରି ଫଣ୍ଡରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଘାଟ ଆଦିରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଆୟରୁ ଉକ୍ତ ବ୍ୟୟ ଚଳୁଥିଲା । ବର୍ଣ୍ଣିତ ସମୟର କଲେକ୍ଟର ଏରଭିଙ୍ଗ୍ ସାହେବଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନର ଅଭାବରେ ଏ ସହର ନିତାନ୍ତ ଆବର୍ଜନାମୟ ହୋଇପଡ଼ିବାରୁ ତାହାର ପ୍ରତିକାର ଲାଗି 'ଉତ୍କଳ ପୁତ୍ର'ରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କର 'ଦରଖାସ୍ତ ଯୁଦ୍ଧସ୍ଥାନ' ଅର୍ଥାତ୍ 'ଯୋଦ୍ଧାମାନଙ୍କର ଆବେଦନ' ଶୀର୍ଷକ ଗୋଟିଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ବାହାରିଲା । ଏକେ ତ ଅପ୍ରିୟ ସତ୍ୟ କଥା—ଦ୍ୱିତୀୟରେ ପୁଣି ତେଜସ୍ୱିନୀ ଭାଷା । ଏହି ଦୁଇ ତୀବ୍ରତାରେ ସାହେବ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ହୋଇ ହାଇସ୍କୁଲ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଚଣ୍ଡୀ ବାବୁଙ୍କୁ ଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖକ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ସ୍କୁଲରୁ ବହିଷ୍କୃତ କରିଦେବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଚଣ୍ଡୀ ବାବୁ ଏପରି ଛାତ୍ରକୁ

ବହିଷ୍କୃତ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ରକ୍ଷାର ଉପାୟ ଲାଗି ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କୁ ସାହେବଙ୍କ ନିକଟରେ କ୍ଷମା ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ, ମାତ୍ର ଏ ସ୍ୱାଧୀନଚେତା ସତ୍ୟପ୍ରିୟ ଯୁବକ ସେଥିରେ ସମ୍ମତ ନ ହୋଇ ସ୍ପଷ୍ଟଭାଷାରେ କହିଲେ "ଯାହା ହୋଇଅଛି, ସେଥିରେ କିଛି ଅଯଥାର୍ଥ ଅଛି କି ? ମୁଁ କଦାପି କ୍ଷମା ପ୍ରାର୍ଥନା କରି ପାରିବି ନାହିଁ ।" ଏହାର ଫଳରେ ତାହାଙ୍କୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ବର୍ଷୀୟ ଶ୍ରେଣୀରୁ ବିଦାୟ ନେବାକୁ ହେଲା ।

ସରକାରୀ ସ୍କୁଲରୁ ବାହାରି ଆସି ତାହାଙ୍କ ମନରେ ଏହି ଭାବ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ଯେ, ଆଉ ଗୋଟାଏ ସ୍କୁଲ ଏ ସହରରେ ହେଲେ ଏମାନଙ୍କର ଆଉ ଏତେ ପ୍ରଭାବ ବା ଯଥେଚ୍ଛାଚାର ରହିବ ନାହିଁ । ତହୁଁ ସେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ କରିବାର ସଙ୍କଳ୍ପ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁଗଣଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ସେମାନେ ଏହି କପର୍ଦ୍ଦକଶୂନ୍ୟ ଯୁବକର "ବାମନର ଚନ୍ଦ୍ର ଧାରଣବତ୍" ପ୍ରୟାସରେ ଯେ ଉପହାସ କରିବେ, ଏହା ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ କଥା । କିନ୍ତୁ ପ୍ୟାରୀମୋହନ "Where there is a will there is a way" ମନ୍ତ୍ରରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ସଙ୍କଳ୍ପିତ କର୍ମ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ପଣ୍ଡିତ ଗୋବିନ୍ଦ ରଥ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ସହଯୋଗୀ ।

ବକ୍ସିବଜାର ନିବାସୀ କୃପାନିଧି ସାହୁ ନାମକ ଜଣେ ଧନୀ ମହାଜନଙ୍କର ତେତେବେଳେ ଗୋଟିଏ ପାଠଶାଳା ଥିଲା । ଏହି ପାଠଶାଳାକୁ ପ୍ରଶସ୍ତତର ଭିତ୍ତିରେ ସ୍ଥାପନ କରିବା ଆଶୟରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ପଣ୍ଡିତ ଗୋବିନ୍ଦ ରଥଙ୍କୁ ଘେନି କାର୍ଯ୍ୟାରମ୍ଭ କଲେ । ତାହାଙ୍କ ଶିକ୍ଷାଦାନ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଅଭିଭାବକମାନେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କୁ ସେହିଠାକୁ ପଠାଇଲେ । ଗୃହୀତବ୍ୟ ବେତନରେ ବିଦ୍ୟାଳୟର ବ୍ୟୟ କିଅଂଶରେ ଚଳିବାର ଆଶା ଦେଖାଗଲା । ପ୍ୟାରୀବାବୁ ବହୁକାଳ ଆଉ ଶିକ୍ଷକ କର୍ମରେ ଆବଦ୍ଧ ରହି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାଗମର କୌଣସି ଉପାୟ ନଥିଲା । ପ୍ରଥମେ ସେ କମିଶନର ଅଫିସରେ ୨୫ ଟଙ୍କା ବେତନର ଗୋଟିଏ କିରାଣୀ କର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ତାହା ବଳରେ ସ୍କୁଲର ସାହାଯ୍ୟ ବା ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନ କରିବାକୁ ସାହସୀ ହୋଇଥିଲେ । ବାବୁ ବଂଶୀଧର ମହାପାତ୍ର (ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାଜପୁର ସ୍କୁଲର ଦ୍ୱିତୀୟ ଶିକ୍ଷକ) ଏ ସ୍କୁଲର ପ୍ରଥମ ହେଡ଼ ମାଷ୍ଟର ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ୧୮୭୫ ଅବ୍ଦରେ ଏହି ସ୍କୁଲଟି ଗୋଟିଏ ମଧ୍ୟ-ଇଂରାଜୀ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପରିଣତ ହେଲା ଏବଂ କ୍ରମଶଃ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇ ଚାରି ବର୍ଷ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୮୭୯ ଶେଷରେ ଏହା ହାଇସ୍କୁଲ ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ହେଲା ।

ଏହି ସମୟରେ ବଙ୍ଗ ଦେଶରୁ ବାବୁ ବିପିନ ଚନ୍ଦ୍ର ପାଳ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଭାରତରେ ଯାହାଙ୍କ ନାମ ସୁପରିଚିତ) ଏ ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ ମାଷ୍ଟର ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଆସିଲେ । ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କଠାରେ ଏଡ଼େ ସମ୍ଭାବନା ଥିଲା ବୋଲି କାହାର ହୃଦୟକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ନଥିଲା । ଏହିପରି ଯେଉଁ ଯୁବୁବୃନ୍ଦମାନେ ଏ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ କିଛି ଦିନ ହାତ ଦେଇଅଛନ୍ତି, ସମସ୍ତେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅନ୍ୟତ୍ର ଥିଲେହେଁ ସେମାନଙ୍କର ଶକ୍ତି ଏ ବିଦ୍ୟାଳୟର ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଉନ୍ନତିରେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଅଛି ।

ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ ହାଇସ୍କୁଲ ହୋଇଗଲା । କିନ୍ତୁ ପରିଚାଳନର ବ୍ୟବସ୍ଥା କିଛି ହୋଇନାହିଁ । ପ୍ୟାରୀମୋହନ ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରମୁଖ କେତେକ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ସ୍କୁଲର କେତେକ ଉପକରଣ ସଂଗ୍ରହ କରି ଅବଶିଷ୍ଟ ଉପକରଣ ଏବଂ ଶିକ୍ଷକଗଣଙ୍କ ବେତନ ଲାଗି ଉପଯୁକ୍ତ ଅର୍ଥ ସଂଗ୍ରହ କରିବାରେ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ତାଙ୍କର ଧନ କିଛି ନ ଥିଲା ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ମନ ଯଥେଷ୍ଟ ମାତ୍ରାରେ ଥିଲା । ମନ ଦୃଢ଼ ଥିଲେ ଧନ କିପରି ଵଶମ୍ବଦ ଭାବରେ ପାଖକୁ ଆସେ, ତାହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବଙ୍ଗର ବିଦ୍ୟାସାଗର ଏବଂ ଏହି ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ଜୀବନରେ ଦେଖାଯାଇଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ କବି ଭୂରି ଭୂରି ଘଟନା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରି କହିଅଛନ୍ତି, "ଉଦ୍ୟୋଗିନଂ ପୁରୁଷସିଂହ-ମୁପୈତି ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ସ୍ୱୟଂ ଯାତି ନିବାସହେତୋଃ ।" ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ନ ଦେଖି ପ୍ୟାରୀମୋହନ କେତେକ ରାଜାଙ୍କର ଜିନିଷ ଯୋଗାଇବାର ଏଜେଣ୍ଟ ହୋଇ ସେହି କମିଶନ ଲବ୍ଧ ଅର୍ଥ ବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ନିଜର ମାସିକ ଆୟ ୩୦ ଟଙ୍କା ମାତ୍ର । ତହିଁରୁ ଆପଣାର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ୟୟ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ ସମସ୍ତ ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଉଥିଲା । ହାତକୁ କିଛି ଅର୍ଥ ଆସିଲେ ତାହା ଗୋଟିଏ ବ୍ୟୟର ଦାଣ୍ଡି ନ ଧରି ରହି ପାରୁ ନ ଥିଲା । ଯେ ଯାହା ମାଗୁଁଥିଲେ ସେ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ତାକୁ ପକାଇ ଦେଉଥିଲେ । ନିଜର ପରିଚ୍ଛଦ ଅତି ଜୀର୍ଣ୍ଣ ଛିନ୍ନ, କିନ୍ତୁ ପରର ନୂତନ ପରିଚ୍ଛଦ ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଅର୍ଥର ଗତି—ନିଜର ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ଅତି ହୀନ, କିନ୍ତୁ ପରର ହୀନତା ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଅର୍ଥ ଧାବିତ । ଏହିପରି ସଜ୍ଜନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ଥର ସଦ୍‌ଗତି ହୋଇଥାଏ । କବି ଯଥାର୍ଥ କହିଅଛନ୍ତି, "ଧନମିବ କୃପଣସ୍ୟ ବ୍ୟର୍ଥତାଂ ଯାତି ଚକ୍ଷୁଃ ।"

ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ମୁକ୍ତ ହସ୍ତତା ଦେଖି ତଦାନୀନ୍ତନ ସାଧାରଣଙ୍କ ଧାରଣା ହୋଇଥିଲା ଯେ, ସେ ବଡ଼ ଫାଙ୍ଗୁଲା ଲୋକ । କିନ୍ତୁ ଫାଙ୍ଗୁଲା ନ ହୋଇଥିଲେ ମାସିକ ୨୫-୩୦ ଟଙ୍କା ଆୟରେ ଏତେବଡ଼ ବ୍ୟୟସାଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟରେ ହାତ ଦେବାକୁ ସାହସୀ ହୋଇଥାନ୍ତେ କି ? ତାଙ୍କର ଜୀବନ ମଧ୍ୟରେ ଏତ ଆପ ଚିନ୍ତି

ବଢ଼ି ୫୦ ଟଙ୍କା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଇଥିଲା । ଉତ୍କଳର ସୁପରିଚିତ ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତି ମହାଶୟ ତେତେବେଳେ ଡମପଡ଼ା ରାଜ୍ୟର ମ୍ୟାନେଜର ଥିଲେ । ରାଜସ୍ୱ ବୃଦ୍ଧି ଯୋଗେ ରାଜା ଓ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିରୋଧ ଜନ୍ମିବାରୁ ସେ ଉକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ପରିତ୍ୟାଗ କରନ୍ତେ, ସେ ସ୍ଥଳରେ ଡମପଡ଼ା ରାଜକୁମାରଙ୍କ ଗୃହଶିକ୍ଷକ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଏହି କର୍ମରେ ମାସିକ ଅର୍ଦ୍ଧଶତ ମୁଦ୍ରା ବେତନରେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଏକାତ୍ମା ଆତ୍ମୀୟମାନଙ୍କ ମଧୁସୂଦନ ରାଜକୁମାର ବ୍ରଜେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ମାନସିଂହଙ୍କ ଶିକ୍ଷକ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଡମପଡ଼ାର ତଦାନୀନ୍ତନ ରାଜା ରଘୁନାଥ ମାନସିଂହ ଜଣେ ଯଥାର୍ଥ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ପୁରୁଷ ଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ଉତ୍କଳର ଉକ୍ତ ଦିନୋଟି ସୁପୁତ୍ରଙ୍କୁ ବରଣ କରି ପୁଣ୍ୟ ରାଜଶ୍ରୀ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ୧୮୮୦ରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ଏକ ହସ୍ତରେ ମ୍ୟାନେଜର ପଦ ଲାଭ, ଅନ୍ୟ ହସ୍ତରେ କଟକ ଏକାଡେ଼ମୀ (ହାଇସ୍କୁଲ) । ଗୋଟିକରେ ଆଣି ଅନ୍ୟଟିରେ ଅର୍ପଣ କରିବା ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲା । ଡମପଡ଼ା ଏହି କଟକ ଏକାଡେମୀର ପ୍ରଥମ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଅଧିକ କାଳ ନୁହେଁ, ପ୍ରଥମ ବର୍ଷରେ ଗୋଟିଏ ଛାତ୍ର ଏ ବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବା ସମ୍ବାଦରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲେ । ଅକାଳରେ ସେ ଇହଧାମରୁ ଅନ୍ତରିତ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଲୋକାନ୍ତର ପ୍ରସ୍ଥାନ ସମ୍ବାଦ ସର୍ବଶେଷରେ ପ୍ରଦାନ କରିବୁଁ ।

ଏଥି ପୂର୍ବେ ବୋଲାଯାଇଅଛି ଯେ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ବଡ଼ ସ୍ୱାଧୀନଚେତା ଥିଲେ । ତାହାଙ୍କର ଏହି ନିର୍ଭୀକ ସ୍ୱଭାବ ଓ ତେଜସ୍ୱିତା ଦେଖି ଅନେକ ପଦସ୍ଥ କର୍ମଚାରୀ ଅନ୍ତଃକରଣରେ ବଡ଼ ଭୟ ପୋଷିଥିଲେ । ତାଙ୍କର କୌଣସି ବନ୍ଧୁ ଯେତେ ପଦସ୍ଥ ହୋଇଥାନ୍ତୁ ପଛକେ ଅନୁରୋଧ ଉପରୋଧରେ କେବେ ତାଙ୍କୁ ସତ୍ୟ ପ୍ରଥାରୁ ବିଚଳିତ ହେବାର ଦେଖିଲେ ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଘୃଣା କରୁଥିଲେ । କୌଣସିଠାରେ କିଛି ଅତ୍ୟାଚାର ହେବାର ଦେଖିଲେ ତାହାର ନିବାରଣ ଲାଗି ସେ ବଡ଼ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ପଡ଼ୁଥିଲେ ଏବଂ ଅତ୍ୟାଚାରିତ ଲୋକଙ୍କୁ ଯଥାଶକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟ କରି ଉତ୍ସାହିତ କରୁଥିଲେ । ଅନେକ ପାଠକଙ୍କୁ ସେ ସମୟରେ ବାଙ୍କୀ ତହସିଲଦାରଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ପଣ୍ଡିତ ଗୋବିନ୍ଦ ରଥଙ୍କ ମକଦ୍ଦମାର ସମ୍ବାଦ ଜଣା ଥିବ । ଉତ୍କଳ ଦୀପିକାର ଅନେକ ସ୍ତମ୍ଭ ଏହି ସମ୍ବାଦରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ତେତେବେଳେ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଏହି ଅତ୍ୟାଚାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ସ୍ୱବନ୍ଧୁ ରଥଙ୍କ ପକ୍ଷ ସମର୍ଥନ କରି କିପରି ଉତ୍ସାହିତ କରୁଥିଲେ, ତାହା ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ ପତ୍ର ଖଣ୍ଡିକରୁ ପାଠକମାନେ ଅନୁମାନ କରିପାରିବେ ।

"ରଥେ, ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଅଛ, ସେଥିରେ ସାବଧାନପୂର୍ବକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବ । ସାକ୍ଷୀମାନେ ଯେମନ୍ତ ଯଥାର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି, ସେଥିପ୍ରତି ଚେଷ୍ଟାର ତ୍ରୁଟି କରିବ ନାହିଁ । ସାକ୍ଷିମାନେ ସତ୍ୟ କହିବେ କି ନାହିଁ, ବଡ଼ ସନ୍ଦେହର ବିଷୟ । କମିଶନର ସାହେବ ଯେ କିଛୁକାଳ ସକାଶେ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ କରିବାକୁ ଅସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ଏହା ଶୁଣି ମୁଁ କିଛିଏ ଶଙ୍କିତ ହୋଇଅଛି । ସାବଧାନ ! ସାବଧାନ ! 'ଯତୋଧର୍ମସ୍ତତୋଜୟଃ' ଏହି କଥା ସ୍ଥିର ଜାଣି ଯଥାସାଧ୍ୟ ଚେଷ୍ଟା କର । ଭଗବାନ ସାହା କରିବେ । ବଙ୍ଗୀୟ ଓ ଉତ୍କଳୀୟ ସମସ୍ତ ସମ୍ବାଦପତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଏ ସମ୍ବାଦ ପଠାଅ । ମିରର ଓ କଲିକତାର Statesman ଏହି ଦୁଇ ପତ୍ରକୁ ଟେଲିଗ୍ରାମଦ୍ୱାରା ସମ୍ବାଦ ଦିଅ ଯେ ବାଙ୍କୀ ଡେପୁଟୀ ମେଜେଷ୍ଟର ଏପରି ଅତ୍ୟାଚାର କରୁଥିବାରୁ କେତେକ ବାଙ୍କୀବାସିମାନେ କମିସନର ସାହେବଙ୍କଠାରେ ଦରଖାସ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଦରଖାସ୍ତକାରୀମାନେ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ କରି ମକଦ୍ଦମା ବିଚାର କରିବାକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରନ୍ତି, ମାତ୍ର କମିସନର ତାହା ନ କରି ପୁଣି ତଲବ କରିଅଛନ୍ତି । ଇତ୍ୟାଦି । ଏହିପରି ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ବିଷୟ ସାବଧାନ ହୋଇ ତାର ଡାକରେ ଖବର ଦିଅ । ସନ୍ଧ୍ୟା ହୋଇଗଲେ ଖବର ଦେଲେ ଝଙ୍କାକେ ୩୬ କଥା ଯିବ । ସମସ୍ତ ସମ୍ବାଦ ଲେଖିବ ।

ତା ୨୦ । ୮ । ୧୮୮୦ } ତୁମ୍ଭର
ପ୍ୟାରୀମୋହନ ।"

(ଏ ପତ୍ର ଡୋମପଡ଼ାରୁ କଟକ ଏକାଡେମୀର ପଣ୍ଡିତ ରଥଙ୍କ ନାମରେ ଆସିଥିଲା ।)

କଟକରେ ଥିବା କାଳରେ ସେ ଅନେକ ସମୟରେ ଶିକ୍ଷା, ସମାଜସଂସ୍କାର ଓ ସତ୍ୟଧର୍ମାନୁରାଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବକ୍ତୃତାମାନ ଓଜସ୍ୱିନୀ ଭାଷାରେ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ରାଜନୈତିକ ବିଷୟର ଚର୍ଚ୍ଚା ସେତେବେଳେ ସାଧାରଣଙ୍କ କର୍ଣ୍ଣକୁ ଆସି ନ ଥିଲେ ହେଁ ସେ ଯେ ତାହାର ଜଣେ ମର୍ମଜ୍ଞ ଥିଲେ, ଏଥିର ପ୍ରମାଣ କେତେକ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ । ଏ ଉଭୟ ମହାତ୍ମାଙ୍କଠାରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଗୁଣ ସମଭାବରେ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ମଧୁସୂଦନଙ୍କଠାରେ ଯାହା କିଞ୍ଚିତ୍ ନମ୍ର ବା ସହନୀୟ ଭାବରେ ଥିଲା, ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କଠାରେ ତାହା କିଞ୍ଚିତ୍ ତେଜସ୍ୱୀ ଭାବରେ ଥିଲା । ତେଣୁ ଜଣଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ଲୋକଙ୍କୁ ମଧୁର ବୋଧ ହେଲେ, ଅନ୍ୟ ଜଣଙ୍କର କିଞ୍ଚିତ୍ ତୀବ୍ର ବୋଧ ହେଉଥିଲା ।

ପରୋପକାର ବ୍ରତରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଯେ କେବଳ ସ୍ୱଲବ୍ଧ ଅର୍ଥର ସଦ୍‌ଗତି ବିଧାନ କରୁଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ, ଅନେକ ସମୟରେ ଆର୍ତ୍ତ ଏବଂ ରୋଗାତୁର ଜନଙ୍କ ସେବାରେ ଶରୀରକୁ ନିଯୁକ୍ତ କରୁଥିଲେ । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଏ ବିଷୟରେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ । ମୃତ୍ୟୁର କିଛି କାଳ ପୂର୍ବେ ପୁରୀରେ ବିସୂଚିକାର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ହେବାରୁ ଅନେକ ଜଗନ୍ନାଥ ଯାତ୍ରୀ ଧରାଶାୟୀ ହେବାକୁ ଲଗିଲେ । ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଶୁଣିପାରିଲେ ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ସଡ଼କରେ ଶତ ଶତ ଯାତ୍ରୀ ଅଚିକିତ୍ସିତ ଓ ଅସହାୟ ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରାଣ ହରାଉଅଛନ୍ତି । ତାହା ଶୁଣି ସେ ଅପୂର୍ବ ସାହସରେ କିଛି ସାଧୁ ଏବଂ କେତେକ ଔଷଧ ଘିଣି ଘେନି କଟକରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ସଡ଼କରେ ପୁରୀ ଅଭିମୁଖରେ ବାହାରିଲେ । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏହି ଥିଲା ଯେ, ସଡ଼କର ଯେଉଁଠାରେ ବିସୂଚିକାଗ୍ରସ୍ତ ଲୋକ ଦେଖିବେ, ତାକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଔଷଧ ସେବନ କରାଇବେ ଏବଂ ତାହାର ଆତ୍ମୀୟସ୍ୱଜନଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ପଥ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେବେ । କି ହୃଦୟ ! ମନୁଷ୍ୟ ହୃଦୟରେ ସ୍ୱର୍ଗ ପାତାଳ ପ୍ରଭେଦ ଏହିପରି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଏକା ଜଣା ପଡ଼େ ।

ସ୍ୱଦେଶର ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନତିକଳ୍ପେ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ବିଶେଷରେ ଯତ୍ନବାନ ଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ଚାରିବର୍ଷ କାଳ 'ଉତ୍କଳପୁତ୍ର' (ମାସିକ ପତ୍ର) ସମ୍ପାଦନା ଦ୍ୱାରା ସେ ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କିୟତ୍ ପରିମାଣରେ ସାଧନ କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳ ପୁତ୍ରର ଓଜସ୍ୱିନୀ ଲେଖା କେତେବେଳେ ଅନେକଙ୍କୁ ଉତ୍ତେଜିତ ଏବଂ ଉତ୍ସାହିତ କରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଗ୍ରାହକମାନଙ୍କର ଆଗ୍ରହ ଅଭାବରେ ତାହା ଆଉ ଅଧିକ କାଳ ଚଳି ପାରିଲା ନାହିଁ । ଏହାପରେ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ଲେଖା ତାହାଙ୍କର ଦ୍ୱିତୀୟ କାର୍ଯ୍ୟ ।

ଉତ୍କଳବନ୍ଧୁ ରେଭେନ୍‌ସା ସାହେବଙ୍କ ଅମଳରେ ୧୮୭୦ରେ ଯେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକମାନ ରଚନା କରିବାପାଇଁ ସରକାରଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ପୁରସ୍କାର ଘୋଷିତ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ଲେଖକମାନେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଷୟ ଘେନି ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଓଡ଼ିଶାର ଗୋଟିଏ ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦର ଇତିହାସ ଲେଖିବାପାଇଁ କୃତପ୍ରତିଜ୍ଞ ହୋଇ ଅଧ୍ୟବସାୟ-ସହକାରେ ତାହା ସମ୍ପାଦନ କଲେ ଏବଂ ତିନି ଶତ ଟଙ୍କା ପୁରସ୍କାର ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଐତିହାସିକ ଉପକରଣ ସଂଗ୍ରହ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ମର୍ଯ୍ୟାଦାର ଗଣନାରେ ଏପ୍ରକାର ପୁସ୍ତକ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆଉ ବାହାରିନାହିଁ ବୋଲି-ବାକୁ ହେବ । କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର କଥା ଯେ, ଏ ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଚଳନ ଅଳ୍ପକାଳ ପରେ ବିଦ୍ୟାଳୟ ମାନଙ୍କରେ ସ୍ଥଗିତ ହୋଇଗଲା । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ କାଳୀପଦ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ

ଏହି ଇତିହାସ ଲିଖିତ କେତେକ ପ୍ରସଙ୍ଗର ପ୍ରତିକୂଳରେ ଆପତ୍ତି ଉତ୍ଥାପନ କଲେ । ଉତ୍କଳ ହିତୈଷିଣୀ ପତ୍ରିକାରେ ଏହାର ଦୀର୍ଘ ପ୍ରତିବାଦମାନ ବାହାରିଲା ଏବଂ ତାହା ଏତେ ଦୀର୍ଘ ଓ ସାର୍ବଜନୀନ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ଯେ ତାହାର ଫଳରେ ଏ ପୁସ୍ତକ ଆଉ ବିଦ୍ୟାଳୟ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଶୋଭା ପାଇ ପାରିଲା ନାହିଁ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମତରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାର ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ନୂତନ ସଂସ୍କରଣ ପ୍ରକାଶିତ ହେବା ବାଞ୍ଛନୀୟ । ଏହା କେବଳ ଇତିହାସରୂପେ ନୁହେଁ, ସାହିତ୍ୟିକ ସାରବାନ୍ ପୁସ୍ତକ ରୂପେ ପାଠକ ସମାଜରେ ଆଦର ଲାଭ କରି ପାରିବ ।

ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କର ପାରିବାରିକ ଜୀବନ ସୁଖମୟ ନ ଥିଲା । କନିଷ୍ଠ ଭ୍ରାତାମାନେ ତାଙ୍କ ପରି ଚରିତ୍ରବାନ୍ ନ ଥିଲେ, ବରଂ ତାଙ୍କର ବିପରୀତଧର୍ମୀ ଥିଲେ । ତେଣୁ ସୌଭ୍ରାତ୍ରର ସୁଖ ଶାନ୍ତି ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସ୍ୱପ୍ନ ଥିଲା । ତାହାର ଦୁଷ୍ପ୍ରଭାବ ସହିତ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ କାହାର ମେଳ ଖାଉ ନ ଥିଲା, ଏହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ତହିଁ ଉପରେ ପୁଣି ଦ୍ୱିତୀୟ ଦୁଃଖ, ଯୌବନ ଅବସ୍ଥାରେ ସହଧର୍ମିଣୀଙ୍କର (ଯାଜପୁର ବାସିନୀ) ବିୟୋଗ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଦାର ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ସେ ଆଉ ସମ୍ମତ ନ ଥିଲେ, ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁଗଣଙ୍କ ଉପଦେଶ ଓ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାରେ ପୁଣି ଦାର୍ଣ୍ଣିତପଡ଼ାର ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ପରିବାରରୁ କନ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କଲେ । ମୃତ୍ୟୁର କେତେ ମାସ ପୂର୍ବରୁ ଏହି ପତ୍ନୀ ଗର୍ଭରୁ ଗୋଟିଏ ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମିଥିବାରୁ ତାହାଙ୍କର ଏକ ପ୍ରକାର କୁଳରକ୍ଷା ହୋଇଅଛି । ନୋହିଲେ ସେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ପରି କୂଳରେ କେହି ନ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏକାଡେମୀ ରୂପ ବଡ଼ ଦେଉଳ ଦ୍ୱାରା ଶ୍ରଦ୍ଧାଞ୍ଜଳି ପାଇ ଆସୁଥାନ୍ତେ ।

ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ଦେଖାଯାଏ, ମହାତ୍ମାମାନେ ଶୀତଋତୁରେ ଅକସ୍ମାତ୍ ଦେହ ତ୍ୟାଗ କରନ୍ତି । ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଦେଖାଯାଏ । ମୃତ୍ୟୁର କିଛିଦିନ ପୂର୍ବେ ସେ ଡମପଡ଼ାର ରାଜାଙ୍କ ସହିତ ପାରିଧିକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ କୁଣ୍ଡ ଦେଖି ମହୋଲ୍ଲାସରେ ସେଥିରେ ହଠାତ୍ ନିଷେଧ ସତ୍ତ୍ୱେ ଅବଗାହନ କରି ପକାଇଲେ । ତହିଁ ଆରଦିନ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୮୮୧ ଡିସେମ୍ବର ମାସ ୨୩ ତାରିଖ ଶନିବାର ଦିନ ସେ ଘୋର ଜ୍ୱରାକ୍ରାନ୍ତ ହେଲେ ଏବଂ ସେହିଦିନ କଟକରେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ଜ୍ୱର କ୍ରମଶଃ ଉଗ୍ର ମୂର୍ତ୍ତି ଧାରଣ କଲା, ଚିକିତ୍ସାର କୌଣସି ଫଳ ଦେଖାଗଲା ନାହିଁ । କଟକ ବସାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲାକ୍ଷଣି ସମ୍ବାଦ ପାଇ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଏକାତ୍ମା ମଧୁସୂଦନ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ ଦେଖିଲାକ୍ଷଣି "ତୁମେ ଆସିଛ ?" କହି ମସ୍ତକରେ ହସ୍ତ ବୁଲାଇ ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ଗମ୍ଭୀର ମୂର୍ତ୍ତି ଧାରଣ କଲେ ଏବଂ ପଚ୍ଛେ ପଚ୍ଛେ

କେତୋଟି ଅଶ୍ରୁବିନ୍ଦୁ ତାଙ୍କ ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱୟରେ ଦେଖାଦେଲା । ମଧୁସୂଦନ ଅହର୍ନିଶ ସେହିଠାରେ ରହି ତାଙ୍କର ସେବା ଶୁଶ୍ରୂଷା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କିନ୍ତୁ ଯାହାଙ୍କର ଚିକିତ୍ସା ପ୍ରତି ନିତାନ୍ତ ଅନାସ୍ଥା ଏବଂ ଔଷଧ ପ୍ରତି ନିଷେଧ, ତାଙ୍କ ଦେହରେ ଏସବୁ କୃତ୍ରିମତା ଦ୍ୱାରା କି ଫଳ ହେବ ? ବୋଧହୁଏ, ସେ ପୁଣ୍ୟଧାମକୁ ଯିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିବାରୁ ଆଉ ଇହଧାମରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିବାକୁ ଭଲ ପାଉ ନଥିଲେ । ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଅନ୍ତିମ ଜୀବନରେ ଏହି ସାଦୃଶ୍ୟ ପଶ୍ଚାତ୍ ବର୍ଣ୍ଣନ କରିବୁଁ ।

ବିଶିଷ୍ଟ ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଏହି ବିଶେଷତ୍ୱ ସାଧାରଣ ଜନର ଦୁର୍ବୋଧ୍ୟ । ମୃତ୍ୟୁର ପୂର୍ବ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ସମସ୍ତ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିଲେ, ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ କାହାର ମସ୍ତକରେ ହସ୍ତ ଅର୍ପଣ—କାହାର ବା ଦୁଇ ହସ୍ତକୁ ଅଞ୍ଜଳି ପ୍ରାୟ ଆପଣା ହସ୍ତରେ ଧରି କିଛିକ୍ଷଣ ନୀରବ ଅବସ୍ଥାନ—କାହାକୁ ଧରି ବା ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁଖରେ ପ୍ରାର୍ଥନା—ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ଅଧିକ ବିକଳିତ କରି କରି ଦେଉଥିଲା । ମୃତ୍ୟୁର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବ କ୍ଷଣରେ ତାଙ୍କ ମୁଖରେ ଅପୂର୍ବ ଜ୍ୟୋତି ଦେଖାଗଲା ଏବଂ ତତ୍ପରେ ସେ ବୈଦ୍ୟୁତିକ ଆଲୋକ ପରି ହଠାତ୍ ଅନ୍ଧକାର କରି ଚାଲିଗଲେ । ଡିସେମ୍ବର ୨୮ ତାରିଖ ଗୁରୁବାର ପୂର୍ବାହ୍ଣ ୯ ଘଟିକା ସମୟରେ ୩୦ ବର୍ଷ ବୟସରେ ତାହାଙ୍କର ଏହି ଆକସ୍ମିକ ମୃତ୍ୟୁ ସମ୍ବାଦ କଟକ ନଗରରେ ପ୍ରଚାରିତ ହେଲା । ଏ ଘଟନା ଯେତେବେଳେ ମଧୁସୂଦନ ବର୍ଣ୍ଣନ କରନ୍ତି, ତେତେବେଳେ ତାହାଙ୍କ ଦୋନି ଚକ୍ଷୁରୁ କିପରି ଅବିରଳ ଅଶ୍ରୁଜଳ ଝରିପଡ଼େ, ତାହା ଅନେକ ବନ୍ଧୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଥିବେ । ଶ୍ରାଦ୍ଧ ବା ଶୋକ ସଭାରେ ମୃତ ବନ୍ଧୁଙ୍କର ଗୁଣ ସ୍ମରଣ କରୁ କରୁ ସେ କୋମଳପ୍ରାଣ ମହାତ୍ମା କିପରି ଅଶ୍ରୁବାରି ଝରାଇ ଦିଅନ୍ତି, ତାହା ମଧ୍ୟ ଅନେକେ ଦେଖିଥିବେ । ଶୋକ କିପରି କରିବାକୁ ହୁଏ, ତାହା ସେହିପରି ଅନୁଭବୀ ଜାଣନ୍ତି ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ଗୋଟିଏ ଘଟନା ଏଠାରେ ମନେ ପଡ଼ିବାରୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତସ୍ୱରୂପ ଉଲ୍ଲେଖ କରୁଅଛୁଁ । ୧୯୦୮ର ଚୈତ୍ର ପୂର୍ଣ୍ଣିମାର ନୀରବ ନିଶୀଥରେ ଯେତେ-ବେଳେ ନିର୍ଜ୍ଜନତାପ୍ରିୟ କବିବର ରାଧାନାଥ ନୀରବରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ, ତେତେବେଳେ ବନ୍ଧୁ ମଧୁସୂଦନ କାର୍ଯ୍ୟୋପଲକ୍ଷରେ ପୁରୀଠାରେ ଥିଲେ । ପର ଦିନ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର ପଞ୍ଚମ ଅଧିବେଶନ ପୁରୀରେ ହେବ । ସେଦିନ (ଗୁରୁବାର) ପୂର୍ବାହ୍ଣ ୯ ଘଟିକା ସମୟରେ ଯେତେବେଳେ ସେ ଏହି ଦୀନ ଲେଖକଠାରୁ ଏ ଦାରୁଣ ସମ୍ବାଦ ପାଇଲେ, ସେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକୋଷ୍ଠରେ ନୀରବରେ ଦ୍ୱାର ବନ୍ଦକରି ବସି ରହିଲେ । ସମ୍ମିଳନୀ ମଣ୍ଡପରେ ସେଦିନ ଅନେକେ ତାଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତି ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରୁଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସନ୍ଧ୍ୟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣାଯାଇ

ଅଛୁ ଯେ ସେ ଉକ୍ତ ପ୍ରକୋଷ୍ଠରୁ ବାହାରକୁ କେବେଁ ଯାଉନାହାନ୍ତି । ସେହି ସମସ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ସେ କୋମଳ ପ୍ରାଣରେ କଣ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ, ତାହା ସେ ଜାଣନ୍ତି । ରାଧାନାଥ ତାଙ୍କର 'କୈଶୋର ଗୁରୁ' 'ଜୀବନର ପରମହିତୈଷୀ' 'ସାହିତ୍ୟ ସେବାର ପଥ ପ୍ରଦର୍ଶକ' ଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ସର୍ବଦା ତାଙ୍କୁ ତାହାଙ୍କ ହୃଦୟର ଉଚ୍ଚ ବେଦୀରେ ବସାଇଥିଲେ । ଇଚ୍ଛା ଥିଲା, ତାଙ୍କର ଖଣ୍ଡିଏ ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦର ଜୀବନ ଚରିତ ଲେଖି ଆତ୍ମାର ଶାନ୍ତି ବିଧାନ କରିଥାଆନ୍ତେ, କିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ସେପରି ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଇବା ଘଟିଲା ନାହିଁ । ମରଣାନ୍ତେ ଏହି ଦୁଇ ବିଶିଷ୍ଟ ଆତ୍ମା ସହିତ ତାହାଙ୍କର ପୁଣ୍ୟାତ୍ମାର କିପରି ଯୋଗ ଥିଲା, ତାହା ଆମ୍ଭେମାନେ ଅନ୍ତିମ ଜୀବନର ଘଟନାରେ ପାଠକମାନଙ୍କୁ ଦେଖାଇ ଦେବୁଁ ।

ଏ ଦୁହିଁଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ବା ଗୁରୁଜନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାହାଙ୍କର ଯେପରି ଭକ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ତାହା ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ । ନମସ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ସେ କେବଳ ଭକ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଣାମ କରି କ୍ଷାନ୍ତ ହେଉ ନଥିଲେ, ତାଙ୍କର ପଦଧୂଳି ଗ୍ରହଣ ନ କରିବା ଯାଏ ତାଙ୍କର ତୃପ୍ତି ହେଉ ନଥିଲା । ଅନ୍ୟ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ସେ ନିଜ ଆତ୍ମାକୁ ଅତି ତୁଚ୍ଛ ଓ ଅକିଞ୍ଚିତ୍କର ପରି ପ୍ରକଟିତ କରନ୍ତି । ଏ ପ୍ରକାର ବିନୟ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ସବୁ ପାତ୍ରରେ ସୁଲଭ ନୁହେଁ ।

ପିତୃ-ମାତୃଭକ୍ତି, ଭ୍ରାତୃସ୍ନେହ

ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ମାତୃଭକ୍ତି ଅସାଧାରଣ ଥିଲା । ସେ ବିଦ୍ୟାସାଗରଙ୍କ ପରି ଜଣେ ମାତୃଭକ୍ତ ଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ତୁଳନାରେ କଣା ମାତ୍ର ମାତୃ ସ୍ନେହସୁଧା ଭୋଗ କରି ନାହାନ୍ତି । ପାଞ୍ଚ ବର୍ଷ ବୟସରୁ ସେ ଜନନୀଙ୍କୁ ହରାଇ ହାହାକାର କରି ଆସୁଥିଲେ । ଏହି ଶୈଶବରେ ସେ ଯେଉଁ ମାତୃସ୍ନେହ ଲାଭ କରିଥିଲେ, ତାହା ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ବିସ୍ମୃତି ଗର୍ଭଗତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ହେଲେହେଁ ମଧୁସୂଦନଙ୍କଠାରେ ଅମରସ୍ମୃତିରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖା ଯାଇଅଛୁ । ସେ ଆଜୀବନ ଜନନୀଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରୁଥିଲେ । ପଠଦଶାରେ ସହାଧ୍ୟାୟୀମାନେ ତାହାଙ୍କୁ ମାତୃ ସ୍ମରଣରେ ସଲୋତକ ହେଉଥିବାର ଦେଖିଅଛନ୍ତି । ପ୍ରତି ବର୍ଷ ମାତାଙ୍କ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ଅବସରେ ସେ ସ୍ନେହମୟୀ ଜନନୀଙ୍କର ଚରଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅଶ୍ରୁ ଜଳାଞ୍ଜଳି ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । କେବେ କେବେ କାହାରିକୁ ଶୈଶବର କଥା କହୁ କହୁ ଜନନୀଙ୍କ କଥା ମନେ ପଡ଼ିଲାକ୍ଷଣି ସେ ବାଷ୍ପରୁଦ୍ଧ କଣ୍ଠରେ କଥଞ୍ଚିତ୍ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରି ପାରୁଥିଲେ । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ତାହାଙ୍କର ସଜଳ ନୟନଯୁଗଳରୁ ବିନ୍ଦୁ ବିନ୍ଦୁ ଅଶ୍ରୁ ଝରି ପଡ଼ୁଥିଲା । ଜନନୀବତ୍ସଳ ସନ୍ତାନ ସେହି ମାତୃସ୍ନେହ ସ୍ମୃତିକୁ କିପରି ଅମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପଦ ରୂପେ ହୃଦୟରେ ସଞ୍ଚୟ କରିଥିଲେ, ତାହା ତତ୍କାଳ

ଗ୍ରନ୍ଥମାଳାର "ମୋ ଜନନୀ" ଶୀର୍ଷକ କବିତାର ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ କେତେକ ପଂକ୍ତି ପାଠ କଲେ ଉତ୍ତମରୂପେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ ହେବ ।

ନୟନେ ନାଚଇ ଆଜ   ସେ ସୁନ୍ଦର ମୁଖ ହେ
ପରମ ସୁନ୍ଦର ।
ଆହା କିବା ସ୍ନେହଭରେ   ଚୁମି ଚୁମି କି ଆଦରେ
ମୋ ଅଙ୍ଗକୁ ବଢ଼ାନ୍ତି ମା   କୋମଳ ଶ୍ରୀକର ହେ
କୋମଳ ଶ୍ରୀକର ।
ଅତି ମଳିନ ମୋ ଅଙ୍ଗ   ଧୂଳିଧୂସରିତ ହେ
ପୋଛୁଣ ଶ୍ରୀକରେ ।
ମା' ମୋର ଆନନ୍ଦମୟୀ   ମଧୁର ବଚନ କହି
ଆନନ୍ଦେ ଧରନ୍ତି ମୋତେ   ଅମୃତ ବକ୍ଷରେ ହେ
ଅମୃତ ବକ୍ଷରେ ।
ମାତାର ଅମୃତ ବକ୍ଷ   ସ୍ୱର୍ଗ ସୁଖ ଜିଣି ହେ
ଅତି ସୁଖମୟ ।
କାହିଁ ପଟାନ୍ତର ତାର   ରାଜ୍ୟ ବିଭବ କି ଛାର,
କାହିଁ ଆଉ ସନ୍ତାନର   ସେପରି ଆଶ୍ରୟ ହେ
ସେପରି ଆଶ୍ରୟ ।
ପାଞ୍ଚ ବର୍ଷ ଦିନୁ ମୁହିଁ   ଅଟଇ ଅନାଥ ହେ
ହରାଇ ଜନନୀ ।
କିନ୍ତୁ ଆହା ବିଶ୍ୱପତି   ଦୟା ବନ୍ଧୁ ଦୁଃଖୀ ପ୍ରତି
ଦେଇଛନ୍ତି ମୋର ପ୍ରାଣେ   ମହା ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମଣି ହେ
ମହା ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମଣି ।
ବିଶ୍ୱାସ ପରଶମଣି   ହୃଦୟେ ମୁଁ ଧରି
ଦେଖଇ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ,
ଉଚା ଜଣି ଆକାଶରେ   ଜଳେ ସ୍ଥଳେ ଚରାଚରେ
ମୋହର ଜନନୀ ମୂର୍ତ୍ତି   ଧରି ମୋତେ ବକ୍ଷେ ହେ
ଧରି ମୋତେ ବକ୍ଷେ ।

ଯଥାର୍ଥରେ ସେ ସର୍ବଜ୍ଞ ଚିନ୍ମୟୀ ଜନନୀଙ୍କ ଅଙ୍କରେ ସର୍ବଦା ଆପଣାକୁ ଆସୀନ ଦେଖୁଥିଲେ ଏବଂ ଅନ୍ତିମ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ତାଙ୍କର ସେହି ଚିନ୍ମୟୀ ମା ଯେଉଁ

'ହସି ହସି ସେ ହଭରେ' 'କୋମଳ ଶ୍ରୀକର' ଚ୍ରୋଇ ଦେଇଗଲେ । ମଧୁସୂଦନ ମା ନାମର ବଡ଼ ପ୍ରିୟ ଥିଲେ । ମା ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ କଲାବେଳେ ତାହାଙ୍କ ହୃଦୟରେ କି ଏକ ମହାଭାବ ଓ ଅପୂର୍ବ ଶାନ୍ତି ଜାଗରିତ ହୁଏ । ରୋଗଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ଛଟପଟ ହେଉଥିବାବେଳେ ସେ ମା ନାମ କେତେକ ଥର ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ ଶାନ୍ତି ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ଭଗବାନଙ୍କୁ ସେ ଜଗଜ୍ଜନନୀ ବା ମା ନାମରେ ଡାକିବାକୁ ଅଧିକ ଭଲ ପାଉଥିଲେ ।

ଯେଉଁ ଭକ୍ତ ବା ସାଧକ ଦୟାମୟ ଈଶ୍ବରଙ୍କୁ ସେତିକି ଅଧିକ ହୃଦ୍ଧି ପାଇଅଛନ୍ତି ବା ତାଙ୍କର ଦୟା, ସ୍ନେହ ଓ କ୍ଷମା ଯେତେ ଅଧିକ ଅନୁଭବ କରିଅଛନ୍ତି, ସେ ତେତିକି ମାତୃରୂପିଣୀ ବୋଲି ତାଙ୍କୁ ଜାଣି ପାରିଅଛନ୍ତି । ନବଯୁଗର ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଶ୍ରୀମତ୍ ରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସଙ୍କ ଜୀବନରେ ଏହି ଭାବ ଅତି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଭାବରେ ଦେଖା ଯାଇଅଛି । କି ଜ୍ୟେଷ୍ଠ କି କନିଷ୍ଠ, ଉଭୟ ପ୍ରିୟ ସ୍ତ୍ରୀଜନଙ୍କୁ ମା' ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରି ସେ ଅତୁଳ୍ୟ ଗଭୀର ସ୍ନେହ ଭକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । ପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଯେଉଁପରି ବାବା, ପ୍ରାଣାଧିକ, ପ୍ରାଣର ଭାଇ, ପ୍ରାଣେର ସଙ୍ଗୀ ମୋର, ପରମପ୍ରେମାସ୍ପଦ, ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରକାର ସମ୍ବୋଧନ କରିବାଦ୍ୱାରା ତାହାଙ୍କ ହୃଦୟର ଗଭୀର ସ୍ନେହର ପରିଚୟ ମିଳେ । ସେ ବରଂ ଗୁରୁଜନଙ୍କ ପ୍ରତି ହୃଦୟାରାଧ୍ୟ, ପ୍ରାଣର ଦେବ, ପୂଜ୍ୟପାଦ, ଦେବାତ୍ମନ୍, ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରକାର ଶବ୍ଦ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରୟୋଗ କରୁଥିବେ, କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି କେହି 'ପୂଜ୍ୟପାଦ' ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କଲେ ସେ ପତ୍ରରେ ଏହିପରି ନିଷେଧ କରିଥାନ୍ତି. "ମୋ ନିକଟକୁ 'ପୂଜ୍ୟପାଦ' ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରି ଲେଖିବ ନାହିଁ । ବୟସରେ ବଡ଼ ଭାଇର ଯାହା ପ୍ରାପ୍ୟ, ସେତିକି ମାତ୍ର ମୋତେ ଦେବ ।"

ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଅତୁଳ୍ୟ ସ୍ନେହ ଏପରି ଗାଢ଼ଭାବ ଧାରଣ କରିଥାଏ ଯେ, ମୃତ୍ୟୁ ବିନା ସେ ସ୍ନେହ ଗ୍ରନ୍ଥିକି ଆଉ କେହି ଛେଦନ କରି ପାରିବ ନାହିଁ ଜଣାଯାଏ । ଆତ୍ମୀୟ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଆପଦ ବିପଦରେ ମଧୁସୂଦନ ଘନ ଘନ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଆଶ୍ୱାସନା ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ଆତ୍ମୀୟ ସ୍ୱଜନ ବିୟୋଗରେ ସେ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କୁ ଯେପରି ଅମୃତ ସାନ୍ତ୍ୱନା ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ଲୋକ ସମାଜରେ ଦୁର୍ଲଭ, ଅନେକ ଶୋକଦୁଃଖ ପ୍ରପୀଡ଼ିତ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ହୃଦୟରେ ସେ ସାନ୍ତ୍ୱନା ବାକ୍ୟ ସ୍ମୃତିର ଜାଗରୂକ ଥିବ । ଏଠାରେ ସେପରି ଶିକ୍ଷାପ୍ରଦ ସାନ୍ତ୍ୱନାର ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେବୁଁ । ଉତ୍କଳ-ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପାଦକ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବୁ ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣପ୍ରିୟ କନିଷ୍ଠ ଭୋଳାନାଥ ଓ ଲୋକନାଥଙ୍କୁ ଅକାଳରେ ହରାଇ ଶୋକଦଗ୍ଧ

ହୋଇଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ମଧୁସୂଦନ କମ୍ପ୍ରୋକ୍ତ ପ୍ରକାର ସାନ୍ତ୍ୱନାମୃତ ପ୍ରଦାନଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ଶୀତଳ କରଥିଲେ ।

ଓଁ ରଘୁନାଥପୁର

ପରମ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱାକଂ । ୭ । ୮ । ୧୯

ପ୍ରାଣର ବଣ୍ଟୁନାଥ, କ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେବ ! ଯାହାଙ୍କର ଧନ ସେହି ଘେନଗଲେ । ସେହି ଏକା ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେବେ । ତୁମର ପ୍ରାଣର ଭୋଳାନାଥ, ଲୋକନାଥ ତୁମର ପ୍ରାଣନାଥଙ୍କ କୋଳରେ ସ୍ୱର୍ଗର ଅମୃତ ପାନ କରୁଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଏ ଉତ୍କଳଭୂମିରେ କ ଅପୂର୍ବ ସତ୍ୟନିଷ୍ଠତା ଦେଖାଇ ଗଲେ ! ଧନ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନ !

ତୁମେ ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ଅନେକ ଆଶା କରଥିଲ, ସେ ଆଶା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା ନାହିଁ । ତୁମର ଶୋକ ଅନ୍ତର୍ଯାମୀ ବିନା ଆଉ କିଏ ବୁଝିବ ? ଆହା, ମା ତୁମ ହୃଦୟରେ ସାନ୍ତ୍ୱନାମୃତ ଢାଳି ଦିଅନ୍ତୁ । ମା ତୁମକୁ କୋଳରେ ବସାଇ ତୁମର ମୁଖ ଚୁମ୍ବନ କର ତୁମର ଭଗ୍ନ ହୃଦୟକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରନ୍ତୁ । ମା'ଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ଡାକ । ତାଙ୍କ ବିନା ଆଉ କିଏ ଅଛି ?

ପ୍ରାଣର ବଣ୍ଟୁନାଥ, ଅଧୀର ହୁଅ ନାହିଁ । ତୁମର ପିତାମାତାଙ୍କୁ ତୁମ ବିନା ଆଉ କିଏ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେବ ? ସେମାନଙ୍କ ଶୋକ ଯେ ଭବ ସୁଦ୍ଧା ହେଉନାହିଁ । ଭାଇ, ତୁମର ଗୁରୁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଭାର ସ୍ମରଣ କର ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଉପରେ ନିର୍ଭର କର ସମ୍ମୁଖବର୍ତ୍ତୀ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସାଧନ କର ।

Bibleରେ Job ଚରତ ପଢ଼ିଅଛ; ତୁମ ଜୀବନରେ ପ୍ରଭୁ କ ସେହିପରି ଭାଗବତ ଅଙ୍କିତ କରୁଅଛନ୍ତି ?

ମୁଁ ତୁମ ଗୃହଠାକୁ ଖଣ୍ଡେ ପତ୍ର ଲେଖୁଅଛି ।

ତୁମର ଜଣେ ଅଯୋଗ୍ୟ ଭାଇ

ମଧୁସୂଦନ ।

ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ପିତୃଭକ୍ତି ଅଶେଷ ପ୍ରଶଂସନୀୟ ଥିଲା । (ସେ ସମାଜ-ଧର୍ମ ତ୍ୟାଗଦ୍ୱାରା ପିତାଙ୍କଠାରୁ ଅନ୍ତରିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ତାଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରଖିବା ପାଇଁ ସର୍ବଦା ଯତ୍ନଶୀଳ ଥିଲେ ।) ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ତାଙ୍କର ପିତା ପୁତ୍ରଠାରୁ ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ଆସୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସୁପୁତ୍ର ମଧୁସୂଦନ ପାଦତଳେରେ ଭକ୍ତିତଦ୍‌ଗତ ଚିତ୍ତରେ ପ୍ରଣିପାତ କରି ଚରଣଧୂଳି ଗ୍ରହଣପୂର୍ବକ ଚରଣସେବକ ପ୍ରାୟ ତଳେ ବସୁଥିଲେ । ନୀରବରେ ପିତୃପଦ ସେବା କରିବାକୁ ସେ ଅତି ପବିତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ ମଣୁଥିଲେ । ଥରେ ପିତାଙ୍କର ପାଦରେ କିଛି ବେଦନା ହେଉଥିବାର ଜାଣି ବହୁ ଭୃତ୍ୟର ପ୍ରଭୁ ମଧୁବାବୁ ନୀରବରେ କିଛିତ୍ ତୈଳ ସହ ଆସି ପାଦତଳେ ବସି ବେଦନା ସ୍ଥାନରେ ଅତି କୋମଳ ଭାବରେ ତୈଳ ମର୍ଦ୍ଦନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ହସ୍ତସ୍ପର୍ଶରେ ସ୍ନେହମୟ ପିତା ଦେଖିଲେ ଯେ, ପଦତଳେ ତାଙ୍କର ସୁପୁତ୍ର ସମାସୀନ ହୋଇ ପ୍ରସନ୍ନ ମନରେ ସେବା କରୁଅଛନ୍ତି । କେତେଜଣ ପୁତ୍ର ଏପରି ପବିତ୍ର ପିତୃପଦ ସେବା କରି ଧନ୍ୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି ! ତାହାଙ୍କ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗର ପ୍ରାୟ ତିନି ବର୍ଷ ପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପିତା ଜୀବିତ ଥିଲେ । ମୃତ୍ୟୁ ପୂର୍ବରେ ସମ୍ବାଦ ପାଇ ସେ ପତ୍ନୀ ଓ କନ୍ୟାଙ୍କୁ ଘେନି ପୁତ୍ରଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ଏବଂ ଅନ୍ତିମ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେବା କରିଥିଲେ । ତଥାପି ସେ ପିତାଙ୍କର କିଛିମାତ୍ର ଆକାଂକ୍ଷା ପୂରଣ କରି ପାରିଲେ ନାହିଁ ବୋଲି ପରେ ବହୁ ଅନୁତାପ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ମଧୁସୂଦନ ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣାଧିକ କନିଷ୍ଠ ସ୍ଥାନାନ୍ତରସ୍ଥିତ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଜଗନ୍ନାଥ ରାଓଙ୍କ ନିକଟକୁ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁସବୁ ପତ୍ର ଲେଖିଅଛନ୍ତି, ସେଥିର କେତେକାଂଶ ପାଠ କଲେ ପାଠକମାନେ ତାଙ୍କ ହୃଦୟର ଭାବ ଅନୁମାନ କରି ପାରିବେ ।

" ××× ସ୍ଥିରଭାବରେ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ନେତ୍ର ହୋଇ ସମାଧିସ୍ଥବତରେ ପ୍ରସନ୍ନ ବଦନରେ ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଏବଂ ଏକାଙ୍କା ଅନବରତ ହରିନାମ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କେତେବେଳେ ବା ଗୀତାର ଶ୍ଳୋକ ଆବୃତ୍ତି କରୁଥିଲେ । ଏହିପରି ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗର ୫।୬ ମିନିଟ୍ ପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆନନ୍ଦରେ ହରିନାମ କରି ପ୍ରାୟ ସାଢ଼େ ଦଶଟା ସମୟରେ ସଂସାରସମୁଦ୍ର କିପରି ସହଜରେ ସୁନ୍ଦରରୂପେ ପାର ହୋଇ ଗଲେ ! ସେ ଆନନ୍ଦ ଜ୍ୟୋତିପୂର୍ଣ୍ଣ ଚକ୍ଷୁ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଗଲା, କେବଳ ଓଷ୍ଠ ଦିଓଟି ସେତେବେଳେ ଆହୁରି ହରିନାମ କରିବା ପାଇଁ ମେଲା ରହିଲା । ବାବା, ଏହିପରି ଆମର ପିତୃଦେବ ଆନନ୍ଦରେ ଚାଲିଗଲେ, ଆମେମାନେ ଆଉ କାହିଁକି ଅସାର ଶୋକ କରିବା ? ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଇଚ୍ଛା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା, ବାବା ମୋକ୍ଷଧାମ ହରି ପାଦପଦ୍ମ ପାଇଲେ । ଆଉ ଅଧିକ କ'ଣ ଲେଖିବି, ଚକ୍ଷୁ ଅଶ୍ରୁପୂର୍ଣ୍ଣ, ହୃଦୟ ବ୍ୟାକୁଳ, ପୁଣି ସଂସାରର କର୍ମଜାଲରେ ଜୀବନ ବଦ୍ଧ ।

ବାବା, ତୁ ତ ସତ୍ପୁତ୍ର ହୋଇ ତାଙ୍କର କେତେ ଆକାଂକ୍ଷା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଅଛୁ ; ମୁଁ ଯେ କିଛି କରିନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ହୃଦୟ କପରି ବ୍ୟାକୁଳ ହେଉଅଛି, ତାହା କପରି ଜଣାଇବି ! ତେବେ ଏତକ ମାତ୍ର ଭରସା ଯେ ସେହି କ୍ଷମାପୂର୍ଣ୍ଣ ସନ୍ତାନବତ୍ସଳ ପିତା ମୋର ଶତ ଶତ ଅପରାଧକୁ କ୍ଷମା କରିଅଛନ୍ତି ।××× ” (୨୨ । ୫ । ୧୯୦୯)

"ବାବା,—ଏ ସମୟରେ ପ୍ରାଣ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆକୁଳ ହେଉଅଛି ଓ ତୋତେ ବକ୍ଷରେ ଧରି ବାବା ବୋଲି ଡାକିବା ପାଇଁ କ୍ରନ୍ଦନ କରୁଅଛି । ତୁ ବାବାଙ୍କ ଆକାଂକ୍ଷା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାପାଇଁ ଓ ତାଙ୍କ ଦୁଃଖ ଦୂର କରିବାପାଇଁ ଯାହା ଯାହା କରିଅଛୁ, ତାହା ସ୍ମରଣ କରି ମୋ ପ୍ରାଣ ତୋତେ ବାରମ୍ବାର ଶତ ସହସ୍ର ବାର ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ କହୁଅଛି । ତୁ ବାବାଙ୍କର ଶେଷକାଳରେ ଆହା କପରି ସୁପୁତ୍ରର କାର୍ଯ୍ୟ କରିଅଛୁ ।" (୨୩ । ୫ । ୦୯)

"ବାବା, ୪ ତାରିଖର ପତ୍ର ୬ ଦିନ ପରେ ପରଦିନ ପାଇଲି । ଅଶ୍ରୁପୂର୍ଣ୍ଣ ନୟନରେ ତାହା ପଢ଼ିଲି ଏବଂ ତେତେବେଳେ ଅଶ୍ରୁପୂର୍ଣ୍ଣ ନୟନରେ ଏ ପତ୍ର ଲେଖୁଅଛି । (ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଯାହା କିଛି ଉନ୍ନତି ହୋଇଅଛି, ତାହା କେବଳ ପିତୃଦେବଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦରୁ ଘଟିଅଛି । ସଂସାରରେ କେଉଁ ପିତାଙ୍କର ସ୍ନେହ ବାବାଙ୍କର ସ୍ନେହ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ମଙ୍ଗଳକର ଓ ଆଶୀର୍ବାଦମୟ ? ହାୟ ! ହାୟ ! ସେ ସଂସାରରେ ଥିଲାବେଳେ ତାଙ୍କର ମୂଲ୍ୟ ବୁଝିଲି ନାହିଁ ! ଏବେ ଏତକ ମାତ୍ର ସାନ୍ତ୍ୱନା ଯେ ତାଙ୍କର ପରଲୋକଗମନ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କଠାରୁ ତାହାଙ୍କୁ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ କରି ଦେଇ ନାହିଁ । ଏବେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ କୃପାରେ ବାବାଙ୍କୁ ପ୍ରାଣର ନିକଟତର ବୋଲି ଅନୁଭବ କରୁଅଛୁଁ । ପରମ ପିତାଙ୍କର ପ୍ରତିନିଧି ସେହି ପରମ ପିତାଙ୍କ କୋଡ଼ରେ ଥାଇ ଆହା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପ୍ରତି କି ପୁଣ୍ୟ ସ୍ନେହ ମୃତମୟ ନୟନରେ ଅନାଇଅଛନ୍ତି । ସେହି ହୃଦୟାରାଧ୍ୟ ପ୍ରାଣର ବାବା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଅଛନ୍ତି । ସେହି ପାଦପଦ୍ମରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ମତି ସ୍ଥିର ରହୁ ।") ୧୨ । ୬ । ୧୬ ।

ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଭ୍ରାତୃସ୍ନେହ ଏକ ଉଦ୍ୟାନନ୍ଦ ରସରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ଏପରି ସୌଭ୍ରାତ୍ର ଆଜିକାଲି ସମାଜରେ କ୍ୱଚିତ୍ ଦେଖାଯାଏ । ଅତି ଶୈଶବରେ ଜନନୀଙ୍କ ବିୟୋଗ ଦିନଠାରୁ ତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର କନିଷ୍ଠ ସହୋଦର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସହିତ ଏକତ୍ର ଭୋଜନ ଶୟନ ଓ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ବଢ଼ି ଆସିଥିଲେ । ତେତେବେଳେ ମାତୃହୀନ କନିଷ୍ଠ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସ୍ନେହ ମାତୃସ୍ନେହ ଅପେକ୍ଷା କୌଣସି ଅଂଶରେ ହୀନ ନଥିଲା । ତାଙ୍କୁ ନ ଦେଖିଲେ ସେ ଅନ୍ନ ଗ୍ରହଣ କରୁ ନ ଥିଲେ । କେବେ

କେବେ ଗୃହକୁ ଆସିବାରେ ବିଳମ୍ବ ଦେଖିଲେ ସେ ସଜଳ-ନୟନରେ ତାଙ୍କୁ ଅନାଇ ବସି ରହୁଥିଲେ ଏବଂ ସହପାଠୀ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ନିକଟରେ ବାଳକବତ୍ ରୋଦନ କରି ଅନ୍ୱେଷଣ କରୁଥିଲେ। ପାଠରେ କନିଷ୍ଠଙ୍କର ଅମନୋଯୋଗ ଏବଂ ଗର୍ହିତ ଆଚରଣ ଦେଖି ସେ କେବେ ତିରସ୍କାର ବା କଠୋର ଶାସନ କରି ନାହାନ୍ତି। କେବଳ ଅବିରଳ ଅଶ୍ରୁପାତ। ଏହି ଅଶ୍ରୁ ବର୍ଷଣରେ ତାଙ୍କର ଚରିତ୍ରଦୋଷ ବିଧୌତ ହୋଇ ଯାଉଥିଲା। କେବେ କେବେ ଅସତ୍ ବୁଦ୍ଧି ଚାଳନାରେ ଜଗନ୍ନାଥ କିଛିଦିନ ନିରୁଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଭାବରେ କାହିଁ ଚାଲିଗଲେ ସେ ଚାରିଆଡ଼କୁ ସମ୍ବାଦ ଦେଇ ବ୍ୟାକୁଳ ପ୍ରାଣରେ ବିକ୍ଷତ ହୃଦୟରେ ଗୃହ କୋଣରେ ପଡ଼ି ରହୁଥାନ୍ତି। ପରେ ତାଙ୍କୁ ଆସିବାର ଦେଖିଲେ ସମସ୍ତ ଅପରାଧ ଭୁଲିଯାଇ ଆଲିଙ୍ଗନ କରି ବାଳକବତ୍ ଉଚ୍ଚୈଃସ୍ୱରରେ ବିଳାପ କରିବାକୁ ଲାଗୁଥିଲେ। ଏପରି ସ୍ନେହସିକ୍ତ ବ୍ୟବହାରରେ କାହାର ହୃଦୟ ବା ବିଗଳିତ ନ ହେବ? କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ କିଛି ଫଳ ନ ଦେଖି ପ୍ରାଣାଧିକ ଭାଇର ଚରିତ୍ର ଶୋଧନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପରିଶେଷରେ ସେ ଦିନେ ଯେପରି ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ, ତାହା ସ୍ମରଣ କରି କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଜଗନ୍ନାଥ ବାବୁ ସରଳ ପ୍ରାଣରେ କହିଲେ,

"ମୁଁ ଯୌବନରେ ମନ୍ଦମେଳରେ ପଡ଼ି ଅନେକ କୁକାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅମେଧ୍ୟ ସେବା କରିଅଛି। ଶେଷରେ ଗୋଟିଏ ଦିନର ଘଟନାରେ ସବୁ ଛାଡ଼ିଅଛି। ଦାଦାଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ରର ଜନ୍ମର କିଛିକାଳ ପରେ ଦିନେ କାଳିଗଳିର ପୂର୍ବ ବସାରୁ ବାହାରି ଯାଇ ବାହାରେ ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ର ଏହିପରି କଟାଇ ଯେତେବେଳେ ଏକାକୀ ଫେରିଲି, ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ଆସି ଦେଖିଲି ଯେ ଦାଦା ନୀରବରେ ଠିଆ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି। ମୋତେ ଦେଖିଲାକ୍ଷଣି ସେ ହାତ ଧରି ପକାଇ ବାଷ୍ପରୁଦ୍ଧ କଣ୍ଠରେ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ—ବାବା, ତୁ ଏତେବେଳେ କୁଆଡ଼େ ଥିଲୁ? ଶୈଶବରୁ ମା'ତ ଚାଲି ଯାଇଛନ୍ତି, ତୁ ଏକମାତ୍ର ଥିଲୁ। ଏପରି ଯଦି ହେବୁ, ତାହାହେଲେ ମୋର ସଂସାରରେ ଆଉ କି ସୁଖ ଅଛି ଯେ ରହିବ? ତେବେ ତୁ ତୋର ଏ ଘର ସମ୍ଭାଳ, ଏ ସମସ୍ତେ ତୋତେ ଲାଗିଲେ—ମୁଁ ଏହିକ୍ଷଣି କୁଆଡ଼େ ଚାଲି ଯାଉଛି।"

ଏ ସମସ୍ତ କଥା ପ୍ରାଣର ଗଭୀର ପ୍ରଦେଶରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାରୁ ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ଆତୁରଭ୍ରଷ୍ଟ କନିଷ୍ଠ ତାଙ୍କର ପାଦ ଧରି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କଲେ, ଦାଦା, ଆଉ ଜୀବନରେ ଆଜିଠାରୁ ଏପରି କରିବି ନାହିଁ। ସେହି ଦିନଠାରୁ ତାଙ୍କର ଜୀବନର ଗତି ଏକାବେଳକେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଗଲା। କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କଲାପରେ ଜଗନ୍ନାଥବାବୁ ଯେତେବେଳେ ସ୍ଥାନାନ୍ତରରେ ରହିଲେ, ତେତେବେଳେ ପ୍ରାୟ

ଅନେକ ପତ୍ର ତାଙ୍କ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଅନେକ ପତ୍ରରେ ପ୍ରାସ୍ତ ଦର୍ଶନର ଉତ୍କଣ୍ଠା ଏବଂ ସସ୍ନେହ ଆଲିଙ୍ଗନ ଲାଗି ପ୍ରାଣର ବ୍ୟାକୁଳତା ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିଲା । ବହୁଦିନ ପରେ ଭାଇଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ସେ ହଠାତ୍ ଆଲିଙ୍ଗନ କରି ଶିରଶ୍ଚୁମ୍ବନ କରୁଥିଲେ । ବୃଦ୍ଧ ବୟସରେ ସୁଦ୍ଧା ଏ ଭାବ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଥିଲା । ବୃଦ୍ଧ ବୟସରେ ସେ ଯେପରି ଅତୁଳ୍ୟ ସ୍ନେହର ଏକାନ୍ତ ବଶ ହୋଇ ପତ୍ର ଲେଖୁଥିଲେ, ତାହା ପାଠକଲେ ଜଣାଯିବ, ଜଣେ ଶିଶୁପୁତ୍ର ପ୍ରତି ତାହା ଲିଖିତ । 'ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତାସମ-ପିତୃଃ' ଉକ୍ତିର ସତ୍ୟତା ସେ ଜୀବନରେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳରୂପେ ପ୍ରମାଣ କରି ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଏ ବୟସରେ କିଏ 'ବାବା' ବୋଲି ଡାକି ଲେଖିବ, "ଏ ସମୟରେ ପ୍ରାଣ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆକୁଳ ହେଉଅଛି ଓ ତୋତେ ବକ୍ଷରେ ଧରି 'ବାବା' ବୋଲି ଡାକିବାପାଇଁ କ୍ରନ୍ଦନ କରୁଅଛି ।" ପତ୍ରାନ୍ତରରେ—"ବାବା, ତୁ ଯେ ମୋର କି ଧନ, ତାହା କି କୌଣସି ଭାଷାଦ୍ୱାରା କହି ହେବ ? ଆଉ ତୁ ମୋତେ କି ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁ, ତାହା କି ପ୍ରଭୁ ମୋତେ ବୁଝାଇ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି ବା ଦେଉ ନାହାନ୍ତି ? ଆଉ ଅଧିକ କ'ଣ ଲେଖିବି ? ପରମପିତା ଆମ୍ଭ ଦୁହିଁଙ୍କ ଜୀବନକୁ ତାଙ୍କର ପାଦପଦ୍ମ ଆଡ଼କୁ ଏକତ୍ର ଏକନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ଉନ୍ମୁଖ କରି ରଖନ୍ତୁ ।"

ଏ ଜଗତରେ କେତେଜଣ ବା ଭାଇକୁ ଏପରି ଦ୍ୱିତୀୟ ଜୀବନ ମଣନ୍ତି ? କେତେଜଣ ବା ଏପରି ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ନେହର ଅଧିକାରୀ ଏବଂ କେତେଜଣ ତାହା ଲାଭ କରି ଧନ୍ୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି ? ଅହୋ ! ପ୍ରେମର କି ମହିମା ! ମହାକବି ଭବଭୂତି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମୁଖରେ କହିଅଛନ୍ତି—"ତତ୍ ତସ୍ୟ କିମପି ଦ୍ରବ୍ୟଂ ଯୋ ହି ଯସ୍ୟ ପ୍ରିୟୋଜନଃ ।"

ପାରିବାରିକ ଜୀବନ :

ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପାରିବାରିକ ଜୀବନ ଯତ୍କିଞ୍ଚିତ୍ ଆଲୋଚନା କରିବୁଁ । ମଧୁସୂଦନ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ କୁଟୁମ୍ବର ନେତା ଥିଲେ । ଏକେତ ସେ ବିଭୁପ୍ରସାଦରୁ ଚତୁର୍ବର୍ଗ ଫଳପ୍ରାପ୍ତିସ୍ୱରୂପ ଚାରି ପୁତ୍ର ଓ ଚାରି କନ୍ୟା ଲାଭ କରିଥିଲେ; ସେମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ କୁଟୁମ୍ବ ମଧ୍ୟରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମୀୟ ଜ୍ଞାତିବର୍ଗ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ମଧ୍ୟ ଆଶ୍ରୟ ପାଇ ମନୁଷ୍ୟତା ଅର୍ଜନ କରୁଥିଲେ । ଏଠାରେ ଆଗେ ଏହି ପୁତ୍ରକନ୍ୟାମାନଙ୍କର ଟିକିଏ ପରିଚୟ ଦେଇ ପଶ୍ଚାତ୍ ପାରିବାରିକ ଶିକ୍ଷାଦି କଥା ଆଲୋଚନା କରିବା ସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେଉଅଛି ।

ପ୍ରଥମ ସନ୍ତାନ—ଶ୍ରୀମତୀ ବାସନ୍ତୀ ଦେବୀ ସନ ୧୨୮୧ ସାଲ (୧୮୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ) ଆଷାଢ଼ କୃଷ୍ଣ ପଞ୍ଚମୀରେ ଭୂମିଷ୍ଠା । ଏ ବଙ୍ଗର ସୁଲେଖକ ଏବଂ ଉତ୍କଳର

ସୁପରିଚିତ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାର ବି. ଏଲ୍. ଙ୍କ ପତ୍ନି ପଦରେ ଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ—ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ସୁପରିଚିତ ଡାକ୍ତର ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଜୟନ୍ତ ରାଓ । ସନ ୧୨୮୬ ସାଲ୍ ଆଶ୍ୱିନ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଥୀ ବା ୧୮୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ସେପ୍ଟେମ୍ବର ୨୮ ତାରିଖରେ ଏହାଙ୍କର ଜନ୍ମ । ଏ ସ୍ଥାନୀୟ ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜରୁ ଏଫ୍. ଏ. ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ୧୮୯୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ମେ ମାସ ଶେଷରେ କଲିକତା ମେଡ଼ିକେଲ କଲେଜରେ ଅଧ୍ୟୟନାର୍ଥ ପ୍ରବେଶଲାଭ କଲେ । ୬ ବର୍ଷ ପରେ ସେଠାରୁ L. M. S. ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ କେତେକ ବର୍ଷ ହେଲା ଏଠା ଜେନେରଲ ହସ୍‌ପିଟାଲର ଆସିଷ୍ଟାଣ୍ଟ ସର୍ଜନ ଓ ମେଡ଼ିକଲ ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଅଛନ୍ତି । ବଙ୍ଗର ଜଣେ ସୁଲେଖକ ଏବଂ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଚିତ୍ରକର ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଉପେନ୍ଦ୍ରକିଶୋର ରାୟ ଚୌଧୁରୀଙ୍କ (U. Ray) କନ୍ୟା କଳାକୁଶଳା ଶ୍ରୀମତୀ ସୁଖଲତା ଦେବୀଙ୍କ ସହିତ ଏହାଙ୍କର ଶୁଭବିବାହ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି ।

ତୃତୀୟ ସନ୍ତାନ—ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ପାଠକମାନଙ୍କର ପରିଚିତା ଶ୍ରୀମତୀ ଅବନ୍ତୀ ଦେବୀ (ଗୃହ ପ୍ରଚଳିତ ନାମ କୃଷ୍ଣା) ସନ ୧୨୮୮ର ଫାଲ୍‌ଗୁନ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଥୀ ବା ୧୮୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ମାର୍ଚ୍ଚ ୪ ତାରିଖରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । କନ୍ୟାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଶିକ୍ଷିତା । କଲିକତା ସାଧାରଣ ବ୍ରାହ୍ମସମାଜର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ନେତା ବଙ୍ଗରୁ ସୁପରିଚିତ ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ଶିବନାଥ ଶାସ୍ତ୍ରୀ, ଏମ୍. ଏ. ମହାଶୟଙ୍କ ପୁତ୍ର ଶ୍ରୀମାନ୍ ପ୍ରିୟନାଥ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ମହାଶୟ ଏହାଙ୍କର ପାଣିଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଚତୁର୍ଥ ସନ୍ତାନ ଶ୍ରୀମତୀ ଶାନ୍ତି ଦେବୀଙ୍କର ସନ ୧୨୯୧ର ଆଶ୍ୱିନ ଅମାବାସ୍ୟାରେ ବା ୧୮୮୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ସେପ୍ଟେମ୍ବର ମାସରେ ଜନ୍ମ । ଏଠା ବ୍ରାହ୍ମ ପ୍ରଚାରକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରାଜମୋହନ ବସୁଙ୍କ ମଧ୍ୟମ ପୁତ୍ର ଶ୍ରୀମାନ୍ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲଚନ୍ଦ୍ର ବସୁଙ୍କ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଭିକ୍ଟୋରିଆ ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକ) ସହିତ ଏହାଙ୍କର ବିବାହ ହୋଇଅଛି ।

ପଞ୍ଚମ ସନ୍ତାନ—ଶ୍ରୀମାନ୍ ପ୍ରଶାନ୍ତ ରାଓ ସନ ୧୨୯୩ର ମୀନ ସଂକ୍ରାନ୍ତି ବା ୧୮୮୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ମାର୍ଚ୍ଚ ମାସ ୧୧ ତାରିଖରେ ଜାତ । ଏହି ପୁତ୍ର ଭୂମିଷ୍ଠ ହେବା ମାତ୍ରକେ ଭ୍ରାତୃବତ୍ସଳ ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରାଣାଧିକ ଭ୍ରାତା ଜଗନ୍ନାଥ ରାଓଙ୍କର ପୁତ୍ର ସନ୍ତାନ ନ ଥିବାରୁ ସୂତିକାଗାରରେ ତଦୀୟ ପତ୍ନୀ ଶ୍ରୀମତୀ ରମା ଦେବୀଙ୍କ ହସ୍ତରେ ସମର୍ପଣ କଲେ । ତାହାଙ୍କ ଆଦେଶକ୍ରମେ ଜଗନ୍ନାଥବାବୁ ଏହାଙ୍କୁ

ପୋଷ୍ୟପୁତ୍ରରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏ ୧୯୦୬ରେ ବି. ଏ. ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ କିଛିକାଳ ଆଇନ ଅଧ୍ୟୟନାନ୍ତର ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ସବ୍‌ଡେପୁଟୀ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଅଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ ରାଜ୍ୟର ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର କର୍ତ୍ତା ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସୁଧାଂଶୁମୋହନ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀଙ୍କ ଭ୍ରାତୃଷ୍ପୁତ୍ରୀଙ୍କ ସହିତ ଏହାଙ୍କର ବିବାହ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି ।

ଏହାଙ୍କ ଉରସରେ ତିନୋଟି ସନ୍ତାନ ପରେ ପରେ ଜନ୍ମି ଅତି ଶୈଶବରେ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବାରୁ ମଧୁସୂଦନ ସନ୍ତାନ ନାଶର ଦାରୁଣ ଶୋକରେ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ଶେଷରେ ଗୋଟିଏ କନ୍ୟାରତ୍ନ ଲଭ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାନ୍ତ୍ୱନା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ, ତାହାର ନାମ ଯଥାର୍ଥ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଇଥିଲେ । କୁମାରୀ ସାନ୍ତ୍ୱନା ସନ ୧୨୯୯ର ଚୈତ୍ରପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଓ ମେଷ ସଂକ୍ରାନ୍ତିରେ ଅଥବା ୧୮୯୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଏପ୍ରିଲ୍ ୧୨ ତାରିଖରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହାର ପ୍ରାୟ ୪ ବର୍ଷ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୮୯୬ ଅବ୍ଦର ଜାନୁଆରୀ ୧୮ ତାରିଖରେ ଅବା ସନ ୧୩୦୩ର ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନ ଶ୍ରୀମାନ୍ ସୁକାନ୍ତ ରାଓଙ୍କର ଜନ୍ମ । ଏ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରେସିଡେନ୍‌ସି କଲେଜରେ ବି. ଏସ୍. ସି. ଶ୍ରେଣୀରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଅଛନ୍ତି । କନିଷ୍ଠ ସନ୍ତାନ ଶ୍ରୀମାନ୍ ଶ୍ରୀକଣ୍ଠ ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ୧୮୯୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଫେବୃୟାରୀ ୧୬ ତାରିଖରେ ଭୂମିଷ୍ଠ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏ ଭିକ୍ଟୋରିଆ ସ୍କୁଲରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଏମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଦୁଇଟି ଭ୍ରାତୃଷ୍ପୁତ୍ରୀ ତାହାଙ୍କର କନ୍ୟା ସ୍ଥାନରେ ଥିଲେ । ପ୍ରଥମା ପାଠକମାନଙ୍କର ସୁପରିଚିତା ଶ୍ରୀମତୀ ରେବା ରାୟ । ସ୍ୱର୍ଗତ ସାଧୁଚରଣ ରାୟଙ୍କ ସହିତ ଏହାଙ୍କର ଶୁଭପରିଣୟ ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଅନ୍ୟଟି ତାହାଙ୍କର କନୀୟସୀ ଶ୍ରୀମତୀ ସରସ୍ୱତୀ ଦେବୀ । ବଙ୍ଗ ଦେଶର ଜଣେ ଗଣନୀୟ ପଣ୍ଡିତ ଉପାଧ୍ୟାୟ ଗୌରଗୋବିନ୍ଦ ରାୟଙ୍କ ପୁତ୍ର ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଅମୃତାନନ୍ଦ ରାୟ ଏହାଙ୍କର ପାଣି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

ସାଧୁଚରଣ ରାୟ :

ସାଧୁବାବୁ ଉତ୍କଳର ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ପୁରୁଷ ଥିଲେ । ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଉତ୍କଳର ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ ତାହାଙ୍କ ନିକଟରେ ଋଣୀ ଅଛି । ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ସେ ଜଣେ ପ୍ରିୟ ଶିଷ୍ୟ, ପରମ ଭକ୍ତ ଏବଂ ପ୍ରାଣର ବନ୍ଧୁ ଥିଲେ । ଅନେକ ପାଠକଙ୍କୁ ସମ୍ଭବତଃ ତାହାଙ୍କ ବିଷୟ ଜଣା ନଥିବ । ତେଣୁ ସଂକ୍ଷେପରେ ତାହାଙ୍କ ଜୀବନବୃତ୍ତାନ୍ତ ଏଠାରେ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛୁ ।

ଯାଜପୁର ସବ୍-ଡିଭିଜନ ଅନ୍ତର୍ଗତ କଡଗିପୁର ନାମକ ଗ୍ରାମରେ ସାଧୁଚରଣ ଫେଣ୍ଡାଏତ କୁଳରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଶୈଶବରୁ ମାତୃଶୂନ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ କଟକପ୍ରବାସୀ ପିତା ଦସ୍ୟୁନିଧି ସୁନ୍ଦରରାୟଙ୍କ ଉପରେ ତାଙ୍କର ଏବଂ କନିଷ୍ଠ ଭ୍ରାତାର ଲାଳନପାଳନ ଭାର ପଡ଼ିଲା । ସୁତରାଂ କଟକଠାରେ ସେ ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରି ୧୮ ବର୍ଷ ବୟସରେ (୧୮୭୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପ୍ରବେଶିକା ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ଏବଂ ସ୍ଥାନୀୟ କଲେଜରେ ଏଫ୍ ଏ. ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ । ଏକାଧିକ ଥର ଉକ୍ତ ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ସୁଦ୍ଧା ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ନ ପାରିବାରୁ ଅଳ୍ପ ବେତନରେ ପ୍ରଥମେ କଟକ ଏକାଡ଼େମୀରେ ଶିକ୍ଷକତା କର୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲେ । କିଛିକାଳ ଉକ୍ତ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ସେ ପଦୋନ୍ନତି ସହିତ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ଦକ୍ଷତା ସହକାରେ ନିର୍ବାହ କରି କଟକ ମିଶନ ସ୍କୁଲର ଦ୍ୱିତୀୟ ଶିକ୍ଷକ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ସେ ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅତି ସୁଖ୍ୟାତି ସହକାରେ ଚଳାଇ ଆସିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଯୋଗ୍ୟତା ଓ ଅଧ୍ୟାପନା କର୍ମରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷମାନେ ଅଳ୍ପ ସମୟରେ ତାଙ୍କର ବେତନ ବୃଦ୍ଧି କରାଇ ଦେଉଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାଳୟ ପରି ଗୃହରେ ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷକତାଦ୍ୱାରା ସେ ଯଥେଷ୍ଟ ସୁଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଚରିତ୍ର ଗୁଣରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ରାୟ ନନ୍ଦକିଶୋର ଦାସ ବାହାଦୂର ପ୍ରମୁଖ କେତେକଜଣ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ତାଙ୍କ ଉପରେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କର ଶିକ୍ଷାଭାର ଅର୍ପଣ କରିଥିଲେ । କେତେକ ବର୍ଷ ସେ ମଧ୍ୟ ତାଳଚେର ରାଜକୁମାରଙ୍କର (ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜା) ଶିକ୍ଷକ ଓ ଅଭିଭାବକ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ତାହାଙ୍କର ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରତି ଐକାନ୍ତିକ ଯତ୍ନପରାୟଣ ଥିଲେ । ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର ନୀତି ଓ ଧର୍ମଶିକ୍ଷା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ମନରେ ନୈତିକ ସାହସ ଓ ଈଶ୍ୱରପ୍ରୀତି ଜନ୍ମାଇ ପାରିଲେ ସେ ଆପଣାକୁ କୃତାର୍ଥ ମଣୁଥିଲେ ।

ସାଧୁଚରଣ ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳର ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟିକ ପୁରୁଷ । ଉତ୍କଳର ଏକାଧିକ ମାସିକ ପତ୍ର ଓ କେତେକ ଖଣ୍ଡ ପୁସ୍ତକରେ ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସେବାର ନିଦର୍ଶନ ରହିଅଛି । ତାଙ୍କର ଯେଉଁ କେତେଖଣ୍ଡି କବିତା ପୁସ୍ତକ ଅଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଶଂସିତ ସ୍ଥାନ ପାଇବାର ଯୋଗ୍ୟ । ପ୍ରତ୍ୟେକ କବିତା ଯେପରି ନୀତି ଓ ଧର୍ମ ଭାବରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ, ତାହା ଯେ ସମାଜର ଯଥେଷ୍ଟ ହିତ ସାଧନ କରିବ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ସାଧୁଚରଣ ଏହି 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ' ପତ୍ରିକାର ପ୍ରାରମ୍ଭ କାଳରେ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଲେଖକ ଥିଲେ । ତତ୍ପୂର୍ବେ ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧାଦି ପ୍ରଥମେ 'ନବସମ୍ବାଦ' ନାମକ ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିଲା । ଉକ୍ତ ପତ୍ରିକାର ସେ କିଛିକାଳ

ସମ୍ପାଦକ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ପରିଚାଳନା କରିଥିଲେ । ଏହାଛଡ଼ା ସେ 'ଆଶା' ନାମକ ଖଣ୍ଡିଏ ମାସିକପତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ସାହସ କରିଥିଲେ । ଏହା କିଛୁକାଳ ଏଠା ବ୍ରାହ୍ମସମାଜ ଅଧୀନରେ ସ୍ଥଳିତ ହୋଇ ପରେ ତାଙ୍କ ଯତ୍ନରେ ଏବଂ ବାମଣ୍ଡା ଯୁବରାଜ (ବର୍ତ୍ତମାନ ମହାରାଜ) ଶ୍ରୀ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ଦେବଙ୍କ ଆନୁକୂଲ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ବର୍ଷ ଚାଲିଥିଲା । ତେତେବେଳେ ଏହି ପତ୍ରିକା ତାଙ୍କ ସହଧର୍ମିଣୀ ଶ୍ରୀମତୀ ରେବା ରାୟଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃକ ସ୍ତ୍ରୀ ଶିକ୍ଷାର ପତ୍ରିକାରୂପେ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରଚାରିତ ହେଉଥିଲା । ଏ ଦମ୍ପତି ସ୍ୱଦେଶର ସ୍ତ୍ରୀଶିକ୍ଷା ବିଧାନରେ, ତଥା ସାହିତ୍ୟର ପୁଷ୍ଟି ସାଧନରେ ଯେପରି ଐକାନ୍ତିକ ଯତ୍ନ ଓ ନିଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଅଛନ୍ତି, ସେଥିପାଇଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଚିରକୃତଜ୍ଞ ରହିବୁଁ ।

ସାଧୁଚରଣ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଭକ୍ତି ସଙ୍ଗୀତ ରଚନା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର କବିତା ପୁସ୍ତକ ମଧ୍ୟରୁ 'ଭବ କୁସୁମ', 'ପୌରାଣିକ କବିତା' 'ଭାବନା' 'ଧ୍ରୁବଚରିତ', 'କୌତୁକ କାହାଣୀ', ଏହି କେତେଖଣ୍ଡି ସେ ପ୍ରକାଶ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାପରି ସ୍ଥାନରେ ଏ ସବୁ ପୁସ୍ତକ ମୁଦ୍ରଣରେ ସେ ଯେଉଁ ଅର୍ଥତ୍ୟାଗ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ଅବଶ୍ୟ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରଶଂସାର ବିଷୟ ।

ସାଧୁଚରଣ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ :

ତରୁଣ ବୟସରେ ସାଧୁଚରଣ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ସେଥିରେ ଯୋଗ ଦେବା ଦ୍ୱାରା ଯଥେଷ୍ଟ ସାହସିକତା ଓ ସ୍ୱାଧୀନଚିନ୍ତାର ପରିଚୟ ଦେଇଥିଲେ । ଦେଶ ପ୍ରଚଳିତ କୁସଂସ୍କାର ଏବଂ ଚିରନ୍ତନ ଉପଧର୍ମର ମୋହ ପରିବର୍ଜନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସମାଜ ବନ୍ଧନ ଛିନ୍ନ କରି ସେ ଅସୀମ ସାହସରେ ଏହି ନବଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧୁସୂଦନ ତାଙ୍କର ଦୀକ୍ଷାଗୁରୁ । ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ ଲାଗି ସେ ପିତାଙ୍କ ନିକଟରୁ, ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟମାନଙ୍କଠାରୁ ଯଥେଷ୍ଟ ନିଗ୍ରହ ଭୋଗ କରି ଏବଂ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱାର୍ଥନାଶ ଓ ଅନର୍ଥ ଘଟଣାର ପ୍ରଭୂତ ସମ୍ଭାବନା ଦେଖି ସୁଦ୍ଧା ଆପଣାର ସ୍ୱାଧୀନ ମତରୁ ତିଳେ ବିଚଳିତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । କୌଣସି ପ୍ରକାର କଷ୍ଟକୁ ସେ କଷ୍ଟଜ୍ଞାନ ନ କରି ସମାଜରୁ କୁସଂସ୍କାର ଉତ୍ପାଟନ ଲାଗି ବଦ୍ଧ ପରିକର ହୋଇଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମସମାଜରେ ସୁଦ୍ଧା କିଛି କୁସଂସ୍କାରର ଆଭାସ ଦେଖିଲେ ସେ ନିର୍ଭୀକ ଭାବରେ ତାହାର ତୀବ୍ର ପ୍ରତିବାଦ କରୁଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମସମାଜର କାର୍ଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉତ୍ସାହ ଓ ଅନୁରାଗ ଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ପ୍ରଚାର ଲାଗି ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣ ଏପରି ବ୍ୟାକୁଳ ଥିଲା ଯେ, ସେଥିଲାଗି

ଯଥାଶକ୍ତି ସମୟ ଓ ଅର୍ଥ ବ୍ୟୟ କରିବାକୁ ସେ କିଛି ମାତ୍ର କୁଣ୍ଠା ପ୍ରକାଶ କରୁ ନ ଥିଲେ, ବରଂ ପ୍ରଚାର ଲାଗି କିପରି ଯଥେଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ସଂଗୃହୀତ ହେବ, ସେଥିପାଇଁ ସେ ଯଥେଷ୍ଟ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ କଟକରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ତ୍ରୀସମାଜ ଗଠନ କରି ସେ ଏକାକୀ ତାହାର ଅଧିନାୟକ ପଦ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଧର୍ମପ୍ରଚାର ଲାଗି ମଫସଲକୁ ବାହାରୁଥିଲେ । 'ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ' ପୁସ୍ତକର ଉତ୍କଳାନୁବାଦ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କ ରଚିତ ସମସ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମସଙ୍ଗୀତ ଅଦ୍ୟାପି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇନାହିଁ । କେତେକ ସଙ୍ଗୀତ ଏଥିପୂର୍ବେ 'ଗୀତିକୁସୁମ' ନାମରେ ପୁସ୍ତିକାକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା ।

ସାଧୁଚରଣ ଜଣେ ଉଦ୍ୟମୀ ଏବଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠ ଯୁବକ ଥିଲେ । ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟକର୍ମ ସୁସମ୍ପନ୍ନ କରିବାରେ ତାଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ନୈପୁଣ୍ୟ ଥିଲା । ନାନା ସତ୍ ଉପାୟରେ ଅର୍ଥ ଉପାର୍ଜନ କରି ତାହାର ସଦ୍‌ବ୍ୟବହାରରେ ସେ ଉତ୍ତମରୂପେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ଥିଲେ । ବ୍ୟର୍ଥ ବିଳାସ ଆଡ଼ମ୍ବର ଆଡ଼କୁ ତାଙ୍କ ମନ ଯାଉ ନାହିଁ କି ଔଦାସୀନ୍ୟ ବା ଆଳସ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିନାହିଁ । ତାଙ୍କର ଦାମ୍ପତ୍ୟଜୀବନ ମଧ୍ୟ ଅତି ସୁଖମୟ ଥିଲା । ଗୁରୁଭକ୍ତି ଓ କନିଷ୍ଠ ସ୍ନେହ ତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ପ୍ରଶଂସନୀୟ ମାତ୍ରାରେ ଥିଲା । ପିତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରେ ତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର କନୀୟାନ୍ ଅବିବେକୀ ଭ୍ରାତା ତାଙ୍କଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ଶେଷରେ ସର୍ବସ୍ୱ ହରାଇ ବସି ପୁଣି ପୂର୍ବବତ୍ ଅତ୍ୟାଚାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ତଥାପି ସେ ତାହାକୁ କ୍ଷମାଦେଇ ଆପଣା ପାଖରେ ରଖି ସମସ୍ତ ଅତ୍ୟାଚାର ଅକାତରରେ ସହି ତାହାର ସମସ୍ତ ବ୍ୟୟ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ସାଧୁଚରଣ ଦୁଇଟି ପୁତ୍ର ଓ ଗୋଟିଏ କନ୍ୟା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁକାଳୀନ ଘଟନା ଶିକ୍ଷାପ୍ରଦ । ତେଣୁ କେତେକ ପ୍ରକାଶ କରି ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଉପସଂହାର କରିବୁଁ ।

୧୮୯୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଜୁନ୍ ମାସ ୨୭ ତାରିଖ ଦିନ ସକାଳେ ହଠାତ୍ ତାଙ୍କୁ ଉଦରାମୟ ଆକ୍ରମଣ କଲା । ଡାକ୍ତରୀ ଚିକିତ୍ସା ଅବିରାମ ଚାଲିଥିଲେହେଁ କୌଣସି ଫଳ ହେଲାନାହିଁ । ୨୯ ତାରିଖ ଦିନ ପ୍ରାତଃକାଳରୁ ପୀଡ଼ା କ୍ରମଶଃ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା ଏବଂ ସେହି ଦିନ ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟରେ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ସନ୍ଧ୍ୟା ହୋଇଗଲା । ଏହି ପୀଡ଼ା ଯନ୍ତ୍ରଣା ସମୟରେ ସେ ଯେପରି ସହିଷ୍ଣୁତା ଓ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ସାଧାରଣତଃ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ମୃତ୍ୟୁର ପୂର୍ବକ୍ଷଣରେ ସେ ଉପସ୍ଥିତ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁଗଣଙ୍କୁ ନିର୍ବିକାର ମନରେ କହିଲେ, "ମୋତେ ଭୋଲାର (ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବୁଙ୍କ କନିଷ୍ଠ ଭ୍ରାତା) ରୋଗ ଧରିଲା, ଏଥର ଆଉ ବଞ୍ଚିବ ନାହିଁ ।

ଭବର *ଲେଖାପଢ଼ା ଯେପରି ହୁଏ ।" ସହଧର୍ମିଣୀଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଏହି ଅନ୍ତିମ ଉପଦେଶ ଥିଲା ଯେ, "ପବିତ୍ର ଭାବରେ ଜୀବନଯାପନ କରିବ । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଉପରେ ନିର୍ଭର ରଖି ଚଳିବ, ସେହି ସମସ୍ତ ଅଭାବ ପୂରଣ କରିବେ—ପ୍ରଭୁ । ତୁମ୍ଭର ଇଚ୍ଛା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉ—ଶାନ୍ତିଃ ଶାନ୍ତିଃ ଶାନ୍ତିଃ ।"

ମୃତ୍ୟୁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ତାଙ୍କର ମୁଖାକୃତି କିଛିମାତ୍ର ବିକୃତ ହୋଇ ନଥିଲା । ଦେଖି ମନେ ହେଉଥିଲା, ଯେପରି ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଚିତ୍ତରେ ଓ ପ୍ରଶାନ୍ତ ଭାବରେ ଶୟନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପାରିବାରିକ ଶୃଙ୍ଖଳା

ପୁତ୍ର କନ୍ୟାମାନଙ୍କ ଶିକ୍ଷାର ଉନ୍ନତି ବିଧାନରେ ମଧୁସୂଦନ ସର୍ବଦା ଯତ୍ନବାନ୍ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ବ୍ୟୟରେ ଗୃହ ଶିକ୍ଷକ ନିଯୁକ୍ତ କରୁଥିଲେ, ନିଜେ ପ୍ରତିଦିନ ଅବସରକ୍ରମେ ସେମାନଙ୍କ ପଢ଼ାଶୁଣା ଦେଖୁଥିଲେ । ସନ୍ତାନମାନଙ୍କର ଧର୍ମଜୀବନ ଓ ଚରିତ୍ର ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସମଧିକ ଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା । ପୁତ୍ର ମାନଙ୍କୁ ବାହାରେ ଖେଳିବାକୁ ଅଥବା ଅନ୍ୟ ପିଲାଙ୍କ ସହିତ ମିଶିବାକୁ ସେ ଛାଡ଼ୁ ନ ଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ବାସସନ୍ନିହିତ ଚତ୍ୱରରେ ସେମାନଙ୍କ କ୍ରୀଡ଼ାଭୂମି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଥିଲେ । କାହାରିକି କେବେ ସନ୍ଧ୍ୟା ପରେ ଆସିବାର ଦେଖିଲେ ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିରକ୍ତି ପ୍ରକାଶ କରିଥାନ୍ତି । କେତୋଟି ପରିଚିତ ପରିବାର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେଉଁଠାକୁ ଯିବାକୁ ଅନୁମତି ନ ଥିଲା । କେହି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟରେ ଗୃହକୁ ଫେରି ନ ଆସିଲେ ମଧୁସୂଦନ ଗୃହ ଦ୍ୱାରରେ ଆସି ଅପେକ୍ଷା କରି ବସୁଥିଲେ । ସେ ସ୍ୱାଧୀନତାର ପକ୍ଷପାତୀ ଥିଲେ ହେଁ କେବେ କନ୍ୟାମାନଙ୍କୁ କେତୋଟି ପରିଚିତ ପରିବାର ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟତ୍ର ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବରେ ଛାଡ଼ୁ ନ ଥିଲେ । କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦରେ ସେମାନେ ପ୍ରାୟ ଯୋଗ ଦେଇ ପାରୁ ନଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ଥିଏଟର ତ ଦୂରର କଥା—କଟକରେ ଯେତେବେଳେ ବନ୍ଧୁ ଦଳଦ୍ୱାରା (କେବଳ ପୁରୁଷ ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା) ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ସାଙ୍ଗେଲ ଥିଏଟରର ଅଭିନୟ ହେଉଥିଲା, ସେତେବେଳେ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କ ପରିବାରରୁ କେହି ଜଣେ ଯାଉ ନ ଥିଲେ ।

ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ବେଶ୍ ସ୍ମରଣ ଅଛି ଯେ, ଥରେ ଉକ୍ତ ଦଳର ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାପକ ଜଣେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ବନ୍ଧୁ ମଧୁ ବାବୁଙ୍କୁ ଥରେ ଅଭିନୟ ଦର୍ଶନ କରିବା ପାଇଁ

* ପ୍ରକୃତ ନାମ ଶ୍ରୀମାନ୍ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ଦାସ । ଗତ ବର୍ଷ ବି. ଏ. ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ସେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରଥମ ଭାରତୀୟ ସିଭିଲ୍ ସର୍ଭିସ୍ ପରୀକ୍ଷାର୍ଥୀ ହୋଇ ବିଲାତ ଯିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ।

ଅନୁରୋଧ କରି ଆସିଥିଲେ । ସ୍ୱଜାତିପ୍ରୀତି ବଶତଃ ସେ କଥାଟିରେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇ କନିଷ୍ଠ ପୁତ୍ର ଓ କନ୍ୟାଦୁହିଁଙ୍କୁ ଘେନି ଅଭିନୟ ଦେଖିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ । ପ୍ରଥମ ଅଭିନୟଟି ହୋଇସିବା ପରେ ମଧ୍ୟଶଯ୍ୟା ଅଭିନୟର ଉପକ୍ରମ ଦେଖି ସେ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଘେନି ଉଠି ଆସିଲେ । ତାହାଙ୍କର ଘୃଣାବ୍ୟଞ୍ଜକ ଅକାଳ ନିଷ୍କ୍ରମଣରେ ଅବଶ୍ୟ ଅଭିନେତୃ ଦଳ କିଞ୍ଚିତ୍ ସଙ୍କୋଚ ଅନୁଭବ କରିଥିଲା ପରି ବୋଧହେଲା ଏବଂ ଅଧିକାଂଶ ଦର୍ଶକ ସେ କପରି ସୁନୀତିର ଆଦର କରନ୍ତି, ତାହା ଉତ୍ତମରୂପେ ବୁଝି ପାରିଥିଲେ ।

କୌଣସି ହିନ୍ଦୁ ବା ମୁସଲମାନ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ବିବାହ ଉତ୍ସବରେ ଯୋଗ ଦେବାକୁ ଗଲେ ସେ କେବେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଗୀତ ନାଟ୍ୟ ଉତ୍ସବରେ ଯୋଗ ଦେଉନ୍ତି ନାହିଁ କିମ୍ବା ସନ୍ତାନମାନଙ୍କୁ ତାହା କରାଇ ଦେଉନ୍ତି ନାହିଁ । କେବଳ ନିଜ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଯେ ଏହିପରି ଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା ତାହା ନୁହେଁ, ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବଗଣଙ୍କ ସନ୍ତାନ, ଗୁରୁ ଏବଂ ପ୍ରତିବାସୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଥିଲା । ଏ ଯୁଗରେ ଅତି ଅଳ୍ପ ପିତା ସନ୍ତାନମାନଙ୍କର ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ଉନ୍ନତି ବିଧାନରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପ୍ରାୟ ଯତ୍ନବାନ୍ ଦେଖାଯାନ୍ତି । କାହାରି କିଛି ଚରିତ୍ରରେ ତ୍ରୁଟି ଦେଖିଲେ ତାହାଙ୍କର କ୍ରୋଧାଗ୍ନି ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା, କିନ୍ତୁ କ୍ଷଣକ ମଧ୍ୟରେ ପୁଣି ଅଦ୍ଭୁତ ଭାବରେ ସେ ଅଗ୍ନିର ନିର୍ବାଣ ହେଉଥିଲା । ଅନ୍ୟ କଥା ଦୂରେ ଥାଉ, ଭୃତ୍ୟ ମୁଖରେ ଅସତ୍ୟ କଥା ଶୁଣିଲେ କ୍ରୋଧରେ ଅଧୀର ହୋଇ ପଡ଼ୁଥିଲେ । ଅନେକେ ଏଣୁ ତାହାଙ୍କୁ ବଡ଼ କ୍ରୋଧୀ ବୋଲି ଭାବିଥାନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ତାହା ଯଥାର୍ଥ ନୁହେଁ । ସେ ନୀତିର ମୂଲ୍ୟ ଯେତେ ବୁଝନ୍ତି, ତାହା ତୁଳନାରେ ସାଧାରଣ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଯାହା ଅତି ସାମାନ୍ୟ ତ୍ରୁଟି, ତାହାକୁ ସେ ମହାଦୋଷ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି, ତଦନୁପାତରେ ହଠାତ୍ ମହାକ୍ରୋଧ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ପରକ୍ଷଣରେ ଦୟା ଓ କ୍ଷମା ଗୁଣରେ ସେ କ୍ରୋଧ କାହିଁ ଉଭେଇଯାଏ ଏବଂ ଅନୁତାପ ଆସି ତାହା ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରେ । ତେଣୁ କହନ୍ତି, ମହାତ୍ମା ମାନଙ୍କର କ୍ରୋଧ ଜଳରେ ରେଖାବତ୍ ସ୍ଥାୟୀ ।

ବୈମାତ୍ରେୟ ଭ୍ରାତାମାନଙ୍କୁ ସେ ଯଥେଷ୍ଟ ସ୍ନେହ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ଶିକ୍ଷାବିଷୟରେ ଆଶାନୁରୂପ ସହାୟ ହୋଇଥିଲେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ କନିଷ୍ଠଟିକୁ ବହୁକାଳ ପାଖରେ ରଖି ଉପଦେଶ ଦେଇ ସୁଦ୍ଧା ଚରିତ୍ରର ଉନ୍ନତି ନ ଦେଖି ସେ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମର୍ମାହତ ହେଉଥିଲେ । ସେ ଯାହାହେଉ ଚରିତ୍ର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଗୃହ ଅତି ପବିତ୍ର ଓ ସ୍ୱର୍ଗୋପମ ବୋଧହୁଏ ।

ଏହି ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ସେ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନ କିପରି ଯାପନ କରନ୍ତି, ତାହା ଗୋଟିଏ ଦିନର କାର୍ଯ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଲେ ପାଠକମାନଙ୍କର ମାନସ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୋଇ ପାରିବ । ମଧ୍ୟମ୍ବୟସ ଅତି ପ୍ରତ୍ୟୁଷରେ ଶଯ୍ୟାରୁ ଗାତ୍ରୋତ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ । ମୃତ୍ୟୁର କିଛିକାଳ ପୂର୍ବେ ରାତ୍ରିରେ ସ୍ୱଳ୍ପନିଦ୍ରାର ଅଭାବରୁ ଏହାର କିଞ୍ଚିତ୍ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ହୋଇଥିଲା । ଦନ୍ତଧାବନାଦି ପରେ ପ୍ରତ୍ୟହ ସ୍ନାନ କରୁଥିଲେ । ପାଇଖାନାକୁ ଯିବାବେଳେ କିଞ୍ଚିତ୍ ଗୁଡ଼ାଖୁ ଖାଇବାର ଅଭ୍ୟାସ ଥିଲା । ଭୋଜନର ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ମଧ୍ୟ ଥରେ ପାନ ଗୁଡ଼ାଖୁ ଖାଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାହା ସେ ଏପରି ସାବଧାନ ଓ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ ସମ୍ପାଦନ କରନ୍ତି ଯେ, ଅତି ଅଳ୍ପ ଲୋକେ ତାହାଙ୍କୁ ଏହା ଖାଇବାର ଦେଖିଅଛନ୍ତି । ତଥାପି ଏହା ଗୋଟିଏ ଦୋଷାବହ ଅଭ୍ୟାସ ବୋଲି ସେ ନିଜେ ଘୃଣା କରିଥାନ୍ତି । ଏପରି କି, ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ତାହା କିଛି ଦିନ ପାଇଁ ବର୍ଜ୍ଜନ କରି ଦେଉଥିଲେ ।

ସ୍ନାନ ପୂର୍ବରେ ଅନେକ ସମୟ ତାହାଙ୍କର ତୈଳ ମର୍ଦ୍ଦନରେ କଟୁଥିଲା । ଏହି ଅବସରରେ ସେ କେବେ ପୁତ୍ରକନ୍ୟାଙ୍କର ପଢ଼ାଶୁଣା ଦେଖନ୍ତି । କେବେ ବା ଦର୍ଶନ, ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାଦେୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଠ କରୁଥାନ୍ତି । ସ୍ନାନାନ୍ତେ ତାହାଙ୍କର ଲଘୁ ଖାଦ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ ଅଦା ଲୁଣ ଗ୍ରହଣ କରି ଉପାସନାରେ ବସନ୍ତି । କେବେ କେବେ ଏକାକୀ କେବେ ବା ପରିବାରବର୍ଗଙ୍କୁ ଘେନି ଉପାସନା କରିଥାନ୍ତି । ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ କିପରି ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା ଉତ୍ତମରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବ, ଏଥିପାଇଁ ସେ ସର୍ବଦା ଉପଦେଶ ଦେଇଥାନ୍ତି ଏବଂ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଘେନି ଉପାସନା କରିବାକୁ ଅଧିକ ଭଲ ପାନ୍ତି । ଏପରି କି, ଦୂରରେ ଥିଲେ ପୁତ୍ର କନ୍ୟାମାନଙ୍କୁ ପ୍ରତି ପତ୍ରରେ ଦୈନିକ ଉପାସନା ବିଷୟରେ ଉପଦେଶ ଦେଇଥାନ୍ତି । ଉପାସନାରୁ ଉଠିବା ଠାରୁ ଆହାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ସେ କେବେ ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ଅଥବା ଗୃହକାର୍ଯ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନ କରୁଥିଲେ । କେବେ ବା ପୁତ୍ର କନ୍ୟାମାନଙ୍କ ପଢ଼ାଶୁଣା ଦେଖୁଥିଲେ । କନ୍ୟାମାନଙ୍କର ସଂସ୍କୃତଜ୍ଞାନ ବୃଦ୍ଧି ପ୍ରତି ସେ ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ରଖିଥିଲେ ଏବଂ ନିଜେ ହିତୋପଦେଶ, ରଘୁବଂଶ, ଉତ୍ତର ଚରିତ ନାଟକ ସେମାନଙ୍କୁ ପଢ଼ାଉଥିଲେ । କନ୍ୟାମାନେ କିପରି ଶିକ୍ଷାପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ, ତାହା ଏହି ପୁସ୍ତକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ତଦୀୟ ପତ୍ରାବଳୀରୁ ପାଠକମାନେ ଅନୁମାନ କରିପାରୁଥିବେ ।

ପୂର୍ବାହ୍ନ ଦଶଟା ବେଳେ ଅଧ୍ୟାୟୀ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଘେନି ଏକତ୍ର ଭୋଜନ କରନ୍ତି, କେବେ କେବେ କନ୍ୟାମାନଙ୍କୁ ଘେନି ବସିଥାନ୍ତି । ଖାଇ ସାରିବା ପରେ ଗୁଡ଼ାଖୁ ଖାଇବା ଅବସରରେ ଖବରକାଗଜର ଆଲୋଚନା କରି ଅନନ୍ତର ସ୍କୁଲ ବା

ଅଫିସକୁ ଗଲେ ପ୍ରାୟ ୫ଟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟରେ କଟି ଯାଉଥିଲା । ଅବସର କାଳରେ ଏହି ସମସ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ପୁସ୍ତକ ପାଠ, ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ବା ଅନୁବାଦ କିମ୍ବା ଭିକ୍ଟୋରିଆ ସ୍କୁଲର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଥିଲା । ଅପରାହ୍ଣରେ ଗୃହକୁ ଆସିବା ପରେ କିଛି କ୍ଷଣ ବଗିଚାର କାମ ଅଥବା ସ୍କୁଲର କାର୍ଯ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନ କରି ସନ୍ଧ୍ୟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ଦେଖା ସାକ୍ଷାତ୍‌କାରରେ କଟାଉଥାନ୍ତି । ସନ୍ଧ୍ୟା ପରେ ପୁଣି ଉପାସନା, ଉପାସନାନ୍ତେ ଗୃହାଗତ ଦର୍ଶନାର୍ଥୀ ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତି ଗଣଙ୍କ ସହିତ ଆଳାପ ପରିଚୟରେ କିଛି କାଳ କଟିଯାଏ । ତାହି ଉତ୍ତାରେ କେତେକ ସମୟ ପୁସ୍ତକ ଅଧ୍ୟୟନାଦରେ କଟାଇ ଭୋଜନ ସମୟରେ ସମସ୍ତ ପୁତ୍ର କନ୍ୟାମାନଙ୍କୁ ଘେନି ବସନ୍ତି । ଏହି ସମୟରେ ସେମାନଙ୍କର ଦିନର ସମସ୍ତ କଥା ବୁଝିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନାନା ଆନନ୍ଦ ବିନୋଦ ହାସ ପରିହାସ ମଧ୍ୟ ହେଉଥାଏ । ଦିନକ ଡାଏରିରେ ଲେଖାଅଛି, ' ଆହାରାନ୍ତେ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଓ ମୁନ୍ନ ସଙ୍ଗେ ଟିକେ ଖେଳା କଲି ।" ଏ ଖେଳା ଅବଶ୍ୟ ଗୁଡ଼ାଖୁ ଖାଇବା ଅବସରରେ । ଅନନ୍ତର କୁଟୁମ୍ବ ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତେ ଖାଇ ସାରିଲେ ସେ ଶଯ୍ୟାରେ ଶାୟିତ ହୋଇ ଶୋଇ ନିଦ୍ରା ହେବାଯାଏ ଖଣ୍ଡେ ପୁସ୍ତକ ଧରି ପଢ଼ୁଥାନ୍ତି ଏବଂ ଭୃତ୍ୟ ପାଦ ସମ୍ବାହନ କରୁଥାଏ । ତାହାଙ୍କର ଡାଏରି ପାଠ କଲେ ଦେଖାଯାଏ, କୌଣସି ଦିନ ତାଙ୍କର ଭଲ ନିଦ୍ରା ହୁଏନାହିଁ । ପ୍ରାୟ ଦୈନିକ ବିବରଣ ମଧ୍ୟରେ Little sleep' 'ଅନିଦ୍ରାର କଷ୍ଟ ଦାରୁଣ', 'ଦୁଇଟା ପରେ ନିଦ୍ରା', ଏହି ପ୍ରକାର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ମଧୁସୂଦନ ଜୀବନରେ ସୁନିଦ୍ରାର ସୁଖ ଅତି ଅଳ୍ପ ଦିନ ଭୋଗିଥିବେ, ତେଣୁ ସେ ପ୍ରାୟ କହୁଥାନ୍ତି, "ଯେଉଁମାନଙ୍କର ସୁନିଦ୍ରା ହୁଏ, ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱର୍ଗବାସୀ ତୁଲ୍ୟ ଜ୍ଞାନ କରେଁ । ସୁନିଦ୍ରଲୋକ ପ୍ରତି ମୋହର ବଡ଼ ଈର୍ଷା ହୁଏ ।"

ଅନେକ ସମୟରେ ରୋଗ ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ଛଟପଟ ହୋଇ ମଧୁସୂଦନ ପଢ଼ିବାର ଉପଯୋଗୀ ଅତି ଅଳ୍ପ ଅବସର ପାଉଥିଲେ । ସେହି ଅବସର ମଧ୍ୟରେ ସେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ପୁସ୍ତକ ପାଠ କରୁଥିଲେ, ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଅଧିକାଂଶ ଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଗୀତା, ବାଇବେଲ, କୋରାଣ ବ୍ୟତୀତ ଉପନିଷଦ ଏବଂ ବୌଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରାହ୍ମ ଧର୍ମର ବିବିଧ ସାହିତ୍ୟ ବା ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନ ସେ ଏକାଧିକ ଥର ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ । ଉଲ୍ଲିଖିତ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ବିଭିନ୍ନ ଭାଷାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ଯେଉଁ ପୁସ୍ତକ ତାହାଙ୍କର ପ୍ରିୟତମ ଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଏଠାରେ କରାଗଲା ।

୧ । ଇଂରାଜୀ ଭାଷାରେ- ମାର୍ଟିନୋ (Martineau), ଜନ୍ ରସ୍କିନ୍ (Ruskin), ଇମର୍ଶନ (Emerson), ଭଏସି (Voisy), ଭିକ୍ଟର ହ୍ୟୁଗୋ

(Victor Hugo), ମେଥ୍ୟୁ ଅନରଲ୍ଡ଼ (Mathew Arnold), ଆର୍ମଷ୍ଟ୍ରଙ୍ଗ୍ (Arms'rong) ପ୍ରଭୃତି ମନୀଷିଗଣଙ୍କର ଦର୍ଶନୋପନ୍ୟାସ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏବଂ ଟେନିସନ୍ (Tenyson), ଓ୍ୱାର୍ଡ଼ସ୍ୱର୍ଥ (Wordsworth), ଶେଲି (Shelly), ବ୍ରାଉନିଂ (Browning) ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ।

୨ । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଭବଭୂତିଙ୍କର ଉତ୍ତର ଚରିତ ଓ ମାଳତୀ ମାଧବ, କାଳି ଦାସଙ୍କର ରଘୁବଂଶ ଓ ଅଭିଜ୍ଞାନ ଶାକୁନ୍ତଳ, ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ ଓ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭାଗବତ ଏବଂ ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନ ଗ୍ରନ୍ଥ ।

୩ । ବଙ୍ଗ ଭାଷାରେ ଈଶ୍ୱରଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟାସାଗର, ମାଇକେଲ ମଧୁସୂଦନ ଦତ୍ତ, ଭୂଦେବଚନ୍ଦ୍ର ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟ ଏବଂ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଠାକୁରଙ୍କର ବିବିଧ ରଚନାବଳୀ ।

୪ । ହିନ୍ଦୀ ଭାଷାରେ ତୁଳସୀ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣ ଓ ଦୋହାବଳୀ ।

୫ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭାଗବତ, ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରସକଲ୍ଲୋଳ ଏବଂ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣ ।

୬ । ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ଭାଷାରେ ଭକ୍ତ ତୁକାରାମଙ୍କର ଉପଦେଶାବଳୀ ଏବଂ ଆଧୁନିକ କେତେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ରଚନାବଳୀ ।

ଏତ ଗଲା ଦୈନିକ ଅଧ୍ୟୟନ । ତାହାଙ୍କର ଦୈନିକ ପ୍ରାର୍ଥନା କିପରି ଉଚ୍ଚ ଶ୍ରେଣୀର ଥିଲା, ତହିଁର ଆଭାସ ଏଠାରେ ପ୍ରଦାନ କରୁଁ । ସେଥିରୁ ପାଠକମାନେ ଭକ୍ତ ହୃଦୟର ମେରୁପ୍ରତିମ ଉଚ୍ଚ ଭାବରାଶିର ସୁନ୍ଦର ପରିଚୟ ପାଇବେ । (୧) " ୪-୨-୧୧-ଶନିବାର, ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମୀ—My birth day observed to-day. Divine Serv'ce with family from 11 1|2 A.M. 1 1|2 P.M. କି ଘୋର ସଙ୍କଟ ସ୍ଥଳରେ ଆଜି ମୁଁ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି । ମୋହର ପାଷଣ୍ଡ ଜୀବନର ଜର୍ଜିତ ବିକାର ମୋତେ ନୈରାଶ୍ୟମୟ ଭୟାବହ ସ୍ଥଳକୁ ଆଣିଅଛି । ପର୍ବତର ସାନୁମଞ୍ଚ ପ୍ରାନ୍ତରେ ମୁଁ ଦଣ୍ଡାୟମାନ—ଅତଳ ରସାତଳରେ ପତନର ଶଙ୍କା ଉପସ୍ଥିତ । ପଡ଼ିଲି-ପଡ଼ିଲି ବୋଲି ପ୍ରାଣ ଭୟରେ ଥରୁଅଛି । ହେ ପ୍ରଭୋ ! ଏ ଘୋର ସଙ୍କଟରେ ତୁମ୍ଭେ ମୋ ସମ୍ମୁଖରେ ଆଶା ଅଭୟର ମହାମହୋତ୍ସବ ରୂପେ ବିରାଜିତ । ମୋତେ ପତନରୁ ରକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ

(୧) ଦୈନିକ ଲିପିରୁ ଉଦ୍ଧୃତ ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପରମାଣ ରୂପେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛ । ହେ ପ୍ରଭୋ ! ଧନ୍ୟ ତୁମ୍ଭର ନାମ । ଉଦ୍ଧାର କର ପ୍ରଭୋ । ଉଦ୍ଧାର କର । (Divine Service with family in the evening) ମୋତେ ଏ ଯୁଗରେ ଏ ଦେଶରେ ଜନ୍ମଦେଇ ହେ ଜନ୍ମ-ଦାତା, କେତେ ସୁଯୋଗ – କେତେ ସୌଭାଗ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ରଖିଅଛ । ଅତୀତର ଓ ବର୍ତ୍ତମାନର କେତେ ମହାଶିକ୍ଷା, ଏ ଦେଶର ଓ ବିଦେଶର କେତେ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରେମର ସମ୍ବାଦ ସାଧୁ, ସାଧ୍ୱୀ, ଭକ୍ତ, ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର କେତେ ପୁଣ୍ୟୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ଚରିତ, ଆତ୍ମୀୟ ସ୍ୱଜନ ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବଙ୍କର କେତେ ସ୍ନେହ ଦୟା ଦ୍ୱାରା ମୋର ଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଜୀବନକୁ ତୁମ୍ଭର ଶ୍ରେୟୋ ମାର୍ଗରେ ତୁମ୍ଭର ଆନନ୍ଦାମୃତ ଶାନ୍ତିଧାମକୁ ଯିବାପାଇଁ ଅନୁକ୍ଷଣ ଡାକୁଅଛ ।”

(ଅନ୍ୟତ୍ର) “ହେ ପ୍ରାଣେଶ୍ୱର । ଏ ଆତ୍ମାକୁ ସେହି ଦିବ୍ୟ ଭାବରେ ଅନୁ-ପ୍ରାଣିତ କର, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ଏ ଜୀବନ ଏ ଚରିତ୍ର ନବୀଭୂତ ହେବ । ଦିବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରତି ଅପାର୍ଥିବ ଆଶା ଜ୍ୱଳନ୍ତ ବିଶ୍ୱାସ ଐକାନ୍ତିକ ଉତ୍ସାହପୂର୍ଣ୍ଣ ଇଚ୍ଛା ଦିଅ । ହେ ପ୍ରଭୋ । ହେ ନାଥ । ତୁମ୍ଭର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ଶକ୍ତି ଏ ଜୀବନରେ ଅନୁପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇ ଏ ଆତ୍ମାକୁ ନବତର ଶୋଭା ଓ ଶାନ୍ତିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରୁ ।”

“ନାଥ । ଆଉ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରିତା ଭଲ ଲାଗୁନାହିଁ । ଏବେ ମୋତେ ତୁମ୍ଭ ଇଚ୍ଛାର କ୍ରୀଡ଼ାଦାସ କର ।”

ଭଗବାନଙ୍କ ଠାରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ହିଁ ଭକ୍ତର ଚରମ ଭକ୍ତି । ସାଧୁ ଭକ୍ତ ଯାହା କିଛି ସତ୍କର୍ମ କରନ୍ତି, ସେସବୁ ଭଗବାନଙ୍କ ନାମରେ; ସେଥିରେ କିଛି ମାତ୍ର ଅହଂକାରିତା ଲକ୍ଷିତ ହୁଏନାହିଁ । ‘ଅହଂ କର୍ତ୍ତେତି ବୃଥାଭିମାନଃ, ବର୍ଜନ କରିବାରେ କ୍ରମଶଃ ଅଗ୍ରସର ହେଉଁ ହେଉଁ ସାଧକ ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଏକାବେଳକେ ଭୁଲିଯାଏ, ସେତେବେଳେ ତାହାର ସାଧନାର ଚରମୋତ୍କର୍ଷ । ସେତେବେଳେ ସେ ଦୃଢ଼ ଜ୍ଞାନ ସହକାରେ ପ୍ରକାଶ କରେ— ‘ତ୍ୱୟା ହୃଷୀକେଶ ହୃଦି ସ୍ଥିତେନ ଯଥା ନିଯୁକ୍ତୋଽସ୍ମି ତଥା କରୋମି ।’ କିନ୍ତୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆକ୍ଷେପର ବିଷୟ ଯେ, ଏ ଯୁଗରେ ଏ ସତ୍ୟର ଯଥେଷ୍ଟ ଅପଲାପ ଦେଖାଯାଏ । ଆଜିକାଲି ଗ୍ରେଟ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ବଡ଼ କଥା ବହୁତ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ଘୋର ଦୁଷ୍କୃତ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମପକ୍ଷ ସମର୍ଥନ କରି ଭକ୍ତର ସେ ମହାବାଣୀ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ସ୍ୱକୃତ ଦୁଷ୍କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରଶ୍ରୟ ପାଏ । କିନ୍ତୁ ଏ ବାକ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ଅଧିକାରୀ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ କେତେ ଜଣ ?

ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଆତିଥେୟତା ପ୍ରଶଂସନୀୟ ଥିଲା । ମାନ୍ଦ୍ରାଜ, ବୋମ୍ବାଇ, ଲାହୋର ଏବଂ ବଙ୍ଗଳାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରୁ ନାନା ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ବନ୍ଧୁ

କାର୍ଯ୍ୟତଃ ବା ଭ୍ରମଣ ଉପଲକ୍ଷରେ ଆସି ତାହାଙ୍କ ଗୃହରେ ଆତଥ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ । ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଆଗମନ ସମ୍ବାଦ ପାଇଲାକ୍ଷଣି ସେ ସୁସ୍ଥ ଥିବାବେଳେ ନିଜେ ଷ୍ଟେସନକୁ ଯାଇ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ପାଛୋଟି ଆଣୁଥିଲେ ଏବଂ ଗୃହରେ ତାଙ୍କର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନ ଭାର ଅନ୍ୟ ଉପରେ ନ ଦେଇ ନିଜେ ସବୁ ବୁଝୁଥିଲେ । ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଅନେକ ବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ଭୃତ୍ୟ ହସ୍ତରେ ନ ଅଣାଇ ନିଜେ ହାତରେ ଧରି ଉପସ୍ଥିତ ହେଉଥିଲେ । ଏହି ସେବାଗୁଣରେ ଅଭ୍ୟାଗତ ବନ୍ଧୁମାନେ ଏପରି ମୁଗ୍ଧ ହେଉ-ଥିଲେ ଯେ, ଦିନେ ଦୁଇ ଦିନର ସେହି ମାୟା ବନ୍ଧନକୁ ଅନାୟାସରେ ଭୁଲି ପାରୁ ନ ଥିଲେ ।

ତାଙ୍କଠାରେ ସ୍ନେହ ଗୁଣଟା ବିଶେଷ ବଳିଷ୍ଠ ମାତ୍ରାରେ ଥିଲା । ତେଣୁ ସେ ଆତ୍ମୀୟ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କର ଚିର ବିଚ୍ଛେଦଦଶଂସୀ ବିଦାୟ ସମୟରେ ହଠାତ୍ ଅଶ୍ରୁ ବିସର୍ଜନ କରି ପକାଉଥିଲେ । ସ୍ନେହାଧାର ପୁତ୍ରର ବିଦେଶ ଗମନ ଏବଂ କନ୍ୟା ମାନଙ୍କ ଶ୍ୱଶୁରାଳୟ ଗମନ କାଳରେ ସେ ଯେତେ ଅଶ୍ରୁ ବିସର୍ଜନ କରିଥାନ୍ତି, ଗର୍ଭଧାରିଣୀ ଜନନୀଙ୍କ ରୋଦନ ଅପେକ୍ଷା ବିରଳ ନୁହେଁ । ରୋଗଶଯ୍ୟାରେ ସେମାନଙ୍କ ସେବା ଶୁଶ୍ରୂଷାରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଜନନୀ ଅପେକ୍ଷା କେବେହେଁ ଊଣା ନ ଥିଲେ । ସମସ୍ତ ରାତ୍ରି ଜାଗରଣ ପୂର୍ବକ ପଥ୍ୟ ଓ ଔଷଧ ପ୍ରଦାନରେ ସେ ଆପଣାକୁ ନିୟୋଜିତ କରୁଥିଲେ । ଆଶ୍ରିତ ଭୃତ୍ୟମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ବ୍ୟବହାର କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଇଅଛି । କୁଟୁମ୍ବ ମଧ୍ୟରେ କାହାରି କାହାର ଘାଘାତକ ପୀଡ଼ା ଏବଂ ଯାପ୍ୟ ରୋଗର ଚିକିତ୍ସାରେ ସେ ଏହିପରି କଷ୍ଟ ସହି ଆପଣାର ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ମଧ୍ୟ ହରାଇଥିଲେ । ନିଜ ରୋଗର ଉପସର୍ଗ ଯେତେ ବଢ଼ୁ ପଛକେ, ସେଥିପାଇଁ ବିନ୍ଦୁ ବିସର୍ଗ ଭାବନା କରୁ ନ ଥିଲେ । କୌଣସି ବନ୍ଧୁ ରୁଗ୍ଣ ହେବାର ଶୁଣିଲେ ଆରୋଗ୍ୟ ଲାଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତିଦିନ ତାଙ୍କ ଘରକୁ ଯାଉଥିଲେ ଏବଂ ଚିକିତ୍ସା ବିଷୟରେ ପରାମର୍ଶ କରୁଥିଲେ । ଆତୁର ସେବା ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପ୍ରିୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା । ପ୍ରତିବାସୀ ଦରିଦ୍ର ଲୋକମାନଙ୍କୁ ରୋଗ ସମୟରେ ଔଷଧ ବିତରଣ କରିବା ଲାଗି ସେ ହୋମିଓପାଥିକ ଔଷଧମାନ କିଣି ପାଖରେ ସର୍ବଦା ରଖୁଥାନ୍ତି । ବିସୂଚିକା ସମୟରେ ସେ ଔଷଧ ବିତରଣ ସଙ୍ଗେ ହରିନାମର ପ୍ରଚାର କରାଉଥିଲେ । ମୁମୂର୍ଷୁ କଣ୍ଠରୁ 'ଦୟାମୟ ଶ୍ରୀହରି' ଉଚ୍ଚାରଣକୁ ସେ ପରମ ଆଶ୍ୱାସନା ମନେ କରୁଥିଲେ । ଦୁଃଖିର ଦୁଃଖ, ଦରିଦ୍ରର ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଦେଖି ତାଙ୍କର ହୃଦୟ ସ୍ୱତଃ ଦୟା ପ୍ରବଣ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ତାହା ଯଥାଶକ୍ତି ଦୂର କରିବା ଲାଗି ସେ ପ୍ରାଣରେ ବ୍ୟାକୁଳତା ଅନୁଭବ କରିଥାନ୍ତି । ଦରିଦ୍ରକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାରେ ତାଙ୍କ ହସ୍ତ କେବେ ସଙ୍କୁଚିତ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ନାନା ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥୀ ହୋଇ ଉପସ୍ଥିତ ହେଉଥିଲେ । ଆଶ୍ରିତ, ତ୍ୟକ୍ତ

ଅନୁଜୀବୀ ଏବଂ ପ୍ରତିବେଶୀ ଦରିଦ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ତାହାଙ୍କ ଠାରୁ ନିୟମିତ ରୂପେ ସାହାଯ୍ୟ ପାଉଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନେକ ଦୀନହୀନ ଅକର୍ମଣ୍ୟ ଜରା ରୋଗକ୍ଲିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ସାମୟିକ ସାହାଯ୍ୟ ପାଇ ଚଳୁଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଏତେ ସ୍ନେହ ଥିଲା ଯେ, ମରଣ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନଙ୍କ କଥା ବିସ୍ମରଣ କରି ନ ଥିଲେ ।

ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଥିବା ସମୟରେ ଦରିଦ୍ର ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ନିମିତ୍ତ ସେ ଗୋଟିଏ ଦରିଦ୍ର ପାଣ୍ଠି (Poor Fund) ସ୍ଥାପନ କରି ପ୍ରଥମେ ୧୦୦ ଟଙ୍କା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ମାସିକ ବେତନ ଦୁଇ ଶତ ଟଙ୍କା ମାତ୍ର । ସହଯୋଗୀ ଶିକ୍ଷକ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ମାସିକ ଚାନ୍ଦା ଏବଂ ବଦାନ୍ୟ ରାଜା ବା ଧନାଢ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଏକକାଳୀନ ଦାନରେ ଏହି ପାଣ୍ଠିକୁ ପୁଷ୍ଟ କରି ସେ ଅନେକ ଦରିଦ୍ର ଏବଂ ବୃତ୍ତିରୁ ବଞ୍ଚିତ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ବିଧାନ କରି ପାରୁଥିଲେ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଏ ନଗରସ୍ଥ ବିଭିନ୍ନ ବିଦ୍ୟାଳୟର ଅନେକ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ସେ ସ୍ୱହସ୍ତରୁ ମାସିକ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରି ସେମାନଙ୍କ ଶିକ୍ଷାପଥ ସୁଗମ କରି ଦେଉଥିଲେ । ଅଧୀନସ୍ଥ ଭୃତ୍ୟମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଯେ ଦୟା ଥିଲା, ତାହା ଆଧୁନିକ ସମାଜରେ ଦୁର୍ଲଭ ।

କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ଭୃତ୍ୟର ଦୋଷ ଦେଖି ସେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥ ଦଣ୍ଡ ବିଧାନ କରୁଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ବିଶେଷତ୍ୱ ଏହି ଯେ, ବେତନ ପାଇବା ବେଳେ ତାହାର ସେହି ଦେୟ ଅର୍ଥକୁ ସ୍ୱହସ୍ତରୁ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ତାହାଛଡ଼ା କାହାକୁ ମାସରେ ଟଙ୍କାଏ, କାହାକୁ ଆଠ ଅଣା ଦିଆଯାଏ । କେବେ କ୍ରୋଧ ବା ବିରକ୍ତିରେ ଭୃତ୍ୟଙ୍କୁ ତିରସ୍କାର କରିଥିଲେ ପରକ୍ଷଣରେ ପୁଣି ତାକୁ ଡାକି ଆପଣାର ଦୋଷ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ । ପରକ୍ଷଣରେ ସେ ଭୃତ୍ୟ ସକମ୍ପ କଳେବରରେ ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିଥାଏ, ତତ୍ପରକ୍ଷଣରେ ସେ ସସ୍ମିତ ମୁଖରେ ଶାନ୍ତମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖି ଶୁଣି ପ୍ରସନ୍ନ ମନରେ ଚାଲିଯାଏ । କେବେ କେବେ ଭୃତ୍ୟ ପ୍ରତି କଟୁ ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ ସେ ଏହିରୂପେ କ୍ଷମା ଭିକ୍ଷା କରିଥାନ୍ତି । "ଦେଖ ! ତୁମେ ମୋ ଠାରୁ ବୟସରେ ବଡ଼ । କାର୍ଯ୍ୟରେ ହେଳା କରିଥିବାରୁ ରାଗରେ ଗାଳି ଦେଲି, କିନ୍ତୁ ତୁମ ମନରେ ବଡ଼ କଷ୍ଟ ହୋଇଥିବ, ଅତଏବ ମୋତେ କ୍ଷମା ଦିଅ ।"

ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଘଟଣା ମନେ ପଡ଼ିଲା—ସେଥିରୁ ତାହାଙ୍କ ଭୃତ୍ୟ ବାତ୍ସଲ୍ୟର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଚୟ ମିଳିବ । ଏକ ସମୟରେ ମଫସଲରୁ ଗୋଟିଏ ଲୋକ ତାଙ୍କ ପାଖରେ ଆସି ନୂଆ ଚାକିରି କଲା । କିଛି ଦିନ ପରେ ତାହାଙ୍କ ନିଜ କନ୍ୟାଙ୍କ ଗଳାରୁ ସୁନାର ହାରଟି କିଏ କାଟି ନେବାରୁ ଚୋରଅଡ଼େ ଖୋଜା

ପଡ଼ିଲା । ଅନେକେ ସେହି ନୂଆ ଚାକରର ଉପରେ ସନ୍ଦେହ କଲେ । କିନ୍ତୁ ଗୃହ-କର୍ତ୍ତା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବାରଣ କରି କହିଲେ, ତାହାର ପ୍ରତି ଆମ୍ଭର ସନ୍ଦେହ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ଏବଂ ଏ ସମ୍ବାଦ ପୁଲିସକୁ ମଧ୍ୟ ଦିଆ ଯିବନାହିଁ । କାରଣ ସେମାନେ କିଛି ନ ବୁଝି ଆଗେ ଭୃତ୍ୟମାନଙ୍କ ଉପରେ ଅତ୍ୟାଚାର କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଘଟନା କ୍ରମେ ପୁଲିସ କର୍ମଚାରୀ ଲୋକମୁଖରୁ ଶୁଣିପାରି ବାବୁ ସ୍କୁଲକୁ ବାହାରିବା ସମୟରେ ଆସି ଦ୍ୱାର ଦେଶରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ତାଙ୍କୁ ଦେଖି ଗୃହସ୍ୱାମୀ କହିଲେ, ଆମ୍ଭ ଘରେ ଚୋରି ଯାଇଛି ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ଆମ୍ଭର କାହାରି ଠାରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କର୍ମଚାରୀ ଅନୁରୋଧ କଲେ, ମୁଁ ଖାଲି ସେ ଚାକରକୁ ଟିକିଏ ପଚାରି ଦେଇ ଛାଡ଼ିଦେବି । ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନିଚ୍ଛାରେ ମଧୁସୂଦନ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇ ଚାଲିଗଲେ । ଏଣେ କର୍ମଚାରୀ ସେ ଭୃତ୍ୟକୁ ଥାନାକୁ ନେଇ ଯଥାସମ୍ଭବ ତାଡ଼ନାରେ କିଛିମାତ୍ର ତ୍ରୁଟି କଲେନାହିଁ ଏବଂ ସେଠାରେ ପ୍ରହାରାଧ୍ୟାୟ ସମାପ୍ତ କରି ଚାରିଟା ବେଳକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ।

ମଧୁସୂଦନ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଫେରି ଆସି ଘରେ ଦେଖିଲେ ଯେ, ଭୃତ୍ୟଟି ମା ବାପଙ୍କର ସ୍ମରଣ ସହ ରୋରୁଦ୍ୟମାନ—କଠୋର ପାଦୁକା ପ୍ରହାରରେ ତାହା ପିଠିରେ କେତୋଟି ନୂତନ ପଟା ଉଠିଅଛି । ପୁଲିସର ଏ ପ୍ରକାର ବ୍ୟବହାରରେ ସେ ଅତୀବ କ୍ଷୁଣ୍ଣ ହୋଇ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ଭୃତ୍ୟ ପାଖରେ ବସି ବେଦନା ସ୍ଥାନମାନ ଆଉଁସି ଦେଇ କହିଲେ, "ବାବୁରେ । ମୋହର କିଛି ଦୋଷନାହିଁ—ମୁଁ ଏତେ ମନାକଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନେ ନ ମାନି ଘରୁ ଡାକିନେଇ ତୋତେ ଏପରି କଷ୍ଟ ଦେଲେ । ତୁ ମୋହ ଉପରେ ବିରକ୍ତ ହେବୁ ନାହିଁ ।" ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରକାରେ ନାନା ପ୍ରବୋଧ ଦେଲେ ସୁଦ୍ଧା, ଭୃତ୍ୟ ଆଉ ରହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲା ନାହିଁ । ତହୁଁ ସେ ନୂତନ ବସ୍ତ୍ର ଓ କିଛି ଟଙ୍କା ପୁରସ୍କାର ଦେଇ ସେ ଭୃତ୍ୟକୁ ସାଦରେ ବିଦାୟ ପ୍ରଦାନ କଲେ ।

ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଏହି ସ୍ନେହ ଦୟା ଗୁଣ ଏବଂ ଲୋକହିତୈଷଣା ଦେଖି ଅନେକେ ତାହାଙ୍କୁ ଉତ୍କଳରେ ଦୟାର ସାଗର ବିଦ୍ୟାସାଗରଙ୍କ ଆସନ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ବଙ୍ଗର ସୁପରିଚିତ ପଣ୍ଡିତ ଶିବନାଥ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପୂଜନୀୟ ପିତା ପଣ୍ଡିତ ହରାନନ୍ଦ ବିଦ୍ୟାସାଗର (ବିଦ୍ୟାସାଗରଙ୍କର ଜଣେ ଗୁଣାନୁରକ୍ତ ବନ୍ଧୁ) ଯେତେ-ବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନ ଉପଲକ୍ଷରେ ଆସି ଏଠାରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ପରିଚୟ ଲାଭ କରିଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଏହାଙ୍କ ଗୁଣରେ ମୁଗ୍‌ଧ ହୋଇ 'ଉତ୍କଳର ବିଦ୍ୟାସାଗର' ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କାଳରେ କଲିକତାଠାରେ ତାହାଙ୍କର ପୌତ୍ରବଧୂ ଶ୍ରୀମତୀ ଅବନ୍ତୀ ଦେବୀଙ୍କୁ

ଡାକି କହିଥିଲେ, "ମୁଁ ବଙ୍ଗ ଦେଶରେ ଜଣେ ବିଦ୍ୟାସାଗର ଦେଖିଥିଲି । ଏଥର ଉତ୍କଳର ବିଦ୍ୟାସାଗରଙ୍କୁ ଦେଖି ଆସିଲି । ମୁଁ ତୁମ୍ଭର ପିତାଙ୍କୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ବିଦ୍ୟା-ସାଗର ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରୁଅଛି ।"

ଧର୍ମୋଦାରତା :

ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପରି ସାଧୁ, ସରଳ ଓ ମୁକ୍ତ ହୃଦୟ ବ୍ୟକ୍ତି କୋଟିକେ ଗୋଟିଏ ମିଳିବା କଷ୍ଟ । ତାହାଙ୍କ ହୃଦୟ ଅତି ପ୍ରଶସ୍ତ ଏବଂ ନିର୍ମଳ ଭାବରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । କୌଣସି ପ୍ରକାର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତା ବା ବିଦ୍ୱେଷଭାବ ତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ସ୍ଥାନ ପାଉ ନ ଥିଲା । ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନ, ବ୍ରାହ୍ମ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ବା ଓଡ଼ିଆ ବଙ୍ଗାଳୀ ଏପ୍ରକାର ଭେଦବୁଦ୍ଧି ସେ କଦାପି ପୋଷଣ କରି ନ ଥିଲେ ବରଂ ଏ ଭେଦବୁଦ୍ଧି ପରିହାର ଲାଗି ସୁବିଧା ପାଇଲେ ଶିଷ୍ୟମଣ୍ଡଳୀଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ସବୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଆଦର ଲାଭ କରିଥିଲେ । ସେ ହିନ୍ଦୁ ମଧ୍ୟରେ ହିନ୍ଦୁ, ମୁସଲମାନ ମଧ୍ୟରେ ମୁସଲମାନ, ବ୍ରାହ୍ମ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟାନ ମଧ୍ୟରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାନ ଥିଲେ । କୌଣସି ଧର୍ମ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ବିଦ୍ୱେଷ ଭାବ ନ ଥିଲା । ସେ ନିଜେ ନୈଷ୍ଠିକ ବ୍ରାହ୍ମ ହେଲେ ହେଁ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମର ଯାହା କିଛି ସାରସତ୍ୟ ବା ନୂତନତ୍ୱ ତାହାକୁ ଅତି ସମ୍ମାନ ସହକାରେ ହୃଦୟରେ ଧାରଣ କରୁଥିଲେ । ସତ୍ୟନିଷ୍ଠା ଏବଂ ଅଟଳ ବିଶ୍ୱାସ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରାଣର ଉତ୍ସ ସ୍ୱରୂପ ଥିଲା । ଚିତା ତିଳକ କାଟିବା ଓ ପ୍ରତିମା ପୂଜିବା ଧର୍ମ ନୁହେଁ, ଏହା ତାଙ୍କର ଦୃଢ଼ ଧାରଣା ଥିଲେ ହୁଦ୍ଧା, ଯେଉଁ-ମାନେ ଅଟଳ ବିଶ୍ୱାସ ସହକାରେ ଭକ୍ତିଭରେ ଶିବ, ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରଭୃତି ଦେବତାଙ୍କର ପୂଜା କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ସେ ଘୃଣା ନ କରି ବରଂ ସମ୍ମାନ କରୁଥିଲେ । ସେ ଅନେକ ସମୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କହିଥାନ୍ତି—"ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷିତମାନେ ଚିତା ତିଳକ କାଟିବା ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମ ନୁହେଁ ବୋଲି ବୁଝି ହୁଦ୍ଧା ସମାଜ ଡରରେ ଗତାନୁଗତିକ ଭାବରେ ଆଚରଣ କରନ୍ତି, ସେ କାପୁରୁଷମାନଙ୍କୁ ମୁଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଘୃଣାକରେଁ, କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ଅଶିକ୍ଷିତମାନେ ତାହାକୁ ଧର୍ମ ବୁଝି ଅଟଳ ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଗଭୀର ଭକ୍ତି ସହକାରେ ଦେବପୂଜାଦି କରନ୍ତି, ସେହିମାନଙ୍କୁ ମୁଁ ଅଧିକ ସାମାନାର୍ହ ଭାବେ । କାରଣ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକେ ସତ୍ୟର ଆଦର କରନ୍ତି ନାହିଁ—ଅଟଳ ଭକ୍ତି ଓ ବିଶ୍ୱାସର ସତ୍ତା ସେମାନଙ୍କ ଠାରେ ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସେମାନେ ସନ୍ଦେହ ଦୋଳାୟିତ ଚିତ୍ତ ଏବଂ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରୀ । ଲକ୍ଷ୍ୟଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇ କଏ କେଣେ କରିଯାଉଅଛି, ତାହାର ସ୍ଥିରତା ନାହିଁ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଏ ବ୍ରାହ୍ମସମାଜରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଦୋଷ କୁସଂସ୍କାର ଅଛି ।"

ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଆଧୁନିକ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା ପଦ୍ଧତିକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ନିନ୍ଦା କରିଥାନ୍ତି । କଥାପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହୁ କହୁ ସେ ଆକ୍ଷେପ ସହକାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥାନ୍ତି, "ଆମ୍ଭ-ମାନଙ୍କର ଏ ଉପାସନା କେବଳକୁ କେବଳ ପୋଷାକୀ ହୋଇ ପଡ଼ୁଅଛି ।" ଅର୍ଥାତ୍ ଗୋଟିଏ ମଧୁର ଭାଷାର ଆବରଣରେ ଆଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ସେ କ୍ରମଶଃ ତାହାର ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ହରାଉଅଛି । ଆଧୁନିକ ବ୍ରାହ୍ମିକାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକଙ୍କର ସ୍ୱାଧୀନତାରେ କଳ୍ପିତ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରିତାର ବିକାଶ ଦେଖି ବେଳେ ବେଳେ ଅନ୍ତରରେ ତୀବ୍ର ବେଦନା ଅନୁଭବ କରିବାର ମଧ୍ୟ ଦେଖା ଯାଉଅଛି । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠାରେ ଟିକିଏ ଚରିତ୍ରର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଦେଖନ୍ତି, ସେଠାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମୁଗ୍ଧ ଏବଂ ବଶୀଭୂତ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ଶୁଦ୍ଧ ଚରିତ୍ର ହିଁ ତାହାଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ମଣି, ମାଣିକ୍ୟ ଠାରୁ ମୂଲ୍ୟବାନ ବସ୍ତୁ ଥିଲା । ତାହାଙ୍କର ନିର୍ମଳ ଜ୍ଞାନ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅବଶ୍ୟ ଦେଶ ପକ୍ଷରେ ଗୌରବର ବିଷୟ; କିନ୍ତୁ ଚରିତ୍ର ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ସେ ଉତ୍କଳ ଭିନ୍ନ ଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ପୂଜା ପାଉଥିଲେ । ବୋମ୍ବାଇ, ମାନ୍ଦ୍ରାଜ, ଏଲ୍ଲାହାବାଦ୍, ପାଟନା, ଓ ବିଶେଷତଃ ବଙ୍ଗଳାର ଅନେକ କୃତୀ ସନ୍ତାନ ତାହାଙ୍କର ଏହି ଗୁଣରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଯଥୋଚିତ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ବଙ୍ଗର ସୁଲେଖକ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଦ୍ୱିଜେନ୍ଦ୍ରଲାଲ ରାୟ (D. L. Rai) ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଆଳାପ ପରିଚୟ ଲାଭରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାହାଙ୍କ ଗୃହସ୍ଥ୍ୟ-ମହିମାରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତାହାଙ୍କୁ "ବଙ୍ଗଳାର ଦ୍ୱିତୀୟ ରାମତନୁ ଲାହିଡ଼ୀ" ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । କବୀନ୍ଦ୍ର ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ନାନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଲୋଚନା ହେଉଥିଲା ଏବଂ ଏ ଉଭୟେ ପରସ୍ପରଙ୍କୁ ଆନ୍ତରିକ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରୁଥିଲେ । ରବିବାବୁ ମଧୁବାବୁଙ୍କ କବିତାର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ତ୍ରୁଟି ମୁକ୍ତ କଣ୍ଠରେ ପ୍ରଶଂସା କରୁଥିଲେ । ମୃତ୍ୟୁର ପୂର୍ବ ବର୍ଷ ମଧୁସୂଦନ ବୋଲପୁର ଆଶ୍ରମରେ ତାହାଙ୍କର ଅତିଥି ହୋଇଥିବାର ତାଙ୍କ ଦୈନିକ ଲିପିରୁ ପ୍ରକାଶ ପାଉଅଛି ।

"Had a talk with Rabi Babu our host about Bengali Grammar and some literary and religious matters—Listered to some hymns of Rabi Babu's sung by Dinendra Babu. Rabi Babu is no mere poet and writer only. He has become a true saint (Rishi) also. His humility and faith, his single-hearted devotion to the work of ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଶ୍ରମ, his simple beautiful life impressed me as few lives have done." 2.3.11.

କଲିକତାର ବ୍ରାହ୍ମବନ୍ଧୁମାନେ ତାହାଙ୍କର ଉପାସନାକୁ ମୁକ୍ତକଣ୍ଠରେ ପ୍ରଶଂସା କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେଥିରୁ ତାହାଙ୍କୁ ଯଥାର୍ଥ ବ୍ରହ୍ମଦ୍ରଷ୍ଟ ପୁରୁଷ ଜାଣି ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ ନିମିତ୍ତ କଲିକତା ସାଧାରଣ ବ୍ରାହ୍ମ ସମାଜର ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ଅଧିବେଶନର ସଭାପତି ପଦରେ ବରଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ସ୍ଥଳରେ ବଙ୍ଗର ବରପୁତ୍ର ଆନନ୍ଦମୋହନ ତାହାଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମସମାଜର ଗୋଟିଏ ମେରୁସ୍ତମ୍ଭ' (He is one of the pillars of the Brahma Samaj) ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ମାନ୍ଦ୍ରାଜର ଉକ୍ତ ସମାଜ ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କୁ "ଆନ୍ଧ୍ର-ଧର୍ମ ସମ୍ମିଳନ"ର (Andhra Theistic Conference) ସଭାପତିର ଆସନ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସେ ଅସୁସ୍ଥ ହୋଇ ପଡ଼ିବାରୁ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । ବନାରସଠାରେ ଯେତେବେଳେ କଂଗ୍ରେସ ସଙ୍ଗେ All India Theistic Conference (ଭାରତ ଧର୍ମ ମହାସମ୍ମିଳନୀ) ବସିବାର ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା, ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ମଧୁବାବୁଙ୍କୁ ସଭାପତି ନିର୍ବାଚନ କରି ଯାଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ସେ ନିଜକୁ ଅକ୍ଷମ ମଣିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅଭିଭାଷଣର କିୟଦଂଶ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ସାରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର କଥା ଯେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ କାରଣରୁ ସେଠାକୁ ମଧ୍ୟ ଯାଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଗତ ୧୯୧୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବାଙ୍କିପୁରଠାରେ ଉକ୍ତ ସମ୍ମିଳନୀକୁ ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କୁ ବରଣ କରାଯାଇଥିଲା ଏବଂ Sermon (ଧର୍ମାଭିଭାଷଣ) ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାର ଭାର ତାଙ୍କ ଉପରେ ଅର୍ପିତ ହୋଇଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଅଧିବେଶନ ହେବାର ୧୦ ଦିନ ପୂର୍ବେ ସେ ସଙ୍କଟ ରୋଗାକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ ହେଲେ । ସେ ଅବସ୍ଥାରେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଉକ୍ତ ଅଧିବେଶନର ସଫଳତା କାମନା କରୁଥିଲେ । ମୃତ୍ୟୁର ଦୁଇଦିନ ପୂର୍ବେ ଉକ୍ତ ଅଧିବେଶନ ଦିବସ ସ୍ମରଣ କରି ସଭାକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସହାନୁଭୂତି ତାରଦ୍ୱାରା ଜଣାଇବା ପାଇଁ ଜଣେ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଆଦେଶ କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ମହାଯଜ୍ଞରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ରୋଗ ନିବନ୍ଧନ ଅନୁପସ୍ଥାନଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳର ଧର୍ମ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଓ ଗୌରବ କାହାଣୀ କୁତ୍ରାପି ଘୋଷିତ ହୋଇ ପାରିଲା ନାହିଁ । ଏ ଜାଗରଣ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର କ୍ଷୀଣ ପ୍ରାଣରେ ସ୍ପନ୍ଦନ ହୋଇ ପାରିଲା ନାହିଁ । ଫଳତଃ ଉତ୍କଳ ଭାଗ୍ୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିସର୍ଜନ ଛଡ଼ା ଆଉ ଆବାହନ କାହିଁ ? ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉତ୍କଳପୁତ୍ରର ଏହି ଆବାହନ ଲାଗି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବା ସର୍ବଥା ବାଞ୍ଛନୀୟ ।

ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା :

ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା ମନୁଷ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଗୋଟିଏ ଅତି ଉଚ୍ଚ ଅଧିକାର । ଜ୍ୟୋତିର ଜ୍ୟୋତି ସେହି ଦେବାଧିଦେବ ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ଅନ୍ତରରେ ଅନୁଭବ କରି

ହୃଦ-ବେଦୀରେ କୃତଜ୍ଞ ଚିତ୍ତ ... ଭକ୍ତିଭରେ ତାଙ୍କର ବନ୍ଦନା କରିବାହିଁ ମୁଖ୍ୟ ଉପାସନା । ଉପନିଷଦ୍‌କାର କହିଅଛନ୍ତି :—ସେହି ଆତ୍ମସ୍ଥିତ ଜ୍ଞେୟ ବସ୍ତୁ ବ୍ୟତୀତ ଜଗତରେ ଆଉ ଜ୍ଞାତବ୍ୟ ବସ୍ତୁ କିଛି ନାହିଁ ।

ଜ୍ୟୋତିଷାମପିତ ଜ୍ୟୋତିଃ ତମଃ ପାରେ ବ୍ୟବସ୍ଥିତଂ
ଜ୍ଞାନଂ ଜ୍ଞେୟଂ ଜ୍ଞାନଗମ୍ୟଂ ସର୍ବେଷାଂ ହୃଦି ସଂସ୍ଥିତଂ ।
ଏତଦ୍‌ଜ୍ଞେୟଂ ନିତ୍ୟମେବାତ୍ମସଂସ୍ଥଂ
ନାତଃପରଂ ବେଦିତବ୍ୟଂ ହି କିଞ୍ଚିତ୍ ।
(ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର)

ସେହି ପରବ୍ରହ୍ମହିଁ ଜଗତ୍‌କର୍ତ୍ତା, ଜଗଦାଶ୍ରୟ, ସର୍ବାନ୍ତର୍ଯାମୀ, ଏକ ଏବଂ ଅଦ୍ୱିତୀୟ । ତାହାଙ୍କୁ "ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ, ଆନନ୍ଦରୂପମମୃତଂ, ଶିବମଦ୍ୱୈତଂ, ଶୁଦ୍ଧମପାପବିଦ୍ଧଂ" ରୂପେ ପ୍ରଚାର କରିବା ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମର ମୁଖ୍ୟ କର୍ମ । ବ୍ରହ୍ମ କ'ଣ, କିଂଭୂତ ବସ୍ତୁ, ତାହା ଧାରଣା କରିବା ସର୍ବକ୍ଷେତ୍ର ସୁଲଭ ନୁହେଁ । ଅବଶ୍ୟ ଜ୍ଞାନଯୋଗରୁ ସାଧନାଦ୍ୱାରା ସେହି ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଜ୍ଞାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟର ସେ ରୂପ-ଉପଲବ୍‌ଧିର ଅଧିକାର ଅଛି । କେବଳ ଏହି ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବେଦ ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନ ଉପନିଷଦରେ ନାନା ପ୍ରମାଣ ବଚନମାନ ସ୍ଥାନ ପାଇଅଛି । ଏଠାରେ ପାଠକମାନଙ୍କର ସ୍ମରଣାର୍ଥ ଅଥବା ପ୍ରସଙ୍ଗର ସଙ୍ଗତି ନିମିତ୍ତ ଉପନିଷଦରୁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଓ ସ୍ୱରୂପର କେତୋଟି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବଚନ ଉଦ୍ଧାର କରୁଅଛୁ । ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର ଉପନିଷଦରେ :—

ଏକୋଦେବଃ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଗୂଢ଼ଃ
ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା ।
କର୍ମାଧ୍ୟକ୍ଷଃ ସର୍ବଭୂତାଧିବାସଃ
ସାକ୍ଷୀ ଚେତା କେବଳୋ ନିର୍ଗୁଣଶ୍ଚ । ୬।୧୧

ଅର୍ଥାତ୍, ସେହି ଏକ ପରମେଶ୍ୱର ସର୍ବଭୂତ ଦେହରେ ଗୂଢ଼ଭାବରେ ଅବସ୍ଥିତ କରୁଅଛନ୍ତି । ସେ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସର୍ବଭୂତର ଅନ୍ତରାତ୍ମା । ସେ ସର୍ବ କାର୍ଯ୍ୟର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ, ସେ ସର୍ବଭୂତର ଆଶ୍ରୟ, ସେ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ, ସମସ୍ତଙ୍କର ସାକ୍ଷୀ, ସଙ୍ଗରହିତ ଏବଂ ନିର୍ଗୁଣ ।

ବିଶ୍ୱତଶ୍ଚକ୍ଷୁରୁତ ବିଶ୍ୱତୋମୁଖଂ
ବିଶ୍ୱତୋବାହୁରୁତ ବିଶ୍ୱତଃପାତ୍ ।

ସଂ ବାହୁଭ୍ୟାଂ ଧମତି ସମ୍ପତତ୍ରୈ—
ର୍ଦ୍ୟାବାଭୂମୀ ଜନୟନ୍ ଦେବ ଏକଃ । ୪।୩
ସହସ୍ରଶୀର୍ଷା ପୁରୁଷଃ ସହସ୍ରାକ୍ଷଃ ସହସ୍ରପାତ୍ ।
ସଭୂମିଂବିଶ୍ବତୋବୃତ୍ବାତ୍ୟତିଷ୍ଠତ୍ ଦଶାଙ୍ଗୁଳଂ । ୩।୧୪

ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାଙ୍କର ଚକ୍ଷୁ, ମୁଖ, ବାହୁ ଏବଂ ପାଦ ସର୍ବତ୍ର, ସେହି ଏକ ଦେବତା ଏ ଆକାଶ ଓ ପୃଥିବୀକି ସୃଷ୍ଟି କରି ମନୁଷ୍ୟଙ୍କଠାରେ ବାହୁ ଏବଂ ପକ୍ଷୀ ପ୍ରଭୃତିଠାରେ ପକ୍ଷ ସଂଯୋଗ କରନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କର ସହସ୍ର ମସ୍ତକ, ସହସ୍ର ଚକ୍ଷୁ, ସହସ୍ର ପାଦ, ସେ ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀକୁ ବ୍ୟାପ୍ତି କରି (ନାଭିର) ଦଶାଙ୍ଗୁଳି ଉପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ହୃଦୟରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଅପାଣିପାଦୋ ଜବନୋ ଗ୍ରହୀତା
ପଶ୍ୟତ୍ୟଚକ୍ଷୁଃ ସ ଶୃଣୋତ୍ୟକର୍ଣ୍ଣଃ ।
ସ ବେତ୍ତି ବେଦ୍ୟଂ ନ ଚ ତସ୍ୟାସ୍ତି ବେତ୍ତା
ତମାହୁରଗ୍ର୍ୟଂ ପୁରୁଷଂ ମହାନ୍ତଂ । ୩।୧୯

ତାଙ୍କର ହସ୍ତ ପଦ ନାହିଁ, ତଥାପି ସେ ଗତିଶୀଳ ଏବଂ ଗ୍ରହୀତା । ଚକ୍ଷୁ ନାହିଁ ସବୁ ଦେଖନ୍ତି, କର୍ଣ୍ଣ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶୁଣନ୍ତି, ସେ ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାତବ୍ୟ ବିଷୟ ଜାଣନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର କେହି ଜ୍ଞାତା ନାହିଁ । (ଯେଣୁ ସର୍ବଘଟରେ ସେ ଏକ ମାତ୍ର ଜ୍ଞାତା) ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ମାନେ ତାହାଙ୍କୁ ପ୍ରଥମ ଏବଂ ମହାନ୍ ପୁରୁଷ ବୋଲି ପ୍ରଖ୍ୟାପନ କରନ୍ତି ।

ଯାହାଙ୍କୁ ଲୋକ ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶ କରିପାରେ ନାହିଁ, ମନରେ ଧାରଣା କରିପାରେ ନାହିଁ, ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ କିମ୍ବା କର୍ଣ୍ଣରେ ଶୁଣିପାରେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଯାହାଙ୍କ ଯୋଗେ ବାକ୍ ଭାବ ପ୍ରକାଶର, ମନ ମନନର, ଚକ୍ଷୁ ଦର୍ଶନର ଏବଂ କର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ରବଣର ବିଷୟ ହୁଏ, ସେହି ବ୍ରହ୍ମ । ଦେଶକାଳ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଯାହାକୁ ଲୋକ ଉପାସନା କରେ, ତାହା ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ ।

ଯଦ୍ ବାଚା ନାଭ୍ୟୁଦିତଂ ଯେନ ବାଗଭ୍ୟୁଦ୍ୟତେ ।
ତଦେବ ବ୍ରହ୍ମ ତ୍ବଂ ବିଦ୍ଧି ନେଦଂ ଯଦିଦମୁପାସତେ ।
ଯନ୍ମନସା ନ ମନୁତେ ଯେନାହୁର୍ମନୋମତଂ ।
ଯଚ୍ଚକ୍ଷୁଷା ନ ପଶ୍ୟତି ଯେନ ଚକ୍ଷୁଂଷି ପଶ୍ୟତି ।
ଯତ୍ ଶ୍ରୋତ୍ରେଣ ନ ଶୃଣୋତି
ଯେନ ଶ୍ରୋତ୍ରମିଦଂ ଶ୍ରୁତଂ ।

ତଦେବ ବ୍ରହ୍ମ ତ୍ୱଂ ବିଦ୍ଧି ନେଦଂ ଯଦିଦମୁପାସତେ ।
(କେନୋପନିଷଦ୍ ।)

ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ଅରୂପ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଅନନ୍ତ ରୂପ, ସର୍ବହୃଦସ୍ଥ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଲିପ୍ତ । ଯେପରି ଅଗ୍ନି ଏବଂ ବାୟୁ ସଂସାରରେ ଆଧାରବସ୍ତୁ ଭେଦରେ ତତ୍ ତତ୍ ଭିନ୍ନ ରୂପ ଧାରଣ କରେ, ସର୍ବଭୂତର ସେହି ଅନ୍ତରାତ୍ମା ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ନାନା ବସ୍ତୁ ଭେଦରେ ନାନା ରୂପ ଧାରଣ କରନ୍ତି । ସର୍ବଲୋକ ଚକ୍ଷୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯେପରି ଚକ୍ଷୁର ଦୂଷିତ ଦ୍ରବ୍ୟଦୋଷରେ କଦାପି ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେ ଆତ୍ମା ସେହିପରି ଲୋକମାନଙ୍କ ଦୁଃଖ ସହିତ ଲିପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଅପିଚ ସର୍ବଭୂତଙ୍କର ବାହାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥାନ୍ତି । କଠୋପନିଷଦର ବଚନ ଏହି :—

ଅଗ୍ନିର୍ଯଥୈବା ଭୁବନଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟୋ
ରୂପଂ ରୂପଂ ପ୍ରତିରୂପୋ ବଭୂବ ।
ଏକସ୍ତଥା ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା
ରୂପଂ ରୂପଂ ପ୍ରତିରୂପୋ ବହିଶ୍ଚ । ୨ । ୯

ବାୟୁର୍ଯଥୈକୋ ଭୁବନଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟୋ
ରୂପଂ ରୂପଂ ପ୍ରତିରୂପୋ ବଭୂବ ।
ଏକସ୍ତଥା ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା
ରୂପଂ ରୂପଂ ପ୍ରତିରୂପୋ ବହିଶ୍ଚ । ୨।୧୦

ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ଯଥା ସର୍ବଲୋକସ୍ୟ ଚକ୍ଷୁ
ର୍ନ ଲିପ୍ୟତେ ଚାକ୍ଷୁଷୈର୍ବାହ୍ୟଦୋଷୈଃ ।
ଏକସ୍ତଥା ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା
ନ ଲିପ୍ୟତେ ଲୋକଦୁଃଖେନ ବାହ୍ୟଃ । ୨।୧୧

ସେହି ଆତ୍ମା ଅନ୍ତରରେ ଏବଂ ବାହାରରେ, ଦୂରରେ ସେହି, ନିକଟରେ ସେହି, କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ—

"ଦେଶକାଳାତୀତ ଦୃଶ୍ୟ କଳ୍ପନା-ଅତୀତ,
ଅଥଚ ଜ୍ୟୋତିର ଜ୍ୟୋତି ଚକ୍ଷୁ ଅଗ୍ରେ ସ୍ଥିତ ।
ଦୂରରୁ ସୁଦୂର, ଚିନ୍ତା-ବାକ୍ୟ-ଅଗୋଚର,
ନିକଟୁ ନିକଟ, ପ୍ରାଣ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣର ।
ଅଶବ୍ଦ ଅସ୍ପର୍ଶ ସେହି ଅରୂପ ଅରସ,
କିନ୍ତୁ ସେ ପରମସତ୍ୟ ମହାନନ୍ଦ-ରସ ।

ନିଜ ମହିମାରେ ସ୍ଥିତ ନିଜେ ନିରାଧାର,
ଅନନ୍ତ ଅଗମ୍ୟ ମହାବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ-ଆଧାର ।
ସମ୍ମୁଖେ ପଶ୍ଚାତେ ସେହି, ନିମ୍ନେ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ ସେହି,
ଦକ୍ଷିଣେ ବାମରେ ସେହି ଅଥଚ ଅଦେଖା ।"

ଅନିତ୍ୟ ଶରୀରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏହି ଅଶରୀର ନିତ୍ୟ ମହାନ୍ ବ୍ରହ୍ମପୁରୁଷଙ୍କୁ ଜାଣି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନୀମାନେ ରୋଗ-ଶୋକରେ ଅଭିଭୂତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଅଶରୀରଂ ଶରୀରେଷୁ ଅନବସ୍ଥେଷ୍ୱବସ୍ଥିତଂ ।
ମହାନ୍ତଂ ବିଭୁମାତ୍ମାନଂ ମତ୍ୱା ଧୀରୋ ନ ଶୋଚତି ।

ସେହି ଅନ୍ତରାତ୍ମା ସର୍ବଦା ଲୋକହୃଦୟରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ଅଛନ୍ତି । ସେ ଜ୍ଞାନେଶ୍ୱର କେବଳ ହୃଦୟ ଓ ମନନଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ତାହାଙ୍କୁ ଯେଉଁମାନେ ଜାଣନ୍ତି, ସେମାନେ ଅମର ହୁଅନ୍ତି ।

ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ରପୁରୁଷୋଽନ୍ତରାତ୍ମା ।
ସଦା ଜନାନାଂ ହୃଦୟେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟଃ ।
ହୃଦା ମନ୍ୱୀଶୋ ମନସାଭିକ୍ଳୃପ୍ତୋ
ଯ ଏତଦ୍ ବିଦୁରମୃତାସ୍ତେ ଭବନ୍ତି । ଶ୍ୱେ ତ.

ଅପିଚ ମଧ୍ୟ :—

ବେଦାହମେତଂ ପୁରୁଷଂ ମହାନ୍ତଂ
ଆଦିତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଂ ତମସଃ ପରସ୍ତାତ୍ ।
ତମେବ ବିଦିତ୍ୱାତିମୃତ୍ୟୁମେତି
ନାନ୍ୟଃ ପନ୍ଥା ବିଦ୍ୟତେଽୟନାୟ । ଶ୍ୱେ. ତ.

ଶ୍ରୋତ୍ରସ୍ୟ ଶ୍ରୋତ୍ରଂ ମନସୋ ମନୋଯଦ୍ ବାଚୋହ ବାଚଂ ସ ଉ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣଚକ୍ଷୁଷଃ ଚକ୍ଷୁରତିମୁଚ୍ୟଧୀରାଃ ପ୍ରେତ୍ୟାସ୍ମାଲ୍ଲୋକାଦମୃତା ଭବନ୍ତି । (କେନ)

ନିତ୍ୟୋଽନିତ୍ୟାନାଂ ଚେତନଶ୍ଚେତନାନାଂ
ଏକୋ ବହୂନାଂ ଯୋ ବିଦଧାତି କାମାନ୍ ।
ତମାତ୍ମସ୍ଥଂ ଯେଽନୁପଶ୍ୟନ୍ତି ଧୀରାଃ
ତେଷାଂ ଶାନ୍ତିଃ ଶାଶ୍ୱତ ନେତରେଷାଂ । (କଠ.)

ଅର୍ଥାତ୍ ଅଜ୍ଞାନତାମସାତୀତ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ସେହି ମହାପୁରୁଷଙ୍କୁ ଜାଣି ଲୋକ ମୃତ୍ୟୁ ଅତିକ୍ରମ କରେ । ଅମୃତତ୍ୱ ଲାଭର ଅନ୍ୟ ପଥ ଆଉ ନାହିଁ । ଯେ ଶ୍ରୋତ୍ରର ଶ୍ରୋତ୍ର, ମନର ମନ, ବାକ୍ୟର ବାକ, ପ୍ରାଣର ପ୍ରାଣ, ଚକ୍ଷୁର ଚକ୍ଷୁ, ତାଙ୍କୁ

ଜାଣିଲେ ଲୋକ ଏ ଲୋକରୁ ଯାଇ ଅମୃତତ୍ୱ ଲାଭ କରେ । ଯେ ନିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ନିତ୍ୟ, ଚେତନର ଚେତନ ଏବଂ ଏକ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଅନେକର କାମ୍ୟଫଳଦାତା, ତାହାଙ୍କୁ ଯେ ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି, ତାଙ୍କର ନିତ୍ୟ ଶାନ୍ତି, ଅନ୍ୟ କାହାର ହୁଏ ନାହିଁ ।

ନ ସନ୍ଦୃଶେ ତିଷ୍ଠତି ରୂପମସ୍ୟ
ନ ଚକ୍ଷୁଷା ପଶ୍ୟତି କଶ୍ଚିଦେନଂ
ନୈନମୂର୍ଦ୍ଧ୍ୱଂ ନ ତିର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚ ନ ମଧ୍ୟେ ପରିଜଗ୍ରଭତ୍
ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରତିମା ଅସ୍ତି ଯସ୍ୟ ନାମ ମହଦ୍ ଯଶଃ । ଶ୍ୱେ. ଉ.

କୌଣସି ଦର୍ଶନ ଯୋଗ୍ୟ ପ୍ରଦେଶରେ ଏହାଙ୍କର ରୂପ ନାହିଁ । କେହି ଏହାଙ୍କୁ ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱାରା ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ । କେହି ଏହାଙ୍କୁ ଉପରେ, ତଳେ ବା ମଧ୍ୟରେ ଧରିପାରେ ନାହିଁ । ଯାହାଙ୍କର ମହତ୍ ଯଶ, ତାହାଙ୍କର ପ୍ରତିମା ନାହିଁ । ଅତଏବ ଈଶ୍ୱର ଅପ୍ରତିମ ବା ଅରୂପ । ସେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାତୀତ ଓ ଅବ୍ୟକ୍ତ । ସାଧକ କେବଳ ଆରାଧନା କାଳରେ ଧ୍ୟାନର ପଥ ସୁଗମ କରିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ କଳ୍ପନା କରେ । କେହି କେହି ସାଧକ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କୁ ଆପଣା ପରି ହସ୍ତପଦ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥୂଳଦେହୀ କଳ୍ପନା କରି ପ୍ରାର୍ଥନା କରନ୍ତି ଏବଂ ଆପଣା ପରି କ୍ଷୁଧାତୃଷାଦି ବୃତ୍ତିବିଶିଷ୍ଟ ଜାଣି ତାଙ୍କୁ ଭୋଜ୍ୟପାନାଦି ଉପହାର ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି । କେହି କେହି ଅଧମ ସାଧକ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ନିଜ ନୀଚ ମନର ଅନୁକୂଳ କଳ୍ପି ଅକାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ ଲାଗି ମଧ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥନା କରେ । ମାତ୍ର ଏ ସବୁ ଦୋଷ ବର୍ଜିତ ନୁହେଁ ।

ଈଶ୍ୱର ବ୍ୟକ୍ତ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟ ପରି ବ୍ୟକ୍ତ ନୁହନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଦୁଇ ଚକ୍ଷୁ, ଦୁଇ କାନ ବା ଦୁଇ ହସ୍ତ ପାଦ ନାହିଁ । ସବୁଆଡ଼େ ତାଙ୍କର ଚକ୍ଷୁ କର୍ଣ୍ଣ ହସ୍ତ ପାଦାଦି ଅନୁଭବ କରିବାହିଁ ଉତ୍ତମ ସାଧକର ଲକ୍ଷଣ । ବରଂ ତାଙ୍କର ଅଙ୍ଗାଦି ଏପରି କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ପାରେ । ସେ ସତ୍ୟ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସୁତରାଂ ସତ୍ୟ ତାଙ୍କର ଦେହ । ଜ୍ଞାନ ସେହି ସତ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଦେହର ଚକ୍ଷୁ । ଦେହରେ ଶକ୍ତିର ଆଶ୍ରୟ ବାହୁ, ତାଙ୍କର ଶକ୍ତି ଅନନ୍ତ, ଅତଏବ ତାଙ୍କର ବାହୁ ଅନନ୍ତ । ଅଦ୍ୱୈତ ତାଙ୍କର ପଦ ବା ଦେହାଶ୍ରୟ । ତାଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣ . ପୁଣ୍ୟ । ସତ୍ୟ ବସ୍ତୁ, ପୁଣ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣରେ ରଞ୍ଜିତ ହୋଇ ମନୋହର ହୁଏ । ଦେହରେ ପ୍ରେମ ବା ମଙ୍ଗଳ-ଭାବର ଆଧାର ହୃଦୟ । ତେଣୁ ଶିବ ତାଙ୍କର ହୃଦୟ । ଆନନ୍ଦ ତାଙ୍କର ସର୍ବାଙ୍ଗ ସଞ୍ଚାରୀ ଲାବଣ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ । ଅମୃତ ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି । ବୃକ୍ଷର ପୁଷ୍ପଫଳାଦି ନୈବେଦ୍ୟ ଦେଇ ତାଙ୍କର ତୃପ୍ତି ବିଧାନ କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ଐକାନ୍ତିକ ପ୍ରେମ, ଅଚଳା

ଭକ୍ତି, ଜ୍ୱଳନ୍ତ ବିଶ୍ୱାସ, ଅସାଧାରଣ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ତ୍ୟାଗ ଆଦି ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଯଥାର୍ଥ ନୈବେଦ୍ୟ । ଯେଉଁ ସାଧକର ଜୀବନ ଏହି ଭାବରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୁଏ, ସେହି ଏ ସଂସାରରେ ଧନ୍ୟ । ଯାହାର ମନ ସେହି ଅଭିଳଷିତ ବସ୍ତୁ ଲାଭକରି ସେହି ପ୍ରେମ ସ୍ରୋତରେ ଭାସମାନ ହୋଇଥାଏ, ସେହି ଧନ୍ୟ । ଯେ ହୃଦୟରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧି କରି ସାକ୍ଷାତ୍ ଭାବରେ ତାହାଙ୍କୁ ପ୍ରଭୁ, ପିତା, ମାତା, ଗୁରୁ, ସଖା, ସ୍ୱାମୀ ପ୍ରଭୃତି ରୂପେ ଦେଖିବାର ସୁଯୋଗ ପାଏ, ସେହି ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ । କେହି କେହି କହିଥାନ୍ତି, ସେ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ, ମହତୋମହୀୟାନ୍, ତାଙ୍କୁ କିପରି ଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ମାନବ ହୃଦୟରେ ଧାରଣ କରି ହେବ ? ଏପରି ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ହୃଦୟର ସେପରି ଅଦ୍ଭୁତ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ଗୁଣ ଅଛି । ଅତ୍ୟୁନ୍ନତ ପର୍ବତ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବିରାଟ ବସ୍ତୁ ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର ଦର୍ପଣରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୁଏ, ଏହା ଅବଶ୍ୟ କାଚର ଗୁଣ । ସେହିପରି ହୃଦୟର ଗୁଣରେ ସେ ମହାନ୍ ପୁରୁଷ ତହିଁରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ପାରନ୍ତି । ସାଧକ ତାହାଙ୍କୁ ହୃଦୟରେ ଅନୁଭବ କଲେ ଅପାର ସୁଖ ସାଗରରେ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ, ଆଉ ସେଥିରୁ ତିଳେହେଁ ଫେରିବାକୁ ମନ ବଳାଏ ନାହିଁ ।

ଯଥା ନଦ୍ୟଃ ସ୍ୟନ୍ଦମାନାଃ ସମୁଦ୍ରେଽସ୍ତଂ
ଗଚ୍ଛନ୍ତି ନାମରୂପେ ବିହାୟ ।
ତଥା ବିଦ୍ୱାନ୍ ନାମରୂପାଦ୍ୱିମୁକ୍ତଃ
ପରାତ୍ପରଂ ପୁରୁଷମୁପୈତି ଦିବ୍ୟଂ । ମୁଣ୍ଡକ

ନଦୀସ୍ରୋତ ଯେପରି ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ଅତିକ୍ରମ କରି ଶେଷରେ ନିଜ ନାମ ରୂପ ଭୁଲିଯାଇ ସମୁଦ୍ରରେ ମିଶିଯାଏ, ସେହିପରି ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବନମାର୍ଗର ସମସ୍ତ ବାଧା ବିଘ୍ନ ଲଙ୍ଘି ଶେଷରେ ଆପଣାର ନାମରୂପ ଭେଦ ଭୁଲି ସେହି ଦିବ୍ୟ ପୁରୁଷଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତ ହୁଅନ୍ତି । ସାଧକ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଜୀବନସ୍ରୋତ କି ପ୍ରକାର ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଥିଲା, ତଳ୍ଲିତ 'ନଦୀ ପ୍ରତି' କବିତାରୁ ତହିଁର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ମିଳେନାହିଁ କି ? ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣ ସମସ୍ତ 'ଭେଦ ଦୂରେ ଫିଙ୍ଗି' ସର୍ବଦା ସେହି ପ୍ରେମସ୍ରୋତରେ ଭାସିବାକୁ (ସତ୍ୟ ପଥେ ପ୍ରେମ ପଥେ ଘେନିଯାଅ ମୋତେ, ଭସାଅ ପବିତ୍ର ମୋର ତବ ପ୍ରେମସ୍ରୋତେ) ବ୍ୟାକୁଳ ଥିଲା । ଆମ୍ଭେମାନେ ତାଙ୍କର ପ୍ରତି ଉପଦେଶ, ପ୍ରତି ସଙ୍ଗୀତ ଓ ପ୍ରତି କବିତାରେ ପ୍ରାର୍ଥନାର ପ୍ରତି ତରଙ୍ଗରେ ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ୟାକୁଳତା ଦେଖୁଁ । କେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣ କହେ, ହେ ପରମପିତା, ତୁମ୍ଭେ ମୋତେ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଜାଣିବାର ଅଧିକାର ଦେଇଅଛ । ମୁଁ ପାପୀ ହେଲେ ହେଁ, ତୁମ୍ଭେ ମୋ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ କହୁଅଛ, ବତ୍ସ । ମୁଁ ତୋ ସଙ୍ଗେ

ସଙ୍ଗେ ଅଛୁ । ହେ ପରମ ସଖା । ମୋତେ ତୁମ୍ଭ ଦୟାର ସାକ୍ଷ ଦେବାପାଇଁ ସମର୍ଥ କର । ତୁମ୍ଭର ପରମସୁନ୍ଦର ସ୍ୱରୂପରେ ବୁଡ଼ିଯାଇ ମୋର କ୍ଷୁଦ୍ର ନୀଚ ଅହଙ୍କାରକୁ ଯେପରି ପାସୋର ପକାଏଁ ଏବଂ ତୁମ୍ଭ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କର ସେବା କରି ଧନ୍ୟ ହୁଏଁ । କେତେବେଳେ ପୁଣି—"ହେ ପ୍ରଭୋ, ଧର୍ମଯୁଦ୍ଧରେ ଧର୍ମନିଷ୍ଠ ଯୋଦ୍ଧାମାନେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପ୍ରାଣ ଢାଳି ଦେଇଅଛନ୍ତି । ମୁଁ କାପୁରୁଷ ପରି ପୃଷ୍ଠଭଙ୍ଗ ଦେଇ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସନ୍ଧି କରିଅଛୁ ଓ କରୁଅଛୁ । ପ୍ରଭୋ ! ଏ ବିଶ୍ୱାସଘାତକତାର ଉଚିତ ଦଣ୍ଡବିଧାନ କରୁଅଛ, କର; କିନ୍ତୁ ପ୍ରଭୋ ! ବିଶ୍ୱାସଘାତକର ଦୁର୍ଗତି ଏକାବେଳକେ ବିନାଶ କରି ବିଶ୍ୱାସୀ ସନ୍ତାନର ସୁମତି ମୋତେ ଦିଅ ଏବଂ ବୀର ସନ୍ତାନର ବ୍ରତନିଷ୍ଠାରେ ମୋତେ ଦୀକ୍ଷିତ କର । ପାପ ପ୍ରଲୋଭନ ସଙ୍ଗେ ଯୁଝିବାର ଉଦ୍ୟମ ମୁଁ ହରାଇ ବସିଅଛୁ । ହେ ପ୍ରଭୋ ! ନବଜୀବନ ନବଶକ୍ତି ମୋ ଆତ୍ମାରେ ସଞ୍ଚାରିତ କର ।" କେତେବେଳେ ବା—"ହେ ଅନନ୍ତ ! କିଏ ତୁମ୍ଭର ନାମକରଣ କରିପାରେ ? ଅଥଚ କେଉଁ ବିଶ୍ୱାସୀ ତୁମ୍ଭର ନାମକରଣ ନ କରି ରହିପାରେ ? ହେ ପରମେଶ୍ୱର ! ତୁମ୍ଭ ସଙ୍ଗେ ଘନିଷ୍ଠ ଯୋଗ ଉପଲବ୍ଧି କରି ଏ ପ୍ରାଣ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ସହଜ ନାମ ଦେଇ ଜୀବନ୍ତ ଭାବରେ ଡାକ ଶିଖୁ ।" ବ୍ୟାକୁଳ ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ଏ ସଂସାରରେ ନିର୍ମମ ପାଷଣ୍ଡର ହୃଦୟ ସୁଦ୍ଧା ବିଗଳିତ ହୋଇଯାଏ । ଅତି ନିର୍ବିଘ୍ନ ଘାତୁକର ହୃଦୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଦୟାର ସଞ୍ଚାର ହୁଏ । ଯେ ଶୁଦ୍ଧ ସରଳ ପ୍ରାଣରେ ଦୟାମୟ ଭଗବାନଙ୍କୁ ବ୍ୟାକୁଳ ଭାବରେ ଡାକେ, ସେ ଅବଶ୍ୟ ଦିନେ ତାଙ୍କର କୃପା ଲାଭ କରିବ, ଏହା ବିଶ୍ୱାସନିର୍ଭର ସତ୍ୟ ।

ପୁରାଣାଦିରୁ ଜଣାଯାଉଅଛୁ, ଭକ୍ତ ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟାକୁଳତାର ଚରମ ସୀମାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛୁ, ତେତେବେଳେ ଭଗବାନ କୃପାକରି ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା ତାହାର ଉଦ୍ଧାର ବିଧାନ କରିଅଛନ୍ତି, ବିପଦର ଚରମ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଆର୍ତ୍ତିକୁ ପରିତ୍ରାଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଯେ ଈଶ୍ୱର ବିଶ୍ୱାସୀ କୃତଜ୍ଞ ଚିତ୍ତରେ ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟରେ ତାହାଙ୍କୁ ନିତ୍ୟ ଡାକିବାକୁ ଶିଖି ଅଛନ୍ତି, ସେ ଅବଶ୍ୟ ତାଙ୍କର କୃପାକଣିକା ଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ତାହାଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ଜାଣିଅଛନ୍ତି । କାରଣ ଈଶ୍ୱର ମାନବାତ୍ମାରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ରହିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ପ୍ରକାଶ ଏବଂ ତାଙ୍କର ବାଣୀ ଶ୍ରବଣ ସ୍ୱାଭାବିକ ଏବଂ ସାର୍ବଲୌକିକ । କି ଜଡ଼ କି ଚେତନ ଉଭୟ ଜଗତରେ ତାଙ୍କର ନିତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରାଯାଏ । ଜଡ଼ ଜଗତର ପ୍ରତି ରନ୍ଧ୍ର ପରି ହୃଦୟର ନିଭୃତ କନ୍ଦରରେ ତାଙ୍କର ମଙ୍ଗଳବାଣୀ ଉଦ୍‌ଗୀରିତ ହେଉଅଛୁ ଏବଂ ପ୍ରତି ପ୍ରାଣକୁ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରୁଅଛୁ । ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଏହି ମଙ୍ଗଳବାଣୀ ଶ୍ରବଣର ଅଧିକାରୀ ।

ଉପାସନା ସଜନ-ନିର୍ଜନ ଓ ସରବ-ନୀରବ ଭେଦରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ହୋଇଥାଏ । କୁଟୁମ୍ବର ଅଥବା ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ସମସ୍ତଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତ ହୋଇ ଯେଉଁ

ଉପାସନା କରାଯାଏ, ତାହା ସଜନ ଉପାସନା । ଏହି ଉପାସନାରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପାସକମାନଙ୍କର ଅନୁଭବ ଏବଂ ବ୍ୟାକୁଳତା ଆପଣାର ପ୍ରାଣରେ ସ୍ପନ୍ଦିତ ହୋଇ ସମସ୍ତ ସମସ୍ତରେ ପ୍ରାଣକୁ ଉନ୍ନତ ଏବଂ ସରସ କରେ । ନିର୍ଜନରେ ଏକାକୀ ଈଶ୍ୱର ଚିନ୍ତା କରିବାର ନାମ ନିର୍ଜନ ଉପାସନା । ସଶବ୍ଦ ଉପାସନା ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଉପାସକର ନୀରବରେ ଯୋଗଦେବାର ସୁବିଧା ହୁଏ ଏବଂ ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉପାସନାକାରୀର ମନ ବାହ୍ୟଚିନ୍ତାରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ଯମେ ଏକାଗ୍ର ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରଥମ ସାଧକ ପକ୍ଷରେ ଏପ୍ରକାର ଉପାସନା ଅବଶ୍ୟ ଚିତ୍ତ ଶୁଦ୍ଧିକଳ୍ପେ ନିରାପଦ । କିନ୍ତୁ ନିର୍ଜନରେ ନୀରବ ଭାବରେ ଈଶ୍ୱର ଚିନ୍ତା କରିବା ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଏବଂ ମଧୁର ବୋଲି ଉତ୍ତମ ସାଧକଗଣଙ୍କ ବଚନରୁ ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ମନନହିଁ ଯୋଗୀର ଯୋଗଧ୍ୟାନ ବା ସମାଧି, କିନ୍ତୁ ତାହା ଜାଣି ପାରିବା ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭବ ଓ ଅଧିକାର ବହିର୍ଭୂତ । ସଜନ ଉପାସନା ବା ଈକଲ୍ପ ଗୁଣ କୀର୍ତ୍ତନରୁ ଅନ୍ୟ ଲୋକଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ଓ ଉପକାର ହୁଏ ।

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧୁସୂଦନ ସଜନ ଉପାସନାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁରାଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । କେତେବେଳେ କୁଟୁମ୍ବଙ୍କୁ ଘେନି, କେତେବେଳେ ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବଙ୍କୁ ଘେନି ସେ ଉପାସନାରେ ବସୁଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ଉପାସନାରେ ଶ୍ରୋତୃବୃନ୍ଦଙ୍କର ହୃଦୟ ଯେପରି ନିର୍ମଳ ଓ ପବିତ୍ର ଭାବାପନ୍ନ ହୁଏ, ତାହା ଅନ୍ୟତ୍ର ବିରଳ । ତେଣୁ ଅନେକ ହିନ୍ଦୁ ପୂତମନରେ ତାଙ୍କ ଉପାସନାରେ ଯୋଗ ଦେଉଥିଲେ ଏବଂ କ୍ଷଣେ ହୃଦୟକୁ ଦିବ୍ୟ ରସରେ ସରସ କରି ଆସୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଉପାସନାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାଣୀ ହୃଦୟତନ୍ତ୍ରୀକୁ ଅପାର୍ଥିବ ଭାବରେ ଝଙ୍କାରିତ କରି ଦେଉଥିଲା, ପ୍ରତ୍ୟେକ ତରଙ୍ଗ ଆଶାର ବାଣୀ ଶୁଣାଉଥିଲା, ହୃଦୟକୁ ନବଜାଗରଣ ଆଣୁଥିଲା । ଆହା ! "କି ଗମ୍ଭୀର ଉଚ୍ଚାରଣେ ଋଷିକଣ୍ଠ ସ୍ୱରେ—ଉତ୍ତିଷ୍ଠତ ଜାଗ୍ରତ ପ୍ରାପ୍ୟ ବରାନ୍ ନିବୋଧତ ।" ତାଙ୍କର ସେହି ବିଶ୍ୱାସ-ବାଣୀର ଉଚ୍ଚାରଣ, ଓ କାର ଝଙ୍କାର, ଦିବ୍ୟ ତେଜରେ ଉଦ୍ଭାସିତ ମୁଖମଣ୍ଡଳ, ଅଶ୍ରୁବିଧୌତ ଗଣ୍ଡସ୍ଥଳ ଏବଂ 'ଚୈତନ୍ୟର ଲୀଳାସ୍ଥଳ' ଉତ୍କଳ-ଭାଲଫଳକ ଯେ ସୁଯୋଗବଶେ ଦେଖିଅଛୁ, ସେ କଦାପି ଭୂଲି ପାରିବ ନାହିଁ ଏବଂ ସେହି ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ମରଣରେ ହୃଦୟ ଶୁଷ୍କ ସରସ ହୋଇ ପାରିବ । ପ୍ରିୟ ବନ୍ଧୁ ନନ୍ଦକିଶୋର ବାବୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଯଥାର୍ଥ ଲେଖିଅଛନ୍ତି—"ଆମ୍ଭେମାନେ ତାଙ୍କର ଅନେକ ରୂପ ଦେଖିଅଛୁଁ । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ରୂପ ଚିରକାଳ ହୃଦୟରେ ଲଖି ରହିଅଛୁ । ବ୍ରହ୍ମ ମନ୍ଦିର ନାନା ଲତାପୁଷ୍ପଦ୍ୱାରା ମଣ୍ଡିତ । ଲତା କୁଞ୍ଜ ମଧ୍ୟରେ ଋଷିପ୍ରତିମ ତେଜସ୍ୱୀ ଗମ୍ଭୀର ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା ମଧୁସୂଦନ ବସି ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମମନ୍ତ୍ର ପାଠ କରିଥିଲେ, ତାହା ହୃଦୟ ପବିତ୍ରକାରୀ—

ଶୃଣ୍ୱନ୍ତୁ ବିଶ୍ୱେ ଅମୃତସ୍ୟ ପୁତ୍ର ।
ଯେ ଧାମାନି ଦିବ୍ୟାନି ଆତସ୍ଥୁଃ ।

ବେଦାହମେତଂ ପୁରୁଷଂ ମହାନ୍ତ—
ମାଦିତ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣଂ ତମସଃ ପରସ୍ତାତ୍ ।

ତମେବ ବିଦିତ୍ୱାମୃତ୍ୟୁମେତି
ନାନ୍ୟଃ ପନ୍ଥା ବିଦ୍ୟତେଽୟନାୟ ।

ଉପାସନା କାଳରେ ସାଧକ ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରଥମେ ବ୍ରହ୍ମ ସଙ୍ଗୀତରେ ମନକୁ ଉଦ୍‌ବୋଧିତ କରି ଅର୍ଥାତ୍ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଅଭିମୁଖରେ ଆକର୍ଷଣ କରି ଆରାଧନା କରୁକରୁ ଅଥବା ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ହୃଦୟରେ ଉପଲବ୍ଧି କରି କୀର୍ତ୍ତନ କରୁକରୁ ଯେତେବେଳେ ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ମୁଖମଣ୍ଡଳ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତର ଦିଶେ, ଯେପରି ତାହା ଏକ ଅପାଥିବ ତେଜରେ ଉଦ୍ଭାସିତ ହୋଇ-ଯାଏ । ଦେଖି ଦେଖୁଁ ନିମୀଳିତ ନେତ୍ରଦ୍ୱୟରୁ ଦୁଇଟି ପାବନ ଅଶ୍ରୁଧାର ଗଣ୍ଡ ଯୁଗଳରେ ଅବିରଳ ଝରିପଡ଼େ । ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ, କୌଣସି ଅପାର୍ଥିବ ମହାବସ୍ତୁ ତାହାଙ୍କ ହୃଦୟ ରାଜ୍ୟ ଅଧିକାର କରିଅଛି । ତେଣୁ ଅନ୍ତର୍ବାଷ୍ପରାଶି ଅଶ୍ରୁଜଳ ଆକାରରେ ଅସମ୍ଭାଳରେ ଉଛୁଳି ପଡ଼ୁଅଛି । ଆହା ! ସେ ଦୃଶ୍ୟ କି ଉଦାର ! ଭଗବାନଙ୍କର ପ୍ରେମମନ୍ଦାକିନୀ ଧାରାର ସେ ଯେପରି ସ୍ଥୂଳ ପ୍ରତିଫଳନ ।

ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ମଧୁସୂଦନ ସେତେବେଳେ ମହାଭାବରେ ବିଭୋଳ ହୋଇ ବାଞ୍ଛା କଳ୍ପତରୁଙ୍କ ନିକଟରେ ଆତ୍ମାର ପ୍ରିୟତମ ପ୍ରାର୍ଥନା କରନ୍ତି । ସେ ପ୍ରାର୍ଥନା କେତେ ଉଚ୍ଚ, କି ଅପାର୍ଥିବ ଏବଂ କିପରି ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ, ତାହା ପାଠକମାନେ ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଧୃତ ରଚନାବଳୀରୁ ଅନୁମାନ କରି ପାରୁଥିବେ । ସେତେବେଳେ ସେ ପ୍ରାଣ-ଯନ୍ତ୍ର ଝଙ୍କାରିତ କରି ଓଁକାର ଉଚ୍ଚାରଣ କରନ୍ତି । ତାହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସମସ୍ତ ଉପାସକ ଏବଂ ଶ୍ରୋତୃବର୍ଗଙ୍କ ହୃଦୟରୁ ସମସ୍ୱରରେ ନୀରବରେ ଓଁ ଉଦ୍‌ଗୀତ ହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ହୃଦୟ ସେଥିରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଯେପରି ଏକାଭିମୁଖୀନ ହୋଇ-ଯାଏ । ବ୍ରାହ୍ମ ଉପାସନାରେ ଅନେକ କୃତ୍ରିମତା ଏବଂ ଆଡ଼ମ୍ବରର ସଂକ୍ରମଣ ଦେଖି ଅନେକ ଘୃଣା କରିଆନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏପରି ଉପାସନା ବିରଳ ଦେଖାଯାଏ । ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବୁଙ୍କ ଭାଷାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ତାଙ୍କପରି କଳିଯୁଗର ଉଦାରବାଣୀ ଉଦାର ସ୍ୱରରେ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବାକୁ ଏ ଦେଶରେ ଆଉ କେହିନାହିଁ । ସେହି ଏକା ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ବିଜୟ ନିଶାଣ ସେପରି ଦୃଢ଼ ମୁଷ୍ଟିରେ ଧାରଣ କରି ଅଚଳ ଅଟଳ ଭାବରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇଥିଲେ ।

ଅନ୍ତିମ କାଳ :

ପୂର୍ବ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମୋପାସନାର ପରିଚୟ ଦିଆହୋଇ ଅଛି । ସେଥିରୁ ପାଠକମାନେ ତାହାଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନତତ୍ତ୍ୱର ଆଭାସ ପାଇଥିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବିଶେଷଭାବରେ ମୃତ୍ୟୁ ନିକଟରେ ମନୁଷ୍ୟର ସାଧୁସାରତା ଚିହ୍ନାଯାଏ । ତାଙ୍କର ଅନ୍ତିମ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ନିଦର୍ଶନ ଏବଂ ଭକ୍ତ ଜୀବନର ସଫଳତା କିପରି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଲୋଚନା କରି ପ୍ରବନ୍ଧର ଉପସଂହାର କରିବୁଁ ।

ମଧୁସୂଦନ ଏ ଯୁଗର ଯେ ଜଣେ ଆଦର୍ଶ ଭକ୍ତ ଥିଲେ, ତହିଁର ଯଥେଷ୍ଟ ପରିଚୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ପାଇଅଛୁଁ । ଅବଶ୍ୟ ସେ ଜଣେ ସଂସାରୀ ଥିଲେ, ଇତର ସଂସାରୀ ପରି ସଂସାର କାର୍ଯ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଲିପ୍ତ ଥିଲେ ଏବଂ ମନପ୍ରାଣ ଢାଳିଦେଇ ଐହିକ କର୍ମମାନ ସମ୍ପାଦନ କରୁଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ତଥାପି ଅଭ୍ୟନ୍ତରରେ ତାଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଏକଆଡ଼େ ସ୍ଥିର ଥିଲା । ସେହି ସ୍ଥିରଲକ୍ଷ୍ୟତା ଯୋଗୁଁ ସେ ଅନ୍ୟଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଏବଂ ବିଶିଷ୍ଟ ବୋଲି ଜଣା ପଡ଼ୁଥିଲେ ।

ବାଲ୍ୟକାଳ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନରେ ପୁଣ୍ୟ ପ୍ରଭାତ । ପ୍ରଭାତ ପରି ଏହି ସମୟର ସମସ୍ତ ଭାବ ପବିତ୍ର ଏବଂ ସ୍ନିଗ୍ଧ-ସୁଗନ୍ଧ । ଯେ ସାଧନା ବଳରେ ତାହାକୁ ନିଜ ଜୀବନରେ ସ୍ଥିର ରଖିପାରେ, ତାହାର ସମଗ୍ର ଜୀବନ ସୌରଭମୟ ହୁଏ । ସବୁ ଦେଶର ସାଧୁ ମହାତ୍ମାମାନେ ବାଳକକୁ ସ୍ୱର୍ଗରାଜ୍ୟବାସୀ ଏବଂ ତାହାର ବୃତ୍ତିଚୟକୁ ମନୁଷ୍ୟର ଆଦର୍ଶ ବୃତ୍ତି ବୋଲି ଘୋଷଣା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି କାୟିକ, ବାଚିକ ଏବଂ ମାନସିକ* ଏହି ତ୍ରିବିଧ ସାଧନା ବଳରେ ବାଳକ ଜୀବନର ସେହି ସରଳ ବିଶ୍ୱାସ, ନିର୍ବିକାରଭାବ, ପ୍ରସନ୍ନତା ଏବଂ ଅମାୟିକ ବ୍ୟବହାର, ଏକାଗ୍ରତା ଏବଂ ସତ୍ୟନିଷ୍ଠତା ବୃତ୍ତିକୁ ଉତ୍ତର ଜୀବନରେ ସୁସ୍ଥିତ ରଖି

---

* ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବଦ୍ଗୀତାର ସପ୍ତଦଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏହି ତ୍ରିବିଧ ତପର ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

୧—ଦେବଦ୍ୱିଜଗୁରୁପ୍ରାଜ୍ଞପୂଜନଂ ଶୌଚ ମାର୍ଜବମ୍ । ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟମହିଂସା ଚ ଶାରୀରଂ ତପ ଉଚ୍ୟତେ ।

୨—ଅନୁଦ୍ୱେଗକରଂ ବାକ୍ୟଂ ସତ୍ୟଂ ପ୍ରିୟହିତ ଞ୍ଚଯତ୍ ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟାଭ୍ୟସନଂ ଚୈବ ବାଙ୍ମୟଂ ତପ ଉଚ୍ୟତେ ।

୩—ମନଃପ୍ରସାଦଃ ସୌମ୍ୟତ୍ୱଂ ମୌନମାତ୍ମବିନିଗ୍ରହଃ ଭାବସଂଶୁଦ୍ଧିରିତ୍ୟେତତ୍ ତପୋ ମାନସମୁଚ୍ୟତେ ।

ପାରନ୍ତି, ସେହି ଯଥାର୍ଥ ଭକ୍ତ ଏବଂ ଧର୍ମାତ୍ମା । ଯେଉଁମାନେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ନିକଟରେ ବହୁକାଳ ଅବସ୍ଥାନ କରିଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ତାହାଙ୍କ ବାଳକ ସ୍ୱଭାବର ଯଥେଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖିଅଛନ୍ତି । କେତେବେଳେ ଦେଖ, କଥା କଥାକେ ବାଳକ ପରି ହାସ ପରିହାସ, କଥାକେ ପୁଣି ଅଶ୍ରୁପାତ । ବାଳକ ତୁଲ୍ୟ କେତେବେଳେ ଖେଳ କୌତୁକରେ ମନ ପରକ୍ଷଣରେ ପୁଣି ସବୁ ଛାଡ଼ି ମା' ମା' ବୋଲି ଏକ ଧ୍ୟାନ ।

ଅନେକେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଥିବେ, ମଧୁସୂଦନ ବହୁକାଳ ପରେ ପରମ ଆତ୍ମୀୟଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ବାଳକ ପରି ଆଲିଙ୍ଗନ କରିପକାଇ ଆନନ୍ଦାଶ୍ରୁ ବିସର୍ଜନ କରିଥାନ୍ତି, ସେହିପରି ବନ୍ଧୁର ବିଚ୍ଛେଦ ସମୟରେ ଅବିରଳ ଅଶ୍ରୁ ବର୍ଷଣ କରିପକାନ୍ତି । ସେ ଉତ୍କଟ ରୋଗଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ଛଟପଟ ହେଉଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ବାଳକ ପ୍ରାୟ ମା' ନାମ ସ୍ମରଣରେ ସେ ସବୁ ଭୁଲିଯାଇ ସୁସ୍ଥବନ୍ତ ବନ୍ଧୁ ସହିତ ଆଳାପ କରି ବସୁଥିଲେ । ରୋଗଶଯ୍ୟାରେ ଥାନ୍ତୁ ଅଥବା କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟାପୃତ ଥାନ୍ତୁ, ଭଗବାନଙ୍କ ନାମ ଶ୍ରବଣ ବା ସ୍ମରଣ କଲେ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ଭଗବଦ୍ ଭାବରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ଯାନ୍ତି । ତେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଶରୀର ସ୍ଥିର, ମୁଖ ଗମ୍ଭୀର ଏବଂ ଚକ୍ଷୁ ଯୁଗଳ ଅଶ୍ରୁପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଏ ।

ଅଶ୍ରୁ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରେ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ଏପରି ଅବିରଳ ପୁଣ୍ୟାଶ୍ରୁ ବର୍ଷଣ କେତେ ଜଣଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରୁ ଦେଖାଯାଏ ? ଭୂମି ଗର୍ଭରେ ସର୍ବତ୍ର ଜଳ ଅଛି ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱଚ୍ଛ (ଅନାସକ୍ତ) ବାଲି ଭିତରେ ଅନାୟାସରେ ଯେଉଁ ନିର୍ମଳ ଜଳ ମିଳେ, ତାହା ବିରାଟ ମାଟି ଭିତରେ କେବେ ସମ୍ଭବ କି ? ଯେଉଁଠାରେ ପଙ୍କିଳତା (ଆସକ୍ତି) ଯେତେ ଅଧିକ, ସେଠାରେ ଏହି ଜଳଶୂନ୍ୟତା ତେତେ ଅଧିକ । ବାଲିର ଉପରଟା ମୃତ୍ତିକା ରସ ଶୁଖି ଯାଇଥିବାରୁ ଅତି ଶୁଷ୍କ ବା ନିରସ ଥାଏ, କିନ୍ତୁ ଭିତରଟା ଅତି ସ୍ୱଚ୍ଛ ରସରେ ଭରି ଥାଏ, ସେହିପରି ବିଷୟ ରସ ଶୁଖିଗଲେ ମନୁଷ୍ୟର ଅଭ୍ୟନ୍ତର ଶୁଦ୍ଧ ଭାଗବତ ରସରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ ।

ମହାତ୍ମା ଶ୍ରୀ ରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସ ଉପଦେଶ ଛଳରେ କହିଅଛନ୍ତି— "ଯେତେବେଳେ ଦେଖିବ, ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ନାମ କହିଲାମାତ୍ରେ ଅଶ୍ରୁ ଏବଂ ପୁଲକ ହୁଏ, ତେତେବେଳେ ଜାଣିବ ଯେ କାମିନୀକାଞ୍ଚନରୁ ଆସକ୍ତି ଚାଲି ଯାଇଅଛି, ଈଶ୍ୱର ଲାଭ ହୋଇଅଛି । ଦିଆଶିଲିଇ ଶୁଖିଲା ଥିଲେ ଘଷିଦେଲା ମାତ୍ରେ ଦପ୍‌କରି ଜଳିଉଠେ, ଓଦା ଥିଲେ ତାହା ହୁଏନାହିଁ । ସେହିପରି ବିଷୟ ରସରେ ମନ ଥିଲେ, କାମିନୀକାଞ୍ଚନରେ ଆସକ୍ତ ଥିଲେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଉଦ୍ଦୀପନା ହୁଏନାହିଁ । ବିଷୟରସ ଶୁଖିଗଲେ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ଉଦ୍ଦୀପନା ହୁଏ ।" କେତେ ସାଧନାରେ

ମନୁଷ୍ୟର ବାଲ୍ୟ ସୁଲଭ ସେ ଅଶ୍ରୁ ନେତ୍ରପ୍ରାନ୍ତରେ ଏପରି ଦେଖାଦିଏ, ତାହା ପାଠକମାନେ ସାଧକଙ୍କ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱଲିଖିତ ଉକ୍ତିରୁ ଅନୁମାନ କରନ୍ତୁ ।

ଜଣେ ଶ୍ରଦ୍ଧାସ୍ପଦ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ମୁଖରୁ ସେ ଦିନ ଶୁଣିଥିଲୁଁ, ମଧୁସୂଦନ ବାଲ୍ୟ-କାଳରେ ଧୂଳିଖେଳର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରିୟ ଥିଲେ । ଯେତେବେଳେ ସେ ଧୂଳିଘର କରି ଖେଳୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେ କ୍ଷୁଧା ତୃଷା ସବୁ ଭୁଲିଯାଇ ଏକମନରେ କେବଳ ସେଥିରେ ମାତୁଥିଲେ । କେହି ଯଦି ବାଧା ଦିଏ, ସେ ପରମ ଶତ୍ରୁ । ସେହି ଧୂଳିଘରଟାକୁ ଭାଙ୍ଗି ଦେଲେ ସେ ମନରେ କଷ୍ଟ ବହି ଭାବୁଥିଲେ ଯେମିତି ତାଙ୍କର ସୁନାଘରଟାକୁ କିଏ ଚୂନା କରି ପକାଇଲା । କିନ୍ତୁ ଏତେ ମାୟାମମତା ଆଉ ସ୍ପୃହା ପରକ୍ଷଣରେ ଯେତେବେଳେ ସ୍ନେହମୟୀ ମା' ମନେପଡ଼ିଯାନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେ ସବୁ କିଛି ଭୁଲିଯାଇ ବ୍ୟାକୁଳ ଭାବରେ ମାଙ୍କ କୋଳକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଧାଇଁଯାନ୍ତି । ଶୈଶବରେ ତାହାଙ୍କର ଏପରି ତନ୍ମୟପ୍ରାଣତା ଏବଂ ମା ନାମରେ ବ୍ୟାକୁଳତା ଦେଖି ଦୟାମୟୀ ସେ ଆଦିଜନନୀ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଅପାର ଦୟା ପ୍ରକାଶ କରି ଆପଣାର ଅଭୟ ଅଙ୍କ ପ୍ରଦାନ କରିବା ଆଶୟରେ ପଞ୍ଚମ ବର୍ଷରେ ସେ ଜନନୀଙ୍କି ହରଣ କରି ନେଇ ଯାଇଥିଲେ ଏବଂ ଆପଣାକୁ ଜାଣିବାପାଇଁ ଦିବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ?

'ନାୟମାତ୍ମା ପ୍ରବଚନେନ ଲଭ୍ୟଃ ନ ମେଧୟା ନ ବହୁନା ଶ୍ରୁତେନ ।
ଯମେଷ ବୃଣୁତେ ତେନ ଲଭ୍ୟଃ ତସ୍ୟୈଷ ବୃଣୁତେ ତନୂଂ ସ୍ୱାଂ' ।

ଉପନିଷଦର ଏହି ବାକ୍ୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭକ୍ତ ସାଧକ ପରି ତାହାଙ୍କ ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି । ସେହି ମୃତ୍ୟୁ ପୁଣି ବିଧାତାଙ୍କ ମଙ୍ଗଳମୟ ବିଧାନରେ ଅମୃତର ଦ୍ୱାର ଫିଟାଇ ଦେଲା । ମଧୁସୂଦନ ଗର୍ଭଧାରିଣୀ ଜନନୀଙ୍କି ହରାଇଲେ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ବ୍ୟାକୁଳ ଭାବରେ 'ମା ମା' ବୋଲି ଡାକି ଡାକି ଖୋଜି ଖୋଜି ବିଶ୍ୱାସ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେହି ଜଗଜ୍ଜନନୀଙ୍କି ମାତୃ ରୂପରେ ଦେଖି ପାରିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କରି ଅଭୟ ଅଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ଲାଭ କରି ଧନ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ।

ଏହି ଭାବକୁ ମଧୁସୂଦନ ସମସ୍ତ ଜୀବନରେ ଦେଖାଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଦୈନନ୍ଦିନ ଘଟଣାବଳୀ ଆଲୋଚନା କଲେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ଦିନଯାକ ସାଂସାରିକ ନାନା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲିପ୍ତ ଥାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ମା ନାମ ସ୍ମରଣ କରିବାର ସମୟ (ସନ୍ଧ୍ୟା) ଆସିଲାକ୍ଷଣି ସେ ସବୁ ତଳେ ପକାଇ ଦେଇ ମାଙ୍କ ପାଖରେ ବସିବା (ଉପାସନା) ଲାଗି ବ୍ୟାକୁଳ ଭାବରେ ଚାଲି ଯାଉଥିଲେ ଏବଂ ସେ ଅଙ୍କାଶ୍ରୟ ଲାଭ କରିବାପାଇଁ ତାଙ୍କ ପ୍ରାୟ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଥିଲେ । ଜୀବନର ଶେଷ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମଧ୍ୟ

ସେହି ପଥ ଦେଖାଇ ଗଲେ । ସ୍ତ୍ରୀ ପୁତ୍ର କନ୍ୟା ଆଦି ବନ୍ଧୁ କୁଟୁମ୍ବଙ୍କର ସ୍ନେହ ମମତାରେ ଆଜୀବନ ଆବଦ୍ଧ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏବଂ ଆତ୍ମୀୟ ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିବେଷ୍ଟିତ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ମାଆଙ୍କ କୋଳକୁ ଯିବାର ସମୟ ଆସିଲାକ୍ଷଣି ସେ ଚିରନ୍ତନ ମାୟାବନ୍ଧନକୁ ଏକାବେଳକେ ଭୁଲିଯାଇ ପ୍ରସନ୍ନ ମନରେ ପ୍ରସ୍ଥାନ କଲେ । ଏପରି ନିର୍ଭୀକଙ୍କ ଭାବରେ ମରଣକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବା କ'ଣ କଠୋର ସାଧନାର ଫଳ ନୁହେଁ ? ଏହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଆତ୍ମାର ମହତ୍ତ୍ୱ ଚିହ୍ନାଯାଏ । ଧର୍ମସାଧନ ତ କେବଳ ପରକାଳ ପାଇଁ ନୁହେଁ ବା ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରେ ସ୍ୱର୍ଗଭୋଗ କରିବାପାଇଁ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ସେ ପରୋକ୍ଷ ବିଷୟ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀଭୂତ ଘଟନା ଯେ ସତ୍ୟ ଏବଂ ଅଧିକ ଶିକ୍ଷାପ୍ରଦ, ଏହା ସର୍ବସମ୍ମତ । ଅନ୍ତିମ ଶଯ୍ୟାରେ ମଧୁସୂଦନ ତାହାଙ୍କର ଅମୃତ ସନ୍ତାନତ୍ୱର ଉତ୍ତମ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ସମୟରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ କଥା ଶିକ୍ଷାପ୍ରଦ ଏବଂ ଅପାର୍ଥିବ ଭାବାପନ୍ନ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଘଟନା ପାଠକମାନଙ୍କ ସମକ୍ଷରେ ଆନୁପୂର୍ବିକ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛୁ ।

ବହୁକାଳରୁ ସେ ଅମ୍ଳଶୂଳ ରୋଗରେ ପୀଡ଼ିତ ଥିଲେ । ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଏହି ଉତ୍କଟ ରୋଗର ଅସହ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ କିଛି ଦିନକୁ ସେ ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ ହେଉଥିଲେ । ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ଏହି ରୋଗଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୋଗ କରୁଥିଲେ ହେଁ ସେ ତତ୍ପ୍ରତି ଭ୍ରୂକ୍ଷେପ ନକରି ସ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରି ଯାଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ୧୯୧୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଡିସେମ୍ବର ମାସରେ ଏହି ରୋଗ ଏପରି ଭୀଷଣ ମୂର୍ତ୍ତି ଧାରଣ କରି ପ୍ରବଳଭାବରେ ଆକ୍ରମଣ କଲା ଯେ, ଏଥର ସେହି ଆଶ୍ରୟଭୂତ ଦେହ ସଙ୍ଗେ ଆପେ ଲୟ ଭଜିଲା । ଉକ୍ତ ମାସର ୧୫ ତାରିଖରେ ବେଦନା ହଠାତ୍ ଅଦ୍ଭୁତ ଭାବରେ ବଢ଼ିଗଲା । ସେହି ଦିନ କଟକ ଟାଉନ୍ ହଲ୍‌ରେ ତାଙ୍କର ଧରମସଖା ଏବଂ ବନ୍ଧୁ ରାଧାନାଥଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଉନ୍ମୋଚନ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେବ ବୋଲି ପୂର୍ବରୁ ବିଜ୍ଞାପିତ ହୋଇଥିଲା । ମଧୁବାବୁ ସୁସ୍ଥ ଥିଲେ ଏ ଉତ୍ସବରେ ଉପଯୁକ୍ତ ପୁରୋଧା ରୂପେ ବରିତହୋଇ ପରମ ଆନନ୍ଦ ସହକାରେ ଉକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରିଥାନ୍ତେ; କିନ୍ତୁ ତାହା ସମ୍ପାଦନ କରିବା ଦୂରେ ଥାଉ, ସେ ଏପରି ପୀଡ଼ାଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ ଯେ ସ୍ୱହସ୍ତରେ ଖଣ୍ଡିଏ ପତ୍ର ଲେଖିବା ସୁଦ୍ଧା ଅସମ୍ଭବ ହେଲା । ସଭାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ନପାରି ସେ ରୋଗଶଯ୍ୟାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁଃଖ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ସଭାସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ବନ୍ଧୁମାନେ ତାହାଙ୍କର ଅଭାବ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରି ଉତ୍କଟ ରୋଗାକ୍ରାନ୍ତ ଥିବା ଅନୁମାନ କରି ପାରିଥିଲେ । ରୋଗଶଯ୍ୟାରେ ଦୁଃସହ ଯନ୍ତ୍ରଣା ସତ୍ତ୍ୱେ ମଧୁସୂଦନ ସେଦିନ ସଭାର କଥା ଜାଣିବାକୁ ବ୍ୟାକୁଳ ଥିଲେ । ସେ ସେଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟାଗତ କୌଣସି ବିଶିଷ୍ଟ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଦେଖିଲାକ୍ଷଣି

ଆପଣାର ଅନୁପସ୍ଥିତିଜନିତ ଦୁଃଖ ଜଣାଇ ସଭାର ଆନୁପୂର୍ବିକ ସମସ୍ତ ବିବରଣ ବୁଝିଗଲେ । ରାଧାନାଥ ବାବୁଙ୍କ ସ୍ମୃତିସଭାରେ ଯୋଗ ନ ଦେବା ସେହି ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଏବଂ ସେହି ଅନ୍ତିମ ହୋଇଥିଲା ।

ପୀଡ଼ା କ୍ରମଶଃ ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାର ଦେଖି ଅନାନ୍ୟ ଡାକ୍ତରଙ୍କ ସହିତ ଡାକ୍ତର ସାହେବଙ୍କୁ ଆଣି ଚିକିତ୍ସାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଲା; କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ତାଙ୍କର ଆନ୍ତରିକ ଘୃଣା ପ୍ରକାଶ ପାଇବାର ଜଣା ଯାଉଥିଲା । ଔଷଧାଦି ଗ୍ରହଣ ସମୟରେ ସେ ଅନିଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମହାପ୍ରାଣଙ୍କର ବିଷୟରେ ଐକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଦିନେ ଜଣେ ବନ୍ଧୁ ଔଷଧ ଦେବାକୁ ଆସନ୍ତେ, ସେ କହିଲେ "ଦେଖନ୍ତୁ, ଆଉ କି ଧରେ ରାଖା ଭଲ ଦେଖାଯୁ ?" ଡାକ୍ତର ସାହେବ ପ୍ରତିଦିନ ସକାଳେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ଆସୁଥିଲେ । ଦିନେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖି କ୍ଷୀଣ ସ୍ୱରରେ କହିଲେ— "ବୋଧହୁଏ ମୋତେ ରକ୍ଷା କରିବା ଲାଗି ଈଶ୍ୱର ଆପଣଙ୍କୁ ପଠାଇ ଅଛନ୍ତି ।" ସାହେବ ବିଶ୍ରାମ କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରିବାରୁ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତରରେ କହିଲେ, "I am dying inch by inch and I will take rest in God." ଆଉ ଦିନେ କଥାପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଜଣେ ଡାକ୍ତର ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ କହିଲେ—"ଏ ସଂସାରେ ସକଳଇ ଅସ୍ଥିର ।" ଉପରକୁ ଅଙ୍ଗୁଳି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି "କେବଳ ଉହାଇ ସ୍ଥିର ।"

ମଧୁସୂଦନ ରୋଗ ଶଯ୍ୟାରେ ପୀଡ଼ାର କିଛି ଭୟ ନ ରଖି କେବଳ ଜନନୀଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯିବାପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିଲେ । ତେଣୁ ତୀବ୍ର ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କ ମୁଖରୁ ପ୍ରସନ୍ନତା ଲୋପ ପାଇ ନ ଥିଲା । ଦର୍ଶନାର୍ଥୀ କୌଣସି ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଦେଖିଲାକ୍ଷଣି ହସ୍ତ ସଙ୍କେତରେ ଶଯ୍ୟା ପାର୍ଶ୍ୱକୁ ଡାକି ଚିକିତ୍ସକମାନଙ୍କ ନିଷେଧ ନ ମାନି ସୁସ୍ପଷ୍ଟବତ୍ କୁଶଳ ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ଆଳାପ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେଥି ମଧ୍ୟରେ କେତେ ଉତ୍ତେଜନା, କେତେ ବ୍ୟାକୁଳତା, କେତେ କ'ଣ ଭାବାବେଶ ହେଉଥିଲା, ତାହାର ଇୟତ୍ତା ନାହିଁ । ତେତେବେଳେ ସୁଦ୍ଧା ହାତ ଉଠାଇ ନମସ୍କାର ଏବଂ କାହାରି ମୁଣ୍ଡରେ ହାତ ବୁଲାଇ ଆଶୀର୍ବାଦ କରିବାରେ ସେ କିଛି ମାତ୍ର ତ୍ରୁଟି କରି ନ ଥିଲେ । କିଏ ଜାଣେ, ସେ ମୃତ୍ୟୁ ନିଶ୍ଚିତ ଜାଣି ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କଠାରୁ ଏପ୍ରକାର ଶେଷ ବିଦାୟ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ ! ୧୯ ତାରିଖର ଘଟନା ଆହୁରି ଅଦ୍ଭୁତ । ଘରେ ବେଶି ଲୋକ ନ ଥିବାବେଳେ ଶୁଶ୍ରୂଷାକାରୀ କନିଷ୍ଠ ଜାମାତା ଶ୍ରୀମାନ୍ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲଚନ୍ଦ୍ର ବସୁଙ୍କ କରତଳରେ ୨୮ (ଅଙ୍କ) ଲେଖି ଦେଲେ । ସେ ଅବାକ୍ ହୋଇ କିଛି ବୁଝି ନ ପାରିବାରୁ ମଧ୍ୟମ ପୁତ୍ର ଶ୍ରୀମାନ୍ ପ୍ରଶାନ୍ତଙ୍କ ହାତ ଟାଣିନେଇ ଅଙ୍ଗୁଳିରେ ସେହିପରି ଲେଖିଦେଲେ ଏବଂ ହେହି ତାରିଖ ମନେ ରଖିବାକୁ ସଙ୍କେତ କଲେ । ଅବଶ୍ୟ ତେତେବେଳେ କେହି ବୁଝି ପାରି ନ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ

ଦୁଇବର୍ଷ ପୂର୍ବର ସ୍ୱପ୍ନଦୃଷ୍ଟ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ତାହାଙ୍କ ଜୀବନରେ ସଫଳ ହୋଇଥିଲା । ପାଠକମାନେ ଜାଣନ୍ତି ଯେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣର ପ୍ରିୟତମ ବନ୍ଧୁ ଥିଲେ । ବହୁ କାଳରୁ ସେ ପରଲୋକଗତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆଜୀବନ ତାହାଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ କଥା, ଏପରି କି ଦୈନନ୍ଦିନକର ଅତି ସାମାନ୍ୟ ଘଟନା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସ୍ମୃତିପଟରେ ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ଅଙ୍କିତ ଥିଲା । ତାହାଙ୍କ କଥା ସେ ଅନେକ ସମୟରେ ଭାବୁଥିଲେ ଏବଂ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ନିକଟରେ କହୁ କହୁ ଅଶ୍ରୁ ବର୍ଷଣ କରି ପକାଉଥିଲେ । ୧୯୧୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଡିସେମ୍ବର ମାସ ୨୮ ତାରିଖରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ଦିବସରେ ମଧୁସୂଦନ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଲେ, ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଦେଶରେ ତାଙ୍କର ପରମ ବନ୍ଧୁ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଓ ରାଧାନାଥ ଗୋଟିଏ ଶିଶୁକୁ ସଙ୍ଗରେ ଘେନି ତାଙ୍କ ଆଡ଼କୁ କ'ଣ ସଙ୍କେତ କରୁଅଛନ୍ତି । ପ୍ୟାରୀମୋହନ ପଚାରିଲେ, "ମଧୁ, ଆଜି ଡିସେମ୍ବର ୨୮ ତାରିଖ, ମନେ ଅଛି ତ ?" ତତ୍ପରେ ଶିଶୁଟିକି ଦେଖାଇ କହିଲେ, "ଏହାକୁ ଚିହ୍ନି ପାରୁଅଛ ?" ମଧୁସୂଦନ ତାହାକୁ ନିରୀକ୍ଷଣ କରି ଚିହ୍ନି ପାରିଲେ ଯେ, ସେ ତାଙ୍କର ନବସ୍ୱର୍ଗପ୍ରବାସୀ ଶିଶୁ ପୌତ୍ର । ସ୍ୱପ୍ନରେ ତାଙ୍କର ଧର୍ମ ଜୀବନର ଉପକ୍ରମଣିକା ହୋଇଥିଲା, ସ୍ୱପ୍ନରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଯବନିକାପାତ ହେଲା ।

ଯନ୍ତ୍ରଣାର ଟିକିଏ ଉପଶମ ଦେଖିଲେ ସେ ଶଯ୍ୟାରେ ନ ଶୋଇ ବସିବାକୁ ଭଲ ପାଉଥିଲେ ଏବଂ ଆଲୋକମୟ ପ୍ରଶସ୍ତ କକ୍ଷରେ ରହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । ଦିନେ ଡାକ୍ତର ସାହେବଙ୍କ ଆଦେଶକ୍ରମେ ତାଙ୍କୁ ସେହିପରି ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ଘରକୁ ଅଣାଗଲା । ସେ ଘରେ ପ୍ରବେଶମାତ୍ରେ ବିସ୍ମାରିତ ହୃଦୟରେ କହିଲେ, "ଆହା, କି ସୁନ୍ଦର ଆଲୋକ !" ବ୍ରହ୍ମ ସନ୍ତାନ ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ଯେପ୍ରେ ସେହି ଆଲୋକ ରଶ୍ମି ଭିତରେ ଚିନ୍ମୟ ଜ୍ୟୋତିର ସତ୍ତା ଅନୁଭବ କଲେ* ଏବଂ ପରେ ପରେ ଭକ୍ତଗଦ୍ଗଦ ଚିତ୍ତରେ ସେହି ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଦେବଙ୍କୁ ଆରାଧନା କଲେ । ପ୍ରାର୍ଥନାନ୍ତେ ସେ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ କେଶବଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଡାକ୍ତର ମାର୍ଟିନୋ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଚିତ୍ରପଟ ଦେଖିବାକୁ ମାଗିଥିଲେ । ସେ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ନିରୀକ୍ଷଣ କରି କି ସଙ୍କେତ ଲାଭ କଲେ, ତାହା ସେହି ଜାଣିଥିବେ । ମଝିରେ କିଛି କାଳ ଏହିପରି ଭଲ ଥିବା ସମୟରେ ଦିନେ ଡାକ୍ତର ସାହେବ ଆସି କହିଲେ—"I see, you have much improved" କିନ୍ତୁ ମଧୁସୂଦନ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପ୍ରକାର ଅଦ୍ଭୁତ ଉତ୍ତରରେ

* ଗୀତାର ୧୫ଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଭଗବାନ୍ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମୁଖରୁ ପ୍ରକାଶ ପାଇଅଛି ଯେ—

ଯଦାଦିତ୍ୟଗତଂ ତେଜୋ ଜଗଦ୍ଭାସୟତେଽଖିଲଂ ।
ଯଚ୍ଚନ୍ଦ୍ରମସି ଯଚ୍ଚାଗ୍ନୌ ତତ୍ତେଜୋ ବିଦ୍ଧି ମାମକଂ । ୧୨ ।

ସାହେବଙ୍କର ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂର କରି ଦେଇଥିଲେ—"I am feeling well, but there is a proverb—frog says—'frogling, the world is changing every moment.' " (ବେଙ୍ଗ ବୋଲେ ବେଙ୍ଗୁଲି ଲୋ, ମହୀ କ୍ଷଣ କ୍ଷଣକେ ଆନ ।)

ଦିନେ ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ଛଟପଟ ହେଉଥିବାର ଦେଖି ତାଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୁତ୍ର ଡାକ୍ତର ଜସ୍ୱନ୍ତ ରାଓ କହିଲେ, "କ୍ଷଣକ ପରେ 'ଏନିମା' ଦେବି—ଯନ୍ତ୍ରଣାର ଉପଶମ ହେବ ।" ଉତ୍ତରରେ ପିତା ହସି ହସି ଧୀର ସ୍ୱରରେ କହିଲେ, "ଏନିମା ଜାନିନା, ଜାନି ସେଇ ଚନିମା" (ଚିନ୍ମୟୀ ମା) । ଏହା କହି ଉନ୍ମୀଳିତ ନେତ୍ରରେ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଦେଶକୁ ସଙ୍କେତ କଲେ । ଏହି ସମୟରେ କେହି ବନ୍ଧୁ ଉପାସନା କରିବାକୁ ଜଣାଇଲେ ସେ ଆନନ୍ଦରେ ସମ୍ମତି ପ୍ରକାଶ କରି ସେଥିରେ ଯୋଗ ଦେଉଥିଲେ । ଦିନେ ତାଙ୍କର ଗୁଣାନୁରକ୍ତ ବନ୍ଧୁ ମାନ୍ୟବର ମଧୁସୂଦନ ଦାସ ଆସି ତାଙ୍କ ଶଯ୍ୟା ପାର୍ଶ୍ୱରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାକୁ ଅନୁମତି ମାଗନ୍ତେ ସେ ସମସ୍ତ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୁଲିଯାଇ ଆନନ୍ଦରେ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ । ପ୍ରାର୍ଥନାନ୍ତେ ଦାସ ମହାଶୟ ପଚାରିଲେ, "ଭାଇ, ବିଶେଷ କଷ୍ଟ ହେଉଅଛି କି ?" କିନ୍ତୁ ଉତ୍ତର ପାଇଲେ—'ନା, ମୋହର କିଛି କଷ୍ଟ ନାହିଁ ।' ଏହା କ'ଣ ଯଥାର୍ଥ ଯୋଗସାଧନାର ଫଳ ନୁହେଁ ? ଆତ୍ମପ୍ରସାଦ ଜନ୍ମିଲେ ସର୍ବ ପ୍ରକାର ଦୁଃଖର ଧ୍ୱଂସ ହୋଇଯାଏ । ଗୀତା ପାଠରୁ ଜଣାଯାଏ, ପ୍ରସନ୍ନଚିତ୍ତର ବୁଦ୍ଧି ଶୀଘ୍ର ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ ।

ପ୍ରସାଦେ ସର୍ବଦୁଃଖାନାଂ ହାନିରସ୍ୟୋପଜାୟତେ
ପ୍ରସନ୍ନଚେତସୋହ୍ୟାଶୁ ବୁଦ୍ଧିଃ ପର୍ଯ୍ୟବତିଷ୍ଠତେ । ୨ୟ । ୬୫

ଶୌଚ ଧର୍ମର ଗୋଟିଏ ଅନ୍ୟତମ ନିଦର୍ଶନ ମଧୁସୂଦନ ଆଜୀବନ ଏକାନ୍ତ ଶୌଚ ପରାୟଣ ଥିଲେ । କି ଆହାର୍ଯ୍ୟ, କି ପରିଧେୟ କି ବକ୍ତବ୍ୟ କି ମନ୍ତବ୍ୟ ସବୁଥିରେ ସେ ଏହା ପାଳନ କରି ଆସୁଥିଲେ । ପରିଷ୍କୃତ ପରିଚ୍ଛନ୍ନ ନ ରହିଲେ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ଶାନ୍ତି ହେଉ ନ ଥିଲା । ରୋଗଶଯ୍ୟାରେ ଏପରି ଅଶକ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ସେ ଶୌଚ ପ୍ରତି ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା । ଗୋଟିଏ ସାମାନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଏହି—ଜୀବନର ଶେଷ ମୁହୂର୍ତ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଦନ୍ତ ଧାବନ କ୍ରିୟାରୁ ମଧ୍ୟ ବିରତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ।

୨୭ ତାରିଖ ଦିନ ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣାଧିକ କନିଷ୍ଠ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଜଗନ୍ନାଥ ରାଓଙ୍କୁ ବିଶେଷ ପ୍ରୟୋଜନରେ କଲିକତା ଯିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ତହୁଁ ପିତୃସମ ଜ୍ୟେଷ୍ଠଙ୍କ

ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ପ୍ରକାଶ କଲେ, "ବାବା, ଯଦି ଅନୁମତି ଦେବେ ତାହାହେଲେ ଦୁଇ ତିନି ଦିନ ମଧ୍ୟରେ କଲିକତାର କାର୍ଯ୍ୟ ସାରି ଫେରି ଆସିବି।" ସେଦିନ ତାଙ୍କର ନାଡ଼ୀର ଅବସ୍ଥା ଭଲ ନ ଥିଲେହେଁ ସେ ବାରଣ ନ କରି କହିଲେ—"ବାବା, ଯାଅ, କିନ୍ତୁ ପରଦିନ (୨୮ ତାରିଖ) ସକାଳେ ଯେପରି ଆସିବାକୁ ହେବ।"

ଜଗନ୍ନାଥବାବୁ ସେଥିରେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇ କଲିକତା ପ୍ରସ୍ଥାନ କଲେ। ତତ୍ ପରଦିନ ୨୭ ତାରିଖରେ ତାଙ୍କର ରୋଗ ଯନ୍ତ୍ରଣା ପ୍ରବଳତର ହୋଇପଡ଼ିଲା ଏବଂ ନାଡ଼ୀର ଅତି କ୍ଷୀଣ ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ପରିବାରସ୍ଥ ସମସ୍ତେ ଶୋକାକୁଳ ହୋଇ ରୋଦନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ। ରୋଦନ ବାରଣ କରି ସେ କହିଲେ, "ମୋର ଯିବାକୁ ବିଳମ୍ବ ଅଛି। ତୁମ୍ଭେମାନେ ଏହିକ୍ଷଣି କାହିଁକି କାନ୍ଦୁଛ ? ଯାଅ ଆହାରାଦି କର।"

କିନ୍ତୁ ସେହି ଦିନ ସଂଜ୍ଞା ଲୋପ ପାଇ ନ ଥିଲେ ହେଁ କଥା ବଡ଼ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା। ସମସ୍ତେ ବିଶୁଷ୍କ ହୃଦୟରେ ଅତି ସାନ କ୍ଷୀଣ ପ୍ରାଣରେ ଆସନ୍ନ ମରଣର ଆଶଙ୍କା କରି ଉଦ୍‌ବିଗ୍ନ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ। କେବଳ ସେହି ଏକା ନିରୁଦ୍ ବେଗରେ ମରଣକୁ ବରଣ କରୁଥିଲେ। ଏହିରୂପେ ଶୋକ ଦୁଃଖରେ ନିସ୍ତବ୍ଧ ଭାବରେ ସେ ଦିନଟି କଟିଗଲା। ସେହି ସାଙ୍କେତିକ ୨୮ ତାରିଖ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା। ପ୍ରଭାତ ସମୟରେ ଜଗନ୍ନାଥବାବୁ କଲିକତାରୁ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ। ପ୍ରାଣପ୍ରିୟ କନିଷ୍ଠଙ୍କୁ ଦେଖିବା ଉତ୍ତାରେ ତାଙ୍କର ଶେଷଶ୍ୱାସ ପ୍ରବାହିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା। କିଛିକ୍ଷଣ ହରିନାମ କୀର୍ତ୍ତନ ସହିତ ନିରବରେ ରହି ବ୍ରହ୍ମସନ୍ତାନ ମଧୁସୂଦନ ବାହୁ ଟେକି ସେହି ଚିନ୍ମୟୀ ଜନନୀଙ୍କ କୋଳକୁ ଯିବାପାଇଁ ସ୍ନେହେ ସଙ୍କେତ କଲେ। ଘୃହ୍ମୁଁ ଘୃହ୍ମୁଁ ତାଙ୍କର ଅମର ଆତ୍ମା କ୍ଷଣେ ଦେହକୁ ଦିବ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିରେ ଉଦ୍ଭାସିତ କରିଦେଇ ପୁଣ୍ୟଧାମକୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କଲା। ଏହିରୂପେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଜୀବନ ନାଟିକାରେ ଯବନିକା ପତନ ହେଲା।

ବିଧାତା ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ ନିମିତ୍ତ ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ଏ ପୃଥିବୀକି ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ, ତାହା ସୁସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି। ଏକନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ଜନନୀରୂପିଣୀ ମାତୃଭୂମି ଏବଂ ମାତୃଭାଷାର ସେବା କରି ତାଙ୍କର ଜୀବନ ଧନ୍ୟ ହୋଇଅଛି। ତାଙ୍କର ନରଦେହ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଅଛି ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଅମର ଆତ୍ମା ଏ ଭୂମିରେ ଯେପରି ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଅଛି ଏବଂ କରୁଅଛି, ତାହା କଦାପି ଅନ୍ତର୍ହିତ ହେବ ନାହିଁ। ତାହାଙ୍କର ସଦ୍ ଜ୍ଞାନୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ଜୀବନ ଶତ ଶତ ହୃଦୟରୁ ମୋହାନ୍ଧକାର କ୍ରମଶଃ ଦୂର କରୁଅଛି ଏବଂ କରିବ। ଆଶାର କଥା, ସେହି ମହାପ୍ରାଣଙ୍କୁ ଆଦର୍ଶ

ରଖି କେତେ କେତେ କ୍ଷୁଦ୍ର ମଧୁସୂଦନ ଫଳେ ଏ ଭୂମିରୁ ମସ୍ତକ ଉତ୍ତୋଳନ କରିବେ ଏବଂ ପରଲୋକରେ ତାହାଙ୍କର ଆତ୍ମା ଅନନ୍ତ ଉନ୍ନତି ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେବ । ତାଙ୍କର ନୀତିଶୁଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ ମଣି ମାତୃଭାଷାର ସାହିତ୍ୟକୁ ପବିତ୍ର ଏବଂ ଗୌରବାନ୍ୱିତ କରିଅଛି । ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍କଳ ଭାଷାର ସତ୍ତା ଥିବ, ସେ କାଳଯାଏ ଏ ଗୌରବ କଦାପି ଲୋପ ପାଇବ ନାହିଁ । ଶରୀରର ବଳ ଏବଂ ଧର୍ମର ଜ୍ୟୋତିରେ ସେ ଜନ୍ମଭୂମି ଉତ୍କଳର ଯେ ମହୋପକାର ସାଧନ କରିଅଛନ୍ତି, ସେଥିପାଇଁ ସେ ଚିରକାଳ ଉତ୍କଳ ସନ୍ତାନଙ୍କର ହୃଦୟସ୍ଥାୟୀ ହୋଇ ରହିବେ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ଏତଦ୍‌ରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପୁଣ୍ୟ ଚରିତର ଉପସଂହାର କରୁଅଛୁଁ । ଏଥିରେ କେବଳ ତାଙ୍କର ଗୁଣାବଳୀର ପ୍ରଶଂସା ଦେଖି କାହାରିକୁ ଏପରି କହିବାର ଶୁଣିଅଛୁଁ ଯେ, ମଧୁ ବାବୁଙ୍କର କ'ଣ କିଛି ଦୋଷ ନ ଥିଲା ? ପାଠକମାନେ କ୍ଷମା କରିବେ । ଏ ସ୍ଥାନ ଲେଖକ ତାଙ୍କର ଦୋଷଗୁଡ଼ିକ ଖୋଜି ଖୋଜି ସଂଗ୍ରହ କରି ସର୍ବ ସମକ୍ଷରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ଲେଖନୀ ଧାରଣ କରି ନାହିଁ । କୌଣସି ଜୀବନ ଚରିତ ଲେଖକ ମଧ୍ୟ ତାହା କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର ସଦ୍‌ଗୁଣର ଅନୁକରଣ ଲାଗି ତ ଲୋକେ ଜୀବନ ଚରିତ ପାଠ କରିଥାନ୍ତି । ସେଥିରେ ଦୁଇଟି ଗୋଟିଏ ଦୋଷ ଟାଣି ଓଟାରି ଆଣି ଦେଖାଇଲେ କି ସୁଫଳ ହେବ, ବୁଝି ପାରିଲି ନାହିଁ । ମନୁଷ୍ୟମାନେ ଭ୍ରମପ୍ରମାଦପୂର୍ଣ୍ଣ । ମାନବୋଚିତ ଭ୍ରମପ୍ରମାଦ ତାଙ୍କର ନ ଥିଲା, ଏହା ଆମ୍ଭେମାନେ କହୁ ନାହୁଁ । ତାଙ୍କର ସେ ଦୁର୍ବଳତା ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ସେ ସବୁ ତ୍ରୁଟିକୁ ସାଧାରଣ ଧରିନେଲେ, ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଯାହା ବିଶେଷତ୍ୱ ବା ଯାହା ମହତ୍ତ୍ୱ, ତାହାକୁ ଶିକ୍ଷାର୍ଥ ସାଧାରଣଙ୍କ ସମକ୍ଷରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବା ଏ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ଲେଖକର ବିଶ୍ୱାସ, ଏତଦ୍ଦ୍ୱାରା ସତ୍ୟର ଅପଲାପ ହୋଇନାହିଁ । ଏ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସେବା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲୁଁ, କିନ୍ତୁ ନାନା କାରଣରୁ ସେ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଏହିକ୍ଷଣି ବର୍ଜନ କରି ସହୃଦୟ ପାଠକମାନଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ଗ୍ରହଣ କରୁଅଛୁଁ ।

ଶ୍ରୀ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ

ସ୍ମୃତି ତର୍ପଣ

ଶ୍ରାଦ୍ଧବାସରେ

ଶ୍ରୀ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାର
(ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଜାମାତା)

ବ୍ରହ୍ମକୃପା ସମସ୍ତଙ୍କ ନିକଟରେ ଲୁକ୍କାୟିତରୂପେ ଅର୍ପିତ ଥାଏ; କିନ୍ତୁ ଆଜି ଏହି ଶ୍ରାଦ୍ଧବାସରରେ ଯାହାଙ୍କ ଜୀବନର ଦୁଇ ଗୋଟିଏ କଥା ଉକ୍ତ ହେଉଅଛି, ତାହାଙ୍କର ସକଳ କର୍ମରେ ବ୍ରହ୍ମକୃପା ଯେପରି ପରିସ୍ଫୁଟ ହେବାର ଦେଖିଅଛି, ସେପରି ଏ ଦେଶରେ ଅନ୍ୟତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିନାହିଁ । ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଗୃହର ଯେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା, ଏହି ଶୋକାର୍ତ୍ତ ପରିବାରଟିକୁ ଯେ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରୁଥିଲେ, ଏହି ଗୃହ ଏବଂ ପରିବାରକୁ ଯେ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରୀତିର ଭିତ୍ତିରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ କରୁଥିଲେ, ଯାହାଙ୍କର ଜୀବନବ୍ୟାପୀ ତପସ୍ୟାଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳ ଦେଶରେ ସତ୍ୟର ନବ ଆଲୋକ ପ୍ରତିଭାତ ହେଉଥିଲା, ସେ ଅତି ଶୈଶବକାଳରୁ ଭଗବତ୍ ଭକ୍ତି ଯୋଗେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥିଲେ । ପିତୃଦେବଙ୍କ ବାଲ୍ୟଜୀବନର କଥା ଯେଉଁମାନେ ବିଶେଷଭାବରେ ଜାଣନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରୁ ଶୁଣିଅଛି ଯେ, ଯେତେବେଳେ ସେ ଅତି ଅଳ୍ପ ବୟସ୍କ ବାଳକ, ସେତେବେଳେ ଦେଶ ପ୍ରଚଳିତ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ମଧ୍ୟରେ ଯାହା କିଛି ପ୍ରାଣପ୍ରଦ, ତତ୍ପ୍ରତି ତାହାଙ୍କର ବିଶେଷ ଆକର୍ଷଣ ଥିଲା । ସେ ପୁରୀ ନଗରୀରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ବାଲ୍ୟକାଳ ସେହିଠାରେ ଅତିବାହିତ ହୋଇଥିଲା । ପୁରୀର ବାନାବର ମହାଦେବଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ନ କରି ସେ ବାଲ୍ୟକାଳରେ ଆହାରାଦି କରୁ ନ ଥିଲେ । ତାହାଙ୍କର ସେ ସମୟର ସଙ୍ଗୀ ଏବଂ ସହଚରମାନଙ୍କ କଥା ଦୂରରେ ଥାଉ, ଅନେକ ବୟସ୍କ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଏକାଗ୍ରତା ସହି ପ୍ରତିଦିନ ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ କି ନାହିଁ କହିବା ଦୁଷ୍କର । ଯେଉଁ ଆସ୍ତିକ୍ୟ ବୁଦ୍ଧି ଏବଂ ଭଗବଦ୍‌ଭକ୍ତି ତାହାଙ୍କ ଜୀବନର ବିଶେଷ ଗୌରବ ଓ ଅଳଙ୍କାର, ତାହା ଯେପରି ଶିକ୍ଷା-ନିରପେକ୍ଷ ଭାବରେ ସ୍ୱତଃ ଶୈଶବରୁ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ଅଙ୍କୁରିତ ହୋଇଥିଲା ।

ପୁରୀରେ ତାହାଙ୍କର ଯେଉଁ ଦୁଇଜଣ ବାଲ୍ୟ ସହଚର ତାହାଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ ଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରୁ ତାହାଙ୍କର ବାଲ୍ୟଜୀବନ କଥା

ଶୁଣି ମନେ ହୁଏ ଯେ ସତ୍ୟର କଠୋର ଭିତ୍ତି ଉପରେ ବିଧାତା ତାହାଙ୍କର କୋମଳ ପ୍ରାଣଟିକୁ ଗଢ଼ିଥିଲେ । ଭଗବତୀଚରଣ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ନିକଟରୁ ଶୁଣିଅଛୁ ଯେ ସେମାନେ କେବେହେଁ ତାଙ୍କୁ ମିଥ୍ୟାକଥା କହିବାର ଶୁଣି ନାହାନ୍ତି । ଦୁଃଖୀର ଦୁଃଖ ଦେଖି ତାହାଙ୍କ ପ୍ରାଣ କାନ୍ଦି ଉଠୁଥିଲା । ସେ ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କୁ ସ୍ନେହ କରୁଥିଲେ । ବିନୟ ଏବଂ କୋମଳତା ଲାଗି ସମସ୍ତେ ତାହାଙ୍କୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରିୟଦର୍ଶନ ମନେ କରୁଥିଲେ । ପକ୍ଷାନ୍ତରରେ ସତ୍ୟ ପାଳନ ଲାଗି ତାହାଙ୍କର କଠୋରତା ଏବଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ତେଜ ଦେଖି ନିତାନ୍ତ ନିକଟସ୍ଥ ବନ୍ଧୁ ଏବଂ ଆତ୍ମୀୟମାନେ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ମିତ ହେଉଥିଲେ ।

ବାଲ୍ୟଜୀବନର ଏହି ସଦ୍‌ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ତାହାଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ କିପରି ବିକାଶ ଲାଭ କରିଥିଲା, ତାହା ଏ ପ୍ରଦେଶର ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି । ହୃଦୟର କୋମଳତା ଏବଂ ବିନୟ ଯୋଗୁଁ ତାହାଙ୍କ ଧର୍ମମତର ବିରୋଧୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରୁଥିଲେ । ମତବିରୋଧ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଏ ପ୍ରଦେଶର ସର୍ବଶ୍ରେଣୀର ଲୋକଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଏବଂ ପ୍ରୀତିର ପାତ୍ର ଥିଲେ ।

ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଭକ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରୀତି ଅଜ୍ଞାତସାରେ ତାହାଙ୍କ ଚରିତ୍ରମାହାତ୍ମ୍ୟକୁ ଅତିରଞ୍ଜିତ କରି ପାରେ; ସେଥିପାଇଁ ତାହାଙ୍କର କର୍ମ ଏବଂ ଧର୍ମ ଜୀବନର ମହିମାର ଉଲ୍ଲେଖ ସମୟରେ ନିରପେକ୍ଷ ସାକ୍ଷୀମାନଙ୍କ ଉକ୍ତି ସ୍ମରଣ କରୁଅଛୁ । ପଣ୍ଡିତ ଶିବନାଥ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମହାଶୟ ଏ ପରିବାରର ଗୁରୁ ଓ ପରମ ଆତ୍ମୀୟ; କିନ୍ତୁ ଏହାଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ ଏବଂ ପୁଣ୍ୟଶ୍ଳୋକ ପିତା କଦାଚ ବ୍ରାହ୍ମସମାଜ ପ୍ରତି ଅନୁକୂଳ ଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପ କରି ନ ଥିଲେ । ଏହି ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ ମହାପୁରୁଷ ତାହାଙ୍କର ବନ୍ଧୁ ଅମରକୀର୍ତ୍ତି ପଣ୍ଡିତ ଈଶ୍ୱରଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟାସାଗର ମହାଶୟଙ୍କ ପ୍ରତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁରକ୍ତ ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସେ କେବଳ ବିଦ୍ୟାସାଗର ମହାଶୟଙ୍କ ସତ୍ୟନିଷ୍ଠା, ଲୋକହିତୈଷଣା ଏବଂ ଦାନଶୀଳତା ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣଲାଗି । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମହାଶୟଙ୍କ ପିତା ଯେତେବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନ ଲାଗି ଉତ୍କଳକୁ ଆସି ପିତୃଦେବଙ୍କ ପରିଚୟ ଲାଭ କରିଥିଲେ, ତେତେବେଳେ ସେ ତାହାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି କଥା କହି ପ୍ରଶଂସା କରିଥିଲେ ଯେ, "ମଧୁସୂଦନ ଉତ୍କଳର ବିଦ୍ୟାସାଗର ।"

ବଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟରେ ସୁପରିଚିତ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଦ୍ୱିଜେନ୍ଦ୍ରଲାଲ ରାୟ ଥରେ କିଛି ଦିନ ପାଇଁ ପିତୃଦେବଙ୍କ ଆତିଥ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଦ୍ୱିଜେନ୍ଦ୍ରବାବୁ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମ-ସମାଜ ସହିତ ସମ୍ପୃକ୍ତ ନୁହନ୍ତି, ତାହା ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି । ପିତୃଦେବଙ୍କ ଚରିତ୍ର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଦେଖି ଦ୍ୱିଜେନ୍ଦ୍ର ଲାଲ ଏପରି ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ଯେ ସେ ସର୍ବଦା

ମୁକ୍ତ କଣ୍ଠରେ କହିଥାନ୍ତି "ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ବ୍ରାହ୍ମସମାଜରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ରାମତନୁ ଲାହିଡ଼ୀ ।"

ସାଧୁ ରାମତନୁ ଲାହିଡ଼ୀ ଯେଉଁସବୁ ସଦ୍‌ଗୁଣରେ ଭୂଷିତ ଥିଲେ, ତାହା କାହାର ଅବିଦିତ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସଯତ୍ନରେ ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ପ୍ରଥା ରକ୍ଷା କରିଥାନ୍ତି, ସେମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ-ଅନୁରକ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କାହାରିକୁ ନମସ୍କାର କରି ଅଭିବାଦନ କରନ୍ତି ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ ଏହି ଯେ ଉତ୍କଳର ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଅନେକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପିତୃଦେବଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରି ଅଭିବାଦନ କରୁଥିଲେ । ଚରିତ୍ର-ନିଷ୍ଠା ଏବଂ ଭଗବଦ୍‌ଭକ୍ତି ଯୋଗୁଁ ଯେ ସେ ସବୁ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧାଭାଜନ ଥିଲେ, ଏହାହିଁ ତାହାର ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ।

ଷୋଳ ବର୍ଷ ବୟସରେ ୧୮୬୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପୁରୀର ବାଲ୍ୟବନ୍ଧୁ ଦ୍ୱୟଙ୍କ ଏଣ୍ଟ୍ରାନ୍‌ସ ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ କଟକ କଲେଜରେ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିବା ସମୟରେ ସେ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମର ନବସମ୍ବାଦ ଅବଗତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମ-ସାଧନାର ନବପନ୍ଥା ପ୍ରତି ତାହାଙ୍କର ଆକର୍ଷଣ ଜାତ ହୋଇଥିଲା । କୌଣସି ନୂତନ ଘଟନା ଘଟିଲେ ଅନେକେ କେବଳ ନୂତନତ୍ୱର କୌତୁହଳରେ ତାହାର ଆଲୋଚନା କରିଥାନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ପ୍ରତି ପିତୃଦେବଙ୍କର ଆକର୍ଷଣ ସେ ଶ୍ରେଣୀର ନ ଥିଲା । ଏହି ଧର୍ମ ବିଷୟ ସେ ଯେଉଁ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଆଲୋଚନା କରୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି ସମଗ୍ର ମନପ୍ରାଣ ଦେଇ ବ୍ରାହ୍ମସମାଜ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ସୁତରାଂ ତାଙ୍କୁ ଏକାକୀ ତାହାଙ୍କର ନୂତନ ବିଶ୍ୱାସ ପଥରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ହୋଇଥିଲା । କ୍ଷୁଦ୍ର ଏବଂ ପରିମିତକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ରସସ୍ୱରୂପ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଲାଭ କରିବା ଲାଗି ସେ ଯେତେବେଳେ ବିଧାତାଙ୍କ କୃପା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଏଫ୍ ଏ. ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ପିତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛାବିରୁଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟ ହେବବୋଲି କଲିକତାରେ ପଢ଼ିବାର ସଂକଳ୍ପ ତ୍ୟାଗ କରି ସଂସାରର କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ, ସେହି ସମୟରେ ସେ ସକଳ ସାଧୁ ସଂକଳ୍ପର ସହାୟ ଓ ଉତ୍ସାହଦାତାରୂପେ ଗୋଟିଏ ବନ୍ଧୁ ଲାଭ କରିଥିଲେ; ଏହାଙ୍କ ନାମ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ । ଯଦି ଅକାଳରେ ପିତୃଦେବଙ୍କର ଏହି ସାଧୁ ବନ୍ଧୁ ଇହଲୋକରୁ ଅପସୃତ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତେ, ତେବେ ଜାଣେ ନାହିଁ ଏଇ ଦୁଇ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସମବେତ ସାଧନାରେ ଉତ୍କଳର ମୁଖଶ୍ରୀ ଆଜି କିପରି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତା ଲାଭ କରିଥାନ୍ତା ।

× × × ×

ସେ ପୁତ୍ର ରୂପରେ, ସ୍ୱାମୀ ରୂପରେ, ଭ୍ରାତୃ ରୂପରେ, ପିତା ପିତାମହାଦି ରୂପରେ ଏବଂ ବନ୍ଧୁ ରୂପରେ ଯେ ଆଦର୍ଶ ପୁରୁଷ ଥିଲେ, ଆଜି ଏଠାର ଅନେକେ ତାହାର ସାକ୍ଷୀ । ଅତିଥି ସତ୍କାର ଏବଂ ଦାନଶୀଳତା ବ୍ରତରେ ସେ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରୁଥିଲେ, ତାହା ଅକଥନୀୟ । ଦରିଦ୍ର ବାଳକମାନଙ୍କ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଲାଗି ଯେଉଁ ଭଦ୍ରକରେ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ, ତାହାକୁ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବା ଲାଗି ରୁଗ୍ଣ ଓ ଜରାଗ୍ରସ୍ତ ଦେହରେ ଯେପରି ଅତ୍ୟଧିକ ପରିଶ୍ରମ କରୁଥିଲେ, ତାହା କୌଣସି ସବଳଦେହ ଯୁବକ କଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଶଂସାର ବିଷୟ ହୋଇଥାନ୍ତା ।

ଅନେକଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଯେ ରୁଗ୍ଣ ଶରୀରରେ ଯଦି ସେ ଏହିପରି ଅତିରିକ୍ତ ଶ୍ରମ କରି ନ ଥାନ୍ତେ, ତାହାହେଲେ ସେ ଆହୁରି କିଛି ଦିନ ଏ ସଂସାରରେ ରହି ପାରିଥାନ୍ତେ । କିନ୍ତୁ ବିଧାତା ତାଙ୍କ ହୃଦୟର କୋମଳତା ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବଜ୍ର କଠୋର ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ବଳ ଦେଇଥିଲେ, ଯେଉଁ ଅବିଚଳିତ ଲୋକହିତୈଷଣା ଦେଇଥିଲେ, ତାହା ତାହାଙ୍କୁ ସ୍ଥିର ଭାବରେ ରହିବାକୁ ଦେଉନାହିଁ, ଆଳସ୍ୟ ସମ୍ଭୋଗ କରିବାକୁ ଦେଇନାହିଁ । ତାହାଙ୍କର ଜରାଗ୍ରସ୍ତ ଏବଂ ବ୍ୟାଧିପ୍ରବଣ ଦୁର୍ବଳ ଦେହଯଷ୍ଟି ଭିତରେ ବିଧାତା ଯେଉଁ ତେଜଃପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମାଟି ଦେଇଥିଲେ, ଆତ୍ମାର ସେହି ତେଜଃପ୍ରଭାବରେ ଦୁର୍ବଳ ଦେହଯଷ୍ଟି ଆହୁରି ପୂର୍ବରୁ ଭସ୍ମସାତ୍ ହୋଇଯାଇ ନାହିଁ, ଏହାହିଁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ । ପ୍ରତିନିୟତ ପ୍ରାର୍ଥନା ଦ୍ୱାରା ଭଗବତ୍ କୃପାରେ ଯେଉଁ ଶାନ୍ତି ସେ ଲାଭ କରୁଥିଲେ, ସେହି ଶାନ୍ତିର ଶୀତଳ ଅଭିଷେକରେ ଏହି ଜର୍ଜର ଦେହଟି ଷାଠିଏ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଥିଲା ପରା । ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ଚିତାନଳ ମୁଖରେ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ଶରୀରର ଉତ୍ତମାଙ୍ଗକୁ ବିକୀର୍ଣ୍ଣ କରି ଶାନ୍ତିମୟଙ୍କ ସୁଶୀତଳ କୋଡ଼ରେ ଚିର ବିଶ୍ରାମ ଲାଭ କରିବାର ପୂର୍ବ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶକ୍ତି ପୂର୍ଣ୍ଣବଳରେ ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ଛଟପଟ ହେଉଥିଲା ପରା ! ଶାରୀରିକ ସ୍ୱାଭାବିକ ଦୁର୍ବଳତା, ଅକାଳ ସମାଗତ ଜରା ଏବଂ ବହୁକାଳବ୍ୟାପୀ ଦୁରାରୋଗ୍ୟ ବ୍ୟାଧି ଯେ ତାହାଙ୍କୁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଭ୍ରଷ୍ଟ କରି ପାରିନାହିଁ ବିଧାତୃନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରୁ ବିଚଳିତ କରି ପାରିନାହିଁ, ଏହା ସକଳ ସବଳ ଏବଂ ଦୁର୍ବଳମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଅମୂଲ୍ୟ ଏବଂ ଅନୁକରଣୀୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।

ଜ୍ଞାନପିପାସାରେ ସେ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଏବଂ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ସଂଗ୍ରହ କରି କୃତିତ୍ୱ ଲାଭ କରିଥିଲେ, ଧର୍ମପିପାସାରେ ଅଶ୍ରାନ୍ତ ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ଭଗବତ୍ ପ୍ରେମ ଲାଭକରି ଇହଜୀବନରେ ମୁକ୍ତି ଲାଭ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଲୋକହିତୈଷଣା ବ୍ରତରେ ସମସ୍ତ ବାଧା ବିଘ୍ନ ଠେଲିଦେଇ ମାନବ ସମାଜରେ ନିଜର ପ୍ରୀତି ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । ଶିଶୁର ସରଳତା ଏବଂ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲତା, ଯୁବକର କର୍ମଶୀଳତା ଏବଂ ବୃଦ୍ଧର ସୁବିବେଚନା କୌଣସି ଅବସ୍ଥାରେ ତାହାଙ୍କୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନଥିଲା ।

ଆଜି ଏହି ଶ୍ରାଦ୍ଧବାସରରେ ତାହାଙ୍କର ଜୀବନର ସମସ୍ତ କଥା କହିବା ଅସମ୍ଭବ । ସେ ଯେଉଁ ସବୁ ସଦ୍‌ଗୁଣରେ ଭୂଷିତ ଥିଲେ, ତାହାର ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ବିବୃତି କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ପିତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଦାୟାଦମାନେ ଉତ୍ତରାଧିକାରର ଚିନ୍ତା କରିଥାନ୍ତି, ଆମ୍ଭେମାନେ ଆଜି ସେହି ଉତ୍ତରାଧିକାର କଥା ଭାବୁଅଛୁଁ । ସେ ଯେଉଁ ଧନ ସମ୍ପଦ ଅକାତରରେ ଦାନ କରି ସୁଖୀ ହେଉଥିଲେ, ସେ ସମ୍ପଦର ଉତ୍ତରାଧିକାର କଥା ଅତି ତୁଚ୍ଛ; ସେ ଯେଉଁ ଭଗବଦ୍‌ଭକ୍ତି ଲାଭ କରିଥିଲେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଉତ୍ତରାଧିକାରିତ୍ୱରେ ସେହି ଅତୁଲ୍ୟ ସମ୍ପତ୍ତିରୁ କିଏ କେତେ ପାଇ ପାରୁଁ, ସେଥିଲାଗି ସମସ୍ତ ପରିଜନମାନେ ଯଦି ବ୍ୟଗ୍ର ଏବଂ ଉତ୍କଣ୍ଠିତ ହୋଇ ପାରୁଁ, ତେବେ ଏହି ବଂଶର ଦାୟାଦ ବୋଲି ପରିଚିତ ହୋଇ ପାରିବୁ । × ×

ହେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପିତୃଦେବ ପୂଜିତ ଅମୃତମୟ ପରମେଶ୍ୱର, ତୁମ୍ଭେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପିତୃଦେବଙ୍କ ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟରେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ହୋଇ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅ । ଆମ୍ଭେମାନେ ତୁମ୍ଭଙ୍କ ପିତୃଲବ୍ଧ ଅନନ୍ତ ସମ୍ପଦ ଜାଣି ନିରନ୍ତର ଲାଭ ଏବଂ ସମ୍ଭୋଗ କରୁଥାଉଁ ।

(ଶ୍ରାଦ୍ଧସଭରେ ପଠିତ)

ପରଲୋକଗତ ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା
ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ

ଶ୍ରୀମତୀ ରେବା ରାୟ
(ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଅନୁଜ ଜଗନ୍ନାଥ ରାଓଙ୍କ କନ୍ୟା)

ପିତା ଧର୍ମଃ ପିତା ସ୍ୱର୍ଗଃ ପିତା ହି ପରମଂ ତପଃ ।
ପିତରି ପ୍ରୀତିମାପନ୍ନେ ପ୍ରୀୟନ୍ତେ ସର୍ବଦେବତାଃ ।

ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ଏହି ମହତ୍ତ୍ୱ ବାକ୍ୟର ଗଭୀର ଅର୍ଥ ମୋ ତୁଲ୍ୟ ଅକିଞ୍ଚନ ସନ୍ତାନ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଅଧିଗମ୍ୟ ହେବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ, ଏହା ଜାଣି ସୁଦ୍ଧା ସେହି ପରମପିତାଙ୍କ ଅସୀମ କରୁଣା ଓ ସ୍ନେହର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନିଦର୍ଶନ ମୋହର ପୂଜ୍ୟପାଦ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତଙ୍କ ପବିତ୍ର ଶ୍ରାଦ୍ଧବାସରରେ ତାଙ୍କର ପୁଣ୍ୟମୟ ଜୀବନର

କେତୋଟି କଥା ଅକଞ୍ଚନ ହୃଦୟର ଭକ୍ତି ପୁଷ୍ପାଞ୍ଜଳିସ୍ୱରୂପ ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କ ନିକଟରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ ହୋଇଅଛି ।

× × × ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ ଜନନୀ ହୃଦୟର ଉଚ୍ଛ୍ୱସିତ ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ ସ୍ନେହ ସମ୍ୟକ୍ ରୂପେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବାପାଇଁ ଅବକାଶ ପାଇ ନ ଥିଲେ, ତଥାପି ତାଙ୍କର ଅଗାଧ ମାତୃଭକ୍ତି ତାଙ୍କର ଅମୂଲ୍ୟ ମହତ୍ତ୍ୱ ଜୀବନର ପରିଚୟସୂଚକ ଅଟେ । ଶୈଶବରୁ ମାତୃହୀନ ହୋଇଲେହେଁ ତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ମାତୃଭକ୍ତି ସର୍ବଦା ବିଶେଷଭାବରେ ଜାଗ୍ରତ ଥିଲା, ଏତାବତ୍‌କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାତାଙ୍କ ସାମ୍ବତ୍ସରିକ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ଉପାସନାରେ ମାତାଙ୍କ ପ୍ରତି ହୃଦୟର ଗଭୀର ଭକ୍ତିବିମଣ୍ଡିତ ଶୋକୋଚ୍ଛ୍ୱାସପୂର୍ଣ୍ଣ ଆକୁଳଭାବ ଓ ଅଶ୍ରୁଜଳ ଦେଖିଲେ ମନରେ ହେଉଥିଲା, ଯେପରି ଅଳ୍ପ ଦିବସ ହେଲା ମାତୃ-ବିୟୋଗ ଘଟିଅଛି । ତାଙ୍କର ମାତୃଭକ୍ତି କି ରୂପ ଅସାଧାରଣ ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଉଚ୍ଚ-ଭାବାପନ୍ନ ଥିଲା, ତାହା ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ମୋ ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭବ । × × ×

ମାତୃ ବିୟୋଗ ପରେ ପିତାମହ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ ଓ ପିତାଙ୍କୁ ସର୍ବଜ୍ୟେଷ୍ଠ ମାତୁଳାଳୟରେ ରଖିଥିଲେ, କାରଣ ପିତାମହ ପୁଲିସ କର୍ମଚାରୀ ଥିଲେ, ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନ କରିବା ସମ୍ଭବପର ନ ଥିଲା । ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ ମାତୁଳାଳୟରେ ଥାଇ କନିଷ୍ଠ ସହୋଦରଙ୍କ ପ୍ରତି ସର୍ବଦା ସ୍ନେହଦୃଷ୍ଟି ରଖିଥିଲେ । ସେହି ପାଞ୍ଚ ବର୍ଷର ଶିଶୁ ଯଦ୍ଧିରେ କନିଷ୍ଠର କୌଣସି ପ୍ରକାର ଦୁଃଖ କଷ୍ଟ ନ ହୁଏ ସେ ବିଷୟରେ ସର୍ବଦା ଯତ୍ନଶୀଳ ଥିଲେ । ବାସ୍ତବରେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ ଶୈଶବରୁ ଏତାବତ୍‌କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କନିଷ୍ଠ ସହୋଦର ଓ ଭ୍ରାତାମାନଙ୍କୁ ପୁତ୍ରବତ୍ ସ୍ନେହ ଯତ୍ନରେ ଲାଳନ ପାଳନ କରି "ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତା ପିତୃସମ" ଏହି କଥାର ସାର୍ଥକତା ଜୀବନରେ ଦେଖାଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାହା ଏ ସ୍ଥଳରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ଅସମ୍ଭବ, ତେବେ ସେ ସ୍ନେହ, ସେ ଯତ୍ନ, ସେ ଆଦର ଅସାଧାରଣ ଏବଂ ଅଲୌକିକଭାବାପନ୍ନ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ ।

ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ ପାଞ୍ଚ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଗୋପ ପାଠଶାଳୀରେ ଅଳ୍ପଦିନ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ତତ୍ପରେ ପିତାମହଙ୍କର ଭୁବନେଶ୍ୱର ବଦଳି ହେବାରୁ ଭୁବନେଶ୍ୱର ସ୍କୁଲରେ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କଲେ । ଶୈଶବରୁ ଜ୍ଞାନଲାଭ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପବିତ୍ରତାକୁ ଜୀବନର ଅମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପଦ ସ୍ୱରୂପ ଜାଣି ତାହାର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରି-ଥିଲେ । ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ପଢ଼ୁଥିବା ସମୟରେ ଉଡ୍ରୋ ସାହେବ ସ୍କୁଲ ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ଭୁବନେଶ୍ୱର ସ୍କୁଲ ପରିଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତଙ୍କ ସୁନ୍ଦର ନିର୍ମଳ ମୁଖଶ୍ରୀ ଦେଖି ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କଲେ, ତତ୍ପରେ ତାଙ୍କୁ କେତେଗୋଟି ପ୍ରଶ୍ନ କରିଥିଲେ । ପ୍ରଶ୍ନ କେତୋଟିର ଉତ୍ତର ଶୁଣି ତତୋଽଧିକ ଆନନ୍ଦ ଲାଭକରି

ଅତଏବ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ଏବଂ ସ୍ୱତଃପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ବିନା ବେତନରେ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲରେ ପାଞ୍ଚ ବର୍ଷ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିବାପାଇଁ ଅନୁମତି ଦେଲେ ।

ଜ୍ୟୋଷ୍ଠ ତାତ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଡବଲ ପ୍ରମୋଶନ ପାଇଥିଲେ । ସେହି ବାଲ୍ୟକାଳରେ ଏକାଦଶ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଜ୍ୟୋଷ୍ଠ ତାତଙ୍କର ବିବାହ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ଜନ୍ ବକ୍‌ସର୍ଡସ୍ୱେଲ ପୁରୀର ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ୍ ଥିଲେ । ସେ ଅତି ସତ୍ ଏବଂ ସୁପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ପୁରୀ ସ୍କୁଲକୁ ପ୍ରତିବର୍ଷ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଥରଗୋଟି ବିଷୟରେ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଲେଖାଏଁ ପ୍ରଶ୍ନ ଦେଉଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରଶ୍ନ ନିମିତ୍ତ ପାଞ୍ଚ ଟଙ୍କା ଲେଖାଏଁ ପୁରସ୍କାର ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଥିଲା । ଜ୍ୟୋଷ୍ଠ ତାତ ତିନ ବର୍ଷ ବାର୍ଷିକ ଏକଶତ ଟଙ୍କା ଲେଖାଏଁ ଏହି ପୁରସ୍କାର ଲାଭ କରିଥିଲେ ଏବଂ ରେବା ରାଜାଙ୍କ ମେଡ଼େଲ ମଧ୍ୟ ପାଇଥିଲେ । ଉକ୍ତ ମେଡ଼େଲ ପ୍ରାପ୍ତି ବିଷୟରେ ଏହି ନିୟମ ଥିଲା ଯେ ଯେଉଁ ଛାତ୍ର ଏ ମେଡ଼େଲ ପାଇବେ, ସେ ତାହା ସାତ ଦିନ ବ୍ୟବହାର କରି ଫେରାଇ ଦେବେ ଓ ଏକ ବର୍ଷ ନିମିତ୍ତ ବିନା ବେତନରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିପାରିବେ । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଛାତ୍ର କ୍ରମାନ୍ୱୟେ ତିନି ବର୍ଷ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ପାଇଲେ ମେଡ଼େଲଟି ତାଙ୍କର ହେବ । ଜ୍ୟୋଷ୍ଠ ତାତ ଏହି ମେଡେଲ ତିନି ବର୍ଷ ପାଇଥିଲେ, ମାତ୍ର ଯେଉଁଦିନ ଉକ୍ତ ମେଡ଼େଲ ତାଙ୍କୁ ଦେବାପାଇଁ ଧାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ-ଥିଲା, ସେହିଦିନ କୌଣସି ଛାତ୍ର ହିଂସାପରବଶ ହୋଇ ସ୍କୁଲ ଗୃହରେ ଅଗ୍ନି ଲଗାଇ ଦେବାରୁ ମେଡେଲ ସହ ସ୍କୁଲ ଗୃହ ଭସ୍ମସାତ୍ ହୋଇଗଲା । ଜ୍ୟୋଷ୍ଠ ତାତ ଏକ ବର୍ଷ ମହାମାରୀ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ, ଅନ୍ୟ ଏକ ବର୍ଷ ସାଂଘାତିକ ପୀଡ଼ା ଯୋଗୁଁ ଏଣ୍ଟ୍ରାନ୍‌ସ ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ନ ପାରି ୧୬ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଏଣ୍ଟ୍ରାନ୍‌ସ ପରୀକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ ।

୧୦ ବର୍ଷ ବୟସରୁ ଜ୍ୟୋଷ୍ଠ ତାତ ପ୍ରତିଦିନ ପ୍ରାତଃକାଳରେ ସ୍ନାନ କରି ବାନାବର ମହାଦେବ ଦର୍ଶନ ନ କରି ଅନ୍ନ ଗ୍ରହଣ କରୁ ନ ଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରତି ମଙ୍ଗଳବାର ଦିନ ପୁରୀ ସହର ଠାରୁ ଏକ କୋଶ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ ସିଦ୍ଧ ମହାବୀରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଯାଉଥିଲେ । ଏଣ୍ଟ୍ରାନ୍‌ସ ପରୀକ୍ଷା ଦେବାର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବେ ଜ୍ୟୋଷ୍ଠ ତାତ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଥିଲେ; ତାହା ଏହି— ଅନ୍ଧକାର ରାତ୍ରି; ସହସା ଜଟାଧାରୀ ଗୋଟିଏ ବିରାଟ ମୂର୍ତ୍ତି ତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଉଭା ହୋଇ ସଙ୍ଗରେ ଯିବାକୁ ତାଙ୍କୁ ସଙ୍କେତ କଲେ, ଜ୍ୟୋଷ୍ଠ ତାତ ତାଙ୍କ ପଛେ ପଛେ ଯାଉଁ ଯାଉଁ ଦେଖିଲେ, ସେହି ବିରାଟ ମୂର୍ତ୍ତି "ଓଁ" ଏହି ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ କରୁଅଛନ୍ତି ଏବଂ ତହିଁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ଆଲୋକିତ ହୋଇ ଯାଉଅଛୁ । ଏହି ସମୟରୁ "ଯୋ ବୈ ଭୂମା ତତ୍ ସୁଖଂ ନାଲ୍ପେ ସୁଖମସ୍ତି" ଏହି ମହାବାକ୍ୟର ଭାବ ତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଜାଗତ ହୋଇଥିଲା ।

ଏହାର ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ସେ ଏଣ୍ଟ୍ରାନ୍‌ସ ପାସ୍ କରି କଟକ କଲେଜକୁ ଅଧ୍ୟୟନ ନିମିତ୍ତ ଆଗମନ କଲେ । ତତ୍‌କାଳୀନ ପ୍ରଫେସର ହରନାଥ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ମହାଶୟ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ଧର୍ମ ଜୀବନରୁ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମର ସାରବତ୍ତା ଉପଲବ୍ଧି କରି ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ ଏହି ସମୟରୁ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ପ୍ରତି ଅନୁରାଗୀ ହେଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ସହାଧ୍ୟାୟୀ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଚତୁର୍ଭୁଜ ପଟ୍ଟନାୟକ, ଭଗବତୀ ଚରଣ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ, ବଳରାମ ଦାସ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ସେନ ହରନାଥ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସାପ୍ତାହିକ ଉପାସନାରେ ଯୋଗଦାନ କରୁଥିଲେ । ଯେଉଁ ଧର୍ମ-ପିପାସା ଓ ଜ୍ଞାନ ପିପାସା ଶୈଶବରୁ ତାହାଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା, ଧୀରେ ଧୀରେ ତାହା ତାହାଙ୍କ ମହତ୍ ଜୀବନକୁ ଦିନକୁ ଦିନ ସତ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ପୁଣ୍ୟର ଜ୍ୟୋତିରେ ଭୂଷିତ କରିଥିଲା ।

୧୮ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଏଫ୍. ଏ. ପାସ୍ କରି ବୃତ୍ତି ଲାଭକରି କଲିକତାକୁ ଯାଇ ବି. ଏ. ପଢ଼ିବାକୁ ମନସ୍ଥ କରିଥିଲେ, ମାତ୍ର ପିତାମହ ଏକାନ୍ତ ଅସମ୍ମତ ହେବାରୁ ଅସ୍ଥାୟୀ ଭାବରେ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲର ତୃତୀୟ ଶିକ୍ଷକ ପଦ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ରୂପେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତଙ୍କ ଜୀବନର ସବିଶେଷ ଘଟନାବଳୀ ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ବର୍ତ୍ତମାନ ସମ୍ଭବପର ନୁହେ ଜାଣି ତହିଁରୁ କ୍ଷାନ୍ତ ହେଲି । × ×

ତାଙ୍କର ସ୍ମୃତି ଶକ୍ତି ଯେପରି ପ୍ରଖର ଥିଲା, ଶିକ୍ଷା ଲାଭର ଇଚ୍ଛା ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ ପ୍ରବଳ ଥିଲା । ମୋହର ଶୈଶବାବସ୍ଥାରୁ ଦେଖି ଆସୁଅଛି, ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ ତାହାଙ୍କର ଅବସର ସମୟର ଅଧିକାଂଶ ଅଧ୍ୟୟନରେ ଅତିବାହିତ କରୁଥିଲେ । ବୃଥା ଅସାର ଗଳ୍ପ କିମ୍ବା ହାସ୍ୟ କୌତୁକରେ ସମୟ ନଷ୍ଟ କରିବାର କେବେହେଁ ଦେଖିନାହିଁ । ଶିଶୁମାନଙ୍କ ସେନ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ହାସ୍ୟ କୌତୁକ କରି ସେ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସେହି ହାସ୍ୟ କୌତୁକ ମଧ୍ୟରେ ଧର୍ମ ଓ ଜ୍ଞାନଶିକ୍ଷା ବଦ୍ଧମୂଳ ଥିଲା । ସନ୍ତାନମାନଙ୍କୁ ସତ୍‌ପଥରେ ରକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ସେମାନଙ୍କର ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା ଓ ନୀତିଶିକ୍ଷା ଆଡ଼କୁ ନିଜେ ବିଶେଷଭାବରେ ଦୃଷ୍ଟି ରଖୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପରିବାର ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ହେବେ ଏବଂ ସେମାନେ ଦେବଦେବୀ ତୁଲ୍ୟ ପବିତ୍ର ଚରିତ, ଧର୍ମ ଜୀବନ ଏବଂ ସୁଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିବେ, ଏହା ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣରେ ଐକାନ୍ତିକ କାମନା ଥିଲା ଏବଂ ତହିଁ ନିମିତ୍ତ ସେ ସାଧ୍ୟାନୁସାରେ ଆପଣାର ଶକ୍ତି ସାମର୍ଥ୍ୟ ଦାନ କରୁଥିଲେ । ପାରିବାରିକ ଉପାସନା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ପ୍ରଗାଢ଼ ଅନୁରାଗ ଥିଲା, ଏଥିପ୍ରତି ପରିବାରର କାହାରି ଅନାସ୍ଥା ଦେଖିଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟଥିତ ହେଉ-ଥିଲେ । ପାରିବାରିକ ବନ୍ଧନ ମୂଳରେ ଭଗବତ୍‌ପ୍ରେମ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ ସେହି ବନ୍ଧନ ସୁଦୃଢ଼ ଏବଂ ଚିରନ୍ତନ ହୁଏ, ଏହି ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟହ ପାରିବାରିକ ଉପାସନା ପାଇଁ ବ୍ୟାକୁଳ ଥିଲେ ।

ବ୍ରହ୍ମନଷ୍ଠ ଗୃହସ୍ଥର ଅତଥି ସତ୍କାର ଯେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମ, ତାହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ । ଶୈଶବରୁ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେଖି ଆସୁଅଛୁ, କୌଣସି ଦନ ଗୃହ ଅତଥିଶୂନ୍ୟ ହୋଇନାହିଁ । ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତଙ୍କ କୋମଳ ହୃଦୟ ନରନ୍ତର କରୁଣା-ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା, ତାଙ୍କର ଦୟା ନୀରବରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲା, ଉତ୍କଳର ବହୁ ନଗ୍ରସ୍ତ ଓ ବପନ୍ନ ଗ୍ରାହଙ୍କୁ କେତେବେଳେ ବା ନଜ ଗୃହରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ କେତେବେଳେ ବା ଅର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ସାହାଯ୍ୟ କରଅଛନ୍ତ । × × ×

ମୃତ୍ୟୁଶଯ୍ୟାରେ ଶାୟିତ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଦରଦ୍ରମାନଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ସ୍ମରଣ କରୁଥିଲେ । ଗୋଟିଏ କୁଷ୍ଠ ରୋଗୀର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କର ତାହାକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରବା ଲାଗି ଅନୁରୋଧ କରଥିଲେ ଏବଂ ଦୁଃଖୀ ଦରଦ୍ରମାନଙ୍କର ଦୁଃଖ ଦୂର କରବା ଲାଗି ସନ୍ତାନମାନଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କର ଯାଇଅଛନ୍ତ । ସେ ଆପଣା ପରବାରର ଆତ୍ମୀୟସ୍ୱଜନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ଓ ଉନ୍ନତର ମୂଳ-କାରଣ ହୋଇ ସେମାନଙ୍କୁ ନାନାବଧ ଉପାୟରେ ଶିକ୍ଷାଦାନ କର ଯାଇଅଛନ୍ତ । ସ୍ଥୂଳତଃ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ ଏ ପରବାରର ସର୍ବବଧ ଉନ୍ନତର ମୂଳକାରଣ ଓ ଭିତ୍ତି-ସ୍ୱରୂପ ଅଟନ୍ତ ।

ମାତୃଭୂମି ଉତ୍କଳର ଶିକ୍ଷୋନ୍ନତ ବଷୟରେ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ସର୍ବ ପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ ଟାଉନ୍ ଭିକ୍ଟୋରଆ ସ୍କୁଲ । ନଜ ପରବାରର ବହୁ ଭାର ମସ୍ତକରେ ଗ୍ରହଣ କର ସୁଦ୍ଧା ଯେତେବେଳେ ଏହି ସ୍କୁଲ କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କଲେ, ସେ ସମୟରେ ବହୁ ଦନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କୁ ସ୍କୁଲ ପାଇଁ ବହୁ ବ୍ୟୟଭାର ବହନ କରବାକୁ ହୋଇଅଛୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍କୁଲର ବ୍ୟୟ ଲାଗି ମାସିକ ଅର୍ଥ ସାହାଯ୍ୟ କରବାକୁ ହେଉ ନ ଥିଲା ସତ୍ୟ, କନ୍ତୁ ସ୍କୁଲ ଗୃହ ନର୍ମାଣ ଲାଗି ଜରାଜୀର୍ଣ୍ଣ ରୋଗକ୍ଲିଷ୍ଟ ଶରୀର ଘେନ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ ଉତ୍କଳର ଦ୍ୱାରେ ଦ୍ୱାରେ ଯେପର ଭାବରେ ଅର୍ଥ ଭିକ୍ଷା କରୁଥିଲେ, ତ ହା ଚନ୍ତା କଲେ ଉତ୍କଳର ଉନ୍ନତ କାମନାରେ ତାଙ୍କ ହୃଦୟ କେପର ବ୍ୟାକୁଳ ହେଉଥିଲା ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ସେ କେତେଦୂର ଯତ୍ନ ଏବଂ ଚେଷ୍ଟା କରଅଛନ୍ତ, ତାହା ହୃଦୟଙ୍ଗମ ହେବ ।

ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ କପର ସାହତ୍ୟାନୁରାଗୀ ଥିଲେ, ତାହା ଉଲ୍ଲେଖ କରବା ନଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ । ଉତ୍କଳର ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଗ୍ରାହ ପ୍ରତଦନ ତାଙ୍କ ରଚତ ପୁସ୍ତକମାନ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଅଛନ୍ତ ଏବଂ ତାହାଙ୍କର ଉଦାର ଧର୍ମ ପ୍ରଣୋଦତ ବହୁଳ ପ୍ରବନ୍ଧ ଏବଂ କବତାର ସରସ ମଧୁର ଭାବ ଏବଂ ଭାଷା ଉତ୍କଳର ଶିକ୍ଷିତ ମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ନକଟରେ ସୁପରଚତ । × × ×

ତାଙ୍କର ଭ୍ରାତାଗଣଙ୍କ ଏବଂ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତୀକ୍ଷ୍ଣଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା । ପାରିବାରିକ କଥୋପକଥନରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଚଳିତ ଅଶୁଦ୍ଧ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରୁ ନ ଥିଲେ ଏବଂ କେହି ବ୍ୟବହାର କରିବାର ଶୁଣିଲେ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ତାହା ସଂଶୋଧନ କରି ଦେଉଥିଲେ । କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅଶ୍ଳୀଳ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର କରିବା ଦୂରେ ଥାଉ, ତାହା ଶୁଣିବାକୁ ମଧ୍ୟ ଘୃଣା ବୋଧ କରୁଥିଲେ ।

ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତଙ୍କ ହୃଦୟ ଅତୀବ ସ୍ନେହ-କୋମଳ ଥିଲା । କନ୍ୟା ଏବଂ ବଧୂମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାହାଙ୍କର ସ୍ନେହ ଓ ଆଦର ମଧ୍ୟରେ କିଛି ବିଶେଷତ୍ୱ ଥିଲା । ବଧୂ ଓ କନ୍ୟାମାନଙ୍କୁ ଗୃହର ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଏବଂ ଭୂଷଣ ସ୍ୱରୂପ ମନେ କରୁଥିଲେ ଏବଂ 'ମା' ଏହି ମଧୁର ଶବ୍ଦରେ ସମ୍ବୋଧନ କରି ସେମାନଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରୁଥିଲେ । ପତ୍ରାଦିରେ 'ମା ମୋର' ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରି ପତ୍ରାଦି ଲେଖୁଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ସୁଖ ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟ ଲାଗି ଯଥାସାଧ୍ୟ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । କନ୍ୟାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସୁକୋମଳ ବ୍ୟବହାରରୁ ଅନୁଭବ କରିଅଛୁ ଯେ ତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛା କନ୍ୟାମାନେ ତାଙ୍କୁ ପିତାରୂପେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଭକ୍ତି କଲେ ହେଁ ଭୟରେ ତାଙ୍କଠାରୁ ଦୂରରେ ରହିବେ ନାହିଁ, ପିତାରୂପେ ସ୍ନେହ ଭକ୍ତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପୁତ୍ରରୂପେ ସ୍ନେହ ଏବଂ ପ୍ରୀତି କରିବେ ।

ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟ, ସ୍ନେହଶୀଳ, ଧର୍ମନିଷ୍ଠ ପିତାଙ୍କ ସ୍ନେହମୟ, ପୁଣ୍ୟମୟ କୋଡରେ ଲାଳିତ ପାଳିତ ହୋଇଅଛୁଁ ଏବଂ ଯାହାଙ୍କର ସେହି ମଧୁମୟ ସ୍ନେହବାକ୍ୟ, ଅକ୍ଷୟ ଅମୂଲ୍ୟ ଆଶୀର୍ବାଦ, ପବିତ୍ର ଚୁମ୍ବନ ଲାଭ କରି ଆଜି ଏ ଜୀବନକୁ ସାର୍ଥକ ମଣୁଅଛୁଁ, ପ୍ରାଣର ଏକାନ୍ତ ଆଶା ଏବଂ ପରାତ୍ପର ପରମ ଦେବତାଙ୍କ ଚରଣରେ ଏକାନ୍ତ ଭିକ୍ଷା, ନିତ୍ୟଧାମରୁ ତାଙ୍କର ସ୍ନେହାଶୀର୍ବାଦ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଜୀବନକୁ ଭଗବତ୍ ପ୍ରେମରେ ନିତ୍ୟ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରି ରଖୁ ।

ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ ୩୫ ବର୍ଷ କାଳ ଏହି କଟକ ନଗରୀରେ ଥାଇ ଉତ୍କଳ ବ୍ରାହ୍ମ-ସମାଜର ଆଚାର୍ଯ୍ୟର କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଏତାବତ୍‌କାଳ ତାହାଙ୍କ ଧର୍ମଜୀବନ ସମ୍ପର୍କରେ ଯେଉଁମାନେ ତାଙ୍କର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ତାଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସର ଜୀବନ୍ତ ନିଦର୍ଶନ ଦେଖିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ସରସ ମଧୁର ଉପାସନା ଓ ସାରଗର୍ଭ ଉପଦେଶ ଶ୍ରବଣ କରିଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ତାଙ୍କର ଧର୍ମଜୀବନର ମହୋଚ୍ଚଭାବ ଉପଲବ୍ଧି କରି ଥିବେ । ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସର ବିରୁଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ସେ ସର୍ବଦା ସଙ୍କୁଚିତ ଏବଂ ଭୀତ ହେଉଥିଲେ । ପିତାମହ ପ୍ରାୟ ତିନି ବର୍ଷ ହେବ ପରଲୋକ ଗମନ କରିଅଛନ୍ତି, ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ଅନେକ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ପ୍ରିୟ ବନ୍ଧୁ ବାନ୍ଧବମାନେ ଥିଲେ, କିନ୍ତୁ କାହାର ଅନୁରୋଧ କିମ୍ବା କାହାର ମନରକ୍ଷା ପାଇଁ ସେ କୌଣସି ଦିନ ସ୍ୱୀୟ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସରେ

ବିରୁଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟ କରିନାହାନ୍ତି । ଯୌବନକାଳରୁ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁ ହିନ୍ଦୁ ବିବାହରେ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଦିନ କୌଣସି ଅପବିତ୍ର ନାଚ୍ୟାଭିନୟରେ କ୍ଷଣକାଳ ପାଇଁ ଯୋଗଦାନ କରି ନାହାନ୍ତି ଏବଂ ଏହା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଆନ୍ତରିକ ଘୃଣା ଥିଲା । ଏହି ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ଯାହାର ଜୀବନରେ ଯାହା କିଛି ସଦ୍ଭାବ ବିକଶିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତଙ୍କ ପବିତ୍ର ଚରିତ୍ର, ଜ୍ଞାନଲବ୍ଧ ସୁଶିକ୍ଷା ଓ ଧର୍ମାନୁରାଗର ପ୍ରାଣପ୍ରଦ ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଅଛି ।

ପ୍ରାୟ ୨୫ ବର୍ଷ ହେବ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ ଅମ୍ଳଶୂଳ ରୋଗରେ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ଦିନକୁ ଦିନ ଏହି ରୋଗ ତାଙ୍କୁ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ଦୁର୍ବଳ କରୁଥିଲା । ଏଥି ମଧ୍ୟରେ କେତେକଥର ଏହି ରୋଗରେ ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ ହେବାକୁ ହୋଇଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଏତେ ଶୀଘ୍ର ସେ ସଂସାରରୁ ଅବସର ଗ୍ରହଣ କରିବେ, ଏହା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ନ ଥିଲା ।

ଗତ ଡିସେମ୍ବର ୧୫ ତାରିଖ ରାତିରେ ହଠାତ୍ ଉଦରରେ ଭୟାନକ ଯନ୍ତ୍ରଣା ବୋଧକଲେ । ସେହି ସମୟରୁ ତାଙ୍କପାଇଁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଆଶଙ୍କା ହୋଇଥିଲା । ୨୯ ତାରିଖ ଠାରୁ ଯେ କେହି ତାହାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କ ସହିତ ଏପରି ଭାବରେ କଥୋପକଥନ କରିଅଛନ୍ତି, ଯହିଁରେ ସେମାନେ ବୁଝି ପାରିଥିଲେ ଯେ ତାଙ୍କର ପରଲୋକ ଗମନର ସମୟ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଅଛି । ଔଷଧ ଏବଂ ସେବା ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ନିତାନ୍ତ ଅନିଚ୍ଛୁକ ଥିଲେ । ଦିନେ ଔଷଧ ସେବା ସମୟରେ ଜଣେ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ କହିଲେ, "ଦେଖନ୍ତୁ, ଆଉ କି ଧରି ରଖା ଭଲ ଦେଖାଯାଏ ?" ୧୯ ତାରିଖ ଡିସେମ୍ବର କନିଷ୍ଠ ଜାମାତାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ୨୮ ତାରିଖ ଡିସେମ୍ବର ଏହି ଅଙ୍କ ଲେଖିଦେଲେ । ସେଠାରେ ତାଙ୍କର ମଧ୍ୟମ ପୁତ୍ର ପ୍ରଶାନ୍ତ ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ କହିଲେ ଆଉ ୯ ଦିନ । × × ×

୧୭ ତାରିଖ ପ୍ରାତଃକାଳରେ ନାଡ଼ୀର ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ପରିବାରସ୍ଥ ସମସ୍ତେ ଶୋକାକୁଳ ହେବାରୁ କହିଲେ "ମୋର ଯିବାକୁ ବିଳମ୍ବ ଅଛି, ତୁମ୍ଭେମାନେ ଏକ୍ଷଣି କାହିଁକି କାନ୍ଦୁଛ ? ଯାଅ, ଆହାରାଦି କର ।" ୨୭ ତାରିଖ ପ୍ରାତଃକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର କଥାବାର୍ତ୍ତା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଥିଲା, ତତ୍ପରେ କ୍ରମେ ବାକ୍ୟ ଜଡ଼ିତ ହେଲେ ହେଁ ୨୮ ତାରିଖ ପ୍ରାତଃକାଳ ପରଲୋକ ଗମନର ଏକ ଘଣ୍ଟା ପୂର୍ବରୁ ମାତ୍ର ଜ୍ଞାନ ଲୋପ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରାତଃକାଳ ୯ ଘଟିକା ପରେ ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତାତ ନୀରବରେ ପ୍ରଶାନ୍ତ ଭାବରେ ଶାନ୍ତିଧାମକୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କଲେ ।

ଇହ ପରଲୋକର ପରମ ଦେବତା, ଯେ ତୁମ୍ଭର ଭିତରେ ସଂସାର ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଗ ଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ, ଯେ ଇହଲୋକରେ କେତେ ପ୍ରାଣରେ ପରଲୋକର ପରମତତ୍ତ୍ୱ ମୁଦ୍ରିତ କରିଦେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି, ଯେ ଇହଲୋକରେ ଥାଇ ତୁମ୍ଭର ଚିର ପୁଣ୍ୟମୟ, ଚିର ଶାନ୍ତିପ୍ରଦ, ଅନନ୍ତ ଅଭୟ କୋଡ଼ରେ ତୁମ୍ଭର ଯୋଗୀ ଋଷି ସାଧୁଭକ୍ତ ସନ୍ତାନଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ଏକାତ୍ମ ହେବାପାଇଁ ନିରନ୍ତର ବ୍ୟାକୁଳ ଥିଲେ, ଯେ ତୁମ୍ଭର ଚିରସୁନ୍ଦର ମୁଖଶ୍ରୀ ନିତ୍ୟ ଦର୍ଶନ କରି ମାନବ ଜନ୍ମ ସାର୍ଥକ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସୁଖ ଦୁଃଖ, ସମ୍ପଦ ବିପଦ, ଶୋକ ଆନନ୍ଦରେ ତୁମ୍ଭର ଚିର ସୁମଙ୍ଗଳ ଛବି ଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ, ସେ ଆଜି ତୁମ୍ଭର ଚିରଶାନ୍ତି କୋଡ଼ରେ ତୁମ୍ଭର ପ୍ରେମାମୃତ ଭୁଞ୍ଜି ଆନନ୍ଦ ଓ ଶାନ୍ତି ସମ୍ଭୋଗ କରୁଅଛନ୍ତି । ଆଜି ଆମ୍ଭେମାନେ ତାହାଙ୍କର ଦୈହିକ ବିଚ୍ଛେଦରେ ଶୋକାକୁଳ ହୋଇଅଛୁଁ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆଜି ତୁମ୍ଭର ପ୍ରେମ କୋଡ଼ରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ସେହି ପିତାଙ୍କର ଶାନ୍ତ ସମାହିତ ସୁନ୍ଦର ମୁଖଶ୍ରୀ ଦେଖି ଏବଂ ତାଙ୍କର ଆତ୍ମା ସହିତ ଏକାତ୍ମ ହୋଇ ସେହି ଅକ୍ଷୟ ପ୍ରେମାମୃତ ଭୁଞ୍ଜିବା ପାଇଁ ତୁମ୍ଭର ପାଦପଦ୍ମତଳେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛୁଁ । ଆଜି ତୁମ୍ଭର ଚିରକଲ୍ୟାଣମୟ ଶ୍ରୀହସ୍ତ ଏ ପରିବାରର ମସ୍ତକରେ ରଖି ଆଶୀର୍ବାଦ କର, ଆମ୍ଭେମାନେ ସେହି ପୁଣ୍ୟାତ୍ମାଙ୍କ ଜୀବନକୁ ନିରନ୍ତର ଜୀବନ୍ତ ଆଦର୍ଶସ୍ୱରୂପ ଦର୍ଶନ କରି ଜୀବନକୁ ତୁମ୍ଭର ସତ୍ୟପଥରେ ପୁଣ୍ୟପଥରେ ପରିଚାଳିତ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଉଁ । ତାଙ୍କପାଇଁ ଆଜି ଆଉ ତୁମ୍ଭ ପାଦପଦ୍ମ ତଳେ ଆମ୍ଭେମାନେ କି ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବୁଁ ? ଆକୁଳ ପ୍ରାଣରେ ତାଙ୍କ ଲାଗି ଏତିକି ଭିକ୍ଷା ମାଗୁଅଛୁଁ, ବର୍ତ୍ତମାନ ତାଙ୍କର ଆତ୍ମା ତୁମ୍ଭ ଚରଣ ତଳେ ତୁମ୍ଭର ଯେଉଁ ପ୍ରେମାମୃତ ଭୁଞ୍ଜିବା ଲାଗି ଉତ୍ସୁକ, ତୁମ୍ଭର ସେହି ଅନନ୍ତ ଅକ୍ଷୟ ମହାପ୍ରେମ ସିନ୍ଧୁନୀରରେ ତାଙ୍କୁ ନିମଜ୍ଜିତ କର ।

"ଓଁ ମଧୁବାତା ଋତାୟତେ ମଧୁକ୍ଷରନ୍ତି ସିନ୍ଧବଃ । ମାଧ୍ୱୀର୍ନଃ ସନ୍ତ୍ୱୋଷଧୀଃ । ମଧୁନକ୍ତମୁତୋଷସୋ ମଧୁମତ୍ ପାର୍ଥିବଂ ରଜଃ । ମଧୁଦ୍ୟୌରସ୍ତୁ ନଃ ପିତା । ମଧୁମାନ୍ନୋବନସ୍ପତି ର୍ମଧୁମାନସ୍ତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ।

ତୁମ୍ଭର ପ୍ରସାଦରେ ବାୟୁ ମଧୁ ବହନ କରୁଅଛି, ସମୁଦ୍ର ମଧୁ କ୍ଷରଣ କରୁଅଛି, ପୁଣି ତୁମ୍ଭର ପ୍ରସାଦରେ ଓଷଧି ବନସ୍ପତି ସମୂହ ମଧୁମୟ ହେଉ । ରାତ୍ରି ମଧୁମୟ ହେଉ, ଉଷା ମଧୁମୟ ହେଉ, ଦ୍ୟୁଲୋକ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଧୁମୟ ହେଉ ।

ଓଁ ଶାନ୍ତିଃ ଶାନ୍ତିଃ ଶାନ୍ତିଃ ।

(ଶ୍ରାଦ୍ଧ ସଭାରେ ପଠିତ)

ପିତୃ-ସ୍ମୃତି

ସୁକାନ୍ତ ଗୁପ୍ତ
(କବିଙ୍କର ପୁତ୍ର)

ପ୍ରଭୁ ପରମେଶ୍ୱର ! ବଳ ଦିଅ, ଶକ୍ତି ଦିଅ, ମୋର ହୃଦୟର ଅନୁଭୂତିକୁ ଭାଷାଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ଏହି ମୋର ପ୍ରାର୍ଥନା ।

ଡିସେମ୍ବର ୧୫ ତାରିଖ ଦିନ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ରାମାନାଥବାବୁଙ୍କ ପ୍ରତିକୃତି ଉଦ୍‌ଘାଟନ ଉତ୍ସବରେ ଘରକୁ ଫେରିଆସି ଦେଖିଲି, ପିତା ଶୂଳବେଦନାରେ ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ । କିଛିକ୍ଷଣ ଉତ୍ତାରେ ମୋତେ ପଚାରିଲେ, "ମାଗୁଣି ମିଶ୍ରଙ୍କ ପୁଅ କଣ ପୁରୀରୁ ଫେରି ଆସିଲେଣି ?" ମୁଁ କହିଲି, "ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ ।" ବାବା କହିଲେ, "ତୁମ୍ଭେମାନେ କିଛି କରିବ ନାହିଁ, ସବୁ କ'ଣ ଏହି ମଧୁସୂଦନ ରାଉଙ୍କୁ କରିବାକୁ ହେବ ?" ଭୀଷଣ ବେଗ ଯନ୍ତ୍ରଣା ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଗୃହର ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କରୁଥିଲେ । ବୃହତ୍ ବୃହତ୍ ବ୍ୟାପାର ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି ତାହାଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟଜ୍ଞାନ ଫୁଟି ଉଠିଥିଲା, ଗୃହର କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ତାହାଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟଜ୍ଞାନ ସେହିପରି ବିକଶିତ ହୋଇଥିଲା ।

ସେଦିନ ରାତ୍ରି ୭ଟା ସମୟରେ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେବୀ ମତେ ଉଠାଇ କହିଲେ "ବାବା ବାନ୍ତି କରୁଛନ୍ତି, ଦାଦାଙ୍କୁ ଡାକ ଦେ ।" ମୁଁ ଦାଦାଙ୍କୁ ଡାକି ଆଣିଲି । ବାବା ବାନ୍ତି କଲାପରେ ବିଛଣାରେ ପଡ଼ି ଛଟପଟ ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ; କହିଲେ "ପେଟ ଭିତରୁ କ'ଣ ଗୋଟାଏ ଛିଡ଼ୁଛି ।" ଯାହାଙ୍କ ମୁଖରେ ରୋଗଯନ୍ତ୍ରଣାର ରେଖା ପ୍ରାୟ କେବେ ଫୁଟି ଉଠି ନ ଥିଲା, ଯେ ରୋଗଯନ୍ତ୍ରଣା ଯେତେ ବଢ଼ୁଥାଏ ତେତେ ସ୍ଥିରଭାବ ଧାରଣ କରୁଥିଲେ, ସେ ଛଟପଟ ହେବାର ଦେଖି ଆମ୍ଭେମାନେ ଭୀତ ହେଲୁଁ ।

ସେହି ଯନ୍ତ୍ରଣା ସମୟରେ ପିତା ମୋତେ କହିଲେ, "ତତେ ମୁଁ ଅନେକ ଗାଳି ଦେଇଛି ।" ଏହା କହି ମସ୍ତକରେ ହାତ ବୁଲାଇ ଦେଲେ । ଏ ତ ସେହି ପିତା, ଯାହାଙ୍କ ଅମ୍ଳାନ ବଦନରେ କେତେ ଆଘାତ କରିଥିଲି; ଏ ତ ସେହି ପିତା, ଯାହାଙ୍କ ଆଦେଶ ବିରୁଦ୍ଧରେ ମୋର ବିଦ୍ରୋହୀ ମନ ସଗର୍ବରେ ମସ୍ତକ

ଉଠାଇଥିଲି ! କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ବ୍ୟାକୁଳ ମୁଖରୁ କରୁଣାର୍ଦ୍ର କଥା "ତତେ ମୁଁ ଅନେକ ଗାଳି ଦେଇଛି", ଶୁଣି ମୋର ଚକ୍ଷୁ ସଜଳ ହୋଇ ଉଠିଲା, ହୃଦୟ କାନ୍ଦି ଉଠିଲା । ବାବାଙ୍କର ସେହି ବ୍ୟାକୁଳ ମୁଖ ଆଡ଼କୁ ଅନାଇ କହିଲି, "ବାବା, ଥାଉ ।" କିଛିକ୍ଷଣ ପରେ କହିଲେ, "ମୁଁ ମଲେ ଭଲ ହେବୁ ।" ଅନ୍ତିମ ଶଯ୍ୟାର ସେହି ଆଦେଶ ମୁଁ ଅବନତ ମସ୍ତକରେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛି । ଜାଣେ ନାହିଁ ପାରିବି କି ନାହିଁ । × × ×

ପ୍ରତିଦିନ ପ୍ରାତଃକାଳରେ ଯେତେବେଳେ ଆମ୍ଭେମାନେ ତାହାଙ୍କର ସମୀପସ୍ଥ ହେଉଥିଲୁଁ, ସେତେବେଳେ ସେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମସ୍ତକରେ ହାତ ବୁଲାଇ ନେଇ ନୀରବରେ ଆଶୀର୍ବାଦ କରୁଥିଲେ । ବୁଝିଥିରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ସେହି ନୀରବ ଆଶୀର୍ବାଦ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲୁଁ । ପ୍ରାତଃକାଳରେ ସୂର୍ଯ୍ୟାଲୋକ ଦେଖିବା ପାଇଁ ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । ଦ୍ୱାର ଗବାକ୍ଷାଦି ଉନ୍ମୋଚିତ ହେଲେ ଆଲୋକରଶ୍ମି ଯେତେବେଳେ ଗୃହ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରୁଥିଲା, ତାହାଙ୍କ ମୁଖରେ କ୍ଷୀଣ ହାସ୍ୟରେଖା ଉଦ୍ଭାସିତ ହେଉଥିଲା । ଦିନେ ମୋତେ କହିଥିଲେ— More light, more air. May German father Goethe come.

ତାହାଙ୍କର ଜୀବନଚରିତ ଲେଖିବା ପାଇଁ ଅବନ୍ତୀ ଦିଦି ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ପିତା ମଧ୍ୟ ପୀଡ଼ାର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବେ ତାଙ୍କୁ ଲେଖିଥିଲେ, "ଅନେକଙ୍କର ଅଜ୍ଞାତ କିନ୍ତୁ ଜ୍ଞେୟ କଥା ତତେ କହିଦେବି ।" Man proposes, God disposes ! ତାହାଙ୍କର ଯନ୍ତ୍ରଣା ସମୟରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କିମ୍ବା ଧର୍ମ ସଙ୍ଗୀତ ଗାନ କଲେ ସେ ରୋଗର ସେହି କଷ୍ଟ ପ୍ରତି ଭ୍ରୂକ୍ଷେପ ନ କରି ଏକାଗ୍ର ଚିତ୍ତରେ ତାହା ଶ୍ରବଣ କରୁଥିଲେ । ୨୬ ତାରିଖ ରାତିରେ ପୀଡ଼ା ଅତ୍ୟନ୍ତ ବୃଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧାସ୍ପଦ ଡାକ୍ତର ନୀରଦ ବାବୁ କହିଥିଲେ, "Injection ଦେବା ଭଳି ମଧ୍ୟ pulse ନାହିଁ," କିନ୍ତୁ ଏହିପ୍ରକାର pulse ନେଇ ସେ ଦେଢ଼ଦିନ କଟାଇ ଦେଇଥିଲେ ।

୨୮ ତାରିଖ ଉଷାର ପ୍ରାକ୍‌କାଳରେ ଗବାକ୍ଷ ନିକଟରେ ଛିଡ଼ା ହେଲି, ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ସେତେବେଳଯାଏ ଧରିତ୍ରୀକୁ ପ୍ଲାବିତ କରୁଅଛି, ସୂର୍ଯ୍ୟାଲୋକ ତାହାର ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ବାଟ ଖୋଜୁଅଛି, ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ କିରଣର ଅପୂର୍ବ ମିଳନ ସମୟରେ ବାବା ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ତାହାର କିଛିକ୍ଷଣ ଉତ୍ତାରେ ପିତାଙ୍କର ଶ୍ୱାସ ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲି, "ହେ

ପରମେଶ୍ୱର ! ତୁମ୍ଭେ ତ ଅନେକ ଅଲୌକିକ କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରିଥାଅ, ବାବା ବଞ୍ଚାଇ ଦିଅ ତ ।"

ଈଶ୍ୱର ଯେପରି ସେ ପ୍ରାର୍ଥନା ଶୁଣିଲେ, ପିତାଙ୍କର ଶ୍ୱାସବନ୍ଦି ସ୍ତ୍ରୀ ମୁହୂର୍ତ୍ତିକ ପାଇଁ ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା, ପୁଣି ଗ୍ଭଲିବାକୁ ଲାଗିଲା । ୯ ଘଟିକା ସମୟରେ ଆତ୍ମୀୟ ଓ ବନ୍ଧୁବର୍ଗଙ୍କ ଶୋକୋଚ୍ଛ୍ୱାସ ମଧ୍ୟରେ ସେ ହରିନାମ ଶୁଣୁଁ ଶୁଣୁଁ ଇହଧାମ ପରିତ୍ୟାଗ କଲେ ।

ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ମଧୁସୂଦନ ରାଓ

ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାଶ

ସେଦିନ ରାଧାନାଥଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁରେ ଆକ୍ଷେପ କରି ଜଣେ ବନ୍ଧୁ ମୋତେ କହିଥିଲେ, "ମହାଯାତ୍ରା" ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିଲା । ମୁଁ ଅଳ୍ପାରେ କହିଥିଲି, "ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ମହାଯାତ୍ରା" ରାଧାନାଥଙ୍କ ମହାଯାତ୍ରାରେ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଛି । ମଧୁବାବୁ ଓ —ଙ୍କ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟର ଅବସ୍ଥା ଯେପରି ଦେଖା ଯାଉଅଛି, ଅଚିରେ ସେ ମହାଯାତ୍ରା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ । କିଛି ଚିନ୍ତା ନାହିଁ । ଆହା ! ଏ ଅଳ୍ପାରେ କି ସତେ ଏପରି କଠୋର ସତ୍ୟ ନିହିତ ଥିଲା ? ମଧୁବାବୁ ଯେତେବେଳେ ସତ୍ୟବାଦୀରେ ହୋଇଥିବା "ପୁଷ୍ପ ଶିକ୍ଷା ସମ୍ମିଳନୀ"ର ସଭାପତି ହୋଇ ତାଙ୍କ ଅଭିଭାଷଣରେ କହିଥିଲେ, "ମୁଁ 'କଳସଠା' ଖାଡିଏ ଖେଳିଗଲି", ସେତେବେଳେ ଆମ୍ଭେମାନେ ବିସ୍ମୟ ବିଷାଦରେ ପରସ୍ପରକୁ ଗ୍ଭହିଁଥିଲୁଁ । କିନ୍ତୁ 'କଳସଠା' ଯେ ଉତ୍କଳର ଭକ୍ତକବିଙ୍କ ଜୀବନର ଅବଧି ହେବ, ଏହା କିଏ ସେତେବେଳେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଭାବିଥିଲା ?

ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଜନ୍ମଦାତା ଓ ପୋଷଣକର୍ତ୍ତା ରାଧାନାଥ ଓ ମଧୁସୂଦନ ଦୁହେଁ "କଳସଠା"ରେ ଜୀବନ ସମାପ୍ତ କଲେ । ରାଧାନାଥଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଦିନ ଶ୍ମଶାନରୁ ଫେରିଲାବେଳେ ଆମ୍ଭେମାନେ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେଉଥିଲୁଁ, ଯାହାହେଉ ମଧୁବାବୁ ଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମା ଉତ୍କଳଭୂମି, ତୋର କି ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା, ସେ ମଧୁବାବୁ ମଧ୍ୟ ଆଜ ନାହାନ୍ତି । ସେ ଗମ୍ଭୀର ଧର୍ମପ୍ରାଣତା, ସେ ନିଷ୍କଳଙ୍କ ପ୍ରେମିକତା, ସେ ଶିଶୁ ସୁଲଭ ସରଳତା ଓ ତାହିଁ ସଙ୍ଗେ ବିସ୍ମେଚିତ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ପ୍ରାଣତା ଓ ସ୍ପଷ୍ଟବାଦିତା ଆଉ ଉତ୍କଳଭୂମିରେ ଦେଖିବାକୁ ନାହିଁ ।

ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନ ସ୍ୱପ୍ନମୟ ଥିଲା ଏବଂ ବଡ଼ ଶୀଘ୍ର ସେ ସେହି ସ୍ୱପ୍ନମୟ ରାଜ୍ୟକୁ ଚାଲିଗଲେ । ଦୁଇଟି ସ୍ୱପ୍ନ ତାଙ୍କର କୈଶୋର ଜୀବନର ଗତି ସ୍ଥିର କରିଥିଲା ! ମୁଁ ସେ ସ୍ୱପ୍ନ ବିଷୟ କୋଡ଼ିଏ ବର୍ଷ ତଳେ ତାଙ୍କଠାରୁ ଶୁଣିଥିଲି, କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର କଥା ନୋଟ୍ ବହିରେ ଯାହା ଲେଖିଥିଲି, ସେଥିରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ପଷ୍ଟ କିଛି ବୁଝିପାରୁ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ମୋର ଯେତେଦୂର ଖବରଟି ମନେ ଅଛି, ମୁଁ କହିପାରେଁ, ସେ ଦୁଇଟି ସ୍ୱପ୍ନ ତାଙ୍କ ମନରେ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ଓ ଜୀବନର ଆଶା ଦୃଢ଼ କରିଥିଲା । ଗୋଟିଏ ସ୍ୱପ୍ନରେ ସେ ପର୍ବତ ଉପରେ ମହାଦେବଙ୍କୁ ଦେଖିଥିଲେ ଏବଂ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରେମବିହ୍ୱଳ ହେବାର ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ମୁଁ ଯେତେଦୂର ଜାଣେ, ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ଓ ଭକ୍ତି ତାଙ୍କ ଜୀବନର କେନ୍ଦ୍ରୀକ ଶକ୍ତି ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେ ଭକ୍ତି ଇତର ଜନର ଧାର୍ମିକତା ପରି ମୂଢ଼ ଅନ୍ଧ ବିଶ୍ୱାସରେ କଦାପି ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ନ ଥିଲା । ତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ସତ୍ୟପିପାସା ସର୍ବଦା ଜାଗରୂକ ଥିଲା । ସେ ବାଲ୍ୟକାଳରେ କଠୋର ଶିବଭକ୍ତ ଥିଲେ । ପୁରୀ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଥିଲା ଏବଂ ୧୮୪୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଜନ୍ମ-ଗ୍ରହଣ କରି ୧୮୬୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଅର୍ଥାତ୍ ତାଙ୍କର ଏଣ୍ଟ୍ରାନ୍ସ ପରୀକ୍ଷା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ପ୍ରାୟ ପୁରୀରେ ଥିଲେ । ସେ କହୁଥିଲେ ଏଣ୍ଟ୍ରାନ୍ସ ପାସ୍ କରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ସୁସ୍ଥ ଥିଲାବେଳେ ନିୟମିତ ରୂପେ ପୁରୀର କୁଣ୍ଢାଇବେଣ୍ଟ ସାହି ବାନାବର ମହାଦେବଙ୍କୁ ଫୁଲଦେଇ ତାଙ୍କ ଆଗରେ

"କେଉଁ କର୍ମହୀନ କରଇ ଜଣାଣ
ବାଲୁଙ୍କେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ବୁଝିଁ ।"

ଏହି ସ୍ତୋତ୍ରଟି ବୋଲିସାରି ନ ଫେରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଦାପି ଜଳ ଗ୍ରହଣ କରୁ ନ ଥିଲେ । କାର୍ଯ୍ୟବଶତଃ ସ୍ଥାନାନ୍ତରକୁ ଗଲେ ସେ ଯେ କୌଣସି ମହାଦେବଙ୍କ ପାଖରେ ବରାବର ସେହିପରି କରୁଥିଲେ ।

ଏପରି ଗଭୀର ଓ ପ୍ରଗାଢ଼ ଧର୍ମନିଷ୍ଠା, ଧର୍ମପ୍ରାଣତା ଓ ପ୍ରଭୁ ପ୍ରେମ ସଙ୍ଗେ କିପରି ସତ୍ୟପିପାସା ତାଙ୍କ ସାଧୁହୃଦୟରେ ସେ ନବୀନ କୈଶୋରରେ ମଧ୍ୟ ଜାଗ୍ରତ ଥିଲା, ତାହା ତାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜୀବନରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝାଯିବ ।

ପ୍ରାୟ ୧୮୬୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଅର୍ଥାତ୍ ମଧୁବାବୁ ଏଫ୍. ଏ. ପଢ଼ିବାକୁ କଟକ ଯିବାର ପ୍ରାୟ ୯, ୧୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ମହର୍ଷି ଦେବେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଠାକୁର କଟକକୁ ଆସି ସେଠାରେ ଗୋଟିଏ ବ୍ରାହ୍ମ ଉପାସନା-ସଭା ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ମଧୁ ବାବୁ କଟକ ଆସି ପ୍ରଥମେ ସେହି ସଭାରେ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମର ଆଭାସ ପାଇଲେ । ଏହିଠାରେ ସେ କେତେକ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ବିଷୟକ ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ିବାକୁ ପାଇଥିଲେ । ସେହିସବୁ ବହି ପଢ଼ୁ ପଢ଼ୁ ଦିନେ—

"ଯତୋବା ଇମାନ ଭୂତାନ ଜାୟନ୍ତେ
ଯେନ ଜାତାନ ଜୀବନ୍ତି" ଇତ୍ୟାଦି

ଉପନିଷଦର ଶ୍ଳୋକଟି ବଙ୍ଗଳାନୁବାଦ ସହିତ ପାଠ କରି ତାଙ୍କର ପୂର୍ବ ବିଶ୍ୱାସ ପ୍ରଥମେ ବିଚଳିତ ହୋଇଥିଲା । ମୋର ସ୍ପଷ୍ଟ ମନେଅଛି, ସେ ଯେତେବେଳେ ଏକଥା ମୋତେ କହୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଉନ୍ମୁକ୍ତ ପ୍ରାଣର ସ୍ପଷ୍ଟ ବାଣୀ ମୋ ପ୍ରାଣକୁ ଏପରି ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା ଯେ ମୋର ରୋମାଞ୍ଚ ହୋଇଥିଲା । ଏ ସାମାନ୍ୟ କଥାଟି ଶୁଣି ଲୋକେ ଏ କଥା ଅସମ୍ଭବ ମନେ କରିବେ, କାରଣ ଏ ଲେଖାରେ ସେ ଗାମ୍ଭୀର ସ୍ପଷ୍ଟପ୍ରାଣତା ରହିବାର ନୁହେଁ । ଯେତେବେଳେ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସର ପ୍ରଥମ ବିଚଳନର ସ୍ମୃତି ମର୍ମ ଆଲୋଡ଼ନ କରି ବାହାରି ଥିଲା । ମୋର ସେ ସୁଖ ସ୍ମୃତି ମୁଁ ଜୀବନରେ କଦାପି ବିସ୍ମୃତ ହେବି ନାହିଁ । ଯେଉଁମାନେ ତାଙ୍କ ମୁଖରୁ ଏହା ଶୁଣିଥିବେ, ସେମାନେ ଏହାର ସତ୍ୟ ଅନୁଭବ କରି ପାରିବେ ।

ଏହିପରି ସାମାନ୍ୟ ଘଟନାରେ ମଧୁସୂଦନ ବ୍ରାହ୍ମବିଶ୍ୱାସ ଆଡ଼କୁ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ କ୍ରମେ ସେ ଉପାସନା-ସଭାକୁ ଯିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେ କହୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଉପାସନା-ସଭାରେ ବିଶେଷ କୌଣସି ଧର୍ମନିଷ୍ଠା ନ ଥିଲା । ଏହା କେବଳ ଗୋଟିଏ ସଙ୍ଗୀତ ଦଳ ପରି ସପ୍ତାହରେ ଦିନେ ଧର୍ମ ସଙ୍ଗୀତରେ ଚିତ୍ତବିନୋଦନ କରିବାର ସ୍ଥାନ ଥିଲା । ସେଠାରେ କୌଣସି ଧର୍ମଭାବର ଗାମ୍ଭୀରତା ଓ ନିଷ୍ଠା ନ ଦେଖି ମଧୁବାବୁ କ୍ରମେ ସେଠାକୁ ଯିବା ବନ୍ଦ କଲେ ।

ଏହି ସମୟରେ ହରନାଥ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ନାମକ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମ ଅଧ୍ୟାପକ କଟକ କଲେଜକୁ ଆସିଲେ ଏବଂ ମଧୁ ବାବୁ, ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ତାଙ୍କଠାରୁ କେଶବଚନ୍ଦ୍ର ସେନଙ୍କ ବକ୍ତୃତା ପଢ଼ିବାକୁ ପାଇଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ମଧୁସୂଦନ ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସର ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ଉପବୀତ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହେଲେ । ଆଉ ଦୁଇ ତିନି ଜଣ ଯୁବକ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବ୍ରାହ୍ମ ହୋଇଥିଲେ । ତେଣୁ ଅଭିଭାବକମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିରକ୍ତ ହେଲେ ଏବଂ କ୍ରମେ କଥା ତାତ୍କାଳିକ କମିଶନର ରେଭେନ୍‌ସା ସାହେବଙ୍କ କାନକୁ ଗଲା । ସେ କଲେଜର ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲଙ୍କୁ ତାକିଦ୍ କଲେ । ଏଥିମଧ୍ୟରେ ହରନାଥ ବାବୁ ପ୍ରତାପଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାରଙ୍କୁ କଟକକୁ ଡକାଇ ଆଣିଲେ ଏବଂ ସେ ଆସି ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବକ୍ତୃତା ଦେଇଥିଲେ । ପରେ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଅଭିଭାବକ ମାନେ ଅଯଥା ଉପଦ୍ରବ କରିବାକୁ କ୍ଷାନ୍ତ ହେଲେ ।

ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଅନୁମାନ କରିବାକୁ ହେବ, ଏ ଓଡ଼ିଶାର କେଉଁ ଯୁଗର କଥା । ସେତେବେଳେ କେବଳ ବିଶ୍ୱାସ ପାଇଁ—ଅନ୍ୟ କୌଣସି ହୀନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ପ୍ରଲୋଭନ ବା ଉଚ୍ଛୃଙ୍ଖଳତା ପାଇଁ ନୁହେ—ଉପବୀତ ତ୍ୟାଗ କରିବା କି ମନସ୍ୱିତାର କାର୍ଯ୍ୟ ! ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝି ଅଛୁଁ—ଜାଣିଅଛୁଁ । ଧର୍ମରେ ହୀନ ପ୍ରତିମା ପୂଜା ଓ ସମାଜରେ ଜଘନ୍ୟ ଜାତିଭେଦ କି କୁତ୍ସିତ ଓ ଅମଙ୍ଗଳକର ସାମାଜିକ ଓ ଜାତୀୟ ବ୍ୟାଧି, ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝିଅଛୁ । କିନ୍ତୁ ଶତ ଚେଷ୍ଟା କଲେ ମଧ୍ୟ ଦୁର୍ବଳତା ଲଙ୍ଘନ କରି, ଉପବୀତ ପରିହାର କରି ସ୍ପଷ୍ଟ ବିଶୁଦ୍ଧ ଧର୍ମମତ ଓ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଉଦାର ସାର୍ବଜନୀନ ସାମାଜିକତା ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ । କିନ୍ତୁ ମଧୁସୂଦନ ସେହି ଘୋର ଧ୍ୱାନ୍ତମସ୍ତ ଯୁଗରେ ବିଶ୍ୱାସ ଓ କାର୍ଯ୍ୟ ଏକ କରିଥିଲେ । ଏହାହିଁ ତାଙ୍କ ମହାପ୍ରାଣତା ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛି । ପୁଣି ତାଙ୍କର ବିଶେଷତ୍ୱ; ସେ ଯେତେବେଳେ ଯାହା ବୁଝିଥିଲେ, ଜୀବନର ପନ୍ଥା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେଥିରେ ପ୍ରାଣ ଢାଳି ଦେଉଥିଲେ । ସତ୍ୟ ତାଙ୍କର ସର୍ବସ୍ୱ ଥିଲା । ବିଶ୍ୱାସର ଅନୁରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ନୀତି ଥିଲା । ଏହାହିଁ ମନୁଷ୍ୟତା, ଏହାହିଁ ବୀରତ୍ୱ । ଏ ମନୁଷ୍ୟତା, ଏ ବୀରତ୍ୱ ଓଡ଼ିଶାର କେତେ ସ୍ଥାନରେ ଦେଖାଯାଏ ?

ସେ ଦିନେ କହୁଥିଲେ, ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କର ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ ଶକ୍ତି ହ୍ରାସ ପାଉଅଛି ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଧର୍ମଭାବ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ବଢ଼ୁଅଛି । ବୋଧହୁଏ ସେ କ୍ରମେ ଇହଧାମ ଛାଡ଼ି ଦେବଧାମକୁ ଅଗ୍ରସର ହେବାର ବହୁଦିନରୁ ଏହା ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ ।

ମଧୁବାବୁଙ୍କ ପରି ପଣ୍ଡିତ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାରେ ଥାଉନ୍ତୁ ବା ନ ଥାଉନ୍ତୁ, ବାଲ୍ ହୋଇ ପାରନ୍ତି । ତାଙ୍କ କବିତାଠାରୁ ଦିନେ ଆହୁରି ଭଲ କବିତା ଲେଖା ହେବ, ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟସେବା ଦିନେ ଅନ୍ୟର ସାହିତ୍ୟସେବା ସମକ୍ଷରେ ବରଂ ଅଳ୍ପ ବୋଲି ଲକ୍ଷିତ ହେବ । କିନ୍ତୁ ଜୀବନରେ ଯେ ଧର୍ମନିଷ୍ଠା, ସେ ସତ୍ୟସ୍ପୃହା, ଯେ ଉନ୍ମୁକ୍ତପ୍ରାଣତା ଆଉ ବେଶି ଦେଖାଯିବ କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ସେ ଜଣେ ଧର୍ମନିଷ୍ଠ ଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ଦାର୍ଶନିକ ଧର୍ମଦୀକ୍ଷାଗ୍ରସ୍ତ ସ୍ୱମତପ୍ରତ୍ୟୟୀର ଉଚ୍ଛୃଙ୍ଖଳ ଭାବ ମୁଁ ତାଙ୍କଠାରେ କେବେ ଦେଖିନାହିଁ । ଦିନେ ମୁଁ କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କେତେକ କୁସଂସ୍କାରର ଓ ସମାଜର କୁସଂସ୍କାରମାନଙ୍କର ତୀବ୍ର ନିନ୍ଦା କଲି । ସେ ତାହା ଶୁଣି ମୋତେ ଧୀର ଗମ୍ଭୀର ଭାବରେ କହିଲେ—"There is a soul of truth even in superstition, ଆମ୍ଭେମାନେ କଦାପି କୁସଂସ୍କାରର ପ୍ରଶ୍ରୟ ଦେବା ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତଙ୍କର ଭାବ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଆଦର କରିବା ଉଚିତ ।"

ଆଉ ଥରେ ମୋର ଗୋଟିଏ ସାମାଜିକ ଲେଖାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ସେ କହିଥିଲେ, "ମୁଁ ଏପରି Satire କେବେ ଦେଖି ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଲେଖକଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ଏଥିରେ ବଡ଼ ତୀବ୍ର ଆଘାତ ଲାଗିଥିବ।" ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝା ଯାଉଅଛି, ତାଙ୍କର ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସ କିପରି ଧୀର, ପ୍ରଶାନ୍ତ, ଗମ୍ଭୀର, ଅହଙ୍କାରବର୍ଜିତ ଓ ନିଷ୍କଳଙ୍କ ଥିଲା। ମୁଁ ଯେତେଦୂର ଦେଖିଅଛି, କେବେହେଁ ସ୍ୱତଃପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ କାହାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଧର୍ମ ଉପଦେଶ ଦେବା କିମ୍ବା ବିଶ୍ୱାସର ଭ୍ରମ ବୁଝାଇ ଦେବା ତାଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ନ ଥିଲା। କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ହୃଦୟଭେଦୀ ସ୍ପଷ୍ଟ କଥାହିଁ ମହାଧର୍ମୋପଦେଶ ଥିଲା। ଜୀବନରେ ସମସ୍ତ ଶୋକ ଓ ସାଂସାରିକ ଦୁରବସ୍ଥା ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥିର ପ୍ରଶାନ୍ତ ଭାବ ଅଙ୍କିତ ଭାବରେ ମହାଧର୍ମଦୀକ୍ଷା ଦେଉଥିଲା।

ମୁଁ ସ୍ପଷ୍ଟ କହୁଅଛି, ମୋ ଜୀବନରେ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ବଡ଼ ଶିଥିଳ। କିନ୍ତୁ ମଧୁବାବୁଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କେତେକ ଥର କଥାବାର୍ତ୍ତା ହୋଇ ତାହା ଦୃଢ଼ତର ହେବାର ମୁଁ ଅନୁଭବ କରିଅଛି। ଅବଶ୍ୟ ଧର୍ମ ବା ଈଶ୍ୱର ବିଷୟରେ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କୌଣସି ଦାର୍ଶନିକ ତର୍କ କରି ମୁଁ ଉପଦେଶ ପାଇ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ କାହିଁକି ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ, ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ କଥାରେ କି ଏକ ଅପୂର୍ବ ଭାବ ଥିଲାପରି ମୋତେ ବରାବର ବୋଧ ହୋଇଅଛି। ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସେ ବିଷୟରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସାର୍ବଜନୀନ ସାମାଜିକତାର ଭାବ ତାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିବାରୁ ମୋ ମନରେ ଦୃଢ଼ତର ହୋଇଅଛି। ସେ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର କି ମହିମା ଥିଲା, ତାହା ମୁଁ କହି ପାରିବି ନାହିଁ, ଅନୁଭବ କରିଅଛି।

ଯେଉଁମାନେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖିବାର ସୁବିଧା ପାଇ ନାହାନ୍ତି, ସେମାନେ ତାଙ୍କ କବିତା ଦେଖିଲେ ସେଥିରେ ତାଙ୍କର ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଦେଖିବେ। ମଧୁବାବୁ କବି ଥିଲେ। କିନ୍ତୁ ସେ କି ଶ୍ରେଣୀର କବି ଥିଲେ, ତାହା ମୁଁ କହି ପାରିବି ନାହିଁ। କାବ୍ୟରେ ନାୟକ ନାୟିକାର ଦୁର୍ବଳ-କବି-କଳ୍ପନା-ସୁଲଭ-ପ୍ରେମିକତା ଚିତ୍ର କରି ସେ କବି ହୋଇ ନାହାନ୍ତି। ତାଙ୍କ କବିତାର ପ୍ରେମିକତା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର। ସେ ପ୍ରେମିକତା ଯେ କୌଣସି କବି ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ। ତାହା ଦୁର୍ବଳ-ଦାମ୍ପତ୍ୟ ପ୍ରଣୟ-ରସିକତାର ଗୁରୁଗିରି ବା ସାଧାରଣ କବି-ଜୀବନ-ସୁଲଭ ଦୁର୍ବଳତାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ନୁହେଁ। ଯେଉଁ ପ୍ରେମ ସଂସାରରେ ପବିତ୍ରତମ, ଯେଉଁ ପ୍ରେମର ଆଭାସ ନିହିତ ଅଛି ବୋଲି ଦୁର୍ବଳ କାବ୍ୟ ଲେଖକ ନିଜ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ପ୍ରଣୟିକତାର ପ୍ରଶଂସା କରି ନିଜେ ନିଜର ବହୁମାନ କରେ, ଯେଉଁ ପ୍ରେମ ବିଶ୍ୱଚିତ୍ତର ରନ୍ଧ୍ରେ ରନ୍ଧ୍ରେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଅମୃତ ନିକେତନକୁ ଟାଣୁଅଛି, ଯେଉଁ ପ୍ରେମ ଥିବାରୁ ପୃଥିବୀରେ ପ୍ରେମ ନାମରେ ଯେ କୌଣସି ଅପବିତ୍ର ବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟ ପବିତ୍ର ବୋଲି

ତୃଷିତ ହୁଏ, ସେହି ପ୍ରେମର ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ ମଧୁବାବୁଙ୍କ କବିତାରେ ଅକ୍ଷରେ ଅକ୍ଷରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । 'ଜୀବନଚିନ୍ତା', 'ଋଷିପ୍ରାଣେ ଦେବାବତରଣ', 'ନବବସନ୍ତ ଭାବନା', 'ଶଙ୍ଖଧ୍ୱନି' ପ୍ରଭୃତି କବିତା ପଢ଼ିଲେ ମଧୁବାବୁଙ୍କୁ ନ ଦେଖି ମଧ ଲୋକ ତାଙ୍କୁ ଅନୁମାନରେ ଦେଖି ପାରିବ ।

"ପୌରହିତ୍ୟ ଅତ୍ୟାଗ୍ରରେ ଚରଜର୍ଜରିତ,
ସର୍ବଥା ଜଡ଼ିତ ଉପଧର୍ମ ଅନ୍ଧକାରେ,
ଥିଲା ଏ ଭାରତଭୂମି ଯୁଗାନ୍ତପୀଡ଼ିତ,
ଯେବେ ଶାକ୍ୟସିଂହ ବୁଦ୍ଧ ତେଜି ରାଜଭୋଗ
ତପସ୍ୟା ସାଗରେ ମଜ୍ଜି ଲଭିଲେ ସେ କାଳେ
ନିର୍ବାଣତତ୍ତ୍ୱରତନ,"—

ପ୍ରଭୃତି ପଢ଼ିଲେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଧୀର, ଅଥଚ ଦୃଢ଼, ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଅଥଚ ସଂଯତ, ତରଳ ଅଥଚ ପ୍ରଶାନ୍ତ, ଧର୍ମଭାବ ଓ ସାମାଜିକତା ଜାଣିବାକୁ ବାକି ରହେ ନାହିଁ । ଏସବୁ ଲେଖା କିପରି ସ୍ପଷ୍ଟ, ପ୍ରାଣସ୍ପର୍ଶୀ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱ, ତାହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଠକ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ମୁଁ ଏଠାରେ ତାଙ୍କ ଲେଖାର ସମାଲୋଚନା କରୁନାହିଁ । ତାହା କରିବାର ସମୟ ଓ ସ୍ଥାନ ଭିନ୍ନ । ତେବେ ଏଠାରେ କେବଳ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଭାବ ଓ କବିତାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କିପରି ଏକ ଥିଲା, ତାହା ଏଥିରୁ ପାଠକମାନେ ବୁଝି ପାରିବେ ।

ଧର୍ମ ଓ ସମାଜରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣ ସାର୍ବଜନୀନତାରେ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଥିଲା ଏବଂ ତେଣୁ ସେ ପରମ ଉନ୍ମୁକ୍ତ, ବିଶ୍ୱଜନୀନ-ପ୍ରେମିକ, ଚର-ଭେଦ-ନୀତି-ପ୍ରବଣ ପୌରହିତ୍ୟ କବଳରୁ ମାନବର ଉଦ୍ଧାରକର୍ତ୍ତା ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ପରମଭକ୍ତ ଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ କଥା ପଡ଼ିଲେ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣ ପ୍ରେମ ଓ ଭକ୍ତିରେ ଉଚ୍ଛ୍ୱସିତ ହେଉଥିଲା । ସେଦିନ 'ଟାଉନହଲ'ରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ବିଷୟରେ ବକ୍ତୃତା ଦେଲାବେଳେ ଦର୍ଶକମାନେ ଏହା ଦେଖିଥିବେ । ସେ କହିଥିଲେ, "ଈଶା କହିଥିଲେ, 'ମୋତେ ପୂଜା କର, ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ପାଇବ ।' ମହମ୍ମଦ କହିଥିଲେ, 'ମୁଁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଦୂତ ।' ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହିଥିଲେ, 'ମୁଁ ନିଜେ ଈଶ୍ୱର ।' କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ନିଜେ ନିଜକୁ ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି କହି ସାର୍ବଜନୀନ ମୈତ୍ରୀରେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ପ୍ରେମରେ ଆଲିଙ୍ଗନ କରି ଆତ୍ମଶୁଦ୍ଧି ଓ ପ୍ରାଣରେ ନିଷ୍ଠାରେ ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତିର ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଉପଦେଶ ସବୁଠାରୁ ବେଶି ନିରବଲମ୍ବ ଓ ବୌଦ୍ଧପ୍ରାଣ ସାର୍ବଜନୀନ ମୈତ୍ରୀ ଓ ସୁଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସମୟ ଆତ୍ମନିର୍ଭରତାରେ ବିଶ୍ୱପ୍ରେମ ପ୍ରତି ଉନ୍ମୁକ୍ତ ।" ଏ କଥା ତାଙ୍କର ଯେପରି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ, ସେହିପରି

ପ୍ରାଣସ୍ପର୍ଶୀ; ଏ କଥା ଯେଉଁମାନେ ତାଙ୍କ ମୁହଁରୁ ଶୁଣିଥିବେ ସେମାନେ ଅନୁଭବ କରିଥିବେ, କପରି ଏଥିରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଛଳନା ନ ଥିଲା । ଏ ତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର କଥା ନୁହେଁ । ଯେ କୌଣସି ବିଷୟରେ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେଲେ ତାଙ୍କର ଏହି ଛଳନାବିହୀନ ନିରହଙ୍କାର ସ୍ପଷ୍ଟପ୍ରାଣ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିଲା ।

ଏହି ଧର୍ମଭାବ ଓ ନିଷ୍ଠା ହେତୁରୁ ସେ ସର୍ବଦା ବାଳକସୁଲଭ ସରଳତାରେ ଭୂଷିତ ଥିଲେ । ସେ ଯେତେବେଳେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ମହାରାଜାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ 'ଶୋକ-ଶ୍ଳୋକ' ଲେଖୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ମୋର ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଦେଖା ହୋଇଥିଲା । ସେ କଥାପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମୋତେ କହିଲେ, "ମୁଁ ମହାରାଜାଙ୍କ ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ପଦ୍ୟ ଲେଖୁଛି, ଅଳ୍ପ ବାକି ଅଛି, ଟିକିଏ ଶୁଣିବ ?" ମୁଁ କିଛି ନ କହି ରହିଲି, ମୋ ପକ୍ଷରେ ତାହା କମ୍ ସମ୍ମାନର କଥା ପରି ବୋଧ ହେଲା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସେ ମୋର ମୌନରେ ସମ୍ମତ ବୁଝି ପାରି ଘରକୁ ଯାଇ ପଦ୍ୟଟି ଆଣି ପଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲେ ଏବଂ ଠିକ୍ ଗୋଟିଏ ବାଳକପରି ମଝେ ମଝେ ପଚାରି ପକାଉଲେ । ସେଦିନ ତାଙ୍କର ଯେଉଁ ସରଳତା ମୁଁ ଦେଖିଥିଲି, ତାହା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ମୋର ମନରେ ଅଙ୍କିତ ଅଛି ।

ଆଉ ଥରେ ସେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଯାଉଥିଲେ, କଟକ ଷ୍ଟେସନରେ କେତେକ କଲେଜ ପିଲାଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ, ବୁଝିଲେ ସେମାନ ମଧ୍ୟ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଯାଉଅଛନ୍ତି । ସେଠାରୁ ମହା ଉଲ୍ଲାସରେ ସେ କହିଲେ, "ଚାଲ, ମୋର ସେଠାରେ ଘର ଅଛି, ସହରରୁ ଟିକିଏ ଦୂର । ଭୁବନେଶ୍ୱର ଭଲ ସ୍ଥାନ ।" ଏହା କହି ଗାଡ଼ିରେ ଚଢ଼ିଲେ ଏବଂ ଓହ୍ଲାଇବାବେଳେ ଯାନ ବା ଗୋରୁ ଗାଡ଼ିରେ ନ ଚଢ଼ି ପିଲାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଚାଲିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ବାଳକମାନେ ଯେତେ ଅନୁରୋଧ କଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଗାଡ଼ିରେ ଚଢ଼ିଲେ ନାହିଁ । କହିଲେ, "ଚାଲ, ବୁଢ଼ା ହୋଇଗଲେ ଆଉ କେବେ ଏପରି ସୁଖ ପାଇବା ?" ରୋଗଗ୍ରସ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ଏପରି ବାଳକମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ସୁଖ ଅନୁଭବ କରିବା କି ମହତ୍ତ୍ୱ, ତାହା ସମସ୍ତେ ଅନୁମାନ କରି-ପାରିବେ । ନିତାନ୍ତ ଉଚ୍ଚ ହୃଦୟ ନ ହେଲେ ଏପରି ବାଳକ-ସୁଲଭ ସରଳତା ତାହିଁରେ ରହିବା ଅସମ୍ଭବ ।

ଏ ସବୁ ସରଳତା ମଧ୍ୟରେ ଗମ୍ଭୀର କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠା ତାଙ୍କର କେବେ ତ୍ରୁଟି ନ ଥିଲା । ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ସାଂସାରିକ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ଭଗବାନ୍ ତାଙ୍କୁ ରଖିଥିଲେ, ତେତେବେଳେ ସେ ତାହା ଗମ୍ଭୀର ଆନ୍ତରିକ ନିଷ୍ଠାପରତା ସହିତ ସମାଧାନ କରିଥିଲେ । ସେ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗରେ ଚାରିଦିନ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ

ସାଧାରଣ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ପରି ନିୟମ, ଆଦେଶ ଓ ସର୍କ୍ୟୁଲରର ଅକ୍ଷର ଧରି ତାହା ପ୍ରତିପାଳନ କରି ଉପରସ୍ଥ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ପ୍ରୀତି ସମ୍ପାଦନ କରିବା ତାଙ୍କର କେବେହେଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନ ଥିଲା । ସେ ସର୍ବଦା ବିଧି ଓ ନିୟମର ପ୍ରକୃତ ମର୍ମ ବୁଝି ଏବଂ ଦେଶ ଓ ଲୋକଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖି କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରକୃତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିଶ୍ୱସ୍ତ ଭାବରେ ସମ୍ପାଦନ କରୁଥିଲେ । ଆପଣମାନେ ଦେଖିଥିବେ, ସେ ଦିନ ସରକାର ଆଦେଶ ଦେଲେ ଯେ ଏଫ୍. ଏ. ପାଶ୍ ନ କଲେ କେହି ମାଇନର ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ହୋଇ ପାରିବେ ନାହିଁ । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କେତେକ ତଥାକଥିତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର କର୍ମଚାରୀ ମହାଶୟମାନେ ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ମାଇନର ସ୍କୁଲ୍ ଉଠାଇ ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ, ଦେଶରେ ଶିକ୍ଷାର ଉଚ୍ଛେଦ ସାଧନ କରି ନିଜର ଶିକ୍ଷାବିଭାଗୀୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟପରାୟଣତା ପ୍ରକାଶ କଲେ । କିନ୍ତୁ ମଧୁ ବାବୁ ଏପରି କର୍ମଚାରୀ ନ ଥିଲେ । ସେ ବୁଝୁଥିଲେ ଯେ କୌଣସି ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗୀୟ ଆଦେଶର ଅର୍ଥ ଶିକ୍ଷାର ବିସ୍ତାର, ଶିକ୍ଷାର ବୃଦ୍ଧି, ଶିକ୍ଷାର ବିନାଶ ନୁହେ । ସମସ୍ତ ଆଦେଶ ଦେଶ, କାଳ ପାତ୍ର ବୁଝି ଶିକ୍ଷାର ଉନ୍ନତିକଳ୍ପେ ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ହେବ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ଯେତେବେଳେ କଟକର ଡେ: ଇ: ଥିଲେ, ଶିକ୍ଷାର ବାହିତ ପ୍ରଚାର ନ ହେବାର ଦେଖି ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ନିଜେ ନୈଶ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ କରି ତାହାର ପରିଚାଳନା ଓ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନ ନିଜର ପରିଦର୍ଶନର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ରଖିଥିଲେ ଏବଂ କଟକ ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲରେ "ଆଲୋଚନା ସଭା" ବସ୍ତୁତଃ ତାଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତି କହିଲେ ଚଳେ । ଏହିପରି ଆପାତ କଠୋର କର୍ତ୍ତବ୍ୟକୁ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଲୋକହିତ ତତ୍ପରତାରେ ରସାଣିତ କରି ସେ ନିଜର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରୁଥିଲେ । ଏହାହିଁ ଧାର୍ମିକ ଓ ନିଷ୍ଠାପର ଲୋକର ପ୍ରକୃତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟପରାୟଣତା । ଏହାହିଁ ଚରିତ୍ରବାନ୍ ମାନବର ବିଶୁଦ୍ଧ କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠା ।

ଯେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ସଦନୁଷ୍ଠାନ ଦେଖିଲେ ସେଥିରେ ପ୍ରାଣପଣେ ଯୋଗଦେବାକୁ ମଧୁବାବୁଙ୍କ ମନ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । କଟକ ଯୁବମାନଙ୍କର Young Utkal Associationରେ ସେ ଇଚ୍ଛାକରି ସଭ୍ୟ ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅସାଧାରଣ ଆଗ୍ରହ ଦେଖି କଟକର ଯୁବକମାନେ ବୃଦ୍ଧ ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ଯୁବକ ସମିତିର ସଭ୍ୟ ପଦରେ ବରଣ କରିଥିଲେ । କ୍ଷୁଦ୍ର ସତ୍ୟବାଦୀ ସ୍କୁଲର କଳ୍ପନା ହେଲାଦିନୁ ସେ ଯେତେବେଳେ କ୍ଷୁଦ୍ର ସତ୍ୟବାଦୀ ସ୍କୁଲ୍ ସମ୍ପୃକ୍ତ କୌଣସି ଲୋକକୁ ଦେଖନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସ୍କୁଲ୍ କଥା ପଚାରୁଥାନ୍ତି । ଯେତେ କ୍ଷୁଦ୍ର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସତ୍କାର୍ଯ୍ୟ ମାତ୍ରକେ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣର ଆଦରଣୀୟ ବସ୍ତୁ ଥିଲା ।

ସତ୍ୟବାଦିତା ଓ ନିଜ ଦୋଷର ଅନୁସନ୍ଧାନ ତାଙ୍କ ନୀତିପରାୟଣତାର ମୂଳମନ୍ତ୍ର ଥିଲା । ଏପରି କି ସେ କବିତା ଛଳରେ ମଧ୍ୟ ସାଧାରଣ କବି-କଳ୍ପନା ସୁଲଭ ମିଥ୍ୟା ବା ଅତିରଞ୍ଜନର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ନ ଥିଲେ । ସାଧୁ, ସତ୍ୟପରାୟଣ, ଦିଶ୍ଵପ୍ରେମନିଷ୍ଠ ସରଳପ୍ରାଣର ସ୍ଵାଭାବିକ ପବିତ୍ର ଉଚ୍ଛ୍ଵାସ ତାଙ୍କର ଉନ୍ନତ ଓ ମହିମା-ମୟ କବିତାରେ ରନ୍ଧ୍ରେ ରନ୍ଧ୍ରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇଅଛି । ସତ୍ୟନିଷ୍ଠା ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ଏତେ ପ୍ରବଳ ଥିଲା ଯେ ସରକାରୀ କାର୍ଯ୍ୟ କଲାବେଳେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରାର୍ଥୀ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ସେ ତାକୁ କେବେ ସାଧାରଣ ରାଜ-କର୍ମଚାରୀ ପରି ମିଥ୍ୟା ସମ୍ବଳିତ ଉତ୍ତରରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଲୋଡ଼ୁ ନ ଥିଲେ । ସ୍ପଷ୍ଟ ସତ୍ୟ ଅପ୍ରିୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଏକାବେଳକେ ତାହା କହି ପକାଉଥିଲେ । ନିଜ ଦୋଷ ସର୍ବଦା ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖି ସାବଧାନ ରହିବା ତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରର ଗୋଟିଏ ବିଶିଷ୍ଟ ଲକ୍ଷଣ ଥିଲା । ଟିକିଏ ମୁହୂର୍ତ୍ତିକ ପାଇଁ ହଠାତ୍ ରାଗିଯିବା ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଦୋଷ ଥିଲା ବୋଲି ସେ ମନେ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ସେ କେତେ ଅନୁତାପ କରିଅଛନ୍ତି, କେତେ କାନ୍ଦି ଅଛନ୍ତି ଏବଂ କେତେ ବା ପ୍ରାର୍ଥନା କରି-ଅଛନ୍ତି, ସଂସାର ତାହା ସମସ୍ତ ନ ଜାଣିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଅଧିକାଂଶ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ତାହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗୁପ୍ତ ନୁହେଁ ।

ଗଭୀର ଧର୍ମନିଷ୍ଠାର ଫଳସ୍ଵରୂପ କାୟମନୋବାକ୍ୟରେ ପବିତ୍ରତା ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂଯମର ସହିତ ଅଭ୍ୟାସ କରି ସେଥିରେ ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏପରି କି ଲେଖାରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ପବିତ୍ରତା ହେତୁରୁ ତାଙ୍କର ଭାଷା ସଂସ୍କୃତାଭିମୁଖୀ ହୋଇ ଯାଇଅଛି । ଶବ୍ଦ ଯୋଜନାରେ ପବିତ୍ରତା ଓ ମହତ୍ତ୍ଵ ସମ୍ପାଦନ କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ କେବଳ ଇତର ଜନର ବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟ କାହିଁକି, ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ଭାଷାକୁ ମଧ୍ୟ ଲେଖାରେ ପ୍ରାୟ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ଏ ସବୁ ତାଙ୍କ ଭାଷା ସମାଲୋଚନାବେଳେ କୁହା ଯାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଭାଷା, ଭାବ, ଶବ୍ଦଯୋଜନା, ସବୁଥିରେ କିପରି ନିଷ୍ଠା ଓ ପବିତ୍ରତା ତାଙ୍କର ମହୀୟାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ଵ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛି, ତାହା ଏହିଥିରୁ ପାଠକମାନେ ଅନାୟାସରେ ବୁଝି ପାରିବେ ।

ଉତ୍କଳରେ ସ୍ଵନାମଧନ୍ୟ ସ୍ଵର୍ଗୀୟ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କର ଜଣେ ପରମ ସଖା ଥିଲେ । ଜୀବନରେ ବହୁ ସମୟରେ ପ୍ୟାରୀବାବୁଙ୍କ କଥା କହୁକହୁ ସେ କାନ୍ଦି ପକାଉଥିଲେ । ମରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ୟାରୀବାବୁ, ମଧୁବାବୁଙ୍କ ପାଖରେ ବସାଇ ରଖିଥିଲେ ଏବଂ ଅନ୍ତିମକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧୁବାବୁ ପ୍ୟାରୀବାବୁଙ୍କ ସମସ୍ତ ସେବା ଶୁଶ୍ରୂଷା ନିଜେ ଏକାକୀ କରିଥିଲେ । ଏପରି କି ମଳମୂତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହାତରେ ପରିଷ୍କାର କରିଥିଲେ । ଶେଷରେ ମଧୁବାବୁଙ୍କ କ୍ରୋଡରେ ମୁଣ୍ଡ ରଖି ୧୮୮୯

ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଡିସେମ୍ବର ୨୯ ତାରିଖରେ ଦେବପ୍ରାଣ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଚରମ ନିଦ୍ରାରେ ଅଭିଭୂତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଏହି ସବୁ କଥା କହିଲାବେଳେ ମୁଁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଅଛି, ମଧୁବାବୁ ବିଷାଦୋନ୍ମାଦର ଆହ୍ଲାଦରେ ବିହ୍ୱଳ ହୋଇ ପଡ଼ୁଥିଲେ । ସେ ପ୍ୟାରୀବାବୁଙ୍କ ସଙ୍ଗୀ ବୋଲି ଯେପରି କି ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମନେ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରାଣର ଅଦ୍ଭୁତ ପ୍ରେମବନ୍ଧନ ହେତୁରୁ ତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ-ସ୍ମୃତିରେ ମଧୁ ବାବୁଙ୍କ ମର୍ମସ୍ଥଳ ଆଲୋଡ଼ିତ ହେଉଥିଲା । ଏହି ୩୧ ବର୍ଷକାଳ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଖ୍ରୀଷ୍ଟମସ୍ ସମୟରେ ମଧୁ ବାବୁଙ୍କର ସେହି ସବୁ ପ୍ୟାରୀ ବାବୁଙ୍କର ରୋଗଶଯ୍ୟା ଓ ମୃତ୍ୟୁର ଚିତ୍ର ବିଶେଷଭାବରେ ମନେ ପଡ଼ୁଥିଲା । ସେ କହୁଥିଲେ, ଦୁଇବର୍ଷ ତଳେ ସେ ଏହି ଖ୍ରୀଷ୍ଟମସ୍ ସମୟରେ ପ୍ୟାରୀ ବାବୁଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଥିଲେ । ପ୍ୟାରୀ ବାବୁ କହିଲେ, "ମଧୁ, ଆଜି ପରା ଡିସେମ୍ବର ୨୮ ତାରିଖ ?" ସେଦିନ ୨୮ ତାରିଖ ନ ହୋଇଥିବାରୁ ମଧୁ ବାବୁ କହିଲେ "ନା, ଆଜି ୨୮ ତାରିଖ ନୁହେ, ୨୭ ତାରିଖ ।" ପ୍ୟାରୀ ବାବୁଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ରାଧାନାଥ ବାବୁ ଥିଲାପରି ତାଙ୍କୁ ଲାଗିଥିଲା ଏବଂ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦୁହେଁ ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଥିବା ଅନ୍ୟ ଏକ ଜଣଙ୍କୁ ଦେଖାଇ କହିଲେ, "ଏହାଙ୍କୁ ଚିହ୍ନି ପାରୁଛ ?" ମଧୁବାବୁ ତହୁଁ ତାଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିଲେ ଯେ ସେ ତାଙ୍କର ଜଣେ ମୃତ ପାରିବାରିକ ଆତ୍ମୀୟ । ଏ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖି ସାର ମଧୁ ବାବୁ କିଛି ଦିନ ପରେ ବଡ଼ ବିସ୍ମିତ ହୋଇ ଏହା କହୁଥିଲେ । ସେ କହିଲେ "ଏପରି ସ୍ୱପ୍ନ କାହିଁକି ଦେଖିଲି କେଜାଣି ?" ଆମ୍ଭେ-ମାନେ କହିଲୁଁ. "ପ୍ୟାରୀ ବାବୁ ଏହି ସମୟରେ ମରିଥିଲେ ଏବଂ ଆପଣ ବୋଧହୁଏ ସେହି କଥା ଭାବୁଥିଲେ ।"

ଏହି ସ୍ୱପ୍ନ ସଙ୍ଗରେ ଆଉ କେତେକ କଥା ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର ବିଷୟ, ମୋର ନୋଟ୍‌ରେ ସବୁକଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଲେଖାନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କି ବିଚିତ୍ର, କି ଅଦ୍ଭୁତ କଥା ! ସେହି ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁଦିବସର ପୂର୍ବଦିନ ଏବଂ ଠିକ୍ ସେହି ୧୮ ତାରିଖ ଡିସମ୍ବରରେ (୧୯୧୨) ମଧୁସୂଦନ ଅମରସଙ୍ଗୀ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ପ୍ରେମ ବନ୍ଧନରେ ଯେପରି କି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ସେହି ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରେମମୟ ରାଜ୍ୟକୁ ଚାଲିଗଲେ । ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ସ୍ୱପ୍ନମୟ ଜୀବନ । ସ୍ୱପ୍ନରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଧର୍ମ ଜୀବନର ମୂଳଭିତ୍ତି ଏବଂ ସ୍ୱପ୍ନରେ ହିଁ ତାଙ୍କର ସେହି ପ୍ରେମମୟ ଦେବଜୀବନର ଇହଧାମରେ ପରିସମାପ୍ତି । ଯେପରି କି ଏହି ଶେଷଲକ୍ଷିତ ସ୍ୱପ୍ନର ସତ୍ୟତା ସମ୍ପାଦନ ନିମନ୍ତେ ମହାପ୍ରାଣ ଦେବସଙ୍ଗୀ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ଇଙ୍ଗିତରେ ମଧୁସୂଦନ ବିଶ୍ୱମୟ ଆତ୍ମାରେ ନିଜର ଆତ୍ମାକୁ ଏକ କରିବାକୁ ସେହି ମହା ସ୍ୱପ୍ନମୟ ରାଜ୍ୟକୁ ଚାଲିଗଲେ । ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଦୁଇ ବର୍ଷ ତଳେ ବୋଧହୁଏ ଭୁଲ କରି-

ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏଥର ଠିକ୍ ଏହି ୨୮ ତାରିଖରେ ପ୍ରାଣସଖା ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ଅନନ୍ତ ପ୍ରେମର ଆସ୍ୱାଦନ ପାଇଁ ନିଜର ଧାର୍ଯ୍ୟ ଲବ୍ଧ ଦେବଧାମକୁ ଆହ୍ୱାନ କଲେ ।

ଉତ୍କଳ ଆକାଶରୁ ଗୋଟିଏ ମହୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ନକ୍ଷତ୍ର ଅସ୍ତମିତ ହେଲା । ରାଧାନାଥ ଯାଇଥିଲେ, ସେ ଶୋକସନ୍ତପ୍ତ ନ ହେଉଣୁ ମଧୁସୂଦନ ତାଙ୍କର ଅନୁଗମନ କଲେ । ଏ ସବୁ କ୍ରମେ ସର ଯାଉଅଛି; କିନ୍ତୁ ଆଉ ସେ ସ୍ଥାନ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉନାହିଁ । ଭବିଷ୍ୟତରେ କେଉଁ ଯୁଗରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ; ତାହା ମଧ୍ୟ ଜଣା ନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ହରାଇ ଓଡ଼ିଶା ଯେ ଆଦର୍ଶ ମନୁଷ୍ୟତା ହରାଇଲା, ତାହା ନିକଟ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଆଉ ଓଡ଼ିଶାରେ ଦେଖାଯିବ କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ସେ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରାଣ, ସେ ଗଭୀର ସାଧୁତା, ସେ ନିରବଲମ୍ବ ସାର୍ବଜନୀନତା, ସେ ଉନ୍ନତ ପବିତ୍ର ପ୍ରେମୋଚ୍ଛ୍ୱାସ ଦେଖିଲେ ମନୁଷ୍ୟ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହେବାର କଥା । ସେ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଦୀପରୁ ଦୀପାନ୍ତର ପରି ସ୍ୱତଃ ପ୍ରସାରିତ ହେବାର ବସ୍ତୁ । କିନ୍ତୁ କାହିଁ ? ଉଷର ଭୂମିରେ ବୀଜ ନ ଉଠିଲା ପରି ସେ ମନୁଷ୍ୟତାର ଅଙ୍କୁର ଉତ୍କଳଭୂମିରେ ହେଲାପରି ବୋଧ ହୁଏନାହିଁ । ଉତ୍କଳର ସାହିତ୍ୟ ପିତା ମଧୁସୂଦନ ସାହିତ୍ୟପାଇଁ ଯେତେ ବଡ଼ ଥିଲେ, ଚରିତ୍ର, ମନୁଷ୍ୟତା, ନିମ୍ନ୍ରତା, ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ, ସତ୍ୟସ୍ପୃହା, ନିଷ୍ଠାର ଗରିମା ଓ ପବିତ୍ରତା ପ୍ରଭୃତିରେ ତାହାଠାରୁ ଅନେକ ବଡ଼ ଥିଲେ । ଦୟା ତାଙ୍କ ହୃଦୟର ଅବିଚଳିତ ସ୍ୱାଭାବିକ ବୃତ୍ତି ଥିଲା । ବିଶ୍ୱଜନୀନ ମୈତ୍ରୀ ତାଙ୍କର ଅଭ୍ୟାସ ଯୋଗର ସିଦ୍ଧି ଥିଲା । ଦେବୋପମ ମହାପ୍ରାଣତା ତାଙ୍କର ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ ମନୀଷାର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଥିଲା ।

ସେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କୁ ହରାଇ ଉତ୍କଳର କି କ୍ଷତି ହୋଇଅଛି, ତାହା କି ଭାଷାରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହେବ ? ଉତ୍କଳଗୌରବ ମଧୁସୂଦନ ଉତ୍କଳରୁ ତିରୋହିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ଏ କଥା ଚିନ୍ତାକଲେ ପ୍ରାଣ ବ୍ୟାକୁଳ ହୁଏ,—ଶରୀର ନିଷ୍ପନ୍ଦ ହୁଏ,—ଚିନ୍ତା ଜଡ଼ ହୁଏ । ଉତ୍କଳର ଏ ଘୋର କ୍ଷତି କେବେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ କି ନାହିଁ; ତାହା ସେହି ଜଗତ୍‌ପିତା ଭଗବାନ ଜାଣନ୍ତି । ଆମ୍ଭେମାନେ ମଧୁବାବୁଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ, କିନ୍ତୁ ଏ ଗଭୀର ଦୁଃଖରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ଆତ୍ମାର ସଦ୍‌ଗତି କାମନା କରିବାକୁ ସୁଦ୍ଧା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ସାହସ ହେଉନାହିଁ । ଇହଲୋକରେ ପ୍ରେମରାଜ୍ୟ ବାସୀ ମଧୁସୂଦନ ସେହି ପ୍ରେମରାଜ୍ୟର ଆକର୍ଷଣରେ ଅନନ୍ତ ଚିନ୍ମୟ ଧାମ ଅଧିକାର କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ନିଜ ଜୀବନରେ ନିଜର ସଦ୍‌ଗତି ତଥା ସମସ୍ତ ଉତ୍ପୀଡ଼ିତ ମାନବପ୍ରାଣର ସଦ୍‌ଗତିର ପନ୍ଥା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଆମ୍ଭେମାନେ ଯଦି ସେହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରାଣରେ ଅନୁଭବ କରିପାରୁଁ, ତେବେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଆତ୍ମାର ପ୍ରକୃତ ସଦ୍‌ଗତିକାମନା ହେବ । ତେବେ ଆମ୍ଭେମାନେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର

ପ୍ରକୃତ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବୁଁ । ଭଗବାନ୍ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ହୃଦୟର କାମନା, ପ୍ରାଣର ପିପାସା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରନ୍ତୁ । ଦେବରାଜ୍ୟବାସୀ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଆତ୍ମାର ସଦ୍‌ଗତି ହେଉ ।

କେତୋଟି କଥା

ଗୋଦାବରୀଶ ମିଶ୍ର

ଦୁଇଟି ମହାଶକ୍ତି ବଳରେ ଜଗତ୍ ନିରନ୍ତର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଉଠୁଅଛି । ତହିଁ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଆନ୍ତରିକ ଶକ୍ତି ଏବଂ ଏହାରି ବଳରେ କ୍ରମୋନ୍ନତି ପଥରେ ସେ ତାହାର ଅଭିପ୍ରେତ, ନିରୂପିତ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଧୀରେ ଧୀରେ ଗତି କରନ୍ତି । ମାତ୍ର ଅପର ଶକ୍ତିଟିଏ ଆସି ପ୍ରତି ନିମେଷରେ ତାହା ମସ୍ତକରେ ଅଙ୍କୁଶ ଆଘାତ କରୁଅଛି; ବେଳେବେଳେ ଅବା ଅଦୃଷ୍ଟ, ଅପରିଜ୍ଞାତ, ଅଭାବନୀୟ, ଅକଳ୍ପିତ ଶୂନ୍ୟମାର୍ଗରେ ତାକୁ ଉଡ଼ାଇ ନେଇ କୌଣସି ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ଉଚ୍ଚ ସୋପାନରେ ଚଳାଇ ଦେଉଅଛି । ଏହି ଅପର ଶକ୍ତିଟି ବାହ୍ୟଶକ୍ତି । ଏହା ଆନ୍ତରିକ ଶକ୍ତି ସଙ୍ଗେ ମିଶିବାରୁ ତାକୁ ବଳଶାଳୀ କରେ ସତ୍ୟ, ତାହାର ଧୀର ନିୟମାନୁଗତ ଗତିରେ କୁଠାରାଘାତ କରି ତାହାକୁ ଅନ୍ତିମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଦ୍ରୁତବେଗରେ ଘେନିଯାଏ ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ତାହାର ପ୍ରଭାବରେ ଏହା ମଧ୍ୟ ବିବିଧ ରୂପ ଧାରଣ କରିଥାଏ । ତଥାପି ଏ ଦୁଇ ଶକ୍ତିର ସମବାୟରେ ଯେଉଁ ଗୁରୁତର ଶକ୍ତିର ବିକାଶ ହୁଏ, ତାହା ବଳରେ ସମାଜ ଅବିରଳ ଉନ୍ନତି ପଥରେ ଧାବମାନ ହେଉଅଛି । ପୁଣି ଏ ଶକ୍ତିର କିଛିତ୍ ଆନ୍ତରିକ ଓ କିଛିତ୍ ବାହ୍ୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏହାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଯେଉଁ ଉନ୍ନତି ବିକଶିତ ହୁଏ, ତାହା କେବଳ ମାତ୍ର ଆନ୍ତରିକ । ତଥାପି ଏହି ଆନ୍ତରିକ ଉନ୍ନତିର ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱରୂପ ବାହ୍ୟ ଜଗତରେ ଅନେକ ନବୀନ ଆବିର୍ଭାବ ଦେଖାଯାଏ । ସାହିତ୍ୟ ତହିଁ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ । ସମାଜର ଉନ୍ନତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟ ଉନ୍ନତି ହୁଏ । ତେବେ ସାହିତ୍ୟ ଯେ କେବଳ ସାମାଜିକ ଉନ୍ନତିର ବାହ୍ୟ ବିକାଶ ମାତ୍ର, ତାହା ନୁହେ । ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସମାଜକୁ ଗଠନ କରେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସମାଜର ଚିତ୍ର ସାହିତ୍ୟରେ ଚିତ୍ରିତ ହୁଏ ଏବଂ ଏହି ଚିତ୍ରରୁ ସମାଜ ଭବିଷ୍ୟତର ଆଦର୍ଶ ପାଏ । ଅତଏବ ସମାଜ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଦୁହେଁ ଦୁହିଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବନ୍ଧା । ସମାଜର ଉନ୍ନତି ଯେତେବେଳେ ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ, ସାହିତ୍ୟ ସେହି ଉନ୍ନତିର ନିଦର୍ଶନ ମାତ୍ର ନ ହୋଇ ଅବଲମ୍ବନ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ ।

ବର୍ତ୍ତିମାନ ଦେଖିବାକୁ ହେବ, ସମାଜ କେଉଁ ଦଗରେ ଧାଇଁଅଛୁ । କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିଲେ One far off divine event to which the whole creation moves. ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କ ମତ ନାନାପ୍ରକାର ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ର-ଅପଣ୍ଡିତ ସରଳ ମାନବ ମନରେ ଏହି ବିଶ୍ୱାସ ନିହିତ ଅଛି ଯେ ସୃଷ୍ଟିରେ ଗୋଟିଏ କିଛି ମହତ୍ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବର୍ତ୍ତିମାନ । ସେହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ସୃଷ୍ଟି ନିରନ୍ତର ପ୍ରଧାବିତ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ସମାଜ ମଧ୍ୟ ଏହି ସାଧାରଣ ଧାବନ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ନିଜେ ନିମୁକ୍ତ । × × ×

ଶିଶୁଠାରୁ ବୃଦ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଆନ୍ଦୋଳକ ଅଭିଳାଷୀ ଉତ୍କଳବାସୀ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ବିଷୟରେ କିଛି ହେଲେ ଜାଣନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ତାଙ୍କୁ "ବିହାର ଶଯ୍ୟାସନ କୋଇନେଷ୍ଟ" ଦେଖିଥିବେ, ସେମାନେ ତାଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ୱ ଉତ୍ତମରୂପେ ଉପଲବ୍ଧି କରିଥିବେ । ଯେଉଁମାନେ ପୁଣି ସେ ପୁଣ୍ୟ ଅଧିକାରରୁ ମୋ ପରି ବଞ୍ଚିତ, ତାଙ୍କପାଇଁ ମୋହର କିଛି ଦେୟ ନାହିଁ । ସାମୟିକ ଦର୍ଶନରେ ଯାହା ମୋର ଅନ୍ଧ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବେଳେ ବେଳେ ପଡ଼ିଥିଲା, ତାହାହିଁ ମୁଁ ପ୍ରାଣରେ ପୋଷି ଅଛି । ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନଟି ବର୍ତ୍ତିମାନ ଯୁଗର ଉତ୍କଳବାସୀଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଗୋଟିଏ ଉନ୍ନତ ସମୁଜ୍ଜ୍ୱଳ ଆଦର୍ଶ । ମନୁଷ୍ୟ କଥାରୁ ଶିଖେନାହିଁ । କର୍ମ ସଂସାରରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗୁରୁ । ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନଟି ଆଦର୍ଶ କର୍ମମୟ ଜୀବନ । ଦୁଃଖୀ ପ୍ରତି ଦୟା, ପ୍ରାଣୀ ପ୍ରତି ସ୍ନେହ, ଅନୁରାଗିର ଅନୁରାଗ ପାଇଁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ମାନରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣ ଗଢ଼ା ।

ଏକାନ୍ତ ଚରଣ ତଳେ ସୁଖେ ବସିବାର
କାହିଁଗଲା ମୋର ସେହି ପୁଣ୍ୟ ଅଧିକାର !

ଯାହାଙ୍କର ଚିନ୍ତା ଏପରି ଆକାର ଧାରଣ କରିପାରେ, ତାଙ୍କଠାରୁ ବଳି ପ୍ରେମିକ ଏ ଜଗତରେ ବିରଳ । ସେ ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ବନ୍ଧୁତାର ଭକ୍ତ ଏବଂ ଏହି ଭକ୍ତିପାଇଁ ସେ ଯଥୋଚିତ ପୁରସ୍କାର ପାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର କେତେଜଣ ପ୍ରିୟତମ ବନ୍ଧୁ ଯୌବନର ନବପ୍ରଫୁଲ୍ଲତା ବେଳେ ବିଦାୟ ନେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି ସତ୍ୟ, ମଧୁସୂଦନ କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କୁ ହରାଇ ଅଧିକତର ସମ୍ପଦବାନ୍ । ତାଙ୍କର ସମୁଦାୟ ବନ୍ଧୁତା ପ୍ରେମର ବନ୍ଧନ । ମୋହ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ବିନ୍ଦୁମାତ୍ର ଆଶ୍ରୟ ପାଇ ନ ଥିଲା । ସେ ସର୍ବଦା ହୃଦୟରେ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ—

ହିଜ ନାହିଁ ଯାର କେବେ କିଛି ହିଁ ରତନ,
ଏ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ସଂସାରେ ସେହି ଧନ ଅକାଞ୍ଚନ ।

ମାତ୍ର ସେ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ହୃଦୟ ପାସୋର ପକାଇ ନ ଥିଲେ, କାରଣ ସେ ଜାଣିଥିଲେ ଯେ—

ସେ ପୁଣି ଦରିଦ୍ରତର ହୃଦୟ ରତନ,
ଏ ଭବଭବନେ ତାହା ପାସୋରେ ଯେ ଜନ ।

ବନ୍ଧୁଙ୍କ ହିତାକାଂକ୍ଷୀ ନୟନତେଜେ ରଖି ସେ ନିଜ ଜୀବନକୁ ଗଢ଼ିଥିଲେ । ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ଶାରୀରିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥିଲା ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଅଜ୍ଞାତ, ଅନିର୍ବଚନୀୟ, ସ୍ୱପ୍ନାଶ୍ରିତରାଜ୍ୟଗତ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କର ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟ ବନ୍ଧନ ପୂର୍ଣ୍ୟ ସଂଯୋଗରେ ତାଙ୍କୁ ବାନ୍ଧି ରଖିଥିଲା ।

ଆଆନ୍ତା ଯେବେ ମୋର ବିହଙ୍ଗ ପକ୍ଷ
ଲଙ୍ଘି ଭୀଷଣ ଗିରି ସମୁଦ୍ର ବକ୍ଷ
ଦେଖନ୍ତି ପ୍ରିୟଜନ ମୁଖ କମଳ,
ହୁଅନ୍ତା ସନ୍ତାପିତ ପ୍ରାଣ ଶୀତଳ ।

ଏ କଥା ତାଙ୍କ ନିଜ ଜୀବନରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ନୁହେ । ପୁଣି ସେ ପାପର ଭୟାବହ ଶତ୍ରୁ ଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ପାପୀ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସହାନୁଭୂତିର ସୀମା ନ ଥିଲା ।

କେ ରହିବ ରହୁଁ ତୋତେ ଗର୍ବ ଅବଜ୍ଞାରେ,
କିନ୍ତୁ ଲୋ ଭଗିନି, ମୁହିଁ ତୋ ଦୁଃଖେ କାତର ।

ଏହା ତାଙ୍କର କେବଳ ମୁଖର ଭାଷା ନୁହେ, ହୃଦୟର ଗଭୀର ଭାବ । ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସର ସାହସ ଅସୀମ । ସେପରି ବିଶ୍ୱାସ ସାଧାରଣ ମାନବଠାରେ ଅସମ୍ଭବ ଏବଂ ସେପରି ସାହସ ମଧ୍ୟ ଅସୁନ୍ଦର ।

ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରକୃତ ଦୂରଦର୍ଶୀ କବି । ସେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ପିପାସୁ ଉପାସକ ଥିଲେ । କବି ଓ ଦୂରଦର୍ଶୀ ମହାତ୍ମାମାନେ ଏକଶ୍ରେଣୀର ପ୍ରତିଭାଧର ପୁରୁଷ । ଉଭୟେ ରୂପ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ବାସ୍ତବତା ନିରୀକ୍ଷଣ କରିପାରନ୍ତି । ସୃଷ୍ଟିର ଗୂଢ଼ ତତ୍ତ୍ୱ ଉଭୟଙ୍କ ଗୋଚର । ତେବେ ଦୂରଦର୍ଶୀ ମହାତ୍ମା ଯେତେବେଳେ ଜଗତର ନୈତିକ ଭାବରାଶିରେ ତନ୍ମୟ, କବି ତାହାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ନିମଜ୍ଜିତ । × × ×

ମଧୁସୂଦନ ସୃଷ୍ଟିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧି କରି ପାରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ସେ କବି । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ବସ୍ତୁର ବାହ୍ୟ ଶୋଭା ମାତ୍ର ଦେଖନ୍ତି । ସେଥିଯୋଗୁଁ ଭଞ୍ଜ ରମଣୀର ସ୍ତନ ଜଘନ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଗଲେ ଓ ଉତ୍କଳ ଆତ୍ମାକୁ ସେଥିଯୋଗରୁ କେବଳ ସେ ସକଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ତୃପ୍ତି ଦିଏ । ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଏ ଦିଗକୁ ମଧୁସୂଦନ ନିଜ ଜୀବନରେ ତଥା ତାଙ୍କର କତିପୟ କ୍ଷୁଦ୍ର ପଦ୍ୟରେ

ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତିନ କରି ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଓ କବିତାର କୌଣସି ପ୍ରକାଶ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ବର୍ତ୍ତମାନ ଉତ୍କଳ ଜୀବନରେ ପଡ଼ିନାହିଁ । ଏହାର କାରଣ ମହାତ୍ମାଙ୍କର ପରିଚୟ ଓ ପୂଜା ତାଙ୍କର ଜୀବିତାବସ୍ଥାରେ କ୍ୱଚିତ୍ ଦେଖା-ଯାଏ । ପୃଥିବୀର ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ସଭ୍ୟ ଜାତି ଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କୁ ଆଜି ଦେବପୁତ୍ର ବୋଲି ପୂଜା କରୁଅଛନ୍ତି, ସେ ଦିନେ ପାପୀ ରୂପରେ ପ୍ରାଣଦଣ୍ଡ ପାଇଥିଲେ । ତଥାପି ମଧୁ-ସୂଦନ ସାର୍ବଜନୀନ ଭାବର ଯେଉଁ ବୀଜ ଉତ୍କଳରେ ବୁଣିଅଛନ୍ତି, ତାହା ନିଶ୍ଚୟ ଅଙ୍କୁରିତ ହେବ ।

"ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଜାତୀୟ ସଭ୍ୟତାର ପରିମାପକ ଅଟେ ।" ଉତ୍କଳର ସଭ୍ୟତା କି ଶ୍ରେଣୀର ଥିଲି, ତାହା ଉତ୍କଳର ଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ଆଦର୍ଶ ସାହିତ୍ୟରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖାଯାଏ । ସେ ସଭ୍ୟତା ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳର ଅଦ୍ୟାବଧି ବିଦ୍ୟମାନ ଶିଳ୍ପ ଓ ଚିତ୍ରରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ସାହିତ୍ୟର ଏହି ଆକାରକୁ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରିବାପାଇଁ ରାଧାନାଥ ବହୁ ପ୍ରୟାସ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର କାହିଁକି କହିବା ଦୁଷ୍କର, ସେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାରି ନ ଥିଲେ । ମଧୁସୂଦନ କିନ୍ତୁ ନିଜର ପ୍ରକୃତି ବଳରେ ଓ ବାହ୍ୟ ଶକ୍ତିପୁଞ୍ଜର ଆଂଶିକ ସହାୟତାରେ ସେ ପରିବର୍ତ୍ତିନ ଘଟାଇ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ସ୍ୱାଧୀନ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଯୋଗୁଁ ସେ ଆପଣାର ସମାଜ, ତଥା ଧର୍ମ ଏକାବେଳକେ ବଦଳାଇ ଦେଲେ, ସେହି ଜୀବନ ନୀତି ତାଙ୍କ ଲେଖାମାନଙ୍କୁ ପରିଚାଳିତ କରିଅଛି ।

କବିତା ପ୍ରେମରେ ଆରମ୍ଭ । ପ୍ରେମଶୂନ୍ୟ ଆତ୍ମା କବି ହୋଇ ନ ପାରେ । ମଧୁସୂଦନ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରେମିକ ଥିଲେ । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଆପଣାର ପ୍ରେମକୁ ଜଣେ ଠାରେ ବା କୌଣସି ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବସ୍ତୁପୁଞ୍ଜଠାରେ ଆବଦ୍ଧ ରଖନ୍ତି । କେହି ବା ନିଜର ପ୍ରେମକଳ୍ପନାକୁ ନାୟକ ନାୟିକାର ପ୍ରଣୟରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥା'ନ୍ତି । ମାତ୍ର ମଧୁସୂଦନ ବିଶ୍ୱପ୍ରେମିକ ଥିଲେ । ବିଶ୍ୱସଂସାରର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁକୁ ସେ ସମାନ ଆଦର ଓ ସ୍ନେହ କରୁଥିଲେ । ଏଥିରେ ହିଁ ତାଙ୍କ କବିତାରେ ସାର୍ବ-ଜନୀନତା ନିହିତ । ଏଥିଯୋଗରୁ ସେ ପ୍ରତିନିଧି କବି ।

ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନରେ ଆଉ ଏକ ବିଶେଷତ୍ୱ ଏହି ଯେ ତାଙ୍କର ଭାବ ଓ ଭାଷା ସମାନ । ତାଙ୍କ କବିତା ପଂକ୍ତିରେ ସେ ସ୍ନେହ, ସହାନୁଭୂତି, ଦୟା, କ୍ଷମା, ସୌଜନ୍ୟ, ମାନବତା, ସ୍ୱର୍ଗୀୟତାର ଚିତ୍ର ଦେଖାଇ ଅଛନ୍ତି । ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସବୁ ଗୁଣ ଅଭ୍ୟାସ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଜୀବନ କବିତାରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ଓ କବିତା ଜୀବନରୁ ନିସୃତ । ଏହା ଉତ୍କଳରେ ନୂତନ ଓ ମହାଭାବର ଏକମାତ୍ର ବିକାଶ ତାଙ୍କଠାରେ ହୋଇଅଛି । ଉତ୍କଳର ଅଧିକାଂଶ କବି କୃତ୍ରିମ କବି ।

ଏମାନଙ୍କୁ ଇଂରାଜୀରେ Mechanical poets କୁହାଯାଇ ପାରେ । ବସ୍ତ୍ର-ବୟନ-ଅପଟୁ ଶ୍ରମଜୀବୀ ଯେପରି କଳକୁ ବୁଲାଇ ବୁଲାଇ ବସ୍ତ୍ର ଖଣ୍ଡିଏ ବାହାର କରିଦିଏ, ଏମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ପତ୍ର ଉପରେ ଲେଖନୀ ଚାଳନ କରି କରି ଗୋଟିଏ କବିତା ସୃଷ୍ଟି ଦିଅନ୍ତି । କବିଙ୍କ ଆତ୍ମା ଓ କବିତା ମଧ୍ୟରେ ସପ୍ତସାଗରର ପ୍ରଭେଦ । ଏହି ବିଶିଷ୍ଟତା ଯୋଗୁଁ ଏମାନେ ପ୍ରକୃତ କବି ପଦବାଚ୍ୟ ନୁହନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ କବିତାରେ କବିତାର ଗୂଢ଼ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧିତ ହୁଏନାହିଁ । କବିତା କେବଳ କ୍ଷଣିକ ଆମୋଦପ୍ରମୋଦ ନୁହେଁ । କବିତାର ବିଚକ୍ଷଣ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାୟିନୀ ଓ ଗଠନକାରିଣୀ ଶକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଅଛି । ମାତ୍ର ଏମାନଙ୍କ ଜୀବନ କବିତାରୁ ପୃଥକ୍ ଥିବାରୁ ଏମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମାଜର କୌଣସି ଉନ୍ନତି ସାଧିତ ହୁଏନାହିଁ । ମାତ୍ର ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନ ତାଙ୍କ କବିତାପଂକ୍ତିର ସମଷ୍ଟି ମାତ୍ର ଏବଂ ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ କବିତା ଜୀବନର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପୃଷ୍ଠା ।

ମଧୁସୂଦନ ଇହଜଗତର ଜନ, ସେ ମାନବ ସନ୍ତାନ । ମାତ୍ର, ତାଙ୍କ ଆତ୍ମା ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ପୃଥିବୀର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ନ ଥିଲା । ସେ ଉନ୍ନତ ସ୍ୱର୍ଗ ରାଜ୍ୟକୁ ଉଠିଥିଲେ ଓ ସମସ୍ତ ମାନବ ଜାତିକୁ ଆପଣା ସଙ୍ଗରେ ଟାଣି ନେବାକୁ ପ୍ରାଣରେ ସର୍ବଦା ପ୍ରବଳ ପ୍ରେରଣା ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ସ୍ୱର୍ଗ ମର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ ସେ ଏକ ମଣୁଥିଲେ ଏବଂ ସାଧାରଣ ମାନବକୁଳର ମଙ୍ଗଳପାଇଁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରୁ ସ୍ୱର୍ଗ ଦେଶକୁ ଗୋଟିଏ ସୋପାନ ବାନ୍ଧିବାର ଇଚ୍ଛା ହୃଦୟରେ ପୋଷଣ କରିଥିଲେ । ଜ୍ୟୋତିଷ ମଣ୍ଡଳୀର ସମ୍ପର୍କକୁ, ଦେବବର୍ଗର ମିଳନକୁ ସେ ସର୍ବଦା ମାନବ ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ମଣି ଅଛନ୍ତି । "ଦ୍ୟାବା ପୃଥିବୀର କବା ଏ ଦୈବବିବାହ" ଏହାକୁ କେହି କେହି କବିତା ବିଭବରୁ ଅସୁନ୍ଦର ମଣି ପାରନ୍ତି । ମାତ୍ର ମାନବ ଚରିତ୍ର ଉପରେ ଏହାର ଯେ ଏକ ଅସୀମ ପ୍ରଭାବ ଅଛି, ସେ କଥା କେହି ଅସ୍ୱୀକାର କରିବେ ନାହିଁ । ଦେବତାମାନେ ପୁଣ୍ୟଶୀଳ ଏବଂ ମାନବ ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେବତାମାନଙ୍କଠାରୁ ପୃଥକ୍ ବୋଲି ନିଜକୁ ମଣେ, ସେ ସେଥି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ୱୀକାର ଓ ଗ୍ରହଣ କରିନିଏ ଯେ, ତାହା ଜୀବନରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୁଣ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ । ମାତ୍ର ଦେବତା ଓ ମାନବ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ-ରେଖା ଯେତିକି ନିଭିଯିବ, ମାନବ ସେତିକି ଦେବତା ହେବାକୁ ବସିବ ଏବଂ ସମସ୍ତଙ୍କର ଏହି କୁତ୍ସିତ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଭୂମି ରମଣୀୟ ଓ ପୁଣ୍ୟମୟ ସ୍ୱର୍ଗରେ ପରିଣତ ହେବ ।

ସମାଜ ଏହି ଦିଗରେ ଗତି କରୁଅଛି । ପ୍ରାଥମିକ ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ପଶୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ମାନବତା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାଣି ଏବଂ କିଏ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବ ଯେ ସଭ୍ୟତା ଓ ଉନ୍ନତିରେ ଯେଉଁ ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ବର୍ତ୍ତମାନ ନିସର୍ଗ-ସ୍ୱର୍ଗ ନିବାସୀ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଠାରେ ନିହିତ ଅଛି, ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଧରାଧାମର ସାମାନ୍ୟ ମାନବ ଦିନେ ତାକୁ

ଆପଣାର ଜୀବନରେ ଉପଲବ୍ଧି କରିବ ? ସୃଷ୍ଟି ସୀମାରୁ ଅସୀମତା ଆଡ଼କୁ ଯାଉଅଛୁ ଏବଂ ଏହି ଗତିକୁ ସହାୟତା କରିବାକୁ କବିପ୍ରାଣରେ ଅସୀମ ଶକ୍ତି ନିହିତ ଅଛି । କବିର ଜୀବନ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ସୀମାବଦ୍ଧ ନୁହେ । ଅସୀମତାର ପୂଣ୍ୟ ଉପାଦାନରେ କବି ହୃଦୟ ଗଠିତ ।

ପ୍ରତିନିଧି ପୁରୁଷଙ୍କ ମହିମା ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି କଥାରେ ଶେଷ କରିବାର ନୁହେ । ଭାଷାରେ ତାଙ୍କର ଉଚ୍ଚତା ମାପି ହେବ ନାହିଁ । କବି କହିଛନ୍ତି, Heard melodies are sweet; but those unheard are sweeter. ଆମ୍ଭେମାନେ ନିରନ୍ତର ସଙ୍ଗୀତର ମଧୁର ତାନ ପ୍ରାଣରେ ଉପଭୋଗ କରୁଅଛୁ । ମାତ୍ର ସେଥିରେ ତ ଚିର ତୃପ୍ତି ମିଳେ ନାହିଁ । ପ୍ରାଣ ଯେପରି ସତେ ଅନ୍ୟ କିଛି ଲୋଡ଼େ । ସେ ସଙ୍ଗୀତ ଇହଜଗତରେ ନାହିଁ । କୋକିଳର କଳିତ ପଞ୍ଚମସ୍ୱରର ଲହରୀ ତାକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ, ସମୀରଣ ପରଶରେ ପଲ୍ଲବଦଳର ମଧୁର ରମଣୀୟ ସ୍ୱନ ତାହାର ଗ୍ରୁଣ୍ଡାଠାରୁ ଅଧମ । ସେ ଝୀଣ ସଙ୍ଗୀତ ବେଳେବେଳେ ମାନବର ହୃଦୟରେ ନିମେଷ ମାତ୍ର ଆନନ୍ଦଲହରୀ ଖେଳାଇ ଦେଇଯାଏ । ଏହି ଅଶ୍ରୁତ ସଙ୍ଗୀତ ମଧୁସୂଦନ ଅହର୍ନିଶି ଶୁଣୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଜୀବନତନ୍ତ୍ରୀ ତହିଁରେ ଅହର୍ନିଶି ସ୍ପନ୍ଦିତ ହେଉଥିଲା । ତାଙ୍କ ହୃଦୟ ବିମଳ ଆନନ୍ଦରେ ନିରନ୍ତର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ରହୁଥିଲା । ଏ ସଙ୍ଗୀତରେ ସେ ପ୍ରକୃତିର ମଧୁର ଗୀତ, ପ୍ରଭୁଙ୍କର ପୂଣ୍ୟ ଉପଦେଶ ଏବଂ ସମାଜର ପବିତ୍ର ଆଦର୍ଶ ଉପଲବ୍ଧି କରୁଥିଲେ ।

ମଧୁସୂଦନ ଉତ୍କଳର କେବଳ ସନ୍ତାନ ନୁହନ୍ତି, ସେବକ ନୁହନ୍ତି, କବି ନୁହନ୍ତି ବା ଧର୍ମପ୍ରଚାରକ ନୁହନ୍ତି । ସେ ଉତ୍କଳର ଜୀବନଦାତା । ମୃତ ଉତ୍କଳ ଦେଶକୁ ସେ ଜୀବଦାନ କରି ତାକୁ ଆପଣା ପଥରେ ଚଳାଇ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ମହାତ୍ମାମାନେ ସର୍ବତ୍ର ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରିବାକୁ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥାନ୍ତି, ମଧୁସୂଦନ ତାହାହିଁ ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ କର୍ମଠତାରେ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଆମେରିକାର ଧର୍ମ ମହାସଭା, ଦେଶର ଆନ୍ତର୍ଜାତୀୟ ସମ୍ମିଳନ ବୃହତ୍ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧନ କରୁଅଛି, ମଧୁସୂଦନ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଉତ୍କଳର କ୍ଷୁଦ୍ର ବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ତାହାହିଁ କରିବାକୁ ପ୍ରୟାସ କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳୀୟ ଆପଣାର ପରିଚୟ ପାଇ ନ ଥିଲା । ସେ ସାମାନ୍ୟ ପଶୁସ୍ୱରୂପ "ଆହାର ନିଦ୍ରା ଭୟ ମୈଥୁନ"ରେ ଦିନ ଯାପନ କରୁଥିଲା । ମଧୁସୂଦନ ତାକୁ ତା'ର ଆତ୍ମ ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି ।

ଜଣାଥ ମାନବ ସନ୍ତାନେ ଉଚ୍ଚକୂଳ ତାହାର,
ସେ ଯେ ବ୍ରହ୍ମସୁତ ଏ ବାର୍ତ୍ତା କର ବଶେ ପ୍ରଚୁର ।

ଏହି ଜ୍ଞାନହିଁ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କୁ ଉଚ୍ଚରୁ ଉଚ୍ଚତର ସୋପାନକୁ ଉଠାଇବା ପକ୍ଷରେ ପ୍ରଭୂତ । ଏ ଅତୁଳ ସମ୍ପଦ ଉତ୍କଳୀୟ ମଧୁସୂଦନଙ୍କଠାରୁ ପାଇଅଛୁ । ଉତ୍କଳୀୟ ଯୁବକ ଆଜ ମଧୁସୂଦନ ଭାବରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ; ଜଡ଼ତା, କୁଟିଳତା ତା'ର ଅତ୍ମାକୁ ଛୁଇଁବାକୁ ଅକ୍ଷମ ।

ହାୟ ! କନ୍ତୁ ସେ ମଧୁସୂଦନ ଆଜ ଉତ୍କଳରୁ ଚରକାଳ ନମନ୍ତେ ବଦାୟ ଘେନ ଯାଇଅଛନ୍ତ । ଉତ୍କଳ ପ୍ରତ କ ଅଭିଶାପ ! ସେ ତାହାର ପ୍ରାଣପ୍ରିୟ ପୁତ୍ରଟିକୁ ହରାଇ ବସିଅଛୁ । ଆଜ ଘରେ ଘରେ କନ୍ଦନର ରୋଳ, ପଥେ ପଥେ ଦୀର୍ଘଶ୍ୱାସର ଉଷ୍ଣ ସ୍ରୋତ । ଦରଦ୍ର ଭିଖାରୀ କହୁଅଛୁ—"ଆହା, ଅନ୍ନ ଏ ପେଟ କଏ ଚଳାଇବ ?" ପ୍ରେମିକ କାନ୍ଦୁଅଛୁ—ପ୍ରେମର ପସରା ସହସା ଭଙ୍ଗିଗଲା । ସନ୍ତାନ ସନ୍ତପ୍ତ ଶୋକରେ ଅଧୀର—ଗୃହର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ପ୍ରଦୀପ ନଭିଗଲା ! ଆଉ କଏ ଆଲୋକ ଦେବ ? ଆହା, ତୁମ୍ଭର ସେ ମଧୁର ମୂର୍ତ୍ତି, ଶୁଭ ସରଳତା ଓ ଉଚ୍ଚ ମହତ୍ତ୍ୱର ସୁନ୍ଦର ସମ୍ମିଳନ ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ, ତୁମ୍ଭର ପବିତ୍ର ଋଷି ପ୍ରାଣରେ ଯେପରି ଦେବାବତରଣ ହୋଇଅଛୁ ।

ସେ ବହୁକାଳର କଥା, ମୋର ଶୈଶବ ବୟସରେ ଯେବେ ମୋହର ନାମକରଣ କର ଆସିଥିଲ, ସେ ଦନର ଦୃଶ୍ୟଟି ନୟନରେ ନାଚୁଅଛୁ । ଯେଉଁଦନ ସ୍ନେହରେ, ଆଦରରେ ପାଖରେ ବସାଇ ଖଣ୍ଡିଏ "ସଙ୍ଗୀତମାଳା" ଉପହାର ଦେଇଥିଲ, ସେ କଥା କାଲି ପର ଲାଗୁଅଛୁ । ସେ ପବିତ୍ର ମଧୁର ହାସ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେପର ଫୁଟି ଉଠୁଅଛୁ । ସେ କୋମଳ ଲଳିତ ବାଣୀ ଏହିକ୍ଷଣି ଯେପର ମୋର ଶ୍ରବଣକୁହରରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ପ୍ରବେଶ କରୁଅଛୁ ।

ଆହା ଦେବ ! କେତେ ଦନରୁ ମନରେ ପାଞ୍ଚିଥିଲ, ଥରେ ପଦପ୍ରାନ୍ତରେ ବସି ତୁମ୍ଭ ଜୀବନର କାହାଣୀ, ପ୍ରାଣର ପ୍ରିୟ ଉପଦେଶ ବାଣୀ ଶୁଣିଥାନ୍ତ । ସେ ଆଶା ଦେବ ! ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିଗଲା ! ତୁମ୍ଭେ ଚାଲିଗଲ, ଇହଧାମ ତେଜି ଚରକାଳପାଇଁ ବାହାରଗଲ, ଥରେ ନେତ୍ର ତୃପ୍ତ କର, ପ୍ରାଣଭର ସେ ମଧୁର ପବିତ୍ର ମୂର୍ତ୍ତିଟି ନରୀକ୍ଷଣ କର ପାରଲ ନାହିଁ । ଏହା ମୋର କପାଳ ! ତେବେ ଦେବ ! ତୁମ୍ଭେ ଯେଉଁ ଆଦର୍ଶ ଦେଖାଇ ଯାଇଅଛ, ତାହା ତ ତୁମ୍ଭ ସଙ୍ଗରେ ଚାଲି ଯାଇ ନାହିଁ, ତୁମ୍ଭର ବେଲାଦେଶ, ତୁମ୍ଭର ଏକାମ୍ରକାନନ, ତୁମ୍ଭର ଖଣ୍ଡଗିରି, ତୁମ୍ଭର ହିମାଚଳ ଚରକାଳ ରହିବ । ତୁମ୍ଭେ ମେଲାଣି ଘେନଗଲ ସତ୍ୟ, ଏ ସବୁ ତୁମ୍ଭ ପ୍ରାଣର

ପ୍ରିୟତମ ପ୍ରତିମା ରହିଅଛନ୍ତି । ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ବନ୍ଦାସ୍ଥ ଦେଇ ତୁମ୍ଭର ଏହି ସବୁ ହୃଦସ୍ଥ ବେଦିରେ ଆରାଧନା କରିବ, ଏହାହିଁ ମାଗୁଣି । ଉତ୍କଳକୁ ଚଳନଶକ୍ତି ଦେବାପାଇଁ ଏତିକ ଯଥେଷ୍ଟ । ତୁମ୍ଭଙ୍କ ଆଜି ଉତ୍କଳ ହରାଇଅଛୁ, ମାତ୍ର ଏହି ଅପୂର୍ବ ଅବସ୍ଥାରେ ତୁମ୍ଭେ ପ୍ରାପ୍ତ, ମୃତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜୀବିତ । ତୁମ୍ଭର ଶକ୍ତି ଉତ୍କଳର ପବନରେ ଉଡ଼ୁଅଛୁ, ବୃକ୍ଷପଲ୍ଲବରେ ମର୍ମରୁଅଛୁ, କୋକିଳକଣ୍ଠରେ ତାନଲହରୀ ଉଠାଉଅଛୁ । ଯାଅ ମଧୁସୂଦନ, ତୁମ୍ଭର ନିଜ ହର୍ମ୍ୟରେ ଚିର ଶାନ୍ତିସୁଖ ଉପଭୋଗ କର ।

ସ୍ୱର୍ଗତ ବାପୁ ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ବାହାଦୁର

ଶ୍ରୀ ମଧୁସୂଦନ ଦାଶ
(କଟକ ନର୍ମାଲ ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକ)

୧୮୮୪ ମସିହାରେ ଛାତ୍ରବୃତ୍ତି ପରୀକ୍ଷା ଦେବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବାଲାଗି "ପ୍ରବନ୍ଧମାଳା" ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିବା କାଳରେ ମୁଁ ଉକ୍ତ ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଣେତା ଉଲ୍ଲିଖିତ ମହାତ୍ମାଙ୍କ ନାମମାତ୍ର ଜାଣିଥିଲି; କିନ୍ତୁ ୧୮୮୯ ମସିହାରେ ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜରେ ଏଫ୍. ଏ. ନ ପଢ଼ିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁଁ ତାହାଙ୍କୁ ସ୍ୱଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖି ନ ଥିଲି । ଯେଉଁଦିନ ଉକ୍ତ ମହାତ୍ମାଙ୍କୁ ମୁଁ ଚିହ୍ନିଲି, ତାହା ଏକ ବିଶେଷ ଦିବସ— ସେଦିନ ମାଘୋତ୍ସବ, ବ୍ରହ୍ମ ମନ୍ଦିରରେ ମଧୁବାବୁ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ । ମୁଁ କତିପୟ ସଙ୍ଗୀମାନଙ୍କ ସହିତ ଉକ୍ତ ଉପାସନା ଦେଖିବାକୁ ଯାଇଥିଲି । ଯେତେବେଳେ ମଧୁବାବୁ ଈଶୋପନିଷଦ୍‌ରୁ "ଈଶାବାସ୍ୟମିଦଂ ସର୍ବଂ" ଇତ୍ୟାଦିର ଆବୃତ୍ତି କରୁଥିଲେ, ତେତେବେଳେ ମୋ ମନରେ ଏହି ଧାରଣା ହୋଇଥିଲା, ସତେ କି ତାହା କୌଣସି ବୈଦିକ ଋଷିମୁଖରୁ ବିନିସୃତ ହେଉଅଛି । ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମମନ୍ଦିରଟି ନିନାଦିତ ହୋଇ ଯାଉଥିଲା ଏବଂ ଯେ ତାହା ଶୁଣିଥିଲା, ତାହାର ମନରେ ବକ୍ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ନିସର୍ଗମଧୁର ଭକ୍ତି ଜାତ ହେଉଥିଲା । ଅନ୍ତତଃ ସେହିଦିନ-ଠାରୁ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରତି ମୋର ଯେଉଁ ଭକ୍ତି ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଜାତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜାଗରୂକ ଅଛି ଏବଂ ମୁଁ ତାହା ଆଜୀବନ ଭୁଲିବି ନାହିଁ ।

ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୁଦୀର୍ଘ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ମୋର ଭକ୍ତିଭାଜନ ଗୁରୁଦେବ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିନୟଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାର ମହାଶୟଙ୍କ କୃପାରୁ ମୁଁ ତାହାଙ୍କ ସହିତ ପରିଚୟ ଲାଭ କରିଥିଲି ଏବଂ ମୁଁ ମୋର ପାଠଦଶାରେ ତାହାଙ୍କର ଅଧିକାଂଶ ସାଧାରଣ ବକ୍ତୃତା ମନୋଯୋଗସହକାରେ ଶୁଣିଅଛି ଏବଂ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବକ୍ତୃତାରେ ତାହାଙ୍କର ଗଭୀର ଐଶ୍ୱରିକ ପ୍ରେମ ଓ ଭକ୍ତିର ପରିଚୟ ପାଇଅଛି ।

୧୮୯୬ ମସିହାର ଅଗଷ୍ଟ ମାସରେ ମୁଁ କଟକ ନର୍ମାଲ ସ୍କୁଲର ଦ୍ୱିତୀୟ ଶିକ୍ଷକ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲି ଏବଂ ସେହି ଦିନଠାରୁ ମୋର ଉକ୍ତ ମହାତ୍ମାଙ୍କ ସହିତ ଘନିଷ୍ଠ ପ୍ରଣୟ ଜାତ ହେଲା । ଉକ୍ତ ମହାଶୟ ତେତେବେଳେ ନର୍ମାଲ ବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରଧାନ ଅଧ୍ୟାପକ ଥିଲେ । ଅଧଃସ୍ଥ ଶିକ୍ଷକ ସହିତ ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷକଙ୍କର ସମ୍ପର୍କ କିପରି ରହିଲେ ବିଦ୍ୟାଳୟର ଅଧ୍ୟାପନା କାର୍ଯ୍ୟ ସୁଚାରୁରୂପେ ନିର୍ବାହିତ ହୁଏ ଏବଂ ଅଧଃସ୍ଥ କର୍ମଚାରୀ କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠ ନ ହୋଇ ରହିପାରେ ନାହିଁ, ଏହା ମୁଁ ଉକ୍ତ ମହାତ୍ମାଙ୍କଠାରୁ ସେହିଦିନୁଁ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଶିଖିଅଛି । ଉକ୍ତ ବିଦ୍ୟାଳୟର ଅଧ୍ୟାପନା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଉପଯୁକ୍ତ ସମ୍ମାନ ସହି ତାହାଙ୍କ ମତାବଳୀକୁ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଅନୁସରଣ କରି ସୁଦ୍ଧା ମୁଁ ଦିନେ ହେଲେ ତାହାଙ୍କର ବିରାଗଭାଜନ ହୋଇନାହିଁ । ଅଧ୍ୟାପନା କାର୍ଯ୍ୟରେ ସୁଖ ଦୁଃଖଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପାରିବାରିକ ଓ ସାମାଜିକ ସୁଖ ଦୁଃଖ ବିଷୟକ ପ୍ରସଙ୍ଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ବିଷୟରେ ମୁଁ ଉପଦେଶ ଲୋଡ଼ିଅଛି, ତେତେବେଳେ ତାହା ଅକୁଣ୍ଠିତ ଓ ଅକପଟ ଭାବରେ ତାହାଙ୍କଠାରୁ ଲାଭ କରିଅଛି ଏବଂ ଅଧିକାଂଶ ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସେ ମୋର ଶିକ୍ଷାଗୁରୁ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ସହକାରୀ ଶିକ୍ଷକ, ଛାତ୍ର ଏବଂ ସାଧାରଣ ଜନମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାହାଙ୍କର ସହାନୁଭୂତି ଦେଖିଲେ ବିସ୍ମୟାନ୍ୱିତ ହେବାକୁ ହୁଏ ଏବଂ ସେ କାହାରିକୁ ଯଥାସାଧ୍ୟ ସାହାଯ୍ୟ ନ କରି ରହି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଛାତ୍ରମାନେ ତାହାଙ୍କୁ ପିତା ତୁଲ୍ୟ ସ୍ନେହ ଓ ଭକ୍ତି କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ତାହାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଧର୍ମ-ଜୀବନରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କର ଅସଂଖ୍ୟ ଛାତ୍ର ମଧ୍ୟରୁ କେହି ଜଣେ ହେଲେ ଦିନେ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଅଭକ୍ତି ବା ଅସମ୍ମାନ ପ୍ରକାଶ କରିଥିବାର ମୁଁ ଶୁଣି ନାହିଁ, ଏପରି କି କେହି ଦିନେ ତାହାଙ୍କର ସ୍ନେହକଷାୟିତ ନୟନ ଓ ତୀବ୍ର ଭର୍ତ୍ସନାରେ କ୍ଷୁବ୍ଧ ହୋଇ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରତି ବୀତଶ୍ରଦ୍ଧ ହୋଇଥିବାର ବା ଅଭକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିବାର ଦେଖା ନାହିଁ । ଛାତ୍ରର ଦୋଷ ଦେଖିଲେ ସେ ଯେପରି ପିତୃତୁଲ୍ୟ ଭର୍ତ୍ସନା କରନ୍ତି, ସେହିପରି ଆଶ୍ୱାସବାଣୀ ପ୍ରୟୋଗ କରି ତାହାର ଦୁଃଖ ଅପନୋଦନ କରନ୍ତି । ଛାତ୍ରର ସାମାନ୍ୟ ଗୁଣ ଦେଖିଲେ ସେ ଆନ୍ତରିକ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ ନ କରି ରହି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ହଜାର ଦୋଷ ମଧ୍ୟରେ

କାହାର କଣିକାଏ ଗୁଣ ଥିଲେ ସେ ତାହାକୁ ଖୋଜି ବାହାର କରନ୍ତି । ସେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଯେପରି "ଅଧୃଷ୍ୟ" ସେହିପରି "ଅଧିଗମ୍ୟ" ଥିଲେ । କେବଳ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ନୁହେ, ସହକାରୀ ଶିକ୍ଷକ ତଥା ସାଧାରଣ ଜନସମାଜର ସେ "ଅଧୃଷ୍ୟ" ଅଥଚ "ଅଧିଗମ୍ୟ" ।

ସେ ସମୟର ଦିନ ଦିନକର କଥା ମନେପଡ଼ିଲେ ଆଜି ହୃଦୟ ନିତାନ୍ତ ବ୍ୟଥିତ ହେଉଅଛି । ତତ୍କାଳରେ ମୁଁ ପୀଡ଼ିତ ହେଉଥିଲେ ମୋତେ ଦେଖି ସନ୍ତୋଷ ଦିବାକୁ ସେ ଦିନେ ସୁଦ୍ଧା ଭୁଲି ନାହାନ୍ତି ଏବଂ ଦେହରେ ହାତ ବୁଲାଇ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେବାକୁ ସଙ୍କୁଚିତ କରି ନାହାନ୍ତି । ପ୍ରକୃତରେ ତାଙ୍କ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଯାତନାର ବିଶେଷ ଲାଘବ ଘଟୁଥିଲା । ସ୍ୱୟଂ ଯେତେବେଳେ ପୀଡ଼ିତ ହେଉଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେ ମୋତେ ଦିନେ ନ ଦେଖିଲେ ଡାକି ପଠାନ୍ତି ଏବଂ ଚବିଶ ଘଣ୍ଟା ମଧ୍ୟରେ ଯେତେବେଳେ ଯାହା ଘଟିଥାଏ ତାହା ବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି । ଥରେ ସେ ବାତଜ୍ୱରରେ ପୀଡ଼ିତ ଥିଲାବେଳେ ମୋତେ କହିଥିଲେ, "ମୁଁ ତୁମ୍ଭକୁ ଦେଖିଲେ ମନେ କରେ ମୋର ପୀଡ଼ା କମିଗଲା ।" ମୁଁ କହିଲି, "ଆପଣ ମୋତେ ବଡ଼ ଭଲ ପାଆନ୍ତି, ତାହାହିଁ ଏଥିର କାରଣ ।" ସେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, "ସ୍ୱଭାବତଃ ମୁଁ ତୁମ୍ଭ ପ୍ରତି ବଡ଼ ଆକୃଷ୍ଟ, କାରଣ କ'ଣ ଜାଣେ ନାହିଁ, ତୁମ୍ଭେ ତ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ମୁଁ ବ୍ରାହ୍ମ, ତୁମ୍ଭେ ଯୁବକ, ମୁଁ ବୃଦ୍ଧ, ଏହା କେବଳ ହୃଦୟର ଆକର୍ଷଣ ।"

ତାହାଙ୍କ ସହିତ ସାଧାରଣ କଥୋପକଥନରେ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ଈଶ୍ୱରପ୍ରେମ ବିଷୟକ କଥା ଅବଶ୍ୟ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ ଏବଂ ସେହି ପରମ-କାରୁଣିକ ପରମେଶ୍ୱର ଯାହା ପ୍ରତି ଯାହା କରନ୍ତି, ତାହା ଜଗତର ମଙ୍ଗଳ ନିମିତ୍ତ, ଏହି ଭାବ ସର୍ବଦା ତାହାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଜାଗରୂକ ଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ ।

ଦିନେ ମୁଁ ଗୋଟିଏ ଶ୍ରେଣୀରେ ପଢ଼ାଉଥିଲି, ଛାତ୍ରମାନେ କିଛିଏ ଉଚ୍ଚ ସ୍ୱରରେ ଗୋଳମାଳ କଲେ, ତହିଁ ସେ ଉକ୍ତ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଆସି ବିରକ୍ତିଭାବ ପ୍ରକାଶ କରି ମୋତେ କହିଲେ, "ତୁମ୍ଭେ ବଡ଼ ମୃଦୁ ।" ଅଧ୍ୟାପନା ଶେଷରେ ମୋତେ ଡାକି କହିଲେ, "ଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟରେ ସେପରି କହିବାଦ୍ୱାରା ତୁମ୍ଭେ ମୋ ପ୍ରତି ଅସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲ ପରା ? ବାହ୍ୟକୋପ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଏବଂ ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଦୟା ଏ ଦୁହେଁ ଶିକ୍ଷକର ପ୍ରଧାନ ସହାୟ, କିନ୍ତୁ ମୋ ପରି ହଠାତ୍ ରାଗିବା ଶୋଭନୀୟ ନୁହେଁ ।" ତାହାଙ୍କର ମହାନୁଭବ ସ୍ୱଭାବ କିପରି ଥିଲା, ତାହା ଏଥିରୁ ସହଜରେ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହେବ । ତାହାଙ୍କର ବିନୟ ଓ ସୌଜନ୍ୟ ଏବଂ ଚରିତ୍ରର ମଧୁରତା ତାହାଙ୍କ କ୍ଷଣକୋପକୁ ମୃଦୁଭାବାପନ୍ନ କରି ଦେଉଥିଲା । ସେ ଯେତେ ରାଗିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେହି ରାଗ ତାଙ୍କ ମନରେ ୧୦।୧୫ ମିନିଟ୍‌ରୁ ଅଧିକକାଳ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରି ପାରୁ ନ

ଥିଲା । ସେ ବିନୟର ଅବତାର ଥିଲେ ଏବଂ ତାହାଙ୍କ ବିନୟ ଓ ସୌଜନ୍ୟ ଦେଖି କେହି ତାହାଙ୍କ ଉପରେ ଦୀର୍ଘକାଳ ରାଗକରି ରହି ପାରୁ ନଥିଲେ ।

କଟକ ନର୍ମାଲ ସ୍କୁଲରେ ସ୍ଥାପିତ ଆଲୋଚନା ସଭାଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜର ସ୍ଥାପନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହାଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରକାର ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାବିଷୟକ ସାଧାରଣ ଉଦ୍ୟମରେ ମୁଁ ତାହାଙ୍କର ଅନୁଗତ ହୋଇ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଅଛି ଯେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଦୀନାବସ୍ଥା ଦେଖି ତାହାଙ୍କର ପ୍ରାଣ ସତତ କାନ୍ଦୁଥିଲା । କିପରି ଏହି ଦୀନହୀନ ସାହିତ୍ୟ ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶରେ ଗଠିତ ହେବ, ଏହାହିଁ ତାହାଙ୍କର ଆନ୍ତରିକ କାମନା ଥିଲା । ଅବସର ପାଇଲେ ସେ ଗୋଟିଏ ଦିଓଟି କବିତା ନ ଲେଖି ରହି ପାରୁ ନ ଥିଲେ । ଏଣେ ପେଟକୁ ମାରୁଥାଏ, ତେଣେ କବିତା ଲେଖା ଯାଉଥାଏ କିମ୍ବା କୌଣସି ବକ୍ତୃତା ଦେବା କି ଆତ୍ମୋନ୍ନତି ସାଧନ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପୁସ୍ତକାଦିର ପାଠ ହେଉଥାଏ, ଏହା ମୁଁ ସତତ ଦେଖିଅଛି । ଥରେ ଘୋର ଯାତନା କାଳରେ ନିଷେଧ କରିବାରୁ ମୁଁ ଉତ୍ତର ପାଇଥିଲି, "ଲେଖାରେ କି ପଢ଼ାରେ ମନଟା ଲାଗିଗଲେ ଯାତନାଟା ଟିକିଏ ଊଣା ହେଲାପରି ଜଣାପଡ଼େ, ପେଟ କୁଟୁକୁଟୁ ହୋଇ କାଟୁଛି, ମୁଁ କୁଟୁକୁଟୁ ହୋଇ ଲାଗିଛି, ଦେଖାଯାଉ କାହାର କେତେ ବଳ ?"

ତାହାଙ୍କର ଦୃଢ଼ ଧାରଣା ଥିଲା ଯେ ସର୍ବପ୍ରକାର ରୋଗ ସ୍ୱକୃତ ପାପର ଦଣ୍ଡ । ପ୍ରାକୃତିକ ନିୟମର ଲଙ୍ଘନ ଏକ ମହାପାପ । ଆଇନର ଅନଭିଜ୍ଞତାବଶତଃ କେହି ଯେପରି ସ୍ୱକୃତ ଅପରାଧଜନିତ ଦଣ୍ଡରୁ ମୁକ୍ତ ଲଭି ପାରିବ ନାହିଁ । ଦଣ୍ଡଭୋଗ କାଳରେ ଯେଉଁ ଅନୁତାପ ହୁଏ, ତାହା ଆତ୍ମାକୁ ପବିତ୍ର କରେ । ଆତ୍ମା ପବିତ୍ର ହେଲେ ଈଶ୍ୱରାନୁଭୂତି ଜନ୍ମେ । ପରମକାରୁଣିକ ଈଶ୍ୱର ଦୟା କରି ରୋଗ ରୂପ ଦଣ୍ଡର ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛନ୍ତି । ରୋଗର ଯାତନା ଭୋଗିବା ଲାଗି ପାପୀ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରସ୍ତୁତ ରହିବା ଉଚିତ ଏବଂ କେଉଁ ନିୟମର ଲଙ୍ଘନରୁ ରୋଗ ଜାତହେଲା, ତାହା ଜାଣି ନିୟମଭଙ୍ଗ ଲାଗି ଅନୁତପ୍ତ ହେବା ବାଞ୍ଛନୀୟ । ଏଥିରେ ମୁଁ ତାଙ୍କ ସହିତ ଯୁକ୍ତି କରୁ କରୁ ଏହିପରି ଉତ୍ତର ପାଇଥିଲି । କି ଅସାଧାରଣ ବୋଧଶକ୍ତି ।

ସରକାରୀ ଚାକିରିରେ ଥିବାରୁ ସେ କୌଣସି ରାଜନୈତିକ ଆଲୋଚନାରେ ଯୋଗ ଦେଉ ନ ଥିଲେ । ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ ଯେତେବେଳେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା ଏବଂ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହେଲା ଯେ ରାଜନୈତିକ ଓ ଧର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଭିନ୍ନ ସର୍ବପ୍ରକାର ଦେଶହିତକର ବିଷୟ ତହିଁରେ ଆଲୋଚିତ ହେବ, ତେତେବେଳେ ଉକ୍ତ ସମ୍ମିଳନୀ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଯେଉଁ ପ୍ରୀତି ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ସେ ସମୟରେ ଯେ ତାଙ୍କ ସହିତ ସେ ବିଷୟରେ କଥୋପକଥନ କରିଅଛି, ସେ ଜାଣେ ।

ତେତେବେଳେ ସେ ମୋତେ ଅନେକ ଥର ଏହିପରି କହିଅଛନ୍ତି :—"ଏହି ଯେ ନବଜାଗରଣର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଅଛି, ତହିଁରେ ଉତ୍କଳ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ହେଲେ ତାହାର ଉନ୍ନତି ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ । ଏହାର ଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଆକାଶ ବିମଳ ହୋଇ ଉଠିବ । ଈଶ୍ୱର ଏହି ସଚ୍ଚେଷ୍ଟା ଉପରେ ଆଶୀର୍ବାଦ ବର୍ଷଣ କରନ୍ତୁ ।" ଈଶ୍ୱର-ପ୍ରେମିକ ଅଶାସ୍ତିର ଆଶା ବିଫଳ ହେବାର ନୁହେ, ତେଣୁ ମନେହୁଏ, ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର ସୁଦୂର ଭବିଷ୍ୟତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁକୂଳ ନୁହେ ।

୧୯୦୫ ମସିହାରେ ମୁଁ କଟକ ଛାଡ଼ି ପୁରୀଠାକୁ ଗଲି । ସେହିଦିନୁ ତାହାଙ୍କ ସହିତ ମୋର ଅନେକ ଥର ସାକ୍ଷାତ୍ ହେବାର ସୁଯୋଗ ନ ଥିଲା, ତଥାପି ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯେତେ ଥର ସାକ୍ଷାତ୍ କରିଅଛି, ତାହାଙ୍କର ମଧୁମୟ ପ୍ରେମରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ଯାଇଅଛି । ସେହି ଅକପଟ ପୁଣ୍ୟମୟ ପ୍ରେମ ଏ ସଂସାରରେ ଦୁର୍ଲଭ । ତାହାଙ୍କର ସରକାରୀ ଚାକିରୀ ଛାଡ଼ିବାର ଶେଷ ଦିନ ପୁରୀରେ ଅତିବାହିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ତଦୁପଲକ୍ଷେ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ସାହି ନିବାସୀ ଜମିଦାର ମିଠୁ ମିଶ୍ର ମହାଶୟ ତାହାଙ୍କୁ କତିପୟ ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବଙ୍କ ସହିତ ମହାପ୍ରସାଦ ସେବା କରାଇବାର ଆୟୋଜନ କରିଥିଲେ । ସେହିଦିନ ତାହାଙ୍କ ସକରୁଣ ପ୍ରେମବିଦାୟ ବାଣୀରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ସମସ୍ତେ ଶୋକବିହ୍ୱଳ ହୋଇ ଯାଇଥିଲୁଁ ଏବଂ ଯେତେ-ବେଳେ ସେ ସମବେତ ବନ୍ଧୁଗଣ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରି ସଜଳ ନୟନରେ ଆସନ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ତେତେବେଳେ ତାହାଙ୍କ ବିନୟ ନମ୍ର ମୁଖଶ୍ରୀ ଅଦ୍ୟାବଧି ମୋର ହୃଦୟ ପଟରେ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ଅଙ୍କିତ ଅଛି ଏବଂ ବୋଧହୁଏ ଚିରକାଳ ରହିବ । ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମର ବିଭୁପ୍ରସାଦ ବୋଲି ମହାପ୍ରସାଦ ପ୍ରତି ଏଡ଼େ ଭକ୍ତ ହୋଇପାରେ, ଏହା ମଧ୍ୟ ଆଶାର ଅତୀତ ।

ଏହି କଟକକୁ ଫେରି ଆସିବା ପରେ ବିଗତ ଦେଢ଼ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ମୋର ତାଙ୍କ ସହିତ ଅନେକ ଥର ସାକ୍ଷାତ୍ ହୋଇଅଛି ଏବଂ ଯେତେଥର କଥୋପକଥନ ହୋଇଅଛି, ତେତେଥର କଟକ ଟାଉନ ଭିକ୍ଟୋରିଆ ହାଇ ଇଂଲିଶ ସ୍କୁଲ ବା ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜର ଉନ୍ନତିବିଷୟକ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅଥବା କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ ବା ବଙ୍ଗଳା ପୁସ୍ତକର କିମ୍ବା ସଦ୍ୟପ୍ରଣୀତ କୌଣସି କବିତାର ଆଲୋଚନାରେ କାଳ ଅତିବାହିତ ହୋଇଅଛି । ଶେଷଥର ସାକ୍ଷାତ୍ ସମୟରେ ସେ ମୋତେ କହିଥିଲେ, "ଆଗାମୀ ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମୀ ଦିନ ଗୋଟିଏ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମିଳନୀ କରିବା ।" କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମୀ ଆସୁଛି ମଧୁ ବାବୁ ଅମରଲୋକରେ । ସେହି ଅମରଲୋକରେ ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମୀ ଦିନ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମିଳନୀ ହେବ, ଆମ୍ଭେମାନେ କ'ଣ ତହିଁରେ ଯୋଗ ଦେଇ ପାରିବା ?

ଅଳ୍ପଦିନ ପୂର୍ବେ ଥରେ ଯେତେବେଳେ ସେ ରୋଗଶଯ୍ୟାରେ ଶାୟିତ ଥିଲେ, ତେତେବେଳେ ମୁଁ ଦିନେ ରାତିରେ ତାଙ୍କୁ ସଙ୍ଘୋଳିବାକୁ ଯାଇଥିଲି । ବିଛଣା ପାଖରେ ବସିବାକୁ କହିବାରୁ ମୁଁ ବସିଲି । କହିଲେ, "ମୋତେ ତୁମ୍ଭର ହାତ ଦିଓଟି ଦିଅ ।" ମୋର ହାତ ଦିଓଟି ନେଇ ନିଜ ପେଟ ଉପରେ ଏବଂ ମୁଣ୍ଡରେ ରଖିଦେଲେ । ମୁଁ କିଛି କ୍ଷଣ ହାତ ବୁଲାଇବା ପରେ ନିଜର ଦୁଇ ହାତ ମଧ୍ୟରେ ମୋର ହାତ ଦିଓଟି ରଖି କହିଲେ, "ବଡ଼ ଆରାମ ଲାଗିଲା ।" ମୁଁ ପଚାରିଲି, "ଆଜି କିଣ ଟିକିଏ ଭଲ ଲାଗୁଛି ?" "ହଁ ଟିକିଏ ଭଲ ଅଛି" ବୋଲି କହି ଅଶ୍ରୁବିମୋଚନ କଲେ । ତଦନନ୍ତର କହିଥିଲେ, "ଅତି ଅଳ୍ପ ବୟସରୁ ମୁଁ ରୁଗ୍ଣ, ଏହି ରୁଗ୍ଣ ଶରୀର ଘେନି ମୁଁ ଏଠାରେ କିଣ କରିବି ? କି ଈଶ୍ୱର ସେବା କି ସାହିତ୍ୟସେବା କାହିଁରେ ଅଧିକ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ପାରିଲି ନାହିଁ । ରୋଗଜ୍ୱାଳା ଓ ଋଣଜ୍ୱାଳା ଉଭୟ ମୋତେ କଷ୍ଟ ଦେଉଅଛନ୍ତି । ଏ ଦୁହେଁ ପାପର ଦଣ୍ଡ ମାତ୍ର । ସତେ କିଣ ଏଥିରେ ଆତ୍ମା ପବିତ୍ର ହୋଇ ସେହି ଚିନ୍ମୟ ପ୍ରେମାଧାର ଲାଭ କରିବ ?"

ଏହା କହୁଁ କହୁଁ ଦୁଇ ଚକ୍ଷୁ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଗଲା । ଇତ୍ୟବସରରେ ରାଜମୋହନ ବାବୁ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ତାଙ୍କୁ ରାତି ଅଧିକ ହୋଇଥିବାର କହି ମୋତେ ବିଦାୟ ଦେଲେ । ଏଥି ପରେ ମୋର ତାଙ୍କ ସହିତ ଥରେ ମାତ୍ର ସାକ୍ଷାତ୍ ହୋଇଥିଲା । ସେଦିନ କଟକ ଟାଉନ ଭିକ୍ଟୋରିଆ ସ୍କୁଲର କାର୍ଯ୍ୟନିର୍ବାହିକା ସଭାର ଏକ ଅଧିବେଶନ ଥିଲା । ଅଧିବେଶନ ପୂର୍ବରୁ ସେ ମୋତେ ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମୀ ଦିନ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମିଳନୀ କରିବା ବ୍ୟବସ୍ଥା କହିଥିଲେ । ଅଧିବେଶନ ପରେ ଆଉ କିଛି କଥୋପକଥନ ହୋଇନାହିଁ । ସର୍ବଶେଷଥର ଶ୍ମଶାନଭୂମିରେ ସାକ୍ଷାତ୍ । ମୃତ୍ୟୁଶଯ୍ୟାରେ କୁସୁମଦାମଶୋଭିତ ସେହି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ପ୍ରସନ୍ନ ବଦନ ଚିରକାଳ ସ୍ମୃତିପଟରେ ଲଗି ରହିବ । ଆହା ! କି ପ୍ରଶାନ୍ତ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ବଦନଶୋଭା; ନୟନ ଦିଓଟି ସତେ କି ଧ୍ୟାନସ୍ତିମିତ ।

ଏହି ମୃତ ମହାତ୍ମାଙ୍କର ପବିତ୍ର ଜୀବନ ପୁରାଣ ପ୍ରଥିତ ଜନକଙ୍କର କର୍ମମୟ ଧର୍ମଜୀବନ ଦ୍ୱାରା ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଧହୁଏ । ଗୃହାଶ୍ରମୀ ଯୋଗୀ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ଭକ୍ତ ମଧୁସୂଦନ ଈଶ୍ୱରନିଷ୍ଠତା ସହ ସାଂସାରିକ କାର୍ଯ୍ୟ ସୁଚାରୁ ରୂପେ ସମ୍ପାଦନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଲୋକସମାଜର ଜନୈକ ଈଶ୍ୱର ପ୍ରେରିତ ଶିକ୍ଷକ ଥାଇ ସତ୍ ଧର୍ମ ଓ ସତ୍ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରଚାର ଓ ବିସ୍ତାର ଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳ ତନୟମାନଙ୍କୁ ଏକ ଅଭିନବ ଆଦର୍ଶ ଦେଖାଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଈଶ୍ୱରନିଷ୍ଠ ଋଷିକଳ୍ପ ଭକ୍ତକବି ରାଓ ମଧୁସୂଦନ ଜଣେ କ୍ଷଣଜନ୍ମା ପୁରୁଷ ଏବଂ ଈଶ୍ୱର କରନ୍ତୁ ତାହାଙ୍କର ପରଲୋକଗତ ଆତ୍ମା

ଉତ୍କଳ ତନୟମାନଙ୍କ ଐହିକ ଓ ପାରତ୍ରିକ ଆତ୍ମୋନ୍ନତି ମାର୍ଗରେ ନିତ୍ୟ ପଥ ପ୍ରଦର୍ଶକ ହୋଇ ରହନ୍ତୁ ।

ଶୋକ-ସ୍ମୃତି

ଶ୍ରୀ ଶଶୀଭୂଷଣ ରାୟ
(କବିବର ରାଧାନାଥ ରାୟଙ୍କ ସୁପୁତ୍ର)

ଦୋବନ୍ଧା ଶ୍ମଶାନଭୂମି ! ଆଜି କୁହେଳିକାପୂର୍ଣ୍ଣ ଉଷାରେ ତୋହର ଅଟ୍ଟହାସ୍ୟ ଦେଖି ହୃଦୟ ସ୍ତବ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ଗତ ରାତ୍ରିର ଅନନ୍ତ ଅନ୍ଧକାରର ଆବରଣ ତଳେ ମହାପ୍ରାଣ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନ ବନ୍ଧନ ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଖସି ପଡ଼ୁଥିଲା—ଆତ୍ମୀୟ ବନ୍ଧୁଗଣ, ପୁତ୍ର, କନ୍ୟା, ଜାମାତା ପ୍ରଭୃତି ବିଦାୟ ଦେବାକୁ ମୃତ୍ୟୁଶଯ୍ୟା ନିକଟରେ ସମବେତ ହୋଇଅଛନ୍ତି —ଏହି ଭୀଷଣ ରାତ୍ରିର ଶୋଚନୀୟ ଦୀପ ନିର୍ବାଣୋନ୍ମୁଖ ଦୃଶ୍ୟ ଯଥାଯଥ ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିବାକୁ ଚିତ୍ରକର କେହି ନାହାନ୍ତି ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ତୋହର ଆଜି ଏ ଭାବ ପ୍ରାତଃକାଳରୁ ଦେଖି ମୁଁ ଚକିତ ହେଉଅଛି—ବୋଧହୁଏ ମୋହର ଚିରାରାଧ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କ ସମୀପକୁ ଏହି ଦୁଃସ୍ଥ ପରିବାରର ସମ୍ବାଦ ପ୍ରେରଣ କରିବାର ସମୟ ଉପସ୍ଥିତ ହେବାକୁ ବସିଲାଣି, ଏହା ସ୍ୱତଃ ମନେ ପଡ଼ୁଅଛି । ପିତୃଦେବଙ୍କ ସମାଧିରେ ଫୁଲ ଅର୍ପଣ କରୁଁ କରୁଁ ମନରେ ଭାବିଲି, ଆଜି ତାଙ୍କର ପ୍ରିୟତମ ଶିଷ୍ୟ ଏବଂ ଜୀବନସଖା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ସମ୍ବାଦ ନେଇ ତାହାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଉଅଛନ୍ତି ଏବଂ ତୋହର ଏହି ସମତାପୂର୍ଣ୍ଣ ଭବ-ସମ୍ବଳିତ ଭୂମି ତାହାଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ବସିଲାଣି ସିନା ?

ଧୀରେ, ଧୀରେ, ଅତି ଧୀରେ, ମଧୁସୂଦନ ! ଚଞ୍ଚଳ ହୁଅନାହିଁ, ଆଉ ଏହି ସ୍ୱାର୍ଥପର ସଂସାରରୁ ଚିରବିଦାୟ ନେବାକୁ ଏତେ ଚଞ୍ଚଳ ହୁଅନାହିଁ—ଧୀରେ, ଧୀରେ ପରିତ୍ୟକ୍ତ, ଶୋକାର୍ତ୍ତ ପରିବାରବର୍ଗଙ୍କୁ ପଛକୁ ଅନାଇ, ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମହାମହେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନକରି ଉପରକୁ ଉଠ । ତୁମ୍ଭର ପ୍ରାଣପ୍ରତିମ ପୁତ୍ର ଜୟନ୍ତ, ପ୍ରଶାନ୍ତ, ସୁକାନ୍ତ ଓ ଶ୍ରୀକଣ୍ଠ, ଲକ୍ଷ୍ମଣ-ପ୍ରତିମ ଅନୁଜ ଜଗନ୍ନାଥ, ପ୍ରିୟତମା କନ୍ୟା ବାସନ୍ତୀ, ରେବା, ଅବନ୍ତୀ, ଶାନ୍ତି, ସାନ୍ତ୍ୱନା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ସ୍ନେହ ଓ ମାୟାପାଶ ଛିନ୍ନ କରି ଧୀରେ, ଧୀରେ ଚାଲିଯାଅ । ଉପରର ଡାକ ଶୁଣି ବ୍ୟଗ୍ର ହୁଅନାହିଁ,

ଦେବ, ଟିକିଏ ପଛକୁ ଦେଖ । ପୁତ୍ରର ଚିକିତ୍ସା ବିଦ୍ୟା ଶିଖିବା ସାର୍ଥକ ଦେଖିଲ—ଦେବତାରୂପୀ ପିତାଙ୍କ ସେବା ଓ ଶୁଶ୍ରୂଷାରେ ବିଗତ ଏକ ପକ୍ଷ କାଟିଅଛୁ, ଜସ୍ୱନ୍ତକୁ ଚିକିତ୍ସା-ବିଦ୍ୟାରେ ପାରଦର୍ଶୀ କରାଇବା ତୁମ୍ଭର ସାର୍ଥକ ହୋଇଅଛୁ, ଦେବ । ଜସ୍ୱନ୍ତ ଏହି ଚିକିତ୍ସା ବିଦ୍ୟାରେ ଅନେକଙ୍କର ଉପକାର କରିବ, ମାତ୍ର ନିବିଷ୍ଟ ଚିତ୍ତରେ ଅହୋରାତ୍ର ତୁମ୍ଭର ଚିକିତ୍ସାରେ ପୁତ୍ରର ପ୍ରକୃତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟର ଯେଉଁ ଆଦର୍ଶ ଦେଖାଇଅଛୁ, ତହିଁରେ ତାହାକୁ ଆଶୀର୍ବାଦ କର, ତାହାର ଜୀବନ-ପଥ ପୁଷ୍ପାସ୍ତୃତ ହେଉ ଏବଂ ଉପରକୁ ଉଠି ସେହି ବିଶ୍ୱପିତାଙ୍କ ନିକଟରେ ସମସ୍ତ ପରିବାରବର୍ଗଙ୍କ ମଙ୍ଗଳ ପ୍ରାର୍ଥନା କର ।

ସବୁ ଶେଷ ହେଲା ! ମୁହୂର୍ତ୍ତିରେ ଭସ୍ମରାଶିରେ ପରିଣତ ହେଲ ପିତା ! ବିଗତ ୫୦ ବର୍ଷ ହେଲା ତୁମ୍ଭ ସହିତ ଏହି ପରିବାରର ସମ୍ବନ୍ଧ, ଏହା ସବୁ ସଂସାର-ଚକ୍ଷୁରେ ତୁଟି ସୁଦ୍ଧା ତୁଟିଲା ନାହିଁ, ରହିଲା ? କେଉଁଠାକୁ ଆସିଲ ? ସେହି ପୋତନ୍ଦା ଶ୍ମଶାନ ଭୂମି କି ? ଯେଉଁଠାରେ ଆଜକୁ ୪ ବର୍ଷ ୮ ମାସ ତଳେ ତୁମ୍ଭର "ପୂଜ୍ୟପାଦ କୈଶୋର-ଗୁରୁ, ପରମାତ୍ମୀୟ ଯୌବନସଖା, ଶିରଜୀବନର ପରମ ହିତୈଷୀ, ପବିତ୍ର-ସାହିତ୍ୟ-ସେବା-ବ୍ରତରେ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ, ବନ୍ଦନୀୟ କବି" ଭସ୍ମରାଶିରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲେ, ତାହାଙ୍କ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ତୁମ୍ଭେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଗ୍ରହଣ କଲ ? ବଡ଼ ଦୁଃଖରେ ଦିନେ ଲେଖିଥିଲ :—

"ଏକାନ୍ତେ ଚରଣ-ତଳେ ସୁଖେ ବସିବାର
କାହିଁ ଗଲା ମୋର ସେହି ପୁଣ୍ୟ ଅଧିକାର ?"

ଏବେ ତାହା ସାର୍ଥକ ହେଲାଟିକି ? ହେଉ, ଶାସ୍ତ୍ରକାରଙ୍କ ବଚନ "ଯାଦୃଶୀ ଭାବନା ଯସ୍ୟ ସିଦ୍ଧିର୍ଭବତି ତାଦୃଶୀ" ଏବେ ଲୋକାନ୍ତରିତ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ତୁମ୍ଭର ସବୁ ସିଦ୍ଧ ହେଲା ପିତା ? କାଳଚେରରେ ଠିକ୍ ୫ ବର୍ଷ ତଳେ କିଶୋର-ଚନ୍ଦ୍ର-ସାହିତ୍ୟ-ସଭାରେ ତୁମ୍ଭର ବକ୍ତୃତା ଆଜି ସୁଦ୍ଧା କର୍ଣ୍ଣରେ ପ୍ରତିଧ୍ୱନିତ ହେଉଅଛୁ । ସେହି ସଭାର ସଭାପତି ମୋର ଶିରଶ୍ରଦ୍ଧେୟ ରାଧାନାଥଙ୍କ ସମୀପରେ କହିଥିଲ, "ବର୍ତ୍ତମାନ ସଭାପତି ମହାଶୟଙ୍କ ଚରଣ ତଳେ ମୋହର ଅନେକ ଶିଖିବାର ବାକି ରହିଅଛୁ ଏବଂ ତାହାଙ୍କ ଚରଣ-ସେବା କରୁ କରୁ ଅନେକ ଶିଖି ପାରିବି ।" ଏବେ ଦୁହେଁ ଏକତ୍ର, କଣ ଶିଖିବାର ଅଛୁ ଶିଖୁଥାଅ, ଦେବ ।

ପିତୃଦେବ ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପରଠାରୁ କେତେଥର ତୁମ୍ଭେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଘରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ମୋହର ପରମାରାଧ୍ୟା ମାତୃଦେବୀଙ୍କ ଚରଣଧୂଳି ମସ୍ତକରେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛ, ମାତ୍ର କୌଣସି ଦିନ ଯୋଡ଼ା ସିଦ୍ଧ ଏଠାକୁ ଆସିବାର ଦେଖି ନାହିଁ । କେତେଥର ତୁମକୁ ଯୋଡ଼ା ଆଣିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରିଅଛୁ, ମାତ୍ର ପ୍ରତିଥର

ତୁମ୍ଭେ ଅତି ବିନୀତ ଭାବରେ ମୋହର ଅନୁରୋଧ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଅଛ । ଗୁରୁ ଭକ୍ତି ଓ ଗୁରୁ-ସନ୍ତାନର ପ୍ରକୃତ ପରିକାଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶନ ଏହାଠାରୁ ଅଧିକ ? ତୁମ୍ଭେ ଏକାନ୍ତ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ଉପାସନା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲ, ଆଜି ତୁମେ ଜଣେ ଏକାନ୍ତ ବଡ଼ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନାରେ ରତ ହୁଅ । ଯାହାଙ୍କ ଉପାସନା ଅତି ଦୂରରେ ରହି କରୁଥିଲ, ଆଜି ତାହାଙ୍କ ସମୀପସ୍ଥ ହୋଇଅଛ, ଏହି ନୀରସ ପାର୍ଥିବ ଚିନ୍ତା ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ପଳାଇ ଗଲାଣି, ଆଉ ଭାବନା କଣ ? ଘୋର ସାଂସାରିକ ହୋଇ ତୁମ୍ଭେ ଏହି ମିଠ ସଂସାରରେ

"ଜୀବାତ୍ମାରେ ପରମାତ୍ମା-ଭୂମା-ଆବିର୍ଭାବ ।"
ତୁମ୍ଭର ଜୀବନରେ ଦେଖାଇ ଯାଇଅଛ ଦେବ !

ତୁମ୍ଭର ରୂପରେ, ତୁମ୍ଭର ବକ୍ତୃତାରେ, ତୁମ୍ଭର ଆକାର-ଇଙ୍ଗିତରେ ସେହି "ସତ୍ୟ-ଶିବ-ସୁନ୍ଦରଙ୍କ" ର ଅବ୍ୟାହତ ଭାବର ପ୍ରତିଧ୍ୱନି ହେଉଥିଲା, ତାହା ମୁଁ ନିତାନ୍ତ କ୍ଷୁଦ୍ର, ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବ କଣ ?

ତୁମ୍ଭର ଗୁଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ବସିନାହିଁ । ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଅଗ୍ରଜ ବୋଲି ସବୁବେଳେ ଜାଣିଥିଲି, ତୁମ୍ଭେ ମୋତେ ଅନୁଜ ବୋଲି ସର୍ବଦା ମୋହ ଉପରେ ସ୍ନେହ ଢାଳି ଦେଉଥିଲ । ମୋହର ଜନ୍ମ ସମୟରେ ମୋହର ପରମାରାଧ୍ୟ ପିତୃଦେବ ତୁମ୍ଭର ନାମାନୁସାରେ ମୋହର ନାମକରଣ କରିଥିଲେ—କେବଳ ତୁମ୍ଭର ସ୍ମୃତି ସକାଶେ, ଏହା ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳବିଦିତ । "ମଧୁ" ବୋଲି ଡାକିବାକୁ ମୋହର ପିତୃଦେବ ସର୍ବଦା ଭଲ ପାଉଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ନାମ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପରିବାରବର୍ଗରେ ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରଚଳିତ । ସମଗ୍ର ଜୀବନବ୍ୟାପୀ ସମ୍ବନ୍ଧ ତୁମ୍ଭ ସହିତ ଲାଗି ରହିଥିଲା । ଆଜି ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧ ଛିନ୍ନ କରିବାର ସମୟ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା, ଏହି ସଂସାରର ରୀତି ! ମାତ୍ର ଯେ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ବରାବର "ମଧୁ" ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରୁଥିଲେ, ତାହାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଉଅଛ, ତାହାଙ୍କ ଡାକରେ ତୁମ୍ଭର କର୍ଣ୍ଣ ପରିତୃପ୍ତ ହେଉଥିବ, ତାହାଙ୍କୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ସମ୍ବାଦ ଜଣାଇ ଦେବ ଏବଂ ଏହି ଉତ୍କଳର ବିଗତ ୪୫ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ କେତେ ପ୍ରକାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇ ଗଲାଣି ସମସ୍ତ କହିବ । ସେଠାକୁ Wireless Telegraphy ର ପ୍ରଚଳନ ହୋଇନାହିଁ, ସୁତରାଂ ବର୍ତ୍ତମାନ ସମ୍ବାଦ ପ୍ରେରଣର ତୁମ୍ଭେହିଁ ଅବଲମ୍ବନ, ଏହା ଭାବ କଥଞ୍ଚିତ୍ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହେଲି ।

ଜ୍ଞାନୀମାନେ ସର୍ବଦା ଉପଦେଶ ଦିଅନ୍ତି, "ମାୟାମୟ ସଂସାରକୁ ଜାଣି ଶୁଣି ସୁଦ୍ଧା ଅବୋଧ ପ୍ରାଣ କାନ୍ଦୁଥାଏ ।" ଏ ପ୍ରବୋଧ ବଚନର ଅର୍ଥ କଣ ଜ୍ଞାନୀମାନେ ବୁଝନ୍ତି ? ମହାମୁନି ଭରତ ହରିଣ ପୋଷିଥିଲେ । ଅନ୍ତିମଶଯ୍ୟାରେ ସୁଦ୍ଧା ସେହି ହରିଣ ସ୍ମୃତିପଥରେ ଆରୂଢ଼ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ଯେବେ ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ମୁଁ

ତୁମ୍ଭର ଚକ୍ଷୁ କପରେ ଗ୍ରନ୍ଥିତ ହୋଇ ବସିବ ? ଏ ଚକ୍ଷୁ ସଂଯୋଗ କରିବାର ମୋହର ଅଧିକାର କିମ୍ବା ଶକ୍ତି ନାହିଁ ଏବଂ ଏହି ଚକ୍ଷୁରେ ତ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଲଭ କରିବା ସମ୍ଭବପର । ଏ ଭଳି ସୁଖ-ଚକ୍ଷୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ କାହାକୁ ଉପଦେଶ କିମ୍ବା ପରାମର୍ଶ ଦେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।

ଶିଷ୍ଟାଚାରସମ୍ମତ କଥାଗୁଡ଼ିକ ମୁଁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ବୋଲି ମନେ କରି-ଆଏଁ । କାଳର ଶାସନରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ତୁମ୍ଭର ମାର୍ଗ ଦେଇ ଯିବାକୁ ହେବ; ଜାଣେ । ତୁମ୍ଭେ ଗ୍ଲଲଗଲ; ମୁଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଶିଷ୍ଟାଚାର ସମ୍ମତ ବାକ୍ୟରେ ତୁମ୍ଭର ଗୁଣ ଗାନ କରିବାକୁ ବସିଲି—ମାତ୍ର ତାହି ତ ସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । ତୁମ୍ଭ ସହିତ ମୋହର ଯେଉଁ ପରମାଣରେ ଓ ଯେଉଁ ଭାବରେ ସମ୍ବନ୍ଧ, କେବଳ ସେତିକି ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଜଣାଇଲି—ଗ୍ରହଣ କର ନ କର, ତୁମ୍ଭ ଇଚ୍ଛା ।

ଯେଉଁଠାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରେମ, ସେହିଠାରେ ଅମରତ୍ୱ । ଅମରତ୍ୱର କି ବସ୍ତୁତ ଅଛି ? ତୁମ୍ଭେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରେମର ଅବତାର ସ୍ୱରୂପ ଥିଲ, ତୁମ୍ଭର ସ୍ମୃତି ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ସ୍ମୃତି ଯେଉଁଭଳି କ୍ଳେଶକର ଅଥବା ଯନ୍ତ୍ରଣାଦାୟକ ହେଉ ପଛକେ, ତାହା ସହିତ ମଧୁରତାର ସମ୍ମିଳନ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଣାରାମ ହୋଇ-ଥାଏ । ସମସ୍ତ ସମୟରେ ମୋହର ଭସ୍ମ ହେଉଅଛି, ସମୟ ମୋହର ଏହି ଜୀବନ ସମ୍ବଳ ସ୍ମୃତିଟିକି କାଳେ ଅପହରଣ କରି ପକାଇବ ପରା ?

ଯାଅ ମଧୁସୂଦନ ! ସାଧନ-ବ୍ରତ ଉଦ୍‌ଯାପିତ କରିଅଛ—ଏତେବେଳେ ସେହି ନିତ୍ୟଧାମକୁ ଗ୍ଲଲିଯାଅ । ଏହି ଚର୍ମଚକ୍ଷୁରୁ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇ ତୁମ୍ଭର ଯୋଗ୍ୟ ଲୋକାନ୍ତରକୁ ଗ୍ଲଲିଯାଅ, ଆମ୍ଭେମାନେ ଚକ୍ଷୁ ମୁଦ୍ରିତ କରି ଅନ୍ତରର ଅନ୍ତରତମ ସ୍ଥଳରେ ତୁମ୍ଭର ଗୁଣରାଶି ସ୍ମରଣ କରୁଥିବୁଁ ଏବଂ ତୁମ୍ଭର କଥାରେ ଆବୃତ୍ତି କରୁଥିବୁଁ :—

"ଯାଇଅଛ ଗ୍ଲଲି ଦେବ   ଚିରକାଳ ପାଇଁ
        ଦିବ୍ୟ-ଧାମ ଅମର ନଗରେ,
ଏ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ନୟନ ଆଉ   ବିଲୋକିବ ନାହିଁ
        ମାଧୁର୍ଯ୍ୟମୟ ତବ କଲେବରେ ।"

ତୁମ୍ଭର ପାର୍ଥିବ ସତ୍କାର ଶେଷ କରି ତୁମ୍ଭର ବଂଶଧରମାନଙ୍କ ସହିତ ପରମ ପ୍ରୀତିପଦ ପବିତ୍ର ଗୋଧୂଳି ସମୟରେ ଶ୍ମଶାନରୁ ଫେରୁଅଛୁ । ଗୋଧୂଳିର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ କିରଣ ବୃକ୍ଷଶିରରେ ମଳିନାଭ ରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ସନ୍ଧ୍ୟାର

ଆଗମନ ବାର୍ତ୍ତା ପ୍ରସ୍ତରରେ ଉଦ୍ୟତ ହେଲଣି । ବର୍ତ୍ତମାନ ତୁମ୍ଭର ଅମୃତମୟ ସ୍ୱସ୍ତିବୋକ୍ତି ସ୍ମରଣ ହେଉଅଛି :—

"ସନ୍ଧ୍ୟା ହେଲା, ସନ୍ଧ୍ୟା ହେଲା, ବୋଲି ପକ୍ଷୀଗଣ
ରବ ଦେଇ ଯେଝା ବାସେ କରନ୍ତି ଗମନ;
ଧୂଳି ଉଡ଼ାଇଣ ଦାଣ୍ଡେ କରି ହମ୍ବାରଡ଼ି
ଯାଉଛନ୍ତି ଗୋରୁପଲ ଗୋଠରୁ ବାହୁଡ଼ି ।"

ରାୟ ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ବାହାଦୁର

ଶ୍ରୀ ନନ୍ଦକିଶୋର ବଳ

ଇଂରେଜ ଶାସନ ଓ ଆଇନ ଓ ପ୍ରତୀଚ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ, ବିଜ୍ଞାନ ଓ ସଭ୍ୟତା ରୂପ ମନ୍ଦରଗିରି ସାହାଯ୍ୟରେ ରତ୍ନପ୍ରସୂ ଭାରତସମୁଦ୍ରର ମନ୍ଥନରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରଦେଶରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ରତ୍ନର ଆବିର୍ଭାବ ହେଲା । ବଙ୍ଗ ଦେଶରେ ରାଜା ରାମମୋହନ ରାୟ, ଈଶ୍ୱରଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟାସାଗର, କେଶବଚନ୍ଦ୍ର ସେନ, ବଙ୍କିମଚନ୍ଦ୍ର ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ, ମାଇକେଲ୍ ମଧୁସୂଦନ ଦତ୍ତ, ରେଭରେଣ୍ଡ କେ. ଏମ୍. ବାନାର୍ଜି; ବୋମ୍ବାଇ ପ୍ରଦେଶରେ ଗୋବିନ୍ଦ ମହାଦେବ ରାନାଡ଼େ, ବାଲ୍ ଗଙ୍ଗାଧର ତିଳକ, ଗୋଖେଲ୍, ଚନ୍ଦ୍ରବର୍କର ପ୍ରଭୃତି; ପଞ୍ଜାବ ପ୍ରଦେଶରେ ଦୟାନନ୍ଦ ସରସ୍ୱତୀ ପ୍ରଭୃତି ଏହି ପ୍ରାଚ୍ୟ-ପ୍ରତୀଚ୍ୟ-ସମ୍ମିଳନର ଫଳ ।

ଛିନ୍ନ ବିଭିନ୍ନ ଖଣ୍ଡୀକୃତ ଖର୍ବୀକୃତ ଉତ୍କଳ ଆକାର, ଜନସଂଖ୍ୟା ଓ ଉର୍ବରତା ଅନୁଯାୟୀ ଉକ୍ତ ସିନ୍ଧୁ ମନ୍ଥନର ଫଳରୁ ଏକାବେଳକେ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ-ନାହିଁ । ଗଡ଼ଜାତର ନଅଗଡ଼ ଗିରିଗୁହାବାସୀ ଇଂରାଜ-ଜ୍ଞାନରହିତ ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ସାମନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ସିଂହ ବୋଧହୁଏ ଏ ମିଳନ ପ୍ରସୂତ ନୁହନ୍ତି । ତାହାଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଦେଲେ ମିଷ୍ଟର ଏମ୍ ଏସ୍. ଦାସ, ସି ଆଇ. ଇ. ରାୟ ନନ୍ଦକିଶୋର ଦାସ ବାହାଦୁର, ରାୟ ରାଧାନାଥ ରାୟ ବାହାଦୁର, ରାୟ ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ବାହାଦୁର, କବି ଫକୀର ମୋହନ ସେନାପତି, ଗୌରୀଶଙ୍କର ରାୟ, ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ମଣିକାଞ୍ଚନ ସଂଯୋଗର ଫଳ । ଏହି ଦଳଟି ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ଉତ୍କଳର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କେତେକ ବିଷୟରେ ଯାହା କଲେ, ତାହା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶ

ତୁଳନାରେ ମହାନ୍ ନ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ସଂସ୍କାରଯୁଗ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଦେଶର ଏହି କୃତୀ ଗୁଣିମାନଙ୍କ ସ୍ଥାନର ପୂରଣ ନିକଟ ଭବିଷ୍ୟତରେ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହା ଜଣାପଡ଼ୁ ନାହିଁ । ଏମାନଙ୍କ ପରେ ଯେଉଁ ଅନ୍ଧକାର ଆସୁଅଛି, ତାହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସିଲେ ଏହି ପ୍ରଗତି ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଯୁଗ ରୂପେ କିଛି କାଳ ସମ୍ମାନିତ ହେବ । ଏହି ଯୁଗର ଏକତମ ବରିଷ୍ଠ ପୁରୁଷ ରାୟ ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ବାହାଦୁରଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏ ପ୍ରବନ୍ଧରେ କିଛି ଆଲୋଚନା କରିବି ।

ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ବିଶେଷତ୍ୱ ଏହି ଯେ ସେ ଏକାଧିକ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରି କୃତିତ୍ୱ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା ଧର୍ମସାଧନ ଓ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର, ଗୃହଧର୍ମ ପାଳନ ଓ ଅତିଥି ସତ୍କାର, ଜ୍ଞାନାର୍ଜନ ଓ ସାହିତ୍ୟ ସେବା, ଶିକ୍ଷା ବିସ୍ତାର ଓ ସମାଜ ସଂସ୍କାର, ଯୋଗ ସାଧନ ଓ ବିଶୁଦ୍ଧ ଜୀବନଲାଭ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗରେ ସେ ଯାହା ଯାହା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି, ତହିଁରୁ ଗୋଟି ଗୋଟିକ ଦ୍ୱାରହିଁ ସେ ସମାଜର ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ ଲାଭ ପାଇଥାନ୍ତେ । ପରନ୍ତୁ ଏହି ସବୁ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଏକତ୍ର ସମାବିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ଜୀବନକାଳ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ସେ "ଋଷି", 'ଆଦର୍ଶ ପୁରୁଷ", "ଭକ୍ତକବି" ପ୍ରଭୃତି ଆଖ୍ୟା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳର କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏ କଥା କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । ତେଣୁ ଉତ୍କଳର ମୁଖପତ୍ର "ଉତ୍କଳ ଦୀପିକା" ଓ "ନବ୍ୟ ଭାରତ" ସହିତ ଏକମତ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ "ମହାତ୍ମା" ଅଭିଧାନ ପ୍ରଦାନ ପୂର୍ବକ ହୃଦୟରେ ଆଦର୍ଶ ପୁରୁଷ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହେଉଅଛି ।

ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ କର୍ମଯୋଗ, ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଭକ୍ତିଯୋଗ, ଈଶାଙ୍କ ସରଳ ପ୍ରେମଯୋଗ, ମହମ୍ମଦଙ୍କ ନିର୍ମଳ ଏକେଶ୍ୱରବାଦର ସୁନ୍ଦର ସମାବେଶ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁ ସମ୍ମୁଖରେ ହୋଇଅଛି । ଆମ୍ଭେମାନେ ଭାଗ୍ୟବାନ୍, ଯେହେତୁ ଜଣେ ପ୍ରକୃତ ମହାପୁରୁଷ, ମହାପ୍ରାଣ ମହାତ୍ମା, ଭକ୍ତ ପ୍ରେମିକ, ଜ୍ଞାନୀ, କର୍ମବୀର ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ସମାଜରେ ଉତ୍କଳ ଜନନୀଙ୍କ କୋଳରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ଏହି ସମାଜରେ ସ୍ୱଜୀବନର ପ୍ରଭା ବିସ୍ତାର କରି ତିରୋହିତ ହେଲେ । ଉତ୍କଳ ଜନନୀଙ୍କ ପବିତ୍ର ଅଙ୍କ ମହାପୁରୁଷ ପୋଷଣରେ ଅନୁକୂଳ । ଏହିଠାରେ କର୍ମଯୋଗୀ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମହାଧର୍ମ ଦୁଇ ସହସ୍ର ବର୍ଷ ଲୀଳା କରି ଭାରତରୁ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସର୍ବ-ଶେଷରେ ଲୁପ୍ତ ହେଲା । ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ଲୁପ୍ତ ହୋଇନାହିଁ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ, ଖଣ୍ଡଗିରିରେ, ଉଦୟଗିରିରେ, ଲଳିତଗିରିରେ, କୌଣସି ଗଡ଼ରେ, ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ଯତ୍ରପନ୍ଥୀ ଦଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ରହିଅଛି । ଏହିଠାରେ ଶଙ୍କର, କବୀର ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମପ୍ରଚାରକମାନେ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ଏହି

ସ୍ଥାନକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପ୍ରେମଧର୍ମର ସାଧନ ଓ ପ୍ରଚ୍ଚରର ଅନୁକୂଳ ସ୍ଥଳ ଜାଣି ଶେଷ ଜୀବନ ଯାପନ କଲେ । ଏହି ଦେଶରେ ବୌଦ୍ଧ, ଶାକ୍ତ, ଶୈବ, ବୈଷ୍ଣବ, ବ୍ରାହ୍ମ ଧର୍ମର ସମନ୍ୱୟ ହୋଇଅଛି । ପୁଣ୍ୟଭୂମିର ଅଧିବାସୀ ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କ ପ୍ରଶାନ୍ତ, ଧୀର, ସହିଷ୍ଣୁ ସ୍ୱଭାବ ପଶୁ ପ୍ରକୃତିର ଲୋକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବା ପାଦ ପୌତ୍ତଳିକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଦୂଷିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଧର୍ମ ସମନ୍ୱୟର ବିଶେଷତଃ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଫଳ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ । ପଲ୍ଲୀଗ୍ରାମର ମୂର୍ଖ ବୃଦ୍ଧ କୃଷକମାନଙ୍କ ଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଦର୍ଶନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ତତ୍ତ୍ୱମାନଙ୍କ ସୁନ୍ଦର ମୀମାଂସା ଶୁଣାଯାଏ । ଏହି ଉତ୍କଳ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଉପଯୁକ୍ତ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ।

ଧର୍ମସାଧନ ଓ ଧର୍ମ ପ୍ରଚ୍ଚର—ମଧୁସୂଦନ ସ୍ୱଭାବତଃ ସାଧକ ଋଷି । ଅତି ଶୈଶବକାଳରୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣ ଭଗବତ୍ପ୍ରେମଭିକ୍ଷୁ ହୋଇ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇଥିଲା । ସେ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ କେତେକ କଥା କହିଥିଲେ । ବାଲ୍ୟକାଳରେ ପ୍ରତିଭାବାନ୍ ପୁରୁଷଙ୍କ ମନରେ ବ୍ୟାକୁଳତା ଜାତ ହୁଅନ୍ତେ ମନେ ମନେ କହିଲେ, "ହେ ଈଶ୍ୱର ! କେଉଁଠାରେ କପର ଅଛ, ମୋତେ ସ୍ୱୟଂ ଦେଖାଦିଅ, ପଥ ପ୍ରଦର୍ଶନ କର; ଏ ଯେ ଘୋର ସଂସାର ଅରଣ୍ୟ ! କାହିଁ ଯିବି ? ନାନା ମୁନିଙ୍କର ନାନା ମତ; କେଉଁଟି ଗ୍ରହଣୀୟ ?"

ଏହିପରି ମାନସିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଦିନେ ରାତ୍ରରେ ଯୁବକ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଲେ— ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାବିଧୌତ ଆକାଶମଣ୍ଡଳ ତଳେ ଉତ୍ତାଳ ତରଙ୍ଗମୟ ଗମ୍ଭୀର ଗର୍ଜନକାରୀ ଘୋର ସମୁଦ୍ର ତଟରେ ସେ ସମାସୀନ । ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ ସ୍ଥାନଟି ଜନଶୂନ୍ୟ ହୋଇଗଲା । ଭୟ ଆସି ପ୍ରାଣକୁ ଗ୍ରାସ କଲା । ନିଃଶବ୍ଦ ନିଶୀଥ ସମୟରେ ନିର୍ଜନ ମରୁଭୂମି ରୁକ୍ଷ ବେଳାଭୂମିରେ ଯୁବକ ଆତଙ୍କରେ ଡାକିଲେ; "ହେ ପ୍ରଭୋ ! ମୋତେ ରକ୍ଷା କର ।" ଅଦୂରରେ ବିଭୂତିଭୂଷିତ ଜଟାମଣ୍ଡିତ ଦୀର୍ଘାକାର ବିରାଟ ପୁରୁଷ ଉଭା ହୋଇ ହସ୍ତ ସଙ୍କେତରେ ଯୁବକଙ୍କୁ ଅନୁସରଣ କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ବିଶ୍ୱାସୀ ଯୁବକ ନିର୍ଭୟରେ ଆଶ୍ୱାସପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଉତ୍ପରାସ୍ୟ ହୋଇ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ଶେଷରେ ଦୀର୍ଘାକାର ପୁରୁଷ ବଡ ଦେଉଳରେ ମିଶି ଏକାକାର ହୋଇଗଲେ । ଯୁବକ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ନିଦ୍ରାଭଙ୍ଗ ହେଲା । ସେ ବିଚ୍ଚର କଲେ, ଏ କି ସ୍ୱପ୍ନ ? ଏହାର ସଙ୍କେତ କ'ଣ ? ଏ ଜୀବନ-ମରୁଭୂମିରେ ଏ ଭବ-ସମୁଦ୍ରରେ ଏକା ସେହି ଭୂମା ଜଗଦ୍‌କର୍ତ୍ତା ପରମେଶ୍ୱର ମାନବର ଆଶ୍ରୟ ସ୍ଥଳ । ଏହି ବିଶ୍ୱାସରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ସେ ଧର୍ମଜୀବନ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷରେ ଧର୍ମଜୀବନର ଉନ୍ମେଷ ହୋଇଥିଲା ଶୈଶବ ସୀମାନ୍ତରେ; ଯୌବନ ପ୍ରଭାତରେ ଯାହାଙ୍କ ସ୍ୱପ୍ନ ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତର ସ୍ୱପ୍ନ ଥିଲା; ତାଙ୍କର ଭକ୍ତ ଜୀବନର ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ।

"ତୁଳସୀ ବୃକ୍ଷ ପରକୁ ବାଏ ।" ତୁଳସୀ ବୃକ୍ଷ ପରି ମଧୁସୂଦନ ପରିବାର ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଏହି ଅବସ୍ଥାର ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱପ୍ନର ବୃତ୍ତାନ୍ତ ତାଙ୍କଠାରୁ ମୁଁ ଶୁଣିଅଛି । ଥରେ ସେ ଦେଖିଲେ, ଜଣେ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ବିଖ୍ୟାତ ପଣ୍ଡିତ (ନାମ ମୋର ମନେ ନାହିଁ) ପ୍ରକାଣ୍ଡ ଜ୍ୱଳନ୍ତ କାଷ୍ଠ ଖଣ୍ଡେ ସ୍କନ୍ଧରେ ଘେନି ବଡ଼ ଦାଣ୍ଡରେ ଦଉଡ଼ୁଅଛନ୍ତି । ଯଥାସମ୍ଭବ ଯତ୍ନ ସତ୍ତ୍ୱେ କାଷ୍ଠଖଣ୍ଡ ତାଙ୍କ ସ୍କନ୍ଧଚ୍ୟୁତ ହେଉନାହିଁ । ଯାହାଙ୍କୁ ପଥରେ ଦେଖୁଅଛନ୍ତି, ତାହା ଉପରେ ତାହାକୁ ନିକ୍ଷେପ କରୁଅଛନ୍ତି । ଅନେକେ ପ୍ରାଣଭୟରେ ପଳାଉଅଛନ୍ତି । ଯେ ନିକଟରେ ରହୁଅଛନ୍ତି, ସେ ପୋଡ଼ି ମରୁଅଛନ୍ତି । ଶେଷରେ ପଣ୍ଡିତ ନରକରେ ନିମଗ୍ନ ହେଲେ । ସ୍ୱପ୍ନ ଭାଙ୍ଗିଗଲା । କିଛିକାଳ ପରେ ଉକ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ପ୍ରକୃତରେ ଅଗ୍ନିରେ ଦଗ୍ଧ ହୋଇ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ । ସ୍ୱପ୍ନର ଅର୍ଥ କ'ଣ ? ଉକ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ନାସ୍ତିକ ଥିଲେ । ଜ୍ୱଳନ୍ତ କାଷ୍ଠଖଣ୍ଡ ତାଙ୍କର ନାସ୍ତିକତା । ନାସ୍ତିକର ପ୍ରାଣ ସର୍ବଦା ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ, କ୍ଳିଷ୍ଟ, ଅଶାନ୍ତିମୟ । ନାସ୍ତିକ ସମ୍ପର୍କରେ ରହିଲେ ମାନବପ୍ରାଣ ଦଗ୍ଧ ଅଶାନ୍ତିମୟ ହୋଇଯାଏ । ପରିଣାମରେ କୃପାମୟଙ୍କ କୃପାବାରିରେ ଚିରବିଶ୍ରାମ ମିଳେ । ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଉଦ୍ଦାମ ଯୌବନରେ ଏହିପରି ଧର୍ମଜୀବନର ଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା ।

ତାଙ୍କର ସମବୟସ୍କ ସମଧର୍ମୀ ଚାରିଜଣ ବନ୍ଧୁ ଥିବାର ସେ ଅନେକଥର କହୁଥିଲେ । ଏକାଡେମୀର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା, ଶୌଟହୋପିନ୍, କଲ୍ଟା, ବ୍ରାହ୍ମ ଦର୍ଶୀୟ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଡେପୁଟି ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଭଗବତୀଚରଣ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ, ବାଲେଶ୍ୱରରେ କବି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବଳରାମ ଦାସ, ହରିହରପୁରର ବିଖ୍ୟାତ ଓକିଲ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିପ୍ରଚରଣ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ, ଏହି ଚାରିଜଣ ଏକପ୍ରାଣରେ ସ୍ୱଦେଶର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଦୂର କରିବାରେ ବଦ୍ଧପରିକର ହୋଇଥିଲେ । ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ବ୍ରହ୍ମଭକ୍ତି, ସାହିତ୍ୟ ସେବା, ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରୀତିର ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଥିଲା । ଅନ୍ୟମାନେ ନିଜ ନିଜ ରୁଚି ଅନୁସାରେ ସମାଜରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲଭିଲେ । ମଧୁସୂଦନ ଓ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ନରନାରାୟଣ ସଦୃଶ ଅଭେଦାତ୍ମା ହୋଇ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା, ସାହିତ୍ୟ ସେବା, ଶିକ୍ଷାବିସ୍ତାରରେ ବିନିଷ୍ଟମନା ହୋଇଥିଲେ ।

ଏଫ୍. ଏ. ପାସ୍ କରି ସେ ଯାଜପୁର ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷକ ସ୍ୱରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଯୌବନ । ଏହି ପୂର୍ଣ୍ଣ ଯୌବନରେ ହିଁ ତାଙ୍କର ଧର୍ମପିପାସା ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଥିଲା । ଗମ୍ଭୀର ନିର୍ଜ୍ଜନ ନିଶୀଥରେ ସେ ଅନନ୍ତ ଆକାଶକୁ ଅନାଇ ପ୍ରାଣେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ବ୍ୟାକୁଳ

ଭାବରେ ଅନ୍ୱେଷଣ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ନୟନରୁ ଦରଦରଧାରରେ ବହ୍ନେ ଅଶ୍ରୁ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ଏହି ଅଶ୍ରୁପାତର ଜଣେ ମାତ୍ର ସାକ୍ଷୀ ଅଛନ୍ତି ବୋଲି ସେ ଅତେ କହୁଥିଲେ । ସେ ସାକ୍ଷୀ ତାଙ୍କର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ବର୍ଷ ବୟସ୍କା ସହଧର୍ମିଣୀ । କି ଗଭୀର ଧର୍ମପିପାସା ! କି ଅପୂର୍ବ ଅସାଧାରଣ ଈଶ୍ୱରପ୍ରୀତି ! ଧ୍ରୁବ, ପ୍ରହ୍ଲାଦ କଳିକାଳରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖା ଦିଅନ୍ତି । ଏହିପରି ସଂଶୟରେ ପଡ଼ି ମାର୍ଟିନୋ, ଥିଓଡ଼ର ପାର୍କର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ର, ଉପନିଷଦ୍ ଗୀତା, ପଞ୍ଚଦଶୀ ପ୍ରଭୃତି ସଂସ୍କୃତ ଦର୍ଶନ; ରାମମୋହନ, ଦେବେନ୍ଦ୍ରନାଥ, କେଶବଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ଜୀବନଚରିତ ଓ ଉପଦେଶ ମୃତ ପ୍ରାପ୍ତହୋଇ ମଧୁସୂଦନ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଧର୍ମଜୀବନକୁ ଦୃଢ଼ଭିତ୍ତି ଉପରେ ସଂସ୍ଥାପନ ପୂର୍ବକ ବହୁବର୍ଷ ବ୍ୟାପୀ ସାଧନ ଦ୍ୱାରା ନିଜ ମନରେ ଏବଂ ବହୁ ବର୍ଷ ବ୍ୟାପୀ ପ୍ରଚାର ଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଜୀବନର ସୁନ୍ଦର ପବିତ୍ର ଉଦାର ଆଦର୍ଶ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବା ପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ ତଦୀୟ ଉପାସନା, ବକ୍ତୃତା, ପ୍ରବନ୍ଧ, ସଙ୍ଗୀତ, ଆଳାପ—ନାନା ଭାବରେ ଅନେକ ପ୍ରାଣକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଅଛି । ଭଗବାନ୍ କରନ୍ତୁ, ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଉପ୍ତ ବୀଜ କାଳକ୍ରମେ ମହାଦ୍ରୁମରେ ପରିଣତ ହେଉ ।

ଜୀବନ କେବେ ବୃଥା ହୁଏନାହିଁ । ଏତେବଡ଼ ସାଧୁଜୀବନ କି କେବେ ବୃଥାହେବ ? ବ୍ରାହ୍ମସମାଜ ଦ୍ୱାରା ହେଉ, ବା ତତ୍‌ସୃଷ୍ଟ ସୁସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ହେଉ, ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଫଳ ବହୁଦୂରବ୍ୟାପୀ ହେବ, ଏହା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଏବଂ ଆଶା । ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନର ଫଳସ୍ୱରୂପ, ତାଙ୍କର ଜୀବନବ୍ୟାପୀ କାର୍ଯ୍ୟର ସଫଳତା ସ୍ୱରୂପ ତାଙ୍କର ଉପଯୁକ୍ତ ଶିଷ୍ୟ ବିଶ୍ୱନାଥ କର୍କୁ ସେ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ରଖିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ବ୍ରାହ୍ମସମାଜକୁ ଉତ୍କଳର ନିଜସ୍ୱ (an institution of the soil) କରିବା ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନର ପ୍ରଧାନ ଆକାଙ୍କ୍ଷା ଥିଲା । ଏହି ଆଶା କେବଳ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଜୀବନରେ ଫଳବତୀ ହୋଇଅଛି ଓ ହେବ । ଯେ ଯାହା କହନ୍ତୁ ବା କରନ୍ତୁ, ବ୍ରାହ୍ମ ସମାଜ ଉତ୍କଳରେ ବଡଘର ସ୍ୱରୂପ ଥାଇ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ସଂସ୍କାରକ ସମାଜ ବା ଦଳର ଆଦର୍ଶ ସ୍ୱରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଅଛି ।

ଶିକ୍ଷା ବିସ୍ତାର—ଶିକ୍ଷା ବିସ୍ତାରାର୍ଥେ ମଧୁସୂଦନ ଚିରଜୀବନ ସଚେଷ୍ଟ ଥିଲେ । ସକଳ ଉନ୍ନତିର ମୂଳ ଶିକ୍ଷା । ଶିକ୍ଷା ବିସ୍ତାର ହେଲେ ସମାଜ ସଂସ୍କାର ବଳେ ହେବ । ଏକ ପ୍ରାଣସଖା ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଯେତେବେଳେ ଏକାଡେମୀ ସ୍ଥାପନ କଲେ, ମଧୁସୂଦନ ତାଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣହସ୍ତ ଥିଲେ । ପ୍ରଥମେ ଏକାଡେମୀ ବ୍ରାହ୍ମସମ୍ପୃକ୍ତ ବିଦ୍ୟାଳୟ ଥିଲା । ବିପିନଚନ୍ଦ୍ର ପାଲ ପ୍ରଭୃତି ତିନି ଜଣ ଉତ୍ସାହୀ ବ୍ରାହ୍ମ ଯୁବକ ଏହି ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଶିକ୍ଷକ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଏବେ ସେହି

ବିପିନ ଚନ୍ଦ୍ର ପାଲ ଭାରତ ବିଖ୍ୟାତ ବକ୍ତା । ଏକାଳରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ତିରୋଧାନ ହେବାରୁ ଉକ୍ତ ବିଦ୍ୟାଳୟ ବ୍ରାହ୍ମମାନଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଧୀନତାରୁ ଗଲା । ପ୍ରଥମରୁ ବ୍ରାହ୍ମମାନଙ୍କ ମାଘୋତ୍ସବ ଦିନ ଏକାଡେମୀ ବନ୍ଦ ହେଉଥିଲା । ପରେ କୌଣସି କାରଣରୁ ବନ୍ଦ ନ ହେବାରୁ ସେଓ ଦିନେ କ୍ଷୋଭ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିବାର ଶୁଣିଥିଲୁଁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ଏକାଡେମୀ ପ୍ରତି ସେଓଙ୍କର ଚିରସ୍ନେହ ଥିଲା । ଟାଉନ୍ ସ୍କୁଲ ଅରେ ଏଣ୍ଟ୍ରାନ୍ସ ସ୍କୁଲରେ ପରିଣତ ହୋଇ ପ୍ରଥମ ଓ ୨ୟ ଶ୍ରେଣୀ ଏକାଡେମୀରେ ସମ୍ମିଳିତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ପରେ ପୁଣି ଏଣ୍ଟ୍ରାନ୍ସ ସ୍କୁଲକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇଅଛି ।

ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ଜୀବିତ କାଳରେ ଓ ପ୍ରାଣାନ୍ତେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ମଧୁସୂଦନ ଚିରକାଳ ଗଭୀର ପ୍ରୀତି ପୋଷଣ କରୁଥିଲେ । ବସନ୍ତଗାଥାରେ କବି ସଖାଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ମନୋଭାବ ପ୍ରକାଶ କରି ଅଛନ୍ତି । ଅଲୌକିକ ସ୍ୱାର୍ଥତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବକ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଏକାଡେମୀ ଚଳାଉଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅକାଳ ମୃତ୍ୟୁରେ ଏକାଡେମୀ ଅରକ୍ଷିତ ହେଲା । ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ସ୍ୱୀୟ ଅପ୍ରିୟ ସ୍ପଷ୍ଟବାଦିତାବଶତଃ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ସହିତ ଇନ୍ସପେକ୍ଟର ରାଧାନାଥଙ୍କର ମନୋମାଳିନ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଅକପଟ ସ୍ୱାର୍ଥତ୍ୟାଗ କେବେହେଁ ବୃଥା ହୁଏନାହିଁ । ପରମ ସ୍ନେହପାତ୍ର ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପୁଣ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାରେ ଉଦାରଚେତା ରାଧାନାଥ ସର୍ବପ୍ରକାର ମନୋ-ମାଳିନ୍ୟ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଏପରି ରିପୋର୍ଟ କଲେ ଯେ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଏକାଡେମୀ ସରକାରୀ ସାହାଯ୍ୟ ପାଇଲା ଏବଂ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାଇ ଦିନକୁ ଦିନ ବର୍ଦ୍ଧିଷ୍ଣୁ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

ଟାଉନ୍ ସ୍କୁଲକୁ ମଧୁସୂଦନ ବହୁ ଯତ୍ନ ଓ ସ୍ୱାର୍ଥତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବକ ରକ୍ଷା କରି ଶେଷରେ ତାହାକୁ ଏଣ୍ଟ୍ରାନ୍ସ ସ୍କୁଲରେ ପରିଣତ କଲେ ଏବଂ ଜରାଜୀର୍ଣ୍ଣ ରୁଗ୍ଣ ଶରୀରରେ ନାନା ସ୍ଥାନ ପରିଭ୍ରମଣ ପୂର୍ବକ ଅର୍ଥ ସଂଗ୍ରହ କରି ଏବଂ ନିଜେ ଅନେକ ଅର୍ଥ ଦାନ କରି ବିଦ୍ୟାଳୟର ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ଅଟ୍ଟାଳିକା ନିର୍ମାଣ କରାଇ ଦେଇ-ଅଛନ୍ତି । ସେ ଅନେକ ସମୟରେ ନାନା କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ବିଦ୍ୟାଳୟ ପରିଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଅନେକ ସମୟରେ ନିଜେ ଶିକ୍ଷା ଦେଇ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରଦର୍ଶନ ପୂର୍ବକ ଛାତ୍ରବୃନ୍ଦର ମହୋପକାର ସାଧନ କରୁଥିଲେ । ଈଶ୍ୱରାଧନା, ଧର୍ମୋପଦେଶ ପ୍ରଦାନ ନୈତିକ ଗଳ୍ପ କଥନ ପୂର୍ବକ ନୀତିଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ, ବହୁ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଅବୈତନିକ ଭାବରେ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ ଏହି ବିଦ୍ୟାଳୟର ବିଶେଷତ୍ୱ । ସରକାରୀ ସାହାଯ୍ୟ ନେଲେ ସରକାରୀ ନିୟମର ଜଟା ଜାଲରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ଉକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ବନ୍ଦ କରିବାକୁ ହେବ, ଏହି ଭୟରେ ସେ ସରକାରୀ ସାହାଯ୍ୟ ନେଉ ନ ଥିଲେ ।

ବହୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାରତରେ ନ୍ୟାୟଶୀଳ ଇଂରେଜ ରାଜ ନିରପେକ୍ଷ ନୀତି (Neutral Policy) ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ତାହା ଉତ୍ତମ ହୋଇଅଛି । ସରକାରୀ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଧର୍ମଶିକ୍ଷାର ଉପାୟ ନାହିଁ, ଅର୍ଥ ଲୋଭରେ ପଡ଼ି ରାଜା ମହାରାଜା ମଧ୍ୟ ସରକାରୀ ସାହାଯ୍ୟ ଲୋଡ଼ି ଏହି ନିୟମର ନିଗଡ଼ ଅଜ୍ଞାତସାରେ ଗ୍ରହଣ କରୁଅଛନ୍ତି—ସେମାନଙ୍କର ତାହାର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ । ଏପରି ସ୍ଥଳରେ ଜଣେ ଉଚ୍ଚ କର୍ମଚାରୀ ବାରମ୍ବାର ପ୍ରାର୍ଥିତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସରକାରୀ ସାହାଯ୍ୟ ନ ନେବାର କି ଅପୂର୍ବ ଆଦର୍ଶ । ଏହି ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ଟାଉନ୍ ଭିକ୍ଟୋରିଆ ହାଇସ୍କୁଲ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଅଛି । ଧନ୍ୟ ମଧୁସୂଦନ । ଏହି ସ୍କୁଲ ସମ୍ପର୍କରେ ଗୋଟିଏ ଛାତ୍ରାବାସ ଓ କ୍ରୀଡ଼ାଭୂମି ସ୍ଥାପନ କରିବା ତାଙ୍କର ଅଭିପ୍ରେତ ଥିଲା । ଦେଶବାସୀ ବା ତାଙ୍କର ସୁଯୋଗ୍ୟ ଭ୍ରାତା ଓ ପୁତ୍ରମାନେ ତାହା କରିବେ କି ?

ରେଭେନ୍‌ସା ହିନ୍ଦୁ ବାଳିକା ବିଦ୍ୟାଳୟ ଓ ରେବା ରାୟଙ୍କ ଆଦର୍ଶ ବାଳିକା ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ମଧୁସୂଦନ ଯଥାସାଧ୍ୟ ସାହାଯ୍ୟ ଦାନ କରିଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ ସହି ସାମୟିକ ପତ୍ରିକାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ, ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ଓ ମଫସଲ ଗସ୍ତ ସମୟରେ ନାନା ଉପଦେଶ ପ୍ରଦାନ ଦ୍ୱାରା ମଧୁସୂଦନ ଶିକ୍ଷା ବିସ୍ତାରରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି । ବିଦ୍ୟାଳୟର ବହୁ ପୁସ୍ତକ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ବା ତଦୀୟ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଅଛି । ନାନା ସାମୟିକ ପତ୍ରିକା ତାଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିନା ବା ସହାୟତାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା ।

ପାରିବାରିକ ଧର୍ମପାଳନ ଓ ଅତିଥି ସତ୍କାର—ମାନବ ଶକ୍ତି ଶାନ୍ତି । ତାହା ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ନିୟୋଜିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ମଧୁସୂଦନ ଜାଗ୍ରତ ଗୃହାଶ୍ରମୀ । ପୁତ୍ରକନ୍ୟାମାନଙ୍କ ଚରିତ୍ର ଗଠନରେ ପିତାଙ୍କର ହସ୍ତମୁଦ୍ରା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ସନ୍ତାନମାନଙ୍କୁ ବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ପଠାଇ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ନ ହୋଇ ସେ ନିଜେ ଶିକ୍ଷା ଦେଉଥିଲେ । ପରିବାରକୁ ଯେପରି ନିୟମିତ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ । ଅନେକ ଥର ରବିବା ୯ ଘଣ୍ଟା ସମୟରେ ଦେଖା କରିବାକୁ ଯାଇ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କୁ ବାହାରରୁ ଗମ୍ଭୀର ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା ବା ମଧୁର ବ୍ରହ୍ମ ସଙ୍ଗୀତ ଶୁଣି ପ୍ରତ୍ୟାଗତ ହେବାକୁ ହେଉଥିଲା । ପୁତ୍ର କନ୍ୟାମାନଙ୍କ ଶିକ୍ଷାରେ ଅଜସ୍ର ଅର୍ଥବ୍ୟୟ କରିବାକୁ ସେ କଦାପି କୁଣ୍ଠା ପ୍ରକାଶ କରୁ ନ ଥିଲେ । ତାହାର ଫଳ ଫଳିଅଛି । ସୁନ୍ଦର ବ୍ରାହ୍ମ-ପରିବାର ଧାରା ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବାହିତା ହେଉଛି—"ପବିତ୍ର ସଲିଳା ଯେସନ୍ତେ ରେବା ସରସ୍ୱତୀ ।" ଉତ୍କଳର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ନାରୀ କବି ଏହି ବଂଶରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି-ଅଛନ୍ତି । ଭ୍ରାତୃସ୍ନେହ, ସନ୍ତାନ ବାତ୍ସଲ୍ୟ, ପିତୃମାତୃ ଭକ୍ତି, ଏକପତ୍ନୀ ବ୍ରତ, ଭୃତ୍ୟ-

ବାସ୍ତବିକ ସବୁ ବିଷୟରେ ସେଓ ପରିବାର ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାନୀୟ । କେତେ ଚିତ୍ତ ହୃଦୟକୁ ପବିତ୍ର କରେ ।

ଘନକର କଥା ହେଉ । ଘନେ ବୃଦ୍ଧ ଜଗୁ ସମ୍ମୁଖରେ ବାରୁ ହାତ ଯୋଡ଼ି କହୁଅଛନ୍ତି, "ଜଗୁ ! ତୁମେ ବୟସରେ ବଡ଼ । କାର୍ଯ୍ୟରେ ହେଳା କରିଥିବାରୁ ରାଗି ଯାଇ ଗାଳି ଦେଲି । ତୁମ ମନରେ କଷ୍ଟ ହୋଇଥିବ । ତୁମେ ମତେ କ୍ଷମା ଦିଅ ।" ଜଗୁ ତ ନୀରବ । ଏ କି କଥା ! ମୋର ତ ଭୁଲ, ଗାଳି ଦେଲେ ତ କ'ଣ ହେଲା ? କିନ୍ତୁ ତାହା କହିଲେ କିଣ ହେବ, କାମ କଲେ ତ ଭୁଲ ହୁଏ । ଗାଳି ଦେବା ଯେ ଅନ୍ୟାୟ । ଜଗୁ ! ମତେ କ୍ଷମା ଦେବାକୁ ହେବ । ହାୟ ! ଏ ସଂସାରରେ ସ୍ୱର୍ଗର ଚିତ୍ର କିଏ ଦେଖାଇଲା ? ଏ ଯେ କଳ୍ପିତ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଚିତ୍ରବତ୍ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ । ଦସ୍ତିର, ଚପରାସି, ଚଉକିଦାର, ମେହେନ୍ତର ପରିବର୍ତ୍ତେ ଭୃତ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସେ ନାମ ଧରି ଡାକୁଥିଲେ । ଦୋଷ ଦେଖି ଜରିମାନା କରି ଅନେକ ସମୟରେ ତାହା ହାତରୁ ଦେଉଥିଲେ । ଦାନ ଦେଲେ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ମନରେ କଷ୍ଟ ହେବ ବୋଲି ଧାରି ଦେଇ ପାଯୋରି ପକାଉଥିଲେ । କି ଆଦର୍ଶ ! Plain living high thinking ତାଙ୍କ ଜୀବନରେ ସୁନ୍ଦର ରୂପେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେଉଥିଲା । ସେ ନିଜେ ପକ୍ଷୀର ଆହାର କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଗୃହ ସର୍ବଦା ଅବାରିତ-ଦ୍ୱାର ଥିଲା । କଲିକତା ପ୍ରଭୃତି ନାନା ସ୍ଥାନରୁ ଅତିଥି ଆସି ସେଓ ପରିବାରକୁ ଜନକ ରାଜର୍ଷିଙ୍କ ତପୋବନ ମଠପ୍ରକୃତି ମଣି ତହିଁରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଉଥିଲେ । ଅତିଥିସେବା ଓ ଦାନ ନିମିତ୍ତ ଋଣଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସେଓ ଏହି ଧର୍ମ ପାଳନ କରିଥିଲେ ।

ସମାଜ ସଂସ୍କାର—ମଧୁସୂଦନ ଉଦ୍ଦାମ ମୂଳୋତ୍ପାଟକ ବିପ୍ଳବକାଙ୍କ୍ଷୀ ନ ଥିଲେ, ଅଥବା ଅନ୍ଧ ବନ୍ଧନକାଙ୍କ୍ଷୀ ଉଭୟ କୁଳରକ୍ଷାକାଙ୍କ୍ଷୀ ନ ଥିଲେ । ସେ ଯାହା ସତ୍ୟ ବୁଝିଥିଲେ, ତାହା ଧ୍ରୁବରୂପେ, ଦୃଢ଼ରୂପେ ପ୍ରାଣରେ ଧାରଣପୂର୍ବକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରୁଥିଲେ । ବେଳେ ବେଳେ ଆବଶ୍ୟକ ହେଲେ ସିଂହ ବିକ୍ରମରେ ସ୍ୱୀୟ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଉତ୍ସାହ, ବିଶ୍ୱାସ, ସଂସ୍କାର ବୁଦ୍ଧି ବିଷୟରେ ସାକ୍ଷ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ପରନ୍ତୁ କାହାରି ମନରେ କଦାପି ବୃଥା କଷ୍ଟ ଦେଉ ନ ଥିଲେ । ମହମ୍ମଦଙ୍କ ତେଜ ଏବଂ ଈଶାଙ୍କ କୋମଳତା ତାଙ୍କଠାରେ ଏକାଧାରରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ଥିଲା । ସ୍ଥୂଳତଃ ଆରିଷ୍ଟଟଲ୍‌ଙ୍କ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପନ୍ଥାକୁ (Aristotle's Golden mean) ସେ ଜୀବନରେ ଅଙ୍ଗୀଭୂତ କରିଥିଲେ ।

ଥରେ ଜଣେ ଉତ୍ସାହୀ ଯୁବକ କହିଲେ, ଉଭୟଙ୍କର ଦେଶୀୟତାର ପ୍ରତିକାର ସ୍ୱରୂପ ଉଭୟଙ୍କର ବୈଦେଶିକତା ସଂସ୍ଥାପନ କଲେ ପରିଣାମରେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଆସିବ ।

ସତ୍ୟ ମହୋଦୟ ଧୀରଭାବରେ କହିଲେ, "ସତ୍ୟର ଜୟ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ । ଯାହା ପ୍ରକୃତ ଲକ୍ଷ୍ୟ, ତାହାର ହିଁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କର । ଅଧିକ ନୁହେ, କି ଅଳପ ନୁହେ ।" ସେ ସଂସ୍କାରକମାନଙ୍କ ବୃଥା ଉଚ୍ଛୃଙ୍ଖଳତା ପ୍ରତାଡ଼ିତ ହୋଇ ଲୋକଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ଆଘାତ ଦେବାର ପକ୍ଷପାତୀ ନ ଥିଲେ । ଯାହା ସ୍ୱଦେଶର ସାର ଓ ସୁନ୍ଦର, ତାହା ରକ୍ଷଣ କର । ଯାହା ବିଦେଶର ସାର, ଗ୍ରହଣୀୟ, ଆଦର୍ଶ, ତାହା ଗ୍ରହଣ କର । ଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କ ସରଳ ଧର୍ମଜୀବନକୁ ସେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମଣୁଥିଲେ । ସ୍ୱଦେଶର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଗୋଲମାଳିଆ ବୈଷ୍ଣବୀୟ ଆଦର୍ଶ ବିଷୟରେ ସ୍ୱୀୟ କଥୋପକଥନ ବା ରଚନାଦିରେ ରୁଷ୍ଟୀଭାବ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଯାହା ନୈତିକ ଭାବରେ ଅସୁନ୍ଦର, ତାହା କାବ୍ୟକଳା ହିସାବରେ ଯେତେ ସୁନ୍ଦର ହେଉ ପଛକେ ସେ ତାହାର ଆଶ୍ରୟ କଦାପି ଗ୍ରହଣ କରିନାହାନ୍ତି । ତାହା ବିଷବତ୍ ପରିତ୍ୟାଗ କରି-ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ସମାଜସଂସ୍କାରର ଏହି ଆଦର୍ଶର ଫଳ ଫଳିଅଛି । × × ×

ସେ ଅନେକ ସମୟରେ କହୁଥିଲେ, "Life is never barren"—"Life begets life". ଜୀବନ ବୃଥା ନଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ । ଜୀବନରୁ ଜୀବନର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ମାନବଜୀବନର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ମହା ମୂଲ୍ୟତା, ଦାୟିତ୍ୱ ସେ ସର୍ବଦା ଜାଗ୍ରତ ଭାବରେ ଉପଲବ୍ଧି କରୁଥିଲେ । ତଦୀୟ "ଜୀବନ ଚିନ୍ତା"ର ପ୍ରଥମରେ ଅଛି—

"ରେ ଆତ୍ମନ୍ ! ନିଦ୍ରା ପରିହରି
ଫେଡ଼ି ଚିନ୍ତାର ଲୋଚନ କରି କରି ନିରୀକ୍ଷଣ,
ନିଃଶବ୍ଦେ ଜୀବନ ସ୍ରୋତ ଧାଉଁଛି କପରି
ଭେଟିବାକୁ ମୃତ୍ୟୁସିନ୍ଧୁ କରାଳ ଲହରୀ ।"

ସଙ୍ଗୀତମାଳାର ପ୍ରଥମରେ ଅଛି—

"ଏ ଜୀବନ ନୁହେ ବୃଥା ଖେଳା,
ଚିନ୍ତାରେ ବହନ ଗଲା ବେଳା,
ସ୍ରୋତ ନିମେଷରେ ଯାଉଅଛି ଚାଲି
ଧରି ରେ ନ କରି ଲବେ ହେଳା ।"

ମହାତ୍ମାଙ୍କର ଜୀବନ ବୃଥା ହୁଏନାହିଁ । ଏ ଜଗତରେ କିଛି ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ବିଦ୍ୟାଳୟର ଛାତ୍ରମାନେ ପଢ଼ନ୍ତି—Matter is Indestructible, ପ୍ରାଣ, ମନ, ଆତ୍ମା ତ ଉଚ୍ଚତର ଶ୍ରେଷ୍ଠତର ସୃଷ୍ଟି, ତାହା କିପରି ନଷ୍ଟ ହେବ ? ମହାପ୍ରାଣ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନ ଫଳବାନ୍ ହୋଇଅଛି ଓ ହେବ । ସେ ଅନେକ ସମୟରେ କ୍ଷୋଭ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ, "ଓଡ଼ିଆମାନେ ବୁଝିଁବେ ସ୍ୱୀନ . ନୁହନ୍ତି,

ଏହା ମୋର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ, ମୁଁ ଏ ବିଷୟରେ ଅକୁଣ୍ଠିତ ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦେଇ ପାରେ। କିନ୍ତୁ ମୋର ମନେହୁଏ, ଉତ୍କଳରେ ସେପରି କୌଣସି ଧର୍ମପ୍ରାଣ ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇନାହିଁ।" "ପଞ୍ଚସଖା"ଙ୍କ ଅଚ୍ୟୁତ, ଅନନ୍ତ, ଯଶୋବନ୍ତ, ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳରାମ କଥା ଶୁଣି କହିଥିଲେ, "ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି ସର୍ବ-ଜନସମ୍ମତ, ସର୍ବଜ ସ୍ୱୀକୃତ, ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ଗୃହୀତ ମହାପୁରୁଷ ଓ ମହାଗୁରୁ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଅଛନ୍ତି କି ?" ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଓ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ସ୍ୱାମୀ ଓଡ଼ିଆ ବୋଲି ସର୍ବଜ ସ୍ୱୀକୃତ ନୁହନ୍ତି। ଏପରି ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଉତ୍କଳରେ କେବେ ହେବ ?

ତତ୍ପରେ ଉତ୍କଳର ଯୁବକମଣ୍ଡଳୀ—ପ୍ରଥମେ ଯେଉଁ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷିତ ଦଳ ବାହାରିଥିଲେ, ବଙ୍ଗଦେଶ ପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦଳ ଅପେକ୍ଷା ବିଦ୍ୟା ବୁଦ୍ଧି ଯଶରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହେଲେହେଁ କେତେକଙ୍କର ଚରିତ୍ର ଦୋଷ ଓ ପାନଦୋଷ ଥିଲା ବୋଲି ଶୁଣାଯାଏ। ଚରିତ୍ରଦୋଷ ଉତ୍ତରାଧିକାର ସୂତ୍ରରେ ପ୍ରାପ୍ତ ଓ ପାନ ଦୋଷ ବିଦେଶାଗତ। କିନ୍ତୁ ଆଧୁନିକ ଦଳ ସେ ଦୋଷ ରହିତ ବୋଲି କାହାର କାହାର ମତ। ଗୋପବନ୍ଧୁ ଦାଶ ପ୍ରମୁଖ ଯୁବକମଣ୍ଡଳୀ ଉତ୍କଳରେ ନବଯୁଗର, ନବଜୀବନର ସୂତ୍ରପାତ ଓ ସୂଚନା କରିଅଛନ୍ତି। ଜୀବନର କାର୍ଯ୍ୟର ଫଳ ବହୁଦୂର ବିସ୍ତୃତହୁଏ, କେଉଁ ସୂତ୍ରରେ ଭଗବାନ୍ କି କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରନ୍ତି, କିଏ ଜାଣେ ? ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସୁରୁଚିସମ୍ପନ୍ନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟମୟ ସାହିତ୍ୟ ଓ ତାଙ୍କର ଦୀର୍ଘକାଳବ୍ୟାପୀ ଶିକ୍ଷକ ଜୀବନ କି ଏହି ଯୁବକମଣ୍ଡଳୀ ଭିତରେ ଏହି ନବଜୀବନର, ନବଯୁଗର ସୂଚନାରେ କିଛି କାର୍ଯ୍ୟ କରି ନାହିଁ ? ସେ ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳର ଗୁରୁ। ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ଦେଖାଯିବ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉତ୍କଳୀୟ ଯୁବକଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ତାଙ୍କର ଉତ୍ସାହ ଓ ଆଦର୍ଶ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଅଛି।

ଜ୍ଞାନାର୍ଜନ :

ଅତି ଶୈଶବକାଳରୁ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପ୍ରତିଭା ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇଥିଲା। ସେ ଥରେ ସଗର୍ବରେ କହୁଥିଲେ, "ମଧୁସୂଦନ ତାହା ଜୀବନରେ ବର୍ଣ୍ଣାଶୁଦ୍ଧି କରି ନାହିଁ କିମ୍ବା ଦୈନିକ ପାଠ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନ କରି ଶ୍ରେଣୀରେ ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇନାହିଁ।" ପ୍ରଥମେ ଯେବେ ରାଧାନାଥଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମିଳନ ହେଲା, ତାହା ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଶୁଭ ମୁହୂର୍ତ୍ତ। ରାଧାନାଥ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକ, ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀର ଛାତ୍ର, ମଣିକାଞ୍ଚନର ସଂଯୋଗ ହେଲା। ଦିନେ ପଣ୍ଡିତ ମଧୁବାବୁଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ଯାଇ ରାଧାନାଥ ତାଙ୍କ ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରି ପୂର୍ବବତ୍ "ଆପଣ" ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ। ମଧୁସୂଦନ କହିଲେ, "ମୋତେ ଆପଣଙ୍କର 'ଆପଣ' କହିବା

ଅସୁନ୍ଦର । ଆପଣ ଏହା ଗ୍ରହଣ୍ଡୁ ।" ଯେଉଁ ରାଧାନାଥ ୮ମ ଶ୍ରେଣୀର ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ "ଆପଣ" କହୁଥିଲେ, ସେ ସେହି ଦିନରୁ "ମଧୁ, ତୁମ୍ଭେ" ଆରମ୍ଭ କଲେ ।

ଦିନେ ରାଧାନାଥ ପଚାରିଲେ, "ମଧୁ, ଏପରି ସୁନ୍ଦର ଇଂରାଜୀ କପରି ଶିଖିଲ ?" ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ଜାଣିଲେ ଯେ ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ସମସ୍ତ ପ୍ରବେଶିକା ପରୀକ୍ଷା ପାଠ୍ୟ ଇଂରାଜୀ ପୁସ୍ତକଗୁଡ଼ିକ ମଧୁସୂଦନ ପଢ଼ିସାରିଥିଲେ । ଏହି ଇଂରାଜୀ ରଚନାରେ ରାଧାନାଥ ଏପରି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ଯେ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରାଦେଶିକ ରିପୋର୍ଟର ଡ୍ରାଫ୍ଟ ମଧୁସୂଦନଙ୍କଦ୍ୱାରା କରାଇ ନେଇଥିଲେ ଏବଂ ସ୍ୱୀୟ ପ୍ରାଦେଶିକ ରିପୋର୍ଟରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜିଲ୍ଲା ରିପୋର୍ଟର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଅଂଶମାନ ଉଦ୍ଧାରପୂର୍ବକ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଅସାଧାରଣ ଯୋଗ୍ୟତା ଓ ଦକ୍ଷତା ପ୍ରତି ଆକର୍ଷଣ କରୁଥିଲେ ।

ମଧୁସୂଦନ କଟକ କଲେଜରୁ ଏଫ୍. ଏ. ପାଶ୍ କରି ମାସିକ ଟ ୨୦ ଙ୍କା ବୃତ୍ତି ଲାଭ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ପିତା କଲିକତା ଯାଇ ବି. ଏ ପଢ଼ିବାକୁ ଛାଡ଼ି ନ ଦେବାରୁ ଛାତ୍ରଜୀବନ ସେହିଠାରୁ ସାଙ୍ଗ ହେଲା । ସେ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ କ୍ଷୋଭ ପ୍ରକାଶ କରି ଅନେକଥର କହୁଥିଲେ, ମୁଁ ଯେବେ କଲିକତା ଯାଇଥାନ୍ତି, ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉପାଧି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କର୍ମମଗ୍ନ ଭାରତ ରାଜଧାନୀର ଉତ୍ସାହ, କର୍ମଠତା, ସଂସର୍ଗ ଓ ସଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅନୁକରଣ କରି, ବିଶେଷତଃ ମହର୍ଷି ଦେବେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ କେଶବଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଲାଭକରି ଜୀବନକୁ ବଡ଼ କରି ପାରିଥାନ୍ତି ।" କିନ୍ତୁ ଛାତ୍ର ଜୀବନ ଶେଷ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ଗ୍ରନ୍ଥାଧ୍ୟୟନ ଓ ଜ୍ଞାନାର୍ଜନ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ, ସୁପଣ୍ଡିତ, ଜ୍ଞାନଲିପ୍ସୁ ରାଧାନାଥଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମିଳି ଇଂରାଜୀ, ସଂସ୍କୃତ, ବଙ୍ଗଳା, ଓଡ଼ିଆରେ ରତ୍ନମାନ ଲାଭ କଲେ । ଅଧ୍ୟୟନାଧିକ୍ୟଯୋଗୁଁ ତାଙ୍କ ଚକ୍ଷୁର ଜ୍ୟୋତିର କିଞ୍ଚିତ୍ ହ୍ରାସ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନ ତୃଷ୍ଣାଦମିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ତାଙ୍କର ଅଧ୍ୟୟନ ରୀତି ସମାଲୋଚନମୂଳକ ଥିଲା । ଯାହା ପାଉଥିଲେ, ତାହା ପଢ଼ୁ ନ ଥିଲେ, ବାଛି ବାଛି ସାର ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ପଢ଼ୁଥିଲେ ।

ସାହିତ୍ୟ, ଗଣିତ, ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ, ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦର୍ଶନ, ଅଧ୍ୟାପନାପଦ୍ଧତି ଓ ଶିକ୍ଷାବିଷୟକ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଗଭୀର ଅଭିନିବେଶ ସହକାରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆଦରର ଧନ ଥିଲା ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ । ଉପନିଷଦ୍, ବାଇବେଲ, ପଞ୍ଚଦଶୀ, ମାର୍ଟିନୋ, ଥିଓଡ଼ର ପାର୍କର, ନିଉମାନ, କେଶବଚନ୍ଦ୍ର, ଦେବେନ୍ଦ୍ରନାଥ, ରାମମୋହନଙ୍କ ଲେଖାବଳୀ ତାଙ୍କର ବଡ଼ ପ୍ରିୟ ଥିଲା । ଟେନିସନ୍, କାଳିଦାସ ଭବଭୂତି, ଡାଇଡ଼େନ୍ସ, ସେକ୍ସପିଅର ପ୍ରଭୃତି ତାହା ତଳେ ସ୍ଥାନ ପାଇଥିଲା ।

ସାହିତ୍ୟ ସେବା—ଏତେ ଅଳ୍ପସ୍ୱନାସକ୍ତ ହେଲେହେଁ ସେ ହୃଦୟର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଭାବରାଶିକୁ ମାତୃଭାଷାରେ ପୁନର୍ଜୀବନ ଦାନପୂର୍ବକ ପ୍ରଦେଶୀୟ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ତ୍ରୁଟି କରି ନ ଥିଲେ । ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ, ପାରିବାରିକ, ସାମାଜିକ ନାନା କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟାପୃତ ଥିବାରୁ ଯଥେଷ୍ଟ ଲେଖିପାରୁ ନ ଥିଲେହେଁ ତାଙ୍କର ଅଧୀତ ଗ୍ରନ୍ଥ ପରି ତାଙ୍କର ରଚନା ମଧ୍ୟ ଟୁଙ୍କା ଛଙ୍କା । ଅନର୍ଗଳ, ଅବାରିତ ଲେଖକ ହେବାକୁ ସେ ପସନ୍ଦ କରୁ ନ ଥିବା ପରି ବୋଧ ହୁଏ । ବାସ୍ତବିକ ସେକ୍ସପିଅର, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ବହୁ ସାରବାନ୍ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ତାହା ଅସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭାସାପେକ୍ଷ । ଗ୍ରେ, ଲଙ୍ଗ୍‌ଫେଲୋ, ହାମାନ୍‌ସ ପ୍ରଭୃତି ଅତି ଅଳ୍ପ ଲେଖି ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ମଧୁସୂଦନ ଯାହା ଲେଖୁଥିଲେ, ତାହା ଅନେକ ଥର ମାଠୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସୁରୁଚିଗମ୍ଭୀର ରଚନାବଳୀ ସେହି ଯତ୍ନର ଫଳ । ଥରେ କହୁଥିଲେ, "I have the honour to state ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅନର୍ଗଳ; ଅବାରିତ କବିତା ଲେଖିବାକୁ ମୁଁ ଅସମର୍ଥ ।"

ସୁକବିତା ରଚନା ପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ଅବସ୍ଥା ଲୋଡ଼ା । ଏହି ଭାବଦ୍ୱାରା ପ୍ରଣୋଦିତ ହୋଇ ସେ ଉତ୍କଳକୁ ଅନେକ ଲେଖାରୁ ବଞ୍ଚିତ କଲେ । ନଚେତ୍ କବି ବାଇରନଙ୍କ ପରି ବ୍ୟାଘ୍ର ଝାମ୍ପ ଗତିରେ ଲେଖୁଥିଲେ ଅନେକ ଜିନିଷ ଆମ୍ଭେମାନେ ତାଙ୍କଠାରୁ ପାଇଥାନ୍ତୁ । କବି ବାଇରନ୍ କହୁଥିଲେ, "ବ୍ୟାଘ୍ର ପହିଲୁ ଦଫାରେ ଝାମ୍ପ ମାରେ, ଶିକାର ଯାହା ପଡ଼ିଲା ପଡ଼ିଲା; ମୁଁ ସେହିପରି ପ୍ରଥମେ ଯାହା ଲେଖେ, ତାକୁ ବଦଳାଇବା ମୋର କର୍ମ ନୁହେ ।" କବି ମଧୁସୂଦନ କବି ରାଧାନାଥଙ୍କ ପରି ଏ ଶ୍ରେଣୀର ଲେଖକ ନ ଥିଲେ ।

କବି ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ବିଶେଷତ୍ୱ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ଧର୍ମ ସଙ୍ଗୀତରେ । ତଦୀୟ ପ୍ରବନ୍ଧମାଳା ବହୁକାଳ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱିହୀନ ହୋଇ ସାହିତ୍ୟ ରାଜ୍ୟରେ ବିରାଜିତ ଥିବ । ଅଚ୍ୟୁତ ଅନନ୍ତ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଭଜନ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଉତ୍କଳରେ ସଙ୍ଗୀତବିଳାସର ସାମଗ୍ରୀ ବା ଆଦରସର ଉତ୍ସ ଥିଲା । ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରଥମେ ସଙ୍ଗୀତକୁ ବାରନାରୀଆବାସ ଓ ବିକୃତରୁଚି ନାଟ ଆଖଡ଼ାରୁ ବିମୁକ୍ତ କରି ବ୍ରହ୍ମମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ରୁଚି ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଜୀବନର ଆଉ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷତ୍ୱ । ରାଧାନାଥ ଭାଷାସଂସ୍କାରକ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ରୁଚିସଂସ୍କାରକ ମଧୁସୂଦନ ଓ ଫକୀରମୋହନ ।

ଅଳ୍ପଦିନ ପୂର୍ବେ ଜଣେ ଉଦୀୟମାନ ଲେଖକ ଓ ସୁକବି ଲେଖିଥିଲେ ଯେ ସେ ସର୍ବଦା ଯେଉଁ ତିନି ଉତ୍କଳୀୟ ଯୁବକମାନଙ୍କ ମୁଖରୁ "ରେ ଆତ୍ମନ୍ ନିଦ୍ରା

ପରିହରି" ପ୍ରଭୃତି ମହାଗମ୍ଭୀର ଭାବସମନ୍ୱିତ ବଚନ ଶୁଣି ବ୍ୟଥିତ ହୁଅନ୍ତି । ସେ ଯୁବକସୁଲଭ ପ୍ରେମସଙ୍ଗୀତ ଶୁଣିବାକୁ ଲୋଡ଼ନ୍ତି । ଏହା ଯେବେ ସତ୍ୟ ହୁଏ, ଆମ୍ଭେମାନେ କହୁଁ, ଧନ୍ୟ ମଧୁସୂଦନ ! ଯେଉଁ ଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ଆଦିରସ ପ୍ଳାବିତ, ଯେଉଁ ଦେଶର ଆଧୁନିକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଲେଖକ ତାହାର ପ୍ରଭାବକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ନ ପାରି ପିତା-କନ୍ୟା, ଭ୍ରାତା-ଭଗିନୀର ପବିତ୍ର ଅମୃତମୟ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ମଧ୍ୟ ବିକୃତ କଲେ, ସେହି ଦେଶରେ ତୁମ୍ଭେ ସୁରୁଚି ଓ ସଂଯମର ମହିମା ପ୍ରଚାର କରି ଦୃଢ଼ ଗମ୍ଭୀର ସ୍ୱରରେ ପବିତ୍ରତାର ଜୟ ଘୋଷଣା କରିଗଲ । ଏ ସଙ୍ଗୀତର ଅବତାରଣା କିଏ କଲା ? କାହା ପ୍ରାଣରେ ନବଯୁଗର ଭେରୀ ନିନାଦିତ ହେଲା ? କିଏ ଗାଇଲା—"ଶୁଣ ନରେ ନବସମ୍ବାଦ ବାରେ ତେଜି ଶ୍ରବଣ ।" ବୀରରସ କବିତାରେ ରାଧାନାଥ ସିଦ୍ଧହସ୍ତ । ମଧୁସୂଦନ ଗାଇଥିଲେ—

"କେ ଅଛୁ ଏ ବୀର ମଧ୍ୟେ କାପୁରୁଷ ଭୀରୁ,
ଏହି କ୍ଷଣି ପଳାଉ ସେ ଏ ବୀର ଶିବିରୁ ।"

କିନ୍ତୁ ମହାଯାତ୍ରାର ସପ୍ତମ ସର୍ଗର ବୀରରସର ଅକ୍ଷୟ ଉତ୍ସ ନିକଟରେ ଏହା କ୍ଷୀଣସ୍ରୋତା ନଦୀପ୍ରାୟ । ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରେମର ସଙ୍ଗୀତ ରାଧାନାଥ ଗାଇଥିଲେ—

"ପାହିଲାଣି ଏବେ ବିଷାଦଯାମିନୀ
ଫୁଟିବ ଉତ୍କଳ-ଭାଗ୍ୟ-କମଳିନୀ ।"

ମଧୁସୂଦନ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳର ମୋହନ ରୂପରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ଗାଇଥିଲେ—

"ମହାନଦୀ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ସେବିତ
ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ଋଷିକୁଲ୍ୟା
ଅଟବୀ ଅଚଳ ବୃନ୍ଦଧାରୀ
ଉତ୍କଳ ସୁଷମା ଅତୁଲ୍ୟା ।"

କିନ୍ତୁ ସେ ଏ ବିଷୟରେ ରାଧାନାଥଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ । ମୌଳିକତା ରାଧାନାଥଙ୍କର । ବୈରାଗ୍ୟର ସଙ୍ଗୀତରେ ମଧ୍ୟ ରାଧାନାଥଙ୍କ ଦାବୀ ଅଗ୍ରଗଣ୍ୟ ।

"କେହି ରହି ନାହିଁ ରହିବେ ନାହିଁଟି
ଭବରଙ୍ଗଭୂମି ତଳେ ।
ସର୍ବେ ନିଜ ନିଜ ଅଭିନୟ ସାରି
ବାହୁଡ଼ିବେ କାଳବଳେ ।"

ମଧୁସୂଦନ ମଧ୍ୟ ଗାଇଅଛନ୍ତି—

"ଯାହାର ସ୍ମରଣେ ନର ଶୋକଶ୍ୱାସ ଛାଡ଼ି,
ଅତୀତକୁ ଉଦ୍‌ବୋଧଇ ବୃଥା ଖାଲି ଖାଲି ।"

ଏ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ସେ ରାଧାନାଥଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ବିଷୟରେ ମଧୁସୂଦନ ରାଧାନାଥଙ୍କଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ନବଯୁଗର, ନବଜୀବନର, ଧର୍ମମୟ ସଙ୍ଗୀତର, ସଂଯମର, କର୍ମଜୀବନର ପ୍ରଧାନ ଗାୟକ ମଧୁସୂଦନ । ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳକୁ କର୍ମମୟ ରଣଚତ୍ୱରକୁ ବଲ୍‌ଗା ଧାରଣ କରି ଆଣିବା ବିଷୟରେ ସେହି ପ୍ରଥମ ।

ଜନସେବା ଓ ଭଗବଦ୍ ଭକ୍ତିର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ମଧୁସୂଦନ, ଜୀବନରେ ଯେପରି, ସାହିତ୍ୟରେ ସେହିପରି । ରାଧାନାଥ ବୈରାଗ୍ୟବିଷାଦମୟ ସଙ୍ଗୀତର ଗାୟକ । ଜଗତ୍ ନଶ୍ୱର, ମାୟା, ସ୍ୱପ୍ନ । ସାର କେବଳ ପ୍ରେମ । ସେ କେଉଁ ପ୍ରେମ ? ଏକପ୍ରକାର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରେମ ? ଜୀବନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ପରିଣାମ, କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ଲକ୍ଷ୍ୟ, ଜୀବନପ୍ରହେଳିକା ବା ସମସ୍ୟାର ପୂରଣ ବିଷୟରେ ରାଧାନାଥ କ'ଣ କହିଅଛନ୍ତି ? କି ମୀମାଂସାରେ ଉପନୀତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ? ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ଖୋଜିବାକୁ ହେବ, ମିଳିଲେ ମିଳି ପାରେ । ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ବିରଳ ପଦାବଳୀ ଭିତରେ ଅନ୍ୱେଷଣ କର, ଯଥାର୍ଥ ଜୀବନର ମୀମାଂସା ପାଇବ ।

"ତେଜି ଆସ ଆଳସ୍ୟ ପରିହରି
ମହାଜନ ମାର୍ଗ ଅନୁସରି
ଜଗତର ସେବା କର ପ୍ରାଣପଣେ
ଧରି ହରିପାଦପଦ୍ମଭେଳା ।
ଅତୀତର ବୃଥା ଭାବନାରେ
ଅବା ଭବିଷ୍ୟର ଛଳନାରେ
ନ ଭୁଲରେ ଭାଇ, ବର୍ତ୍ତମାନେ ଥାଇ
ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥିର କର ଫେଣ୍ଟି ଡୋଳା ।"

ସମନ୍ୱୟ—ବହୁ ମଧ୍ୟରେ ଏକର ଦର୍ଶନ ଓ ଗ୍ରହଣ ମହତ୍ତ୍ୱର ଲକ୍ଷଣ । ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପ୍ରତୀଚ୍ୟର ସୁନ୍ଦର ମିଳନ ସଂଘଟିତ କରିଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ଯ୍ୟ ଋଷି, ବୁଦ୍ଧ, ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଈଶା, ମୋଶା, ମହମ୍ମଦ, ଲୁଥର ସମସ୍ତଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ସେ ପ୍ରାଣରେ ଧାରଣ କରି ତାହାକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଥିଲେ । ସେ ନିଷ୍ଠାପର ହିନ୍ଦୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଧର୍ମଯାଜକ ଓ ମହମ୍ମଦୀୟ ମୌଲବୀ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରିୟପାତ୍ର ଘନିଷ୍ଠ ବନ୍ଧୁ ଥିଲେ । ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କୁ ଆପଣାର ବୋଲି ମଣୁଥିଲେ । ନିରାମିଷଭୋଜୀ, ସଂଯତାହାରୀ, ଉପାସନାସକ୍ତ ଥିବାରୁ ହିନ୍ଦୁମାନେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ନିଷ୍ଠାପର ମୁନି ଋଷି

ବୋଲି ମନେ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ରଙ୍କ ବିବାହୋତ୍ସବ ଦିନ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ବୈଦ୍ୟ, କାୟସ୍ଥ, କରଣ, ମହାନାୟକ—ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗାଳୀ ସମସ୍ତେ ଏକାସନରେ ବସି ଭୋଜନ କଲେ । ତାହା ଉତ୍କଳ ଦୀପିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ଓ ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇଥିଲା । ଆଦି, ସାଧାରଣ ଓ ନବବିଧାନ ସମସ୍ତ ଶାଖାରେ ସେ ନିଜର ବୋଲି ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲେ । ଉକ୍ତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟଗତ ପ୍ରଭେଦ ତାଙ୍କ ବିଶାଳ ହୃଦୟରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ନ ଥିଲା । ସେ ନିଜର ପୁତ୍ର କନ୍ୟାମାନଙ୍କ ବିବାହ ସୂତ୍ରରେ ସମସ୍ତ ଦଳର ନେତୃସ୍ଥାନୀୟମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମିଳିତ ହୋଇଥିଲେ । କଟକରେ ଉକ୍ତ ଦଳଗତ ବୈଷମ୍ୟର ଚିହ୍ନମାତ୍ର ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନ, କର୍ମ, ଭକ୍ତି ତିନୋଟି ମାନବର ସ୍ୱାଭାବିକ ଧର୍ମ ହେଲେହେଁ ତାହାର ସମନ୍ୱୟ ଅତ୍ୟଳ୍ପ ସ୍ଥଳରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । କେହି କର୍ମୀ, କେହି ଜ୍ଞାନୀ, କେହି ଭକ୍ତ । ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ତିନୋଟିର ଭାବ ସମନ୍ୱିତ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କର ଭକ୍ତି ଜ୍ଞାନମୂଳକ, ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତି-ସମ୍ବଳିତ, ତାଙ୍କର କର୍ମ ପ୍ରେମାନୁପ୍ରାଣିତ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଉଚ୍ଚ ଭାବବୃତ୍ତି ବା ହୃଦୟର ଔଦାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷଣ ଥିଲା । × × ×

ବାସ୍ତବ ଜୀବନରେ କିଛି ହିଁ ଚିର ନୁହେଁ । ମଧୁସୂଦନ ଆଜି ନାହାନ୍ତି । ଦୀର୍ଘ ଜୀବନରେ କେହି ତାହାଙ୍କର ଶତ୍ରୁ ନାହିଁ । ଆମ୍ଭେମାନେ ତାଙ୍କର ଅନେକ ରୂପ ଦେଖିଅଛୁ । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ରୂପ ଚିରକାଳ ହୃଦୟରେ ଲିଖି ରହିଅଛି । ବ୍ରହ୍ମମନ୍ଦିର ନାନା ଲତାପୁଷ୍ପଦ୍ୱାରା ମଣ୍ଡିତ । ଲତାକୁଞ୍ଜ ମଧ୍ୟରେ ଋଷିପ୍ରତିମ ତେଜସ୍ୱୀ ଗମ୍ଭୀର ସୂର୍ଯ୍ୟାଭ ମଧୁସୂଦନ ବସି ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମମନ୍ତ୍ର ପାଠ କରିଥିଲେ, ତାହା ହୃଦୟପବିତ୍ରକାରୀ—

“ଶୃଣ୍ୱନ୍ତୁ ବିଶ୍ୱେ ଅମୃତସ୍ୟ ପୁତ୍ରା ।
ଯେ ଧାମାନି ଦିବ୍ୟାନି ଆତସ୍ଥୁଃ ।
ବେଦାହମେତଂ ପୁରୁଷଂ ମହାନ୍ତ—
ମାଦିତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଂ ତମସଃ ପରସ୍ତାତ୍ ।
ତମେବ ବିଦିତ୍ୱାଽତିମୃତ୍ୟୁମେତି
ନାନ୍ୟଃ ପନ୍ଥା ବିଦ୍ୟତେଽୟନାୟ ।”
